శ్రీ రాఘవ పాండవీయమ్

కవి: కవిరాజు

(సంస్కృతము)

పుస్తక సేకరణ చేసినది:

నడింపల్లి లక్ష్మీనారాయణ

8977387129

గుంటూరు

92

T. SunderRaj Iyengar

अध्यापक

श्रीनिवासमंदिरम्

बलेपेट. Blr—

OOD (A)

శ్రీరస్తు.

శ్లో॥ కవిరాజమవిజ్ఞాయ కుతఃకావ్యక్రియాదరః ।
కవిరాజంచవిజ్ఞాయ కుతఃకావ్యక్రియాదరః ॥

ఇత్యాది శ్రీవామనాది ప్రాచీనాలంకారికోపలాలన సుభగనిజకవితా
కౌముదీవికాసేన కవిసార్థసార్థకీకృత నిజాభిధానేన

శ్రీకవిరాజకవిరాజేన విరచితమ జహత్ప్రసాదమమలమిదం

శ్రీ రాఘవపాణ్డవీయాఖ్యమ్.

కావ్యరత్నం.

శ్రీపురం నడాదూర్ - రంగనాథాచార్యైః॥ శ్రీకైరవిణీపురవాస్తవ్యైః
సకలసుకవిజనస్తవ్యైః, శ్రీమదేట్టూరిమ్మడి తిరునిన్నయార్
అద్దంకి తిరుమలలక్ష్మీనృసింహకుమార
కుమారతాతాచార్యైశ్చ
శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవిరచితయా కవాటవిపాటి
కాఖ్యయా వ్యాఖ్యయాసాకం లేఖకప్రమాదాదిజనిత
దోషరహితం పరిష్కృతం

వత్తి - రామానుజనాయకవర్య తనయాధిష్ఠితే
శ్రీనికేతనముద్రాలయే ముద్రితంచసత్.

విజేజీయతామ్.

అస్యమూల్యం॥ ద్వాదశకలాః.

1892.

మఙ్గళాచరణాది.

దధన్మరకతస్థలీద్యుతివిడమ్బికాన్తిచ్ఛటాం
పురః ప్రబలమారుతో నిహితజిష్ణుచాపోజ్జ్వలః ।
హరన్ సపది దుస్సహాం రవిజతాపభీతిం నృణాం
మదీయహృదయామ్బరే స్ఫురతు కోఽపి ధారాధరః ॥ ౧॥

ఆసీదసీమగరిమాస్పదకశ్యపర్షి
వంశప్రశంసితజనుర్మనుతోఽప్యనూనః ।
సర్వేశ్వరోఽనవరతక్రతుకర్మనిష్ఠా
నిర్వర్తితావసథిసంజ్ఞతయా ప్రతీతః ॥ ౨॥

తదన్వయసుధామ్బుధేరజని రామనారాయణః
శశీవ విమలాన్తరో ద్విజవరః శ్రియా భాసురః ।
యదీయగుణచన్ద్రికోల్లసితంధసీరాశయే
సతాం హృదయకైరవం కలితగౌరవం మోదతే ॥ ౩॥

శ్రీప్రేమచన్ద్రేణ తదాత్మజేన కావ్యోత్తమే రాఘవపాణ్డవీయే ।
బాలావబోధాయ సతాం ముదే చ వితన్యతే సద్వివృతిః స్ఫుటార్థా ॥ ౪॥

అర్థాన్ గ్రహీతుమిహ కావ్యపురే ప్రవిశ్య
యుష్మాకమస్తి యది చేతసి సత్యమిచ్ఛా ।
కాఠిన్యదుర్ధరకపాటవిపాటికాం మే
టీకాం తదా ప్రథమమేవ కరే కురుధ్వమ్ ॥ ౫॥

అగర్వాః పూర్వేషామతిగహనవాణీచతురతా
ప్రకాశక్లేశజ్ఞా జగతి విజయన్తే కతిపయే ।
ఖలాస్తు స్వచ్ఛన్దం పరభణితిదోషానుసరణై
రవజ్ఞాయాం విజ్ఞా విదధతి న కేషామపయశః ॥ ౬॥

శ్లో॥ కామంసంత్విహమాఘనైషధముఖాన్యేకాపదానాశ్రయాత్
కావ్యానిస్ఫుటమద్యతాఽనపునస్తన్వంతినఃకౌతుకమ్ ।
శ్రీరామాయణభారతాఖ్యచరితద్వంద్వందధన్నిస్తులైశ్శ్లిష్టైరాఘవ
పాణ్డవీయ్యమమలంబధ్నాతికౌతూహలమ్॥౧॥

శ్లో॥ దృష్ట్వైతత్కవిరాజకావ్యమతులంమాత్సర్యతఃకేచన
వ్రీడానమ్రముఖాస్సహాసమధునానిందంతుమందాజనాః ।
ఉన్నిర్యద్రసమాధురీపరవశైశ్చేతోభిరత్యాదర
శ్లాఘాఘూర్ణితశేఖరస్రగలదామోదంత్వమందాఃపరే ॥ ౨ ॥

శ్రీ. తి. అ. తి. కుమారతాతార్యః॥

Registered Copy-right.

శ్రీపరబ్రహ్మణే నమః.

రాఘవపాణ్డవీయే.

ప్రథమః సర్గః.

మూ॥ స్వాధిష్ఠానామ్బుజరజఃపుఞ్జపిఞ్జరమూర్తయే।
ఇచ్ఛాధీనజగత్సృష్టికర్మణే బ్రహ్మణే నమః॥ ౧॥

అత్ర తావదభూతపూర్వకావ్యవర్ణనాజనితయశోరాశిప్రకాశితప్రకర్షతయా కవిసార్థసార్థకీకృతనామా శ్రీకవిరాజనామా మహాకవిః ప్రకరణైక్యాదినా రాఘవపాణ్డవీయేతిహాసవర్ణనరూపం రాఘవపాణ్డవీయాభిధం మహాకావ్యమారభమాణస్తత్సమాప్తిప్రతిబన్ధకీభూతమాత్మనః ప్రత్యూహవ్యూహమాశఙ్క్య తద్విఘాతాయ కృతమపి నానాదేవతోపాసనరూపం మఙ్గళం శిష్యశిక్షార్థముపనిబధ్నన్ సురజ్యేష్ఠత్వాత్ ప్రథమం బ్రహ్మాణముపశ్లోకయతి స్వాధిష్ఠానేతి. బ్రహ్మణే పరమేష్ఠినే నమః. కిమ్భూతాయ స్వస్యాధిష్ఠానం ఆసనభూతం యదమ్బుజం పద్మం తస్య రజసాం పరాగాణాం పుఞ్జైస్సమూహైః పిఞ్జరా పీతవర్ణా మూర్తిః శరీరం యస్య స తథా తస్మై; స్వభావతో రక్తవర్ణాపి బ్రహ్మణో మూర్తిర్నిజాసనకమలపరాగైః పీతవర్ణా జాతేత్యర్థః. ఏతేన తదమ్బుజస్య పరాగాధిక్యాదితరామ్బుజాపేక్షయా వైలక్షణ్యం బ్రహ్మణశ్చ నియతతదమ్బుజావస్థాయిత్వం ధ్వనితమ్. పునః కిమ్భూతాయ ఇచ్ఛాయా నిజాభిలాషమాత్రస్య న తు కులాలాదేరివ కాయికక్లేశస్య అధీనం ఆయత్తం జగతో విశ్వస్య సృష్టికర్మ నిర్మాణకార్యం యస్య స తథా తస్మై; ఏతేన బ్రహ్మా స్వేచ్ఛయా జగన్నిర్మిమీతే; ఉత్పత్స్యమానమేతత్కావ్యమపి జగదన్తర్గతం భవిష్యతి తస్మాదేతస్మిన్నపి కిఞ్చిదిచ్ఛాం విదధాత్వితి కవేరభిలాషో ధ్వనితః. అథవా బ్రహ్మణే పరమాత్మనే నమః. కిమ్భూతాయ స్వమేవాధిష్ఠానం యస్యాస్తాదృశీ మాయా సైవామ్బుజం మధువద్వైషయికసుఖాస్పదత్వాత్పద్మం తస్య రజఃపుఞ్జేన రజోగుణాధిక్యేన అథ చ పరాగసమూహేన పిఞ్జరా రక్తా మూర్తిః స్వరూపం యస్య తత్ తథా తస్మై; రజసో రక్తవర్ణత్వమాగమేషు ప్రసిద్ధం. అత ఏవ బహు స్యాం ప్రజాయేయ ఇత్యాదిరూపాయా ఇచ్ఛాయా అధీనం జగతః ప్రపఞ్చస్య సృష్టికర్మ యస్య తాదృశాయ స్వతో గుణక్రియాశూన్యాయాపి మాయాసమ్బన్ధాత్తదుభయవత ఇత్యర్థః. పిఞ్జరమూర్తయ ఇత్యత్ర తద్గుణాలఙ్కారః. స్వముత్సృజ్య గుణం యోగాదత్యుజ్జ్వలగుణస్య యత్। వస్తు తద్గుణతామేతి భణ్యతే స తు తద్గుణ ఇతి లక్షణాత్. పిఞ్జరోఽశ్వాన్తరే క్లీబే స్వర్ణపీతే చ వాచ్యవదితి మేదినీ. పిఞ్జర … చన్ద్రః, వేదస్తత్వం తపో బ్రహ్మ బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః. (౧)

మూ॥ పునాతు వస్సరస్వత్యా విలాసశిశుకశ్శుకః।
తలాంశుమయమాణిక్యపఞ్జరాన్తరగోచరః॥ ౨॥

నమస్కారరూపమ్మఙ్గళముక్త్వా ఆశీర్వాదరూపంమఙ్గళంకుర్వన్ వాఙ్మయాధిష్ఠాత్రీంసరస్వతీముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే పునాత్వితి. సరస్వత్యా వాగ్దేవతాయా విలాసస్యక్రీడాయా విలాసాయవా శిశుకః కృత్రిమపుత్రకరూపః శుకః కీరః వో యుష్మాన్ పునాతు పవిత్రీకరోతు. యుష్మాకం కావ్యకృతిజ్ఞప్తిప్రతికూలందుష్కృతవిశేష ముపశమయత్విత్యర్థః. పక్షివిశేషస్యశుకస్య పవిత్రకారిత్వాభావేప్యస్య దేవతాభ్యోఽభీష్టశంసనాపేక్షయా తద్గుణాక్రియాపరివారాదిత స్తథాశంసనమధికతరంవైదగ్ధ్యంద్యోతయతీతి కవిసమ్ప్రదాయః. అతఏవవైనాయక్యశ్చిరంవో వదనవిధుతయః పాన్తు చీత్కారవత్యః ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాః. వినాపక్షిణా లాసః క్రీడా విలాస స్తత్ర శిశుక ఇత్యపరే. కిమ్భూతః తలస్య సరస్వత్యాః కరతలస్య యేఽంశవో లోహితకిరణాస్తన్మయం తద్రూపం యన్మాణిక్యపఞ్జరం శోణమణినిర్మితంపక్షిరక్షణయన్త్రం తస్య అన్తరంమధ్యం తస్య గోచరో విషయ స్తన్మధ్యవర్తీత్యర్థః. అన్యాపి క్రీడనశీలా పుత్రకోయమితిమత్వా శుకేనక్రీడతి శుకశ్చమాణిక్యపఞ్జరే తిష్ఠతి; శుకహస్తా కాచిత్ సరస్వతీమూర్తిర్వా ఆగమవిశేషే స్యాత్. భారతవక్తారంశుకదేవం స్తౌతీత్యాభాష్య శుకః శుకదేవ ఇత్యాదికేషాంచిద్వ్యాఖ్యాన మశ్రద్ధేయం శుకదేవస్యభారతవక్తృత్వాభావాత్, వైశమ్పాయనస్యైవతథాత్వాత్. ఉత్తరార్ధే తలాంశూనా మపహ్నవేనమాణిక్యపఞ్జరస్థాపనాదపహ్నుత్యలఙ్కారః. ప్రకృతంయన్నిషిధ్యాన్య త్సాధ్యతే సా త్వపహ్నుతిః ఇతిలక్షణాత్. తారామయా స్తత్రచ ఫేనభఙ్గా ఇత్యాదిసాహిత్యదర్పణీయోదాహరణదర్శనాచ్చ. (౨)

మూ॥ బ్రహ్మాణ్డమణ్డలచ్ఛద్మపద్మకుట్మలదీర్ఘికా।
జాయతాం జగతశ్శాన్త్యై శామ్భవీ శక్తిరేకికా॥ ౩॥

జలమయీంశివస్యమూర్తి ముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే బ్రహ్మాణ్డేతి. ఏకికా అద్వితీయా శామ్భవీశివసమ్బన్ధినీ శక్తిః శివస్యజలమయీమూర్తిరిత్యర్థః. జగతో లోకస్య శాన్త్యై రక్షణాయ సుఖాయవా జాయతాంభవతు. శామ్భవీశక్తిరేవ ఉపద్రవేభ్యో లోకాన్ రక్షత్విత్యర్థః. కిమ్భూతా బ్రహ్మాణ్డమణ్డలమేవఛద్మ ఛలం యస్యతాదృశంయత్పద్మం తస్యయః కుట్మలోఽఙ్కురీభావేన ప్రథమోత్పత్తిరిత్యర్థః తస్యదీర్ఘికా వాపీ జలఏవబ్రహ్మాణ్డస్యప్రథమావిర్భావాత్; తథాచమనుః అపఏవససర్జాదౌ తాసువీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమంసహస్రాంశుసమప్రభమితి. అన్యోపి కుట్మలో దీర్ఘికాయాంజాయతే, బ్రహ్మాణ్డసన్నివేశోపికమలాకారతయా పురాణాదౌ వర్ణితః. అత్ర ప్రకృతస్య బ్రహ్మాణ్డ
స్యాపహ్నవేనాప్రకృతపద్మకుట్మలస్థాపనాదపహ్నుత్యలఙ్కారః.

తన్మూలతశ్చ శక్త్యా దీక్షితకారోపాద్రూపకాలఙ్కారశ్చ. తద్రూపకమభేదో య ఉపమానోపమేయయోరితిలక్షణాత్. ఏవంచాత్రద్వయోరఙ్గాఙ్గిభావస్సఙ్కరః. బ్రహ్మాణ్డమణ్డాలాశేషేతిపాఠే శుద్ధరూపకమేవ. (3)

మూ॥ శ్రీలతాలిఙ్గితాఙ్గస్య కృష్ణకల్పద్రుమస్య వః।
అవతారమహాశాఖాః ఫలన్తు ఫలమీప్సితమ్॥ ॥౪

అభీష్టఫలదాతృతయా సలక్ష్మీకం నారాయణముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే శ్రీలతేతి. విష్ణుర్నారాయణరూపో యః కల్పద్రుమస్తస్య యేఽవతారా మత్స్యకూర్మాదయస్త ఏవ మహాశాఖాః ప్రధానవృక్షాఙ్గవిశేషాస్తా వో యుష్మాకమీప్సితమభిలషితం యత్ఫలం వర్గచతుష్టయాన్యతమరూపముద్దేశ్యం తదేవ ఫలం శస్యం తత్ ఫలన్తు నిష్పాదయన్తు దదత్విత్యర్థః. కింభూతస్య శ్రీర్లక్ష్మీస్తద్రూపా యా లతావల్లీ తయాఽఽలిఙ్గితం వేష్టితం అథచ పరిరబ్ధమఙ్గం యస్య సతథా తస్య. అన్యోఽపి కల్పవృక్షో లతాలిఙ్గితో భవతి; తస్య శాఖాశ్చ యాచకేభ్యోఽభీష్టం వదతి; నిష్పత్త్యర్థకస్య ఫలధాతోరకర్మకత్వేపి అన్తర్భావితణ్యర్థత్వాత్సకర్మకత్వం. తథాచ మురారిః వాల్మీకిః ఫలతి స్మ యస్య చరితం స్తోత్రాయ దివ్యా గిర ఇతి. అత్ర సాఙ్గస్యాఙ్గినో రూపణాత్ సాఙ్గరూపకం; అఙ్గినో యది సాఙ్గస్య రూపణం సాఙ్గమేవ తదితిలక్షణాత్. ఫలశబ్దశ్లేషోఽప్యత్ర సాఙ్గరూపకేఽధికమేవ వైచిత్ర్యమావహతి. దృశ్యన్తే క్వచిదారోప్యాః శ్లిష్టాస్సాఙ్గేపి రూపక ఇత్యుక్తత్వాత్. శాఖా వేదవిభాగేపి పాదపాఙ్గభుజేపి చేతి విశ్వః. ఫలం హేతుఫలే జాతీఫలే ఫలకశస్యయోరితి హేమచన్ద్రః. (౪)

మూ॥ కాన్తిః శ్రీకణ్ఠకణ్ఠస్య జయత్యాలిఙ్గనోత్సుకా।
స్కన్ధారూఢేవ కాళిన్దీ మౌళిమన్దాకినీర్ష్యయా॥ ౫॥

పునరపి సర్వజ్ఞానప్రదం శివముపశ్లోకయతి కాన్తిరితి. శ్రీకణ్ఠస్య శివస్య కణ్ఠో గళస్తస్య కాన్తిర్నీలచ్ఛవిర్జయతి సర్వోత్కృష్టతయా వర్తతాం. అత్రోత్ప్రేక్షతే మౌళౌ మస్తకే స్థితా మన్దాకినీ స్వర్గఙ్గా మౌళిమన్దాకినీ శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః, తస్యా ఈర్ష్యయా మన్దాకిన్యా హరశిరోఽవస్థానరూపస్య సౌభాగ్యస్యాక్షాన్త్యా ఇత్యర్థః. ఆలిఙ్గనోత్సుకా శివస్య కణ్ఠగ్రహపూర్వకపరిరమ్భణాయోద్యతా అత ఏవ స్కన్ధారూఢా శివస్యాంససమీపమాగతా కాళిన్దీవ యమునేవ; నేయం భగవతః కణ్ఠవిషపానజనితా శ్యామా కాన్తిః కింతు నద్యోరావయోర్మధ్యే త్వమేకా హరశిరోఽవస్థానసౌభాగ్యం లభసే నాహం కిమపి, అతస్తవ సౌభాగ్యాదధికం కణ్ఠగ్రహపూర్వకాలిఙ్గనసౌభాగ్యమనుభవామీతి మనసి కృత్వా తదర్థం శివకణ్ఠమారూఢా యమునైవేతి కాళిన్దీరూపద్ర[...]వనాద్ద్రవ్యోత్ప్రేక్షేయం. సమ్భావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన [...]క్షో దశభిద్యుగ ఇతి మేదినీ. (౫)

మూ॥ స నః కరోతు విఘ్నానాం వారణం వారణాననః।
మదరావిభిరారబ్ధభోగావళిరివాళిభిః॥ ౬॥

విఘ్నాపహర్తారం గణేశముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే స ఇతి. సః విఘ్నవినాశకత యా ప్రసిద్ధో వారణాననో గజాననః నోఽస్మాకం విఘ్నానాం కావ్యకృతిప్రతిబన్ధకీభూత దురదృష్టానాం వారణం నివారణం కరోతు విఘ్నాన్ నాశయత్విత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్ష యా విశినష్టి మదేతి. భోగస్య సుఖస్యావళిః శ్రేణీ యతః సా భోగావళిః స్తుతిః వందనమత్ర తయా మదజలపానాభిలాషేణ వా రవితుం గుఞ్జితుం శీలం యేషాం తాదృశైరళిభిర్భ్రమ రైః కర్తృభిః ఆరబ్ధా ప్రస్తుతా భోగావళిః స్తుతిపాఠో యస్య స తథా తాదృశ ఇతి. అత్ర భ్రమరాణాం గుఞ్జితే స్తుతిపాఠస్యోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షేయం. స ఇత్యత్ర వ ఇతి పాఠే వో యుష్మాకమిత్యర్థః. మదరావిభిరిత్యత్ర మదవారిభిరితి ఆరబ్ధేత్యత్ర ఆబద్ధేతి చ పాఠే మద వారిభిర్మదజలైర్హేతుభిరితస్తతః శ్రేణీరూపేణోపవిష్టైర్భ్రమరైరాబద్ధా కృతా భోగా వళిః సర్పశరీరశ్రేణీ యత్ర స ఇవ ఇత్యన్వయః. వరవలసఞ్చలనే ఇత్యస్య రూపే॰ మదవా రిభిర్మదచపలై రితి వా. భోగస్సుఖేధనే చాహేః శరీరఫణయోరపీతి మేదినీ. అళిభిరళివ చ్ఛ్యామైర్మదవారిభిర్మదజలై రాబద్ధా భోగావళిః గణ్డస్థచిత్రం యస్య స ఇవ శోభార్థం గణ్డ స్థచిత్రం భోగావళిరుచ్యతే; గన్ధచన్దనసంయుక్తా రోచనాకుఙ్కుమైర్యుతా। నామ్నా భో గావళిః ఖ్యాతా హ్యపూర్వా గణ్డశోభినీత్యుక్తేరితి కేచిత్. (౬)

మూ॥ జగత్ప్రదీపయోర్వంశౌ సూర్యాచన్ద్రమసోరపి।
యయోరుద్దీపితౌ వాగ్భిస్తౌ వందే కవిపుఙ్గవౌ॥ ౭॥

అథ రామాయణభారతసమ్పాదకౌ వాల్మీకివ్యాసా వుపశ్లోకయితుముపక్రమతే జగదితి. అపిర్భిన్నక్రమే. జగత్ప్రదీపయోరపి జగతాం ప్రకాశకయోరపి సూర్యాచన్ద్ర మసోర్వంశౌ అన్వవాయౌ యయోర్వాగ్భిర్వచనైః రామాయణమహాభారతరూపై రుద్దీపి తౌ ప్రకాశితౌ, తౌ కవిపుఙ్గవౌ కవిశ్రేష్ఠౌ వాల్మీకివ్యాసౌ అహం వన్దే నమామి ; యేనసూ ర్యోత్పన్నో రాఘువవంశో వర్ణితః, యేన చ చన్ద్రోత్పన్నః పాణ్డవవంశో వర్ణితః, తావహం వన్దే ఇత్యర్థః. అత్ర జగత్ప్రదీపయోరపి వంశావన్యాభ్యాముద్దీపితావితి విరోధాభాసః; ఉ ద్దీపితౌ వర్ణితావితి విరోధభఙ్గశ్చ; ఏతేన వాల్మీకివ్యాసయోరతిమహత్త్వం ధ్వనితమ్. (౭)

మూ॥ అన్యో విధాతా వాల్మీకిరాదికావ్యం కమణ్డలుః।
రఘునాథకథా గఙ్గా తయా పూతా జగత్త్రయీ॥ ౮॥

అన్య ఇతి. వాల్మీకిర్మునిరన్యోఽపరో విధాతా విలక్షణకావ్యసృష్టికరణాద్బ్ర హ్మా; తథా ఆదికావ్యం తత్కృతం రామాయణం అన్యః కమణ్డలుః జలాధారవిశేషః తాదర్శినీ రఘునాథస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య కథా మాహాత్మ్య కీర

యాకథారూపయా గఙ్గయా జగత్త్రియీ భువనత్రయం పూతా పవిత్రీకృతా; అన్యస్యాపి బ్రహ్మణః కమణ్డలువిలాసినీ గఙ్గా జగత్త్రియం పునీతే; అత్ర వాల్మీక్యాదౌ బ్రహ్మత్వాధ్యవసానాత్ అయంరాజా అపరః పాకశాసన ఇత్యాదివదన్యేతివిశేషణయోగాచ్చాతిశయోక్త్యలఙ్కారః. సిద్ధత్వేఽధ్యవసాయస్యాతిశయోక్తిర్నిగద్యతే ఇతి లక్షణాత్. అన్యేతి యథాయథం లిఙ్గవ్యత్యయేన సర్వత్ర యోజనీయమ్. (౮)

మూ॥ ద్వైపాయనోఽపరో బ్రహ్మా తత్సృష్టిర్భారతార్ణవః।
సూక్తయో దివ్యరత్నాని త్రైలోక్యం తైరలఙ్కృతమ్॥౯॥

ద్వైపాయన ఇతి. ద్వైపాయనో వ్యాసోఽపి అపరో బ్రహ్మా ప్రజాపతిరేవ; తథా భారతమేవార్ణవః సముద్రః స తస్య ద్వైపాయన బ్రహ్మణః సృష్టిః సర్గః, తన్నిర్మితం భారతమప్యపరస్సముద్ర ఇత్యర్థః. తత్ర చ సూక్తయః శోభనవచనాని దివ్యరత్నాని మనోజ్ఞహీరకాదిరత్నాని తైర్దివ్యరత్నైస్త్రైలోక్యం లోకత్రయం అలఙ్కృతం భూషితం, శ్రీరామాయణైర్భారతవచనైరేవ కర్తవ్యాకర్తవ్యవిధానావిధానాదినా సన్మార్గావస్థాపనాల్లోకాశ్శోభితా ఇత్యర్థః. అత్రాపి పూర్వోక్త ఏవాలఙ్కారః. (౯)

మూ॥ నిశ్రేణ్యౌ బ్రహ్మలోకస్య వాగ్దేవ్యాః కర్ణకుణ్డలే।
ధర్మద్రుమమహామూలే వాల్మీకివ్యాసయోః కృతీ॥ ౧౦॥

స్వవిధేయగ్రన్థస్య మూలభూతే రామాయణభారతే స్తౌతి నిశ్రేణ్యావితి. వాల్మీకివ్యాసయోః కృతీ రామాయణభారతరూపే నిర్మితీ బ్రహ్మలోకస్య నిశ్రేణ్యౌ సోపానరూపే బ్రహ్మలోకప్రాపికే ఇత్యర్థః; తథా తే వాగ్దేవ్యాః సరస్వత్యాః కర్ణకుణ్డలే కర్ణభూషణస్వరూపే అత్యుత్కృష్టతయా వాఙ్మయానాం శోభాజనికే ఇత్యర్థః, తథా ధర్మద్రుమస్య ధర్మరూపవృక్షస్య మహామూలే ప్రధానమూలస్వరూపే అతితరాం ధర్మోత్పాదికే ఇత్యర్థః; ఏతేన రామాయణభారతానుయాయితయా మదీయోఽపి గ్రన్థస్తద్వదాదరణీయ ఇతి భావః. ధర్మద్రుమేత్యత్ర ధర్మే ద్రుమత్వారోపస్య భారతరామాయణయోర్మూలత్వారోపం ప్రతినిమిత్తత్వాత్ పరమ్పరితరూపకం. అన్యత్ర తు నిరఙ్గమాలారూపకం. నిశ్రేణిస్త్వధిరోహిణీ ఇత్యమరః. (౧౦.)

మూ॥ భారతాదిపురాణాని శ్రీరామచరితాని చ।
త్రిసన్ధ్యసవనాన్యేష సర్వసాధారణో మఖః॥ ౧౧॥

భారతాదీతి. త్రిసన్ధ్యైః ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నరూపసన్ధ్యాత్రయే సవనాని స్నానాని త్రిసన్ధ్యస్నానజన్యఫలసమఫలజనకానీత్యర్థః. భారతాదిపురాణాని ...పాయనప్రణీతాని తథా శ్రీరామచరితాని వాల్మీక్యాదిప్రణీతాని రామాయణాని చ ...ణాం సాధారణో మఖో యజ్ఞః అశ్వమేధాదియాగా యథా స్వర్గా

దికంసాధయన్తి ఏతాన్యపితథేత్యర్థః. తత్త్రద్యాగేతు నసర్వేషాంవర్ణానామధికారః, భారతాదిరూపయాగస్తు సర్వవర్ణసాధారణః నిర్వివాదాచ్ఛూద్రాణామప్యస్తితః శ్రవణేఽధికారస్మరణాత్. ఉక్తంచపురాణమధికృత్య శ్రోతవ్యమిహశూద్రేణనాధ్యేతవ్యం కదాచనేతి. అత్రభారతాదావమఖత్వారోపాద్రూపకాలఙ్కారః. భారతాదయ ఇతిహాసాః పురాణానివైష్ణవాదీనిచేతీతరేతరద్వన్ద్వః. కింవా భారతాది ప్రధానభూతం యేషాంతాదృశానిపురాణానీతికర్మధారయః. ఇతరపురాణాదిశాస్త్రాపేక్షయా భారతస్యప్రధానత్వంవిద్యతఏవ; తథాచోక్తం సంక్షిప్యసర్వశాస్త్రార్థం భారతార్థానుసారతః। నిర్ణయఃసర్వశాస్త్రాణాంభారతంపరికీర్తితంఇతి. భారతంసర్వవేదాశ్చ తులామారోపితాఃపురా। దేవైర్బ్రహ్మాదిభిఃసర్వైః ఋషిభిశ్చసమన్వితైః। వ్యాసస్యైవాజ్ఞయాతత్రత్వత్యరిచ్యతభారతం। మహత్త్వాద్భారవత్త్వాచ్చ మహాభారతముచ్యతేఇతిచ. ఏష ఇత్యత్ర విధేయాపేక్షయాపుంస్త్వమేకత్వంచ. ప్రాహ్ణాపరాహ్ణమధ్యాహ్న త్రిసన్ధ్యమితి సప్తతన్తుర్మఖః క్రతురితిచామరః. సవనంత్వధ్వరేస్నానే సోమనిర్దలనేపిచేతి మేదినీ. ఏష్వనుష్టుబ్వృత్తమ్. (౧౧)

మూ॥ పురాణరామాయణభారతాదిక్షీరాణి సంయోజితభక్తివత్సైః।
పురాతనైర్యా దుదుహే కవీన్ద్రైః సా భారతీ కామదుఘా మమాస్తు॥౧౨॥

ఇదానీముపశ్లోకితాన్ స్వాభిలాషంప్రార్థయతే పురాణేతి. పురాతనైః ప్రాచీనైఃకవీన్ద్రైర్వాల్మీక్యాదిభిర్మహాకవిభిః సంయోజితోభక్తిరూపోవత్సో యైస్తాదృశైః సద్భిః సంయోజితాభక్తిరూపాయేవత్సా యైఃకరణైరితివా; యాభారతీ పురాణరామాయణభారతాదిరూపాణిక్షీరాణిదుగ్ధాని దుదుహేదుగ్ధా, సాభారతీవాణీ మమ కామదుఘాఅభిలషితప్రపూరికా అస్తుభవతు; మయాపిసాభారతీ స్వాభిలషితైతత్కావ్యంక్షీరందోహనీయాభవత్విత్యర్థః. అత్రపురాణాదౌక్షీరారోపస్య భక్తౌచవత్సత్వారోపస్యశాబ్దత్వాద్ భారత్యాంధేనుత్వారోపోఽర్థాదవగన్తవ్యః, తస్మాదేకదేశవివర్తిరూపకమలఙ్కారః. కేషాంచిన్మతేసమాసోక్త్యలఙ్కారః. అన్యాపి ధేనుర్వత్ససంయోగాత్ క్షీరాణిదుహ్యతే, కామధేనుశ్చసేవ్యమానా కామాన్ పూరయతి. దుదుహేఇతికర్మణిలిట్ యేత్యత్ర గౌణంకర్మదుహాదేరిత్యనేనోక్తత్వాత్ ప్రథమా. అత్రోపేన్ద్రవజ్రేన్ద్రవజ్రయో రుపజాతివృత్తం. ఉపేన్ద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ, స్యాదిన్ద్రవజ్రాతతజాస్తతోగౌ,అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌయదీయావుపజాతయస్తాఇతికేదారభట్టః(౧౨)

మూ॥ అస్తికాదంబసన్తానసన్తానకనవాఙ్కురః।
కామదేవః కుమారోదేవకామధేనుర్జనేశ్వరః॥ ౧౩

సమ్ప్రత్యేతత్కావ్యనిర్మాణాయ దత్తప్రోత్సాహం సో

పతిం చతుర్వింశతిభిః శ్లోకైః కవిర్వర్ణయతి అస్తీతి. కామదేవః కామదేవనామా జనే
శ్వరో రాజా అస్తి వర్తతే; కింభూతః కాదమ్బసన్తానః కాదమ్బవంశ ఏవ సన్తానకో దేవత
రుభేద స్తస్య నవాఙ్కురః నవోత్థితోద్భిద్రూపః తథాత్మమా దేవానాం బ్రాహ్మణానాం
కామధేనుః కామపూరక ఇత్యర్థః. విశేషణద్వయేన కామదేవస్యాతివదాన్యత్వం సూచి
తం, అస్తీతి వర్తమానప్రయోగ స్తదానీం తస్య వర్తమానత్వసూచకః. నిరఙ్గమాలారూపక
మలఙ్కారోఽయం; సన్తానః సన్తతౌ గోత్రే స్యాదపత్యే సురద్రుమే ఇతి మేదినీ. (౧౩)

మూ॥ కామః పురాతనో యేన నూతనేనాభిభూయతే।
భార్గవో రాఘవేణేవ రామో రామేణ సఙ్గరే॥ ౧౪॥

కామ ఇత్యాది. సఙ్గరే సౌన్దర్యయుద్ధే నూతనేన యేన కామేన రాజ్ఞా పురాతనః
ప్రాచీనః కామః కన్దర్పః అభిభూయతే సౌన్దర్యాతిశయాజ్జీయతే, ఉపమినోతి సఙ్గరే
యుద్ధే రాఘవేణ రఘుకులోత్పన్నేన నూతనేన రామేణ దాశరథినా పురాతనో భార్గవో
రామో జామదగ్న్య ఇవ యథా దాశరథినా రామేణ పరశురామోఽభిభూత స్తథేత్యర్థః,
కన్దర్పవదతిసున్దర ఇత్యర్థః, అత్ర మనుష్యమాత్రస్య కన్దర్పపరాభవకర్తృత్వాసమ్భవాద్
బిమ్బప్రతిబిమ్బభావే పర్యవసానం. తేనోపమాపరిపుష్టోఽసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనిబన్ధనో
నిదర్శనాలఙ్కారః. ఏవం చోపమానిదర్శనయో రఙ్గాఙ్గిభావస్సఙ్కరోఽయం. సమ్భ
వాద్వస్తుసమ్బన్ధోఽసమ్భవన్నపి కుత్రచిత్ । యత్ర బిమ్బానుబిమ్బత్వం బోధయేత్సా నిదర్శ
నా ఇతి సాహిత్యదర్పణః. (౧౪)

మూ॥ దత్తయః కీర్తయశ్చైవ యదీయాః కర్ణమార్గగాః।
కాన్తాభ్యశ్చ కవిభ్యశ్చ కామదం యస్య దర్శనమ్॥ ౧౫॥

దత్తయ ఇతి. యదీయా యత్సమ్బన్ధిన్యో దత్తయో దానాని కీర్తయశ్చ యశాంసి చ
కర్ణమార్గగాః కర్ణోఽఙ్గరాజః తత్పథానుసారిణ్యః అఙ్గరాజస్యేవ యస్య దానాని యశాంసి
చేత్యర్థః; యద్వా కర్ణమార్గగాః సర్వేషాం శ్రవణపథగామిన్యః; సర్వైరపి యస్య దా
నాని యశాంసి చ స్తుతానీత్యర్థః; అథవా యదీయా దత్తయః కర్ణగాః రాధేయదానాను
కారిణ్యః, తథా కీర్తయశ్చ మార్గగాః మార్గాన్ మార్గోపలక్షితనానాజనపదాన్ గచ్ఛన్తి
న తు స్వవిషయ ఏవ తిష్ఠన్తీతి తాదృశ్య ఇతి క్రమేణాన్వయః. తథా తస్య కామదేవస్య దర్శ
నం కాన్తాభ్యః ప్రమదాభ్యః కామం మదనోద్రేకం దదాతీతి తాదృశం స్త్రీణాం కామో
ద్దీపకమిత్యర్థః. తథా కవిభ్యః పణ్డితేభ్యశ్చ కామమభిలషితం దదాతీతి తాదృశం కవీనామ
భిలాషపూరకమిత్యర్థః. అత్ర దానాదీనాం ప్రస్తుతమాహాత్మ్యప్రకాశకత్వేన ప్రస్తుతత్వాత్
...ఙ్గాతిశయోక్త్యనుప్రాణితః కర్ణమార్గగత్వకామదత్వరూపైకధర్మసమన్ధరూప
...రః. (౧౫)

మూ॥ దధానోఽపి ధనుర్విద్యావైశారద్యం కిరీటివత్।
అఙ్గనాపాఙ్గబాణానాం యః స్వయం యాతి లక్ష్యతామ్॥ ౧౬॥

దధాన ఇతి. యః కామదేవః కిరీటివత్ అర్జునవత్ ధనుర్విద్యాయాం వైశారద్యం నైపుణ్యం దధానోఽపి ధారయన్నపి ధనుర్విద్యాయామర్జున ఇవ విశారదో భవన్నపీత్యర్థః, అఙ్గనానాం స్త్రీణాం యే అపాఙ్గాః కటాక్షాః త ఏవ బాణాస్తేషాం లక్ష్యతాం శరవ్యత్వం స్వయం ఆత్మనైవ యాతి ప్రాప్నోతి, అతిమనోజ్ఞతయా స్త్రీణామపాఙ్గవిక్షేపాస్పదం భవతీత్యర్థః. అత్రార్జునవద్ధనుర్విద్యావైశారద్యం ధారయన్నపి స్వయం స్త్రీణామపాఙ్గబాణలక్ష్యత్వం యాతీతి క్రియయోర్విరుద్ధత్వా ద్విరోధాభాసాలఙ్కారః. అతిధనుర్ధరో రమణీనా మత్యాక్షేపకశ్చేతి భావః. పార్థః కిరీటీ గాణ్డీవీ ఇతి త్రికాణ్డశేషః. (౧౬)

మూ॥ యద్యశో రాజహంసస్య బ్రహ్మాణ్డం పఞ్జరాయతే।
గ్రాసక్షీరాయతే చాస్య పురస్తాత్ క్షీరనీరధిః॥ ౧౭॥

యద్యశ ఇతి. బ్రహ్మాణ్డం కర్తృ యద్యశో రాజహంసస్య యస్య రాజ్ఞో యశ ఏవ రాజహంసస్తస్య పఞ్జరాయతే పఞ్జరం పక్షిరక్షణస్థానం తద్వదాచరతి; తథా పురస్తాదగ్రే వర్తమానః క్షీరనీరధిర్దుగ్ధసముద్రశ్చ అస్య యశో రాజహంసస్య గ్రాసక్షీరాయతే పానీయదుగ్ధమివాచరతి; అతిప్రభూతతరం యస్య యశ ఆసీదితి భావః. అన్యో రాజహంసోఽపి పఞ్జరమధ్యే తిష్ఠతి తస్య పురస్తాచ్చ పానార్థం దుగ్ధపాత్రం తిష్ఠతి; యశో రాజహంసస్యేత్యత్ర యశసి రాజహంసారోపాద్రూపకం; పఞ్జరాయత ఇత్యాదావాచారప్రత్యయస్యోపమాప్రతిపాదకత్వా దుపమా; ఏవం చాత్రోపమానుప్రాణితో రూపకాలఙ్కారః. యద్యశో రాజహంస ఇవేతి ఉపమితిసమాసే తు శుద్ధోపమేయం. (౧౭)

మూ॥ శ్రీవిద్యాశోభినో యస్య శ్రీముఞ్జాదియతీ భిదా।
ధారాపతిరసావాసీదయం తావద్ధరాపతిః॥ ౧౮॥

శ్రీవిద్యేతి. యస్య కామదేవస్య శ్రీముఞ్జాత్ శ్రీయుక్తముఞ్జనామకనృపతే రియతీ భిదా ఏతావాన్ భేదః కింభూతస్య శ్రీర్లక్ష్మీః విద్యా పాణ్డిత్యం తాభ్యాం శోభత ఇతి తాదృశస్య యద్వా శ్రీవిద్యా రాజరాజేశ్వరీదేవీ తయా శోభత ఇతి తస్య శ్రీవిద్యోపాసనయా లబ్ధసమ్పత్తేరిత్యర్థః; అథ చ శ్రీవిద్యోభయవతః శ్రీమాత్రయుక్తాద్భేదో యుజ్యత ఏవ; భిదామేవోద్భేదయతి అసౌ ముఞ్జో ధారాపతిః ధారానామదక్షిణదేశప్రసిద్ధా కాచిన్నగరీ తస్యాః పతిః స్వామీ ఆసీత్ అయం తావత్కామదేవః పునర్ధరాయాః పృథివ్యాః పతిః ధారాపతిత్వం ధరాపతిత్వం చ ద్వయోరసాధారణధర్మద్వయమేవ పరస్పరభేదకమిత్యర్థః. ఉక్తం చాయమేవ హి భేదో భేదహేతుర్వా యద్విరుద్ధధర్మాధ్యాస ఇతి ఙ్గాపేక్షయా అస్యాతిసమృద్ధం రాజ్యమితి భావః. ముఞ్జో హి కిల శ...

భోజరాజస్యపితృవ్యో ధారాపురీపతిరతిమహాన్ నృపతిరాసీదితి శ్రూయతే; అయంత తోఽప్యధికతరఇతి; ఉపమానా దుపమేయస్యాధిక్యరూపో వ్యతిరేకాలఙ్కారః. ధారానగరీ భోజవంశ్యానాంరాజధానీతిప్రసిద్ధిః. ఉక్తంచకేనాపి అథధారానగరేనకో పిమూర్ఖో నివసతి, క్రమేణపఞ్చశతాని సేవన్తే విదుషాంశ్రీభోజం, వరరుచిసుబన్ధుబాణ మయూర వామదేవహరివంశశఙ్కరకళిఙ్గకర్పూర వినాయకమదనవిద్యావినోద కోకి లతారేన్ద్రప్రముఖాఇతి. (౧౮)

మూ॥ ధర్మార్థకామాన్ భజతా యథావదనుబన్ధినః।
అవన్ధ్యాయేన నీయన్తే సజ్జనా ఇవ వాసరాః॥ ౧౯॥

ధర్మార్థేతి. యథావత్ యథాయథం అనుబన్ధినఉత్పద్యమానాన్ పరస్పరమవిరో ధితయాసమ్పద్యమానానిత్యర్థః, ధర్మార్థకామాన్ త్రివర్గాన్ భజతాసేవమానేన యేన కామదేవేన వాసరాదివసాః అవన్ధ్యాఃసఫలాః కృత్వా నీయన్తేయాప్యన్తే ప్రతిదినమే వ యస్యధర్మార్థకామాఉత్పద్యన్తేఇత్యర్థః. ఉపమినోతి సజ్జనాఇవేతి. యథాత్రివర్గప రాయణైర్జనైః సజ్జనాఅవన్ధ్యానీయన్తేతథేత్యర్థః; త్రివర్గపరాయణాహి సజ్జనాన్ ప్రా ప్య తేభ్యఃస్వాభీష్టాన్ ధర్మాదీనేవార్జయన్తి నతుతాన్ వృథాపరిత్యజన్తి; అత్రావన్ధ్యతా నయనంప్రతి ధర్మాదిభజనస్య హేతుతయోపన్యాసాత్కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారః. తన్మూ లాచ సజ్జనాఇవేత్యుపమా; తస్మాత్తయోరఙ్గాఙ్గిభావసఙ్కరోఽయం. హేతోర్వా క్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గంప్రచక్షతే ఇతి సాహిత్యదర్పణః. (౧౯)

మూ॥ దూషణధ్వంసదక్షేణ పుణ్యసేతుప్రవర్తినా।
రామేణేవ కృతం యేన జనస్థానమకణ్టకమ్॥ ౨౦॥

దూషణేతి. యేనకామదేవేనరాజ్ఞా జనస్థానంజనపదః అకణ్టకంక్షుద్రశత్రుర హితంకృతం శత్రూన్ వినాశ్యజనపదాఃస్వాస్థ్యంప్రాపితాఇత్యర్థః. ఉపమినోతి రామే ణేవేతి. యథారామేణ జనస్థానందణ్డకారణ్యం తన్నికటవర్తిస్థానవిశేషోవా రాక్షస సేనావినాశనేనాకణ్టకంకృతం తథేత్యర్థః. తౌయుగపద్విశినష్టి కిమ్భూతేన దూషణస్య దోషస్య ధ్వంసేనాశే దక్షేణనిపుణేన పక్షే దూషణస్యరాక్షసవిశేషస్య ధ్వంసేదక్షే ణ తథా పుణ్యసేతుప్రవర్తినా ధర్మమర్యాదాస్థాపకేన పుణ్యజనకసేతుకారిణావా లోకసంచరణాయ యేన బహవఃసేతవఃకృతాఇత్యర్థః; పక్షే లఙ్కాగమనార్థం సము ద్రే పుణ్యసేతోస్సున్దరసేతోఃప్రవర్తకేన రామస్యేవయస్యచరితాని లోకప్రతిష్ఠితానీ తిభావః. అత్ర దూషణాదిశబ్దానాం శ్లిష్టత్వాత్ శ్లేషమూలోపమాలఙ్కారః; పుణ్యం ...సేనా శ్లిష్టంసుకృతధర్మయోరితివిశ్వః. జనస్థానందణ్డకారణ్యమితిజటా ...పతి శక్రశాపముపక్రమ్య ఇత్యుక్త్వాక్రోధసన్తప్త స్తదాశ్రమని

వాసినమ్ । జనంజనపదస్యాస్య నైష్ఠీయతామిత్యవోచత॥ సప్తాహాద్భస్మసాద్భూతః సవాపిప్ర
హ్మతేజసా।తస్యదణ్డస్యవిషయో విన్ధ్యశైలస్యసానుషు॥ తతఃప్రభృతికాకుత్స్థ దణ్డకా
రణ్యముచ్యతే।తపస్వినఃస్థితాయత్ర తజ్జనస్థానముచ్యతే॥ ఇతిరామాయణమ్. కణ్టకఃక్షు
ద్రవైరిణి।వేణౌద్రుమాఙ్గేరోమాఞ్చ ఇతిహేమచన్ద్రః. (౨౦)

మూ॥ భూరిక్షమాభారభృతా విజయార్జితసమ్పదా।
భూమెరుత్ఖాతశల్యేన యస్తుల్యోధర్మజన్మనా॥ ౨౧॥

భూరీతి. యఃకామదేవో ధర్మజన్మనాయుధిష్ఠిరేణ తుల్యఃసదృశః కిమ్భూతేన
భూరిర్మహాన్ యఃక్షమాభారఃశాన్త్యాధిక్యం పృథివీభారోవా తంబిభర్తీతితాదృశేన
కామదేవోపితాదృశః; పునఃకీదృశేన విజయేనార్జునేనార్జితాసమ్పత్ యస్యసతథా
తాదృశేన అయమపి విజయేనశత్రుపరాజయేనార్జితసమ్పత్తిః; పునఃకీదృశేన భూమేః
సకాశాత్ ఉత్ఖాతోయుద్ధవినాశనేనస్వర్గంనీతః శల్యోమద్రాధిపో యేనసతథాతా
దృశేన అయమపిభూమెరుత్ఖాతఉద్ధృతః శల్యః అఙ్గవిద్ధశల్యాదికం తద్వత్ పీడాకారీ
శత్రుర్యేనతాదృశః; అస్మిన్పక్షేభూమెరితిపఞ్చమ్యన్తంపదం శల్యశబ్దశ్చగౌణః, ఉప
మేయమార్థీ. క్షమాశాన్తిక్షితావితి విజయోవిజయేపార్థవిమానేఇతి. శల్యఃస్యాన్మదన
ద్రుమే। నృపభేదశ్వావిధిచ సీమ్నిశస్త్రశలాకయోఃఇతిచహేమచన్ద్రః. (౨౧)

మూ॥ యథా సర్వేషు దేవేషు కామదేవోజగత్ప్రియః।
తథా మనుష్యదేవేషు కామదేవోజగత్ప్రియః॥ ౨౨॥

యథేతి. యథాసర్వేషుదేవేషుమధ్యే కామదేవఃకన్దర్పఏవ జగత్ప్రియఃఅతిసు
న్దరదేహత్వాజ్జగతాంసన్తోషజనకః తథామనుష్యదేవేషు రాజసుమధ్యే అయంకామదే
వఏవ జగత్ప్రియః. అత్రాప్యుపమా. (౨౨)

మూ॥ఆదిత్యస్యాన్వవాయోజయతి రఘుపతేర్జన్మనోజ్జృమ్భితశ్రీ
స్తత్సామ్యం సోమవంశః శ్రయతి సురభితః పాణ్డవానాం యశోభిః।
ధత్తే తత్ప్రీతిమద్య స్మరహరధరణీసమ్భవస్యాన్వవాయో
యస్యాలఙ్కారభావం భజతి కృతధియాం కామదః కామదేవః॥ ౨౩॥

ఆదిత్యస్యేతి. ఆదిత్యస్యసూర్యస్య అన్వవాయోవంశో జయతిసర్వోత్కృష్ట
తయావర్తతే; కింభూతః రఘుపతేఃశ్రీరామచన్ద్రస్య జన్మనాఆవిర్భావేన ఉజ్జృమ్భి
తావర్ధితా శ్రీఃశోభా యస్యతాదృశః, తథాసోమవంశఃచన్ద్రవంశోపి తత్సామ్యంసూ
ర్యవంశతుల్యతాం శ్రయతిధారయతి; కింభూతః పాణ్డవానాంయుధిష్ఠిరాదీనాం
శోభిఃకీర్తిభిః సురభితఃప్రసిద్ధింనీతః ; అద్యసంప్రతి స్మరహరధరణీ
యోపి కాదమ్బవంశోపి తయోఃసూర్యవంశసోమవంశయో

ణుత్కర్ష ఇత్యర్థః ధత్తే ధారయతి ; యస్యాన్వవాయస్యాయం కామదేవః అలఙ్కార
భావం మణ్డనత్వం భజతి ధారయతి ; కింభూతః కృతధియాం పణ్డితానాం కామదోఽ
భిలాషపూరకః అన్యస్త్రియాః ప్రౌఢేరన్యస్య ధారణ మసమ్భవద్బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వే పర్య
వస్యతీతి తేనాత్ర నిదర్శనాలఙ్కారః. సమ్భవద్వస్తుసంబన్ధోఽసంభవన్నపి కుత్రచిత్ ।
యత్రబిమ్బానుబిమ్బత్వంబోధయేత్సానిదర్శనా ఇతిలక్షణాత్. స్మరహరధరణీసమ్భవ ఇతి
ధరణీత్యుపనామకః స్మరహరనామా కశ్చిదేతస్య ప్రాక్తనపురుష ఆసీదితి కేచిత్ ; స్మ
రహర ఇత్యస్య కశ్చిత్పూర్వపురుషః తత్పత్నీచ ధరణీతి తాభ్యాంసమ్భవోయస్యేత్య
న్యే; అపరేతు స్మరహరధరణీ కాశీ తస్యాంసమ్భవో యస్య తాదృశః కాదమ్బవంశస్య
ప్రథమం కాశ్యామేవావిర్భావాదితి వదన్తి. స్రగ్ధరావృత్తమిదం మ్రభ్నైర్యానాం త్ర
యేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరేయం ప్రసిద్ధా ఇతిలక్షణాత్. (౨౩)

మూ॥ కేచిద్దానేషు వీరాస్సమరభువి పునః కేచిదన్యే దయాయాం
కర్ణాద్యాః పార్థముఖ్యాః ఖచరపతిముఖాః పూర్వమాసన్ యుగేషు।
తేషాం తేషాంచ తేషామపి వహతి ధురం సామ్ప్రతం తావదస్యా
మేకః శ్రీకామనామా జలనిధిలహరీస్రగ్ధరాయాం ధరాయామ్॥౨౪॥

కేచిదితి. కేచిత్కర్ణాద్యా రాధేయప్రభృతయో దానేషు వీరాః దానోత్సాహవన్తః
ఏవం కేచిచ్చ పార్థముఖ్యా అర్జునప్రభృతయః పున స్సమరభువి రణభూమౌ వీరాః తథా
అన్యే ఖచరపతిముఖా జీమూతవాహనాదయశ్చ దయాయాం వీరాః ఏతే పూర్వం యు
గేషు ద్వాపరాదిషు ఆసన్ బభూవుః నాధునా సన్తీత్యర్థః. సామ్ప్రతమిదానీం పున రేకః
కేవలః శ్రీకామనామా శ్రీకామదేవనృప ఏవ అస్యాం ధరాయాం పృథివ్యాం తావత్ సాక
ల్యేన తేషాం దానవీరాణాం కర్ణాదీనాం తేషాంచ యుద్ధవీరాణాం పార్థాదీనాం తేషామపి
దయావీరాణాం జీమూతవాహనాదీనాంచ ధురం భారం సాధర్మ్యమిత్యర్థః వహతి ధారయ
తి, ఏక ఏవాయం దానవీరో యుద్ధవీరో దయావీరశ్చేత్యర్థః. కింభూతాయాం ధరాయాం
జలనిధేః సముద్రస్య యాలహరీ స్రక్ తరఙ్గమాలా తాం ధరతి ధారయతీతి తాదృశ్యాం స
ముద్రపర్యన్తాయా మిత్యర్థః జీమూతవాహనస్య విద్యాధరచక్రవర్తిత్వాత్ ఖచరపతి
త్వం, సదయావీర ఏవ నాగానన్దనాటకాదౌ తథాదర్శనాత్ ; అత్ర కర్ణాదీనాం ధురం
వహతీతి నిదర్శనాలఙ్కారేణ ఏకైకం దానవీరాదిరసావలమ్బినః కర్ణాదీనపేక్ష్య దా
నాదిత్రితయాశ్రయత్వేన కామదేవస్యాధిక్యప్రతీతే ర్వ్యతిరేకాలఙ్కారో వ్యజ్యతే;
ఉత్తమప్రకృతిర్వీర ఉత్సాహస్థాయిభావక ఇత్యుపక్రమ్య సచదానధర్మయుద్ధైర్దయ
యాచ సమన్వితః చతుర్ధాస్యాదితిదర్పణః. క్వచిద్వీరా ఇత్యత్ర ధీరా ఇతి పాఠః, సచమ
నోరమః. స్రగ్ధరావృత్తమిదమ్. (౨౪)

మూ॥ ఆనేతా మధ్యదేశాత్ప్రవచనవిదుషాం సోమపాం బ్రాహ్మణానా-
మారోఢా మర్త్యమూర్త్యా సురపతిసదసో మణ్డనం మానవత్యాః।
జేతా భూమేర్జయన్తీపురపురమథనశ్రీపదామ్భోజభృఙ్గః
సోఽపి క్ష్మాపస్త్రినేత్రః స్వకులకులగిరిం హైమానులేభే తపోభిః॥ ౨౫॥

ఆనేతేతి. జయన్తీపురం స్వరాజధానీ ప్రాచ్యోనగరవిశేషః తత్ర యః పురమథనో మహాదేవస్తస్య యత్ శ్రీయుక్తం పదామ్భోజం చరణపద్మం తత్ర భృఙ్గో భ్రమర ఇవ స తత భగవచ్చరణారవిన్దచిన్తనానురక్త ఇత్యర్థః తాదృశః సోఽపి క్ష్మాపః పృథివీపాలః కామదేవః త్రినేత్రః సాక్షాన్మహాదేవస్వరూపః వ్యస్తరూపకం నిరన్తరశివధ్యానేన శివత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. శివత్వమేవఘటయతి యః క్ష్మాపః తపోభిః హేతుభిః స్వకులం స్వవంశ ఏవ కులగిరిః విస్తృతత్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ హిమాలయః తమనులేభే ప్రాప్తవాన్ శివోఽపి సతీవియోగానన్తరం తపస్యార్థం హిమాచలం ప్రాప్తవాన్ ; కింభూతః మధ్యదేశాత్ హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యవర్తిదేశాత్ ప్రవచనవిదుషాం వేదజ్ఞానాం సోమపాం సోమయాగాదౌ సోమలతారసపాయినాం బ్రాహ్మణానాం ఆనేతా యజ్ఞార్థం మధ్యదేశత శ్ఛాన్దసబ్రాహ్మణాన్ స్వరాజధానీం జయన్తీపురమానీతవానిత్యర్థః. అత ఏవేమమేవ యజ్ఞార్థం మధ్యదేశాత్ పఞ్చానాం బ్రాహ్మణానామానేతారం ఆదిశూరం నృపతిం కేచిత్ ప్రచక్షతే; శివోఽపి యాజ్ఞికబ్రాహ్మణానాం ఆ సమ్యక్ నేతా నాయకః యజ్ఞఫలదాతృత్వాత్, అత ఏవ పుష్పదన్తః "క్రతుషు ఫలదానప్రతిభువం" ఇతి. యద్వా మధ్యదేశాత్ నభోభాగాత్ బ్రాహ్మణానాం సప్తర్షీణాం ఆనేతా పార్వతీవివాహార్థం ఆనీతవాన్ ; తథా మర్త్యమూర్త్యా మానవశరీరేణైవ సురపతిసదసః ఇన్ద్రసభాయాః ఆరోఢా ఆరోహణకర్తా మన్త్రసిద్ధత్వాదవ్యాహతగతికతయా కామదేవ ఇన్ద్రలోకం గచ్ఛతీతి తాత్కాలికానాం కింవదన్తీ ; శివోఽపి ఇన్ద్రేణావాహితస్తత్సభాం గచ్ఛత్యేవ; తథా మానవతీ తన్నామ్నీ కాచిన్నగరీ తస్యా మణ్డనం భూషణం; మానవతీ కామదేవస్య పత్నీతి కేచిత్ శివోఽపి మానవత్యాః మనస్విన్యాః పార్వత్యా ఇత్యర్థః మణ్డనం అలంకారకః తథా భూమేః పృథివ్యా జేతా విపక్షవినాశనేనాధికర్తా శివోఽపి భూమిం స్వమనసి ఆస్పదం కరోతీతి భూం భూమేర్ణిచ్ క్విప్ తాదృశో యః ఇః కామస్తస్య జేతా, భూమా మహాంశ్చాసావిశ్చేతి భూమా మేః తస్య భూమేః జేతేతి వా ; సోమపామితి ధాతోరాల్లుక్ శసాద్యచీత్యాకారలోపః. హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యం యత్ ప్రాగ్వినశనాదపి। ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యదేశః ప్రకీర్తిత ఇతి మనుః; వినశనాత్ సరస్వత్యన్తర్ధానదేశాదితి కుల్లూకభట్టః; స్యాత్ప్రవచనమాగమే ఇతి హేమచన్ద్రః. స్రగ్ధరావృత్తమిదమ్. (౨౫)

మూ॥ స్వచ్ఛత్కాఞ్చీమనోజ్ఞాస్సులలితమధురాః కున్తలైరుల్లసన్త్యః
పుష్ణన్త్యో హారశోభాం ధృతకరకటకాః కాన్తిమద్వేదిమధ్యాః।
అఙ్గశ్రీభఙ్గిభాజః పరిమిళదళకాః ప్రోల్లసత్కామరూపాః
సేవన్తే తం సమన్తాదనుదినమబలాశ్రేణయః క్షోణయశ్చ॥ ౨౬॥

స్వచ్ఛదితి. అబలాశ్రేణయః కామినీపఙ్క్తయః తథా క్షోణయశ్చ భూమయశ్చ సమన్తాత్ సర్వతః అనుదినం ప్రతిదినం తం కామదేవనృపం సేవన్తే భజన్తే కామిన్య ఇవ భూమయోఽపి తస్య వశవర్తిన్య ఇతి భావః. ఏకోక్త్యా ద్వయోర్విశేషణాన్యాహ కిం భూతాః స్వచ్ఛన్తీ కిఞ్చిదధో లంబమానా యా కాఞ్చీ నితంబాభరణవిశేషః తయా మనోజ్ఞా మనోహారిణ్యః పక్షే స్వచ్ఛన్తీ దక్షిణదేశీయత్వాన్నిమ్నస్థలవర్తినీ యా కాఞ్చీ నగరీవిశేషః తయా మనోజ్ఞాః ; తథా సులలితేన శోభనవిలాసేన మధురా మనోహరాః పక్షే సులలితా శోభమానా మధురా మధురాపరనామా నగరీవిశేషో యాసు తాదృశ్యః ; తథా కున్తలైః కేశపాశై రుల్లసన్త్యః శోభమానాః పక్షే కున్తలైర్దేశవిశేషైరుల్లసన్త్యః ; తథా హారేణ ముక్తావల్యా కృతా శోభా సౌన్దర్యం హారశోభా తాం పుష్ణన్త్యో ధారయన్త్యః పక్షే హారేణ యుద్ధస్థలేన దేశవిశేషేణ వా కృతాం శోభాం పుష్ణన్త్యః ; తథా ధృతం కరేణ కటకం వలయో యాభిస్తాః పక్షే ధృతో గృహీతః కరో రాజగ్రాహ్యభాగో యేభ్యస్తాదృశాః కటకాః పర్వతనితంబభాగా యాసు తాః, కటకః కటకనామక ఉత్కలదేశవిశేషః రాజధానీ వా ; తథా కాన్తిమత్ సున్దరం వేదివత్ యజ్ఞవేదివిశేషస్యేవ మధ్యం మధ్యభాగో యాసాం తాః పక్షే వేదిః పరిష్కృతా భూమిః మధ్యో మధ్యదేశః కాన్తిమన్తౌ వేదిమధ్యౌ యాసు తాః ; తథా అఙ్గానాం ముఖాద్యవయవానాం యా శ్రీః శోభా తస్యా భఙ్గిం విశేషం భజన్త ఇతి తాదృశ్యః పక్షే అఙ్గైర్దేశవిశేషైః శ్రీభఙ్గిభాజః ; తథా పరిమిళన్తోఽళకాశ్చూర్ణకున్తలా యాసాం తాః పక్షే పరిమిళన్తీ అళకా కుబేరపురీ యాసు తాః ; తథా ప్రోల్లసత్ ప్రాదుర్భవత్ కామో యస్మాత్ తాదృశం రూపం సౌన్దర్యం యాసాం తాః పక్షే ప్రోల్లసత్ కామరూపః కామాచలోపలక్షితః ప్రాగ్జ్యోతిషాపరనామకో దేశవిశేషో యాసు తాః ; అత్ర అబలాశ్రేణీనాం క్షోణీనాం చ ప్రస్తుతప్రకర్షకతయా ప్రస్తుతత్వాదేకధర్మాభిసంబన్ధాచ్చ శ్లేషానుప్రాణితస్తుల్యయోగితాలఙ్కారః. కాఞ్చీ స్యాన్మేఖలాదామ్ని ప్రభేదే నగరస్య చ ఇతి ; మధురా శతపుష్పాయాం మిశ్రేయా నగరీభిదోః ఇతి ; కున్తలశ్చ షకే వా లేజవే పుంభూమ్ని నీవృతి ఇతి; హారో ముక్తావళౌ యుధి ఇతి; కటకో స్త్రీ నితంబోఽద్రేర్దన్తినాం దన్తమణ్డలే। సాముద్రలవణే రాజధానీవలయయోరపి ఇతి ; అఙ్గం గాత్రే ప్రతీకోపాయయోః పుంభూమ్ని నీవృతి ఇతి; అళకా కుబేరపుర్యాం మ(స్త్రీ)యాం చూర్ణకున్తలే ఇతి చ మేదినీ । స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౨౬)

మూ॥ కూర్మాకారం చరణయుగళం ధూతదిగ్దన్తిశుణ్డాదణ్డౌ వూరూ భుజయు
గమపి వ్యక్తనాగేన్ద్రశోభమ్।ప్రాయః పృథ్వీధరణవిషయే తత్సమర్థా
పదార్థా నేకీకృత్య త్రిభువనసృజా నిర్మితా యస్య మూర్తిః॥ ౨౭॥

కూర్మేతి. ప్రాయఉత్ప్రేక్షే. త్రిభువనసృజా బ్రహ్మణా పృథ్వీధరణవిషయే నిరా
లంబాయాఃపృథివ్యాధారణకార్యే తత్సమర్థాన్ పృథివీధారణయోగ్యాన్ పదా
ర్థాన్ వస్తూని ఏకీకృత్యఏకత్రనీత్వా యస్యకామదేవస్య మూర్తిఃశరీరంనిర్మితాస్రష్టా
బ్రహ్మాపిపృథివీంనిరాలంబాంనిర్మాయ తద్ధారణోచితాన్ కూర్మాదీన్ నిర్మాయాపి తేషాం
బహుత్వాదపరితోషేణ తత్ సర్వమేకీకృత్య తద్యోగ్యామేకామేవయస్యమూర్తింకింని
ర్మితవానిత్యర్థః. తథాహి యస్యచరణయుగళంకూర్మాకారం మధ్యోన్నతత్వాత్కూ
ర్మశరీరసదృశం కూర్మేణాపిపృథివీధార్యతే తథాయస్యఊరూ ధూతఃకంపితః స్థూల
త్వాత్సదృశీకృతఇత్యర్థః దిగ్దన్తినాందిగ్గజానాం శుండాదండోదండాకారాశుండా
యాభ్యాంతాదృశౌ దిగ్దంతినోఽపిపృథివీంశుండాభిర్ధారయంతి ధూతేత్యత్రవృత్తేతి
పాఠే శుండాదండావితి వ్యస్తరూపకం; తతఃకర్మధారయః తథాయస్యభుజయుగమపి
బాహుద్వయమపి వ్యక్తాఆజానులంబమానత్వాత్ ప్రకటీభూతా నాగేంద్రస్యసర్పరా
జస్య శోభాసౌందర్యం యత్రతాదృశం సర్పరాజోఽపిపృథివీంధారయతి, దుర్వృత్తజ
నదమనాదినా కృతలాఘవతయా కామదేవోఽపి కూర్మాదివత్పృథివీభారగ్రాహీతిభావః.
అత్రవాక్యార్థస్యసంభావ్యమానత్వాత్ ప్రాయఃపదయోగాచ్చ ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.
వ్యక్తనాగేంద్రశోభమిత్యత్ర వ్యక్తనాగేంద్రస్యప్రకటహస్తినఃశోభాయత్రేతి కస్యచిత్
టీకాకారస్యవ్యాఖ్యానం కస్యనవాహాస్యముల్లాసయతి. మందాక్రాంతావృత్తమిదం
మందాక్రాంతాంబుధిరసనగైర్మోభనౌతౌగయుగ్మమితిలక్షణాత్. (౨౭)

మూ॥ కస్త్రాతా కామదేవః సమరవిజయినాం కోఽగ్రణీః కామదేవః
కస్త్యాగీ కామదేవః సరసకవిగిరాం కః పదం కామదేవః।
కః సేవ్యః కామదేవః శ్రితభరణవిధౌ కః కృతీ కామదేవః
ప్రశ్నానామేవమేకఃప్రతివచనమహో రామవత్కామదేవః ౨౮॥

కస్త్రాతేతి. ఏవమీదృశానాంప్రశ్నానాం రామవత్ రామఇవ ఏకఃకామదేవఏవ
ప్రతివచనంప్రత్యుత్తరవిషయః నత్వితరే కామవదితిపాఠేకందర్పఇవేత్యర్థః తాదృశ
ప్రశ్నప్రతివచనానాం ప్రకారందర్శయతి కస్త్రాతేత్యాది. త్రాతాప్రజానాంసాధురక్షి
తాకః ఉత్తరమాహ కామదేవఇతి. కామదేవనృపఏవవిలక్షణఃప్రజారక్షితేత్యర్థః. ఏ
వంసర్వత్ర సమరవిజయినాంయుద్ధలబ్ధజయానాం అగ్రణీఃశ్రేష్ఠఃకః తథాత్యాగీదాతా
కః తథాసరసకవిగిరాంరసవత్కావ్యానాం పదంస్థానంకః కావ్యరసాస్వాదేనిరుప

మః సామాజికః క ఇత్యర్థః తథా సేవ్యః జీవికార్థముపాస్యః కః తథా శ్రితానాం అనుగతానాం భరణవిధౌ పాలనకర్మణి కృతీ కుశలః కః సర్వత్రోత్తరం కామదేవ ఇతి. అత్ర వాక్యానాం ప్రశ్నోత్తరరూపత్వాత్పరిసంఖ్యాలంకారః. కించిత్పృష్టమపృష్టం వా కథితం యత్ప్రకల్ప్యతే। తాదృగన్యవ్యపోహాయ పరిసంఖ్యా తు సా స్మృతేతి లక్షణాత్. రామవదిత్యత్ర చ ఆర్థీ ఉపమా, ఏవం చ ద్వయోస్సంసృష్టిః త్రాతేతి సాధ్యవర్థేత్యజిః స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౨౮)

మూ॥ జిత్వా శత్రూన్స్వమభివిశతో ధామ హర్మ్యాగ్రలగ్నాభావోద్భేదా
ద్గళితగతయో లోలమీనాయతాక్ష్యః। ప్రాంతప్రేంఖచ్ఛఫరకనకస్తంభ
శోభైర్నిజాంగైః సీమంతిన్యో విదధతి దృఢం యస్య మీనధ్వజత్వమ్॥ ౨౯॥

జిత్వేతి. సీమంతిన్యః స్త్రియః నిజాంగైః స్వకీయావయవైః కరణైః యస్య రాజ్ఞో మీనధ్వజత్వం మీనకేతనత్వం కందర్పత్వమిత్యర్థః దృఢమతిశయేన విదధతి వ్యక్తీకుర్వంతి; కింభూతస్య శత్రూన్ జిత్వా స్వం స్వీయం ధామ గృహం అభివిశతః ప్రవిశతః; కింభూతాః సీమంతిన్యః హర్మ్యస్య ప్రాసాదస్య అగ్రే ఉపరి లగ్నాః స్థితాః తథా హర్షాధిక్యాద్ భావస్య స్తంభాఖ్యసాత్త్వికభావస్య ఉద్భేదాదుదయాత్ గళితా వినష్టా గతిః గమనం యాసాం తాః; తథా లోలం చంచలం మీనవత్ ఆయతం విస్తృతం అక్షి చక్షుర్యాసాం తాః, లోలమీనవదాయతమక్షి యాసామితి వా ; కింభూతైర్నిజాంగైః ప్రాంతే సమీపే ప్రేంఖంశ్చలన్ శఫరో మత్స్యవిశేషో యత్ర తాదృశో యః కనకస్తంభః కందర్పరథోపరివర్తమానా సౌవర్ణస్థూణా తస్యేవ శోభా సౌందర్యం యేషాం తాదృశైః అయం భావః కందర్పస్య రథోపరి సమీనః కనకస్తంభో వర్తతే, యేన చ స మీనధ్వజత్వేన వ్యపదిశ్యతే. అయమపి పురప్రవేశకాలే ఉపరిస్థాభిః గౌరాంగత్వాత్కనకస్తంభాయమానాంగయష్టిభిః సత్త్వోదయాన్నిశ్చలాభిః శఫరాయమాణలోలనయనాభిశ్చ స్త్రీభిః కృత్వా మీనధ్వజత్వం ప్రాప్త ఇతి ; అత్రాన్యస్య ధర్మం కథమన్యో వహత్వితి అసంబంధే సంబంధకల్పనరూపాతిశయోక్త్యలంకారః, తేన చ కామదేవః కామదేవ ఇవేత్యుపమా గుణీభూతతయా వ్యజ్యతే ; మందాక్రాంతా వృత్తమ్. (౨౯)

మూ॥ యోషావేషో విషధరగృహం కేశమోక్షోమ్బుగర్భః శష్పగ్రాసః శబ
రశిబిరం శమ్బరత్వఙ్నిచోళః। పాణౌ శాఖా కబలనవిధిర్ధారణం కణ్ఠదా
మ్నాం యచ్ఛత్రూణాం భవతి భువనే జీవనోపాయవర్గః॥ ౩౦॥

యోషేతి. భువనే లోకే యచ్ఛత్రూణాం యస్య కామదేవస్య రిపూణాం ఏతత్ సర్వం జీవనోపాయవర్గః ప్రాణరక్షణకారణకలాపః; కే తే ఉపాయా ఇత్యాహ యోషావేషః స్త్రీవేషధారిత్వం స్త్రీణామవధ్యత్వాత్ ; తథా విషధరగృహం పాతాళం వివరప్రవేశ ఇత్యర్థః. తత్రాపి శత్రుగమనాసంభవేన వినాశాభావాత్ ; తథా కేశమోక్షః కేశానాం ముండనం ముండవ్రతధారణమిత్యర్థః ముండవ్రతినామవధ్యత్వాత్ ; తథా అం

బుగర్భః జలమధ్యం జలమధ్యనిమజ్జనమిత్యర్థః; తథా త్వేశత్రూణామలక్షితత్వేనవినాశాసంభవాత్ ; తథాశష్పస్యతృణస్యగ్రాసఃకబళీకరణం నమాంవినాశయదంతేతృణం కరోమీత్యుక్త్వా ముఖేతృణార్పణమిత్యర్థః తథాభూతానామప్యవధ్యత్వాత్ ; తథాశబరశిబిరం శబరాశ్చండాలభేదాఅరణ్యాః తేషాంశిబిరంగృహంపలాయ్య శబరశిబిరంప్రవిశ్యాత్మగోపనమిత్యర్థః తాదృశానామప్యలక్షితత్వేన వినాశాసంభవాత్; తథాశంబరత్వఙ్నిచోలః శంబరోమృగవిశేషఃతస్యత్వక్ చర్మ తద్రూపోనిచోలఆచ్ఛాదనవస్త్రం మృగాజినప్రావృతాంగానాం తపస్వినాంవేశధారణమిత్యర్థః తపస్వినామవధ్యత్వాత్ ; తథాపాణేఃకరస్యశాఖాఅంగుళ్యఃతాసాంకబళనవిధిఃముఖాభ్యంతరేప్రవేశనం ముఖాభ్యంతరేఅంగుళిప్రవేశనంహి స్వస్యరిపోరధీనత్వంజ్ఞాపయతియద్వాకబళనవిధిః సంకోచకరణం అంజలికరణమితియావత్ కృతాంజలిర్హి శత్రుభిర్నహన్యతే ; తథాకంఠదామ్నాంధారణం గళేరజ్జూనాంస్థాపనం అపరాధమార్జనాయ కంఠధృతరజ్జవోహి జయిభిర్నహన్యంతే ; ఏతేనాస్యాతితరాంపరాక్రమిత్వంధ్వనితం. చండాలభేదేపానీయే శబరశ్చండికాపతౌ ఇతివిశ్వః. శంబరంసలిలేపుంసిమృగదైత్యవిశేషయోః ఇతిమేదినీ. మందాక్రాంతావృత్తమ్. (౩౦)

మూ॥ విశిష్టగీతా ధృతవంశదీప్తిః శ్రుతిప్రతిష్ఠా పురుషార్థసూతిః।
సన్మార్గవిస్తారవతీ సుజాతిర్యం భారతశ్రీర్భజతేఽభిరామా॥ ౩౧॥

విశిష్టేతి. భారతస్యభారతవర్షస్య శ్రీర్లక్ష్మీః యంనృపంభజతేఆశ్రయతి కింభూతా విశిష్టైర్దేవాదిభిర్గీతా కర్మభూమిత్వాత్ప్రశంసితా, తథాచవిష్ణుపురాణం "అత్రాపిభారతంశ్రేష్ఠం జంబుద్వీపేమహామునే।యతోహికర్మభూరేషా హ్యతోన్యాభోగభూమయః।అత్రజన్మసహస్రాణాం సహస్రైరపిసత్తమ।కదాచిల్లభతేజంతుః మానుష్యం పుణ్యసంచయాత్।గాయంతిదేవాఃకిలగీతకాని ధన్యాస్తుతేభారతభూమిభాగే।స్వర్గాపవర్గాస్పదమార్గభూతేభవంతిభూయఃపురుషాస్సురత్వాత్" "సురత్వంప్రాప్తానస్మానపేక్ష్య భూయోఽధికంధన్యాఃసుకృతినఇత్యర్థః" ఇతిశ్రీధరస్వామివ్యాఖ్యానంచ; తథాధృతావంశైర్వేణుభిఃకృత్వా దీప్తిశ్శోభాయయాతాదృశీ; తథాశ్రుతౌవేదే ప్రతిష్ఠా కర్మక్షేత్రత్వాత్ప్రశంసా యస్యాస్సా ; తథాపురుషార్థానాంధర్మార్థకామమోక్షాణాం సూతిరుత్పత్తిర్యతస్తాదృశీ అత్రాపిపూర్వోక్తఏవహేతుః ; తథాసతాంశోభనానాం మార్గాణాంవర్త్మనాం యోవిస్తారఃసవిద్యతేయస్యాంతాదృశీ; తథాసుజాతిః శోభనాజాతయఃబ్రాహ్మణాదివర్ణాః యత్రతాదృశీ; తథాఅభిరామామనోజ్ఞా యద్వారామంభార్గవందాశరథింవాఅభిగతేత్యభిరామా ద్వితీయయాత్యాదేఃక్రాంతాదావితి తత్పురుషః పూర్వంరామాదిభిరుపభుక్తేత్యర్థః; అథచభారతస్యవ్యాసప్రణీతేతిహాసవిశేషస్య శ్రీఃభారతీలక్ష్మీః యంభజతే తస్యభారతానురక్తత్వాత్ ; సాపివిశిష్టగీతా విశిష్టాఉపనిషత్తాత్పర్యప్రకాశనాన్మనోజ్ఞా గీతా భీష్మపర్వాంతర్గతభాగవిశేషః యస్యాస్తాదృశీ; తథాధృతావంశస్యఅన్వవాయస్య వంశానుచరితస్యవా దీప్తిఃప్రకాశః

యథా తాదృశీ; తథా శ్రుతేర్వేదస్యైవ ప్రతిష్ఠాప్రామాణ్యం యస్యాః సా యద్వా శ్రు
త్యాః శ్రవణేంద్రియేణ ప్రతిష్ఠాగ్రహణం యస్యాస్సా భారతస్య శబ్దరూపత్వాత్; కింవా
శ్రుతేర్వేదస్య ప్రతిష్ఠా తాత్పర్యం యత్ర తాదృశీ; అతఏవోక్తం భారతవ్యపదేశేన హ్యా
మ్నాయార్థః ప్రదర్శితః ఇతి; తథా పురుషార్థస్య వర్గచతుష్టయస్య సూతిః యతస్సా,
భారతం హి శ్రూయమాణం పాఠ్యమానం వా చతుర్వర్గం సాధయతి; తథా సన్మార్గవిస్తార
వతీ శిష్టవ్యవహారప్రకాశకారిణీ; తథా సుజాతిః శోభనా జాతయః ఛందాంసి యత్ర సా;
తథా అభిరామా ఇతిహాసాదిభిస్సర్వేషాం మనోజ్ఞా; భారతశ్రీర్భరతనృపశ్రీః యం భజ
త ఇత్యపి కేచిద్వ్యాచక్షతే; భాః కాంతిః రతం సంభోగః తాభ్యాం యుక్తా శ్రీరిత్యప్య
పరే; శబ్దశ్లేషోయం. వంశస్సంఘేన్వయే వేణౌ ఇతి; జాతిస్సామాన్యగోత్రయోః। మా
లత్యామామలక్యాం చ చుల్ల్యాం కంపిల్లజన్మనోః। జాతీఫలే ఛందసి చ ఇతి చ హేమచం
ద్రః లక్ష్మీసరస్వతీధాత్రీ త్రివర్గసంపద్విభూతిశోభాసు। ఉపకరణవేషరచనావిధాసు
చ శ్రీరితి ప్రథితా ఇతి వ్యాడిః. వృత్తమిద మింద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయోరుపజాతిః యదాహ
కేదారభట్టః స్యాదింద్రవజ్రా తతజా స్తతో గావుపేంద్రవజ్రా జతజా స్తతో గా। అనంతరో
దీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తా ఇతి. (౩౧)

మూ॥ ఛత్రచంద్రమసి యస్య నిర్మలే లోకతాపమపహంతుముద్యతే।
కుట్మలీభవతి వైరిభూభృతామాతపత్రశతపత్రసంతతిః॥ ౩౨॥

ఛత్రేతి. యస్య నృపస్య నిర్మలే విశదే ఛత్రచంద్రమసి సితాతపత్రరూపే చంద్రే లో
కానాం తాపం సంతాపం అథ చ ఉపద్రవం అపహంతుం ఉద్యతే ఉద్యుక్తే సతి వైరిభూ
భృతాం విపక్షనృపతీనాం ఆతపత్రాణి శ్వేతచ్ఛత్రాణ్యేవ శతపత్రాణి పద్మాని తేషాం సంత
తిః సమూహః కుట్మలీభవతి సంకోచం ప్రాప్నోతి; కామదేవే రాజని సతి సర్వే తద్విప
క్షాః భ్రష్టరాజ్యా జాతా ఇతి భావః. చంద్రోదయే హి పద్మానాం ముకుళీభావో యుజ్యత ఏవ
అత్ర తాపహననస్య ముకుళీభావస్య చ ఉపమాన ఏవ సంగతత్వాద్రూపకాలంకారః, ఏతే
న ఛత్రం చంద్రమా ఇవేతి కేషాంచిదుపమితిసమాసకరణ మబోధవిలసితం; యత్ర హ్యుప
మేయ ఏవ సాధారణధర్మస్యాన్వయ స్తత్రైవ ముఖపద్మం చుంబామీత్యాదౌ ఉపమా, న
తు ముఖపద్మం వికాసత ఇత్యాదౌ; అత్ర హి దళవిభాగరూపస్య వికాసస్య ఉపమానే నైవా
న్వయాద్రూపక మేవ. రథోద్ధతా వృత్తం రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్.
సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయమ్ ఇత్యమరః. (౩౨)

మూ॥ ఔదార్యే రఘునాథధర్మసుతయో స్తత్సోదరాణాం పునః
సౌభ్రాత్రే పతిదేవతావ్రతవిధౌ పృథ్వీసుతాకృష్ణయోః।
శ్రీరామాయణభారతార్ణవకృతే ష్వాఖ్యానరత్నేషు చ

శ్రేయాన్ సమ్ప్రతి కామదేవనృపతిః కౌతూహలీ వర్తతే॥ ౩౩॥

ఇదానీమేకయోక్త్యా రామాయణభారతార్థవర్ణనస్య కారణం సూచయన్నాహౌ
దార్యఇతి. సంప్రతి శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః కామదేవనృపతిరేతేషు విషయేషు కౌతూహలీవర్తతే
ఏతాన్ విషయాన్ శ్రోతుం కామదేవస్య కౌతుకమస్తీత్యర్థః. కుత్రేత్యాహ రఘునాథధ
ర్మసుతయోః శ్రీరామయుధిష్ఠిరయో రౌదార్యే ఉదారత్వే మహత్త్వే దాతృత్వే వేత్యర్థః, త
థా తత్సోదరాణాం పునః తయోః శ్రీరామయుధిష్ఠిరయోః సోదరాణాం భ్రాతౄణాం
భరతాదీనాం భీమాదీనాం చేత్యర్థః, సౌభ్రాత్రే పరస్పరభ్రాతృసౌహృదే, తథా పృథ్వీసుతా
సీతా కృష్ణా ద్రౌపదీ చ తయోః పతిదేవతావ్రతవిధౌ పతిరేవ దేవతా యాసాం తాః పతిదే
వతాః పతివ్రతాః తాసాం యద్వ్రతం మన్వాద్యుక్తనియమః తస్య విధౌ అనుష్ఠానే; తథా
శ్రీరామాయణభారతరూపౌ యావర్ణవౌ సముద్రౌ తత్రకృతేషు వాల్మీకివ్యాసాభ్యాం ని
హితేషు ఆఖ్యానరత్నేషు ఇతరేష్వప్యుత్కృష్టాఖ్యానేష్విత్యర్థః; సర్వేషాం సప్తమ్యన్త
పదార్థానాం కౌతూహలీత్యనేనాన్వయః. ఏతాదృశనృపానురంజనార్థమేవ అయం ప్ర
బంధః క్రియత ఇతి కవేరభిప్రాయః. పతివ్రతామాహ హారీతః ఆర్తార్తే ముదితా హృష్టే ప్రోషి
తే మలినా కృశా। మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సాధ్వీ జ్ఞేయా పతివ్రతా ఇతి. ఉదారో దాతృమ
హతో ర్దక్షిణేష్వభిధేయవత్ ఇతి; కృష్ణా స్యాద్ద్రౌపదీ నీలీ ఇతి చ మేదినీ. శార్దూలవిక్రీడిత
మిదం వృత్తం సూర్యాశ్వైర్యది మః సజౌ సతతగాః శార్దూలవిక్రీడితమితి లక్షణాత్.(౩౩)

మూ॥ జ్ఞానం జృమ్భయతి శ్రియం విశదయత్యానందముద్దీపయ
త్యాధత్తే మతిపాటవం వితనుతే వాచాం సమీచీనతామ్।
ప్రత్యక్షీకురుతే పదార్థనివహం ఖ్యాతిం ప్రతిష్ఠాపయ
త్యన్యః కో నృపతేర్వినోదవిభవస్సత్సూక్తిగోష్ఠీరసాత్ ॥౩౪॥

అస్య కావ్యానురాగం చాహ జ్ఞానమితి. సతాం కవీనాం సూక్తిః శోభనావాణీ య
త్ర తాదృశీ యా గోష్ఠీ సంలాపః పరస్పరభాషణమిత్యర్థః తత్ర రసోఽనురాగః తస్మాదన్యో
నృపతేః కామదేవస్య వినోదవిభవః కః వినోదస్య ఉద్వేగాపనయనస్య విభవో ధనం ఐశ్వ
ర్యం వా కః అపి తు న కోఽప్యస్తీత్యర్థః. కేవలం సత్సూక్తిగోష్ఠీరస ఏవ తం వినోదయతీత్యర్థః.
యతః స జ్ఞానం వ్యవహారాదిబోధం జృంభయతి వర్ధయతి, తథా శ్రియం సంపత్తిం విశదయ
తి ఉత్కర్షయతి ; తథా ఆనందం రసాస్వాదనసముద్భూతం లోకోత్తరాహ్లాదం ఉద్దీప
యతి జనయతి, తథా మతిపాటవం బుద్ధికౌశలం ఆధత్తే కరోతి, తథా వాచాం సమీచీనతాం
ఉత్కృష్టతాం వితనుతే విస్తారయతి, తథా పదార్థనివహం వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యరూపా
ర్థసమూహం ప్రత్యక్షీకురుతే జ్ఞాపయతి, వైదగ్ధ్యసంపాదనేన దుర్బోధమప్యర్థజాతం
బోధయతీత్యర్థః, తథా ఖ్యాతిం సామాజికతయా ప్రసిద్ధిం ప్రతిష్ఠాపయతి కరోతి; కావ్య

లాపోహి వ్యవహారజ్ఞానాదికం జనయత్యేవ, యదుక్తం మమ్మటభట్టైః 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే । సద్యః పరనిర్వృతయే' ఇత్యాది. అత్రైకస్య సత్సూక్తిగోష్ఠీరసపోషకారకస్య జృంభణాదినానాక్రియాసంబంధా ద్దీపకాలంకారః. అథ కారక మేకం స్యా దనేకాసు క్రియాసు చేత్ ఇతిలక్షణాత్. గోష్ఠీ సభాసంలాపయోః స్త్రియాం ఇతి మేదినీ. (౩౪)

మూ॥ తస్యావదాతైః కవిసూక్తిసూత్రైః సంస్యూతనానాగుణరత్నరాశేః।
ప్రమోదహేతోః కవిరాజసూరిర్నిబద్ధనద్వంద్వమిదం విధత్తే॥ ౩౫॥

అథ కామదేవప్రీత్యర్థో౽యం ద్వయమితి ప్రతిపాదయన్ ప్రతిజానీతే తస్యేతి. కవిరాజసూరిః కవిరాజనామా కవిః తస్య కామదేవస్య వినోదహేతోః ప్రీత్యర్థం ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం నిబంధనద్వంద్వం రామాయణభారతార్థవర్ణనయుగ్మం ఏకయోక్త్యా రామాయణభారతేతిహాసద్వయస్యవర్ణనమిత్యర్థః విధత్తే కరోతి ; తస్య కింభూతస్య అవదాతైశ్శుద్ధైః అథ చ శుక్లైః కవీనాం సూక్తయః శోభనవచనాన్యేవ సూత్రాణి తంతవః తైః కృత్వా సంస్యూతః సంబద్ధః అథ చ గ్రథితో నానాగుణరత్నరాశిః నానాగుణా ఏవ రత్నాని తేషాం రాశిః సమూహో యస్య తాదృశస్య అన్యోఽపి రత్నరాశిః శుక్లైస్సూత్రైర్గ్రథ్యతే కవిభిశ్శ్లోకాదినా వర్ణితగుణసమూహస్యేత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్థే రూపకాలంకారః. స్యూతేతి షివు తన్తుసంతానే ఇత్యస్మాత్క్తః, ఊర్ధ్వ స్యవా స్తస్యేతి వకారస్యోకారః, విధత్త ఇతి రామః స్వయం యాచతే జీవత్యహో రావణః ఇత్యాదివదస్మదర్థాభివక్షయా ప్రథమపురుషైకవచనం. ధీమాన్సూరిః కృతీ కృష్టిరిత్యమరః ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయోరుపజాతివృత్తమ్. (౩౫)

మూ॥ శ్రీరామాయణమాణిక్యం భారతస్వర్ణముద్రితమ్।
న కస్య కురుతే లోకే విస్మయోల్లాసి మానసమ్॥ ౩౬॥

న కేవలమిదం కామదేవస్యైవ ప్రీతిజనకం కింతు సర్వేషామపి చమత్కారకం భవిష్యతీత్యాహ శ్రీతి. శ్రీరామాయణం రామాయణోక్త శ్రీరామాదిచరితం తదేవ మాణిక్యం అత్యుపాదేయత్వాత్ మణివిశేషః, శ్రీరామాయణం మాణిక్యమివేత్యుపమితిసమాసో వా; తద్ భారతస్వర్ణముద్రితం భారతం భారతోక్త యుధిష్ఠిరాదిచరితమేవ స్వర్ణం తేన ముద్రితం సంబద్ధం అథ చ జడితం సత్ లోకే జగతి కస్య జనస్య మానసం చిత్తం విస్మయోల్లాసి విస్మయేన అహో అపూర్వమిదమితి చమత్కారేణ ఉల్లసతీతి తాదృశం న కురుతే అపి తు సర్వేషామేవ కురుత ఇత్యర్థః. అన్యదపి మాణిక్యం స్వర్ణముద్రితం సత్ సర్వేషాం చమత్కారాయ భవతి అత్ర పూర్వార్థే ఏకతర సాధకాభావా దుపమారూపకయోస్సందేహసంకరః, తేన చ రామాయణభారతచరితయో రన్యతర దేకమపి లోకోత్తరత్వా చ్చమత్కారజనకం, కింపునస్తయోరుభయోరేకోక్త్యా నిబంధన మిత్యర్థాపత్త్యలంకారో వ్యజ్యతే ; అనుష్టుబ్వృత్తమ్. (౩౬)

మూ॥ ప్రాయః ప్రకరణైక్యేన విశేషణవిశేష్యయోః। పరివృత్త్యా క్వచిత్తద్వ
దుపమానోపమేయయోః॥ ౩౬॥ క్వచిత్పదైశ్చ నానార్థైః క్వచిద్వక్రో
క్తిభంగిభిః। విధాస్యతే మయా కావ్యం శ్రీరామాయణ భారతమ్॥ ౩౭॥

ననుదుర్ఘటమిదం ఉభయోరేకోక్త్యానిబంధనం తత్కేనప్రకారేణకరిష్యసీత్యాశంక్య తత్ప్రకారమాహ ప్రాయఇతి. మయా శ్రీరామాయణభారతం ఏకోక్త్యా తదుభయేతిహాసవర్ణనరూపం రాఘవపాండవీయంకావ్యం విధాస్యతేకరిష్యతె కథమిత్యాహ ప్రాయోబహుషువిషయేషు ప్రకరణస్య భేరీరవశరద్వర్ణనవనవాసస్త్రీహరణాదిప్రస్తావస్య ఐక్యేనఏకరూపతయా యథా ఆభూమండలేత్యాదిఅత్రఉభయపక్షేఽపి భేరీరవస్య ప్రస్తావః తథావిశేషణవిశేష్యయోఃపరివృత్త్యావిపర్యయేణ ఏకత్రయద్విశేషణం తదేవాన్యత్రవిశేష్య మిత్యేవంరీత్యేత్యర్థః, యథాఏకత్రయశోభిఃపాండుర్దశరథో రాజాబభూవ; పక్షేదశరథస్ఫుటవీరలక్ష్మీః పాండూరాజాబభూవేతి. తథాఉపమానోపమేయయోస్తద్వత్పరివృత్త్యా ఏకత్రయదుపమానంతదేవాన్యత్రఉపమేయమిత్యేవంరీత్యేత్యర్థః, యథాతస్యరామస్యలక్ష్మీర్విపక్షేణకృష్టాకాంతాకచేష్వివ; పక్షేతస్యయుధిష్ఠిరస్యకాంతా విపక్షేణకచేషుకృష్టాలక్ష్మీరివేతి. తథాక్వచిన్నానార్థైః అనేకార్థవాచకైఃశ్లిష్టైః పదైః బాహుళ్యేనతస్యైవోదాహరణాని తథావక్రోక్తిభంగిభిఃవక్రకథనప్రకారైః ఉద్దేశ్యతావిధేయతాపరివృత్తిరూపాన్యథాయోజనాదిభిరిత్యర్థః, యథా కర్ణనాసాపనోదోయంస్త్రీణాంయదపమాననాఇతిఅత్రశూర్పణఖాపక్షేకర్ణనాసాపనోదఏవస్త్రీణామపమాననా, ఊర్వశీపక్షేఅపమాననైవ కర్ణనాసాపనోదఇతి; ఏభిఃప్రకారైర్గ్రంథమేదం విధాస్యతఇత్యన్వయః. (౩౬) (౩౭)

మూ॥ పదమేక మపి శ్లిష్టం వక్తుం భూయాన్ పరిశ్రమః।
కథాద్వయైక్యనిర్వోఢుః కిం ధరాపతితోఽధికమ్॥ ౩౮॥

నైతత్సుకరమిత్యాహ పదమితి. కాకథాబహూనాం ఏకమపి శ్లిష్టంఅనేకార్థప్రతిపాదకంపదం వక్తుంప్రయోక్తుం ఇతరేషాంభూయాన్ మహాన్ పరిశ్రమఃప్రయాసోభవతి, అతఏవకథాద్వయస్య రామాయణభారతోక్తేతిహాసద్వయస్య ఐక్యేనఏకయోక్త్యా నిర్వోఢుఃమద్ద్వారానిర్వాహకర్తుః నిబధ్నతఃధరాపతితః కామదేవనృపాత్ అధికంశ్రేష్ఠతరంకిం, అపితునకిమపి; అత్రనకేవలంద్విత్రాణాంపదానాంశ్లిష్టతా కింతుసర్వప్రబంధఏవ ఇతిహాసద్వయోపస్థాపకత్వాత్ శ్లిష్టః, తస్మాదేతత్కర్తా కామదేవనృపఏవశ్రేష్ఠతరఇత్యర్థః. అత్రస్వక్రియమాణేఽప్యస్మిన్ ప్రయోజకస్యాపిరాజ్ఞోనిర్వాహకత్వకథనేన అతిదుర్ఘటమపిమయాయత్కర్తుమధ్యవసీయతె తత్రరాజప్రసాదఏవహేతురితికామదేవస్య గౌరవాతిశయోధ్వనితః; అధికమితిసామాన్యత్వాన్నపుంసకం యద్వాధరాపతితోరాజాదేశాద్ధేతోః కథాద్వయైక్యనిర్వోఢుర్మమఅధికంకిం ఇదమేవమహత్ పౌరుషమిత్యర్థః. అథవా ధరాపతితఇతిసప్తమ్యంతం కథాద్వయైక్యనిర్వోఢుర్మమ ధరాపతితో రాజ్ఞి అధికంఅధికసంతోషకారణంకిం అపిత్విదంసంతోషకారణమిత్యర్థః. (౩౮)

మూ॥ శ్రీమద్రామాయణం గఙ్గా భారతం సాగరోపమమ్।
తత్సంయోజనకార్యజ్ఞః కవిరాజో భగీరథః॥ ౪౦॥

కథాద్వయైక్యనిర్వాహే స్వస్య సామర్థ్యం ప్రకటయన్నాహ శ్రీతి. శ్రీమత్ శ్రీయుక్తం రామాయణం రామచరితం గంగా స్వచ్ఛత్వపావనత్వాదిధర్మవత్త్వాద్గంగాస్వరూపం, తథా భారతం తదుక్తయుధిష్ఠిరాదిచరితం మహాన్ అగాధః సాగరః గభీరాశయత్వేన దురవగాహత్వాదగాధసాగరస్వరూపం, భగీరథో భగీరథస్వరూపః కవిరాజః కవిరాజనామా కవిః తత్సంయోజనకార్యజ్ఞః తయో రామచరితయుధిష్ఠిరాదిచరితరూపయోః గంగాసాగరయోః సంయోజనం పరస్పరమేళనం తద్రూపం కార్యం జానాతీతి తాదృశః యథా అతిదుర్ఘటమపి గంగయా సహ సాగరస్య సంమేళనం భగీరథః కృతవాన్ తథా కవిరాజోఽప్యతిదుర్ఘటం రామాయణేన సహ భారతస్య యోజనం కర్తుం జానాతీత్యర్థః; అత్ర క్వచిత్సమాసాభావేఽపి రూపకం దృశ్యతే యథేతి స్వరసాద్ వ్యస్తం సాంగరూపకమలంకారః. (౪౦)

మూ॥ సుబన్ధుర్బాణభట్టశ్చ కవిరాజ ఇతి త్రయః।
వక్రోక్తిమార్గనిపుణాశ్చతుర్థో విద్యతే న వా॥ ౪౧॥

ఏవంవిధకావ్యకరణక్షమా న బహవ ఇత్యాహ సుబంధురితి. సుబంధుర్వాసవదత్తాకారః బాణభట్టః కాదంబరీకారః కవిరాజః ప్రస్తుతకావ్యకర్తా ఇత్యేతే త్రయో వక్రోక్తిమార్గనిపుణాః శ్లేషాద్యుక్తికుశలాః, ఏతే త్రయ ఏవ వక్రోక్తిమార్గం జానంతీత్యర్థః. చతుర్థ ఏతేభ్యోఽన్యః కశ్చిదేతాదృశో విద్యతే న విద్యతే వా, పృథివీ హ్యతివిపులా యది కుత్రాపి ప్రచ్ఛన్నతయా ఏతాదృశః కశ్చిత్స్యాదిత్యతః సందిహ్య విద్యతే న వేత్యుక్తం. అత్రాప్రకృతయోః సుబంధుబాణభట్టయోః ప్రకృతస్య కవిరాజస్య వక్రోక్తిమార్గనిపుణత్వరూపైకధర్మాభిసంబంధాద్దీపకాలంకారః. (౪౧)

మూ॥ రమ్యం రామాయణం యైషా భారతీ సైవ భారతీ।
అర్ధనారీశ్వరమయీ మూర్తిరేకైవ శోభతే॥ ౪౨॥

రమ్యమితి. యా ఏషా భారతీ మమ వాణీ రమ్యం రామాయణం రామాయణస్వరూపా రామాయణార్థోపస్థాపికేత్యర్థః. తథా సైవ భారతీ భారతం భారతార్థోపస్థాపకత్వాత్ భారతస్వరూపా, అర్థభేదసత్త్వేపి శబ్దస్యాభిన్నత్వాదేకాపృథగ్రూపేత్యర్థః; అత ఏకైవేయం అర్ధనారీశ్వరమయీ మూర్తిః అర్ధనారీశ్వరమూర్తిరూపా సతీ శోభతాం; యథా ఏకాపీశ్వరమూర్తిః స్త్రీపుంసావయవద్వయఘటితా శోభతే తథైవైకాపి మదీయ భారతీ అర్థద్వయఘటితా శోభతామిత్యర్థః, వ్యస్తరూపకం. ఏష్వనుష్టుబ్వృత్తమ్. (౪౨)

మూ. ఏకత్ర చన్ద్రాన్వయసున్దరస్య పార్శ్వే పరస్మిన్ స్ఫురదుష్ణభాసః।
అయం సుమేరోరనుయాతి లీలాం కథాద్వయాశ్చర్యపదం ప్రబన్ధః॥౪౩॥

ఏకత్రేతి. అయం ప్రస్తుతః ప్రబంధో గ్రంథః సుమేరోః కనకాచలస్య లీలాం విలాసం అనుయాతి అనుగచ్ఛతి, సుమేరుం సదృశీకరోతీత్యర్థః; కింభూతః కథాద్వయేన ఇతిహాసద్వయేన ఆశ్చర్యస్య విస్మయస్య పదం స్థానం ఆశ్చర్యజనకమిత్యర్థః; సుమేరోః కింభూతస్య ఏకత్ర పార్శ్వే చంద్రస్య ఆతపేన కిరణేన సుందరస్య శోభమానస్య ఏవ ప్రబంధోఽపి చంద్రవంశీయనృపాణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం ప్రతాపవర్ణనేన సుందరః; పునః కింభూతస్య అపరస్మిన్ పార్శ్వే స్ఫురదుష్ణభాసః స్ఫురన్ ఉష్ణభాః సూర్యో యస్య స తథా తాదృశస్య ఏతత్ప్రబంధోఽపి అపరస్మిన్ పక్షే సూర్యవంశీయా రామాదయో వర్ణ్యంతే, క్వచిత్ కథాద్వయాశ్చర్య పద ఇతి పుంలింగం దృశ్యతే తత్ర కథాద్వయేన ఆశ్చర్యాణి పదాని యత్రేతి విగ్రహః అత్ర సుమేరు ప్రబంధయోః పరస్పర బింబ ప్రతిబింబ భావేన పర్యవసానాన్నిదర్శనాలంకారః. పదం స్థానే విభక్త్యంతే ఇతి హేమచంద్రః. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయోరుపజాతివృత్తమ్. (౪౩)

మూ॥ మనోజ్ఞరామాయణభారతాఖ్యభాగీరథీసాగరసన్నిపాతాత్।
సన్తః ప్రకుర్వన్త్వవగాహలీలామస్మిన్నఘచ్ఛేదిని కావ్యతీర్థే॥౪౪॥

పండితానామప్యాదరో విధేయ ఇతి ప్రార్థయతే మనోజ్ఞేతి. సంతః సాధవః అస్మిన్ కావ్యతీర్థే కావ్యశాస్త్రే అథవా కావ్యరూపే తీర్థే జలావతారే పుణ్యక్షేత్రే వా అవగాహలీలాం పరిశీలనవిలాసం అథవా మజ్జనక్రీడాం ప్రకుర్వంతు ప్రకర్షేణ రచయంతు; కింభూతే మనోజ్ఞః సుశ్లిష్టతయా ప్రయుక్తః అథచ సుదృశ్యః రామాయణభారతాఖ్యయోః రామాయణభారతరూపయోః భాగీరథీసాగరయోః గంగాసముద్రయోః సన్నిపాతః సంగమః యత్ర తాదృశే అత ఏవ అఘచ్ఛేదిని పాపనాశకే అన్యత్రాపి పాపనాశకే గంగాసాగరసంగమతీర్థే సంతోఽవగాహంతే; ఏతేన రామాయణభారతకథాశ్రయత్వేన పాపనాశకమేతత్కావ్యం ఇతరకావ్యేభ్యో వైలక్షణ్యేన సద్భిరవశ్యమేవాదరణీయమితి భావః. రూపకమిదం. తీర్థం శాస్త్రే గురౌ యజ్ఞే పుణ్యక్షేత్రావతారయోః। ఋషిజుష్టే జలే సత్రి ణ్యుపాయస్త్రీరజస్యపి ఇతి హేమచంద్రః పూర్వోక్తం వృత్తమ్. (౪౪)

మూ॥ విస్తారితాగాధపురీవనాం తాం సందర్శితేన్ద్వర్కదినర్తుశోభామ్।
సృష్టిం కవిసూక్తిమయీం వితన్వన్ ప్రజాపతేః కిం న సమానయత్నః॥౪౫॥

కవివాఙ్నిర్మితి బ్రహ్మనిర్మితిసమానతయా చమత్కారం జనయతీత్యాహ విస్తారితేతి. సూక్తిమయీం సుందరవచనరూపాం సృష్టిం సర్గం వితన్వన్ విస్తారయన్ కవిః కావ్యకర్తా ప్రజాపతేః సృష్టిం వితన్వతో బ్రహ్మణః కిం సమానయత్నో న తుల్యప్రయత్నో న భవతి అపితు భవత్యేవేత్యర్థః ; సృష్టిం కింభూతాం విస్తారితో బహుళతయా ప్రకాశి

తః అగః పర్వతః అబ్ధిః సముద్రః పురీవనాంతశ్చ యత్రసా తథాతాదృశీ; తథాసందర్శితా ఇందోశ్చంద్రస్య తథా అర్కస్యసూర్యస్య దినానాం దినఘటకప్రభాతాదీనాం ఋతూనాంవసంతాదీనాంచ శోభా యత్రసా తథాతాదృశీం; ప్రజాపతిసృష్టౌహిపర్వతాదీనాంవిస్తారః చంద్రాదీనాంశోభాచ విద్యతఏవ, కావ్యేచపర్వతాదివర్ణనస్యావశ్యకత్వం తథాచదండీ "నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః। ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః" ఇత్యాది. అత్రసమానయత్నత్వం ప్రతితాదృశసృష్టివిస్తారస్య హేతుత్వాత్కావ్యలింగానుప్రాణితోయముపమాలంకారః. పూర్వోక్తంవృత్తమ్. (౪౫)

మూ॥ దోషాంధకారవ్యపసారణేన గుణాంబుజోన్మీలననిత్యదక్షాః।
సన్తః ప్రబంధం మమ శోధయన్తు లోకం మయూఖాఇవ చణ్డరశ్మేః॥౪౬॥

ఔద్ధత్యపరిహారాయ పండితాన్సవినయం ప్రార్థయతే దోషేతి. సంతః పండితాః మమప్రబంధం రాఘవపాండవీయాభిధమిమంప్రబంధం శోధయంతుశుద్ధంకుర్వంతు ఉపమినోతి చండరశ్మేఃసూర్యస్య మయూఖాఃకిరణాః లోకమివ, యథాసూర్యస్యకిరణా భువనంపవిత్రయంతి తథాపవిత్రయంత్విత్యర్థః; కేనేత్యాహ దోషాశ్చ్యుతసంస్కారత్వాదయో మోహకత్వాదంధకారా ఇవేతిదోషాంధకారాః తేషాంవ్యపసారణేననిరాకరణేన యద్యత్రకశ్చిద్దోషఃస్యాత్తదాతమపసార్యశోధయంత్విత్యర్థః; సూర్యమయూఖాఅపిదోషాయాఃరాత్రేః అంధకారస్యవ్యపసారణేన లోకంశోధయంతి, సంతః కింభూతాః గుణాఃమాధుర్యాదయః ఉపాదేయత్వాదంబుజానీవేతి గుణాంబుజాని తేషాంఉన్మీలనేప్రకాశనే నిత్యదక్షా నిరంతరప్రవీణాః, సూర్యమయూఖాఅపి గుణతుల్యానిఅంబుజాని గుణాంబుజాని శాకపార్థివాదిత్వాత్కర్మధారయః; తేషామున్మీలనేనిత్యదక్షాః. ఉపమేయంశ్రౌతీ. దోషారాత్రౌభుజేపిచేతిమేదినీ. (౪౬)

మూ॥ అనధ్వన్యాః కావ్యేష్వలసగతయశ్శాస్త్రగహనేష్వదుఃఖజ్ఞా వా
చాం పరిణతిషు మూకాః పరగుణే। విదగ్ధానాం గోష్ఠీషు కృతపరి
చర్యా న ఖలు యే భవేయుస్తే కిం వా కవిభణితికణ్డూతినికషాః॥౪౭॥

నన్వసంతోపిబహవస్సంతి తాన్ప్రత్యపికిమితి నైవంప్రార్థయసే ఇత్యతఆహ అనధ్వన్యాఇతి. యేజనాః కావ్యేషుకావ్యమార్గేషుఅనధ్వన్యాఃఅపథికాః అపరిశీలితకావ్యవర్త్మానఇత్యర్థః; తథాశాస్త్రగహనేషు శాస్త్రరూపకాననేషుఅలసగతయోమందగమనాః మందబుద్ధయఇత్యర్థః,గహనేహిమూర్ఖాఏవసాలసంగచ్ఛంతి; తథావాచాంపరిణతిషువాక్పరిణామేషు రసవత్సాలంకారశబ్దప్రయోగేష్విత్యర్థః అదుఃఖజ్ఞాః తద్భవంకవీనాందుఃఖంనజానంతీతితాదృశాః తథాపరగుణేపరేషాంగుణకీర్తనే మూకామౌనవంతఃతథావిదగ్ధానాంసామాజికానాం గోష్ఠీషుసభాసు ఖలునిశ్చయేన నకృతాపరిచర్యాసామాజికా

నాముపాసనా యైస్తాదృశాః సామాజికై రనుపదిష్టా ఇత్యర్థః తేజనాః కవిభణితేః కావ్యస్య కండూతిర్నిఘర్షణం పరిశీలనేన పరీక్షణమిత్యర్థః, తత్ర నికషాః నికషప్రస్తరాయమాణాః కిం వా భవేయుః, అపితు నైవేత్యర్థః. యథా నికషోపలాః స్వస్మిన్నిఘర్షణేన స్వర్ణస్యోత్తమాధమత్వపరీక్షకా భవంతి, తథా తే కావ్యపరీక్షకా న భవంతీత్యర్థః అతస్తాన్ప్రతి న పూర్వోక్తం ప్రార్థయే ఇతి భావః. అత్ర ప్రార్థనాభావే ఏకతమస్యానర్హత్వస్య కారణత్వే పర్యాప్తేపి కారణాంతరస్యాలసగమనాదేరుపాదానాత్సముచ్చయాలంకారః; సముచ్చయోయమేకస్మిన్సతి కార్యస్య సాధకే। ఖలేకపోతికాన్యాయాత్తత్కరః స్యాత్పరోపి చేత్ ఇతిలక్షణాత్. గహనం కాననం వనమితి పరిచర్యా పర్యుపాసనమితి చామరః. శిఖరిణీవృత్తమిదం రసై రుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలాగశ్శిఖరిణీ ఇతిలక్షణాత్. (౪౭)

మూ॥ అసద్భిరారోపితదూషణాపి న సూక్తిరార్యైరవధీర్యతే మే। పీతోజ్ఝితాం రాహుముఖేన చాన్ద్రీం న కిం సుధాం నాకజుషో జుషన్తే॥౪౮॥

నన్వసతామస్తు కావ్యపరీక్షకతా కింతు హఠేన తైర్దూషితే సతి సతామపి కథమత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశంక్యాహ అసద్భిరితి. అసద్భిర్దుర్జనైః ఆరోపితం న తు వాస్తవికత్వేన ఉపన్యస్తం దూషణం యత్ర సా తథా తాదృశ్యపి మే మమ సూక్తిః ఏతత్కావ్యరూపా వస్తుతః శోభనా వాణీ ఆర్యైః సద్భిః నావధీర్యతే నావజ్ఞాయతే, వర్తమానసామీప్యే లట్ దుర్జనారోపదూషితమప్యేతత్కావ్యం సతామాదరణీయం భవిష్యత్యేవేత్యర్థః. దృష్టాన్తేనేదం ద్రఢయతి రాహుముఖేన పీతోజ్ఝితాం ఆదౌ పీతా కబలితా పశ్చాదుజ్ఝితా ఉద్గీర్ణా తాం తాదృశీం చాంద్రీం చన్ద్రసంబంధినీం సుధామమృతం నాకజుషో దేవాః కిం న జుషంతే న సేవంతే అపితు జుషంత ఏవేత్యర్థః. మహాంతో హి తుచ్ఛైర్దూషితమపి స్వభావతః సమీచీనం వస్తు సబహుమానమేవాద్రియంతే; అత్ర సధర్మయోః పూర్వోత్తరార్థార్థయోః ప్రతిబింబనాద్దృష్టాన్తాలంకారః. దృష్టాన్తస్తు సధర్మస్య వస్తునః ప్రతిబింబనం ఇతిలక్షణాత్. (౪౮)

మూ॥ రత్నావతంస ఇవ భారతమణ్డలస్య క్రామన్ దిశో దశరథస్స్ఫుటవీరలక్ష్మీః। రాజా సుమంత్రవిహితాభిరతిర్బభూవ పాండురయశోభిరభిరంజితసర్వలోకః॥ ౪౯॥

ఇత్థం మంగళాచరణాదిముఖబంధం విధాయ ప్రకృతమనుసరన్ రామయుధిష్ఠిరయోః పితరౌ వర్ణయతి రత్నావతంస ఇతి. దశరథో నామ రాజా బభూవ కింభూతః భారతమండలస్య ఉత్తరం యత్సముద్రస్య హిమాద్రేశ్చైవ దక్షిణమ్। వర్షం తద్భారతం నామ భారతీ యత్ర సంతతిః ఇత్యుక్తలక్షణభారతవర్షస్య రత్నావతంస ఇవ మహత్త్వాతిశయేన రత్నమయశిరోభూషణమివ జాత్యుత్ప్రేక్షేయం; తథా దిశః క్రామన్ బలేన దిగ్భవాన్ రాజ్ఞ ఆక్రామన్ తథా స్ఫుటవీరలక్ష్మీః ప్రకటవీరశోభః యద్వా క్రామన్నితిలక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేతౌ శతృః, దిశః క్రామన్నాక్రమితుం స్ఫుటావ్యక్తీభూతా వీర

లక్ష్మీర్యస్య సః తథా సుమన్త్రో నామ తస్య మన్త్రీ సారథిశ్చ తత్ర విహితా అభిరతిః ప్రీతి
ర్యేన సః, తథా యశోభిః పాండుః శుక్లః అతియశస్వీత్యర్థః, తథా అభిరంజితాః దానమా
నాదిభిస్సంతోషితాః సర్వే లోకాః జనాః యేన సః. అస్మిన్పక్షే దశరథ ఇత్యేతదుత్తరస్య
విసర్జనీయస్య స్ఫుట ఇత్యస్మిన్ పరే శాడియుత్తే శషసే లుగ్వేత్యనేన లోపః. భారతపక్షే
తు పాండుర్నామ రాజా బభూవ కింభూతః భరతో దౌష్యన్తిః తస్యాపత్యాని భారతాని
తేషాం మండలస్య సమూహస్య రత్నావతంస ఇవ, తథా దిశః క్రామన్ ప్రయాణేనాస్కం
దయన్ తథా దశరథస్యేవ స్ఫుటా వీరలక్ష్మీః యస్య సః యద్వా దశేతి దిశ ఇత్యస్య విశేష
ణం తాత్కాలికనృపాణాం తపోబలేన ఊర్ధ్వాధోగమనమప్యాసీత్ తథా రథేన హేతు
నా స్ఫుటా వీరలక్ష్మీః యస్య సః అథవా దశదిక్షు రథో యస్య సః ఏతద్వ్యాఖ్యానే దశర
థ ఇత్యుభయత్రాపి సవిసర్గ ఏవ పాఠః, తథా సుమన్త్రేషు శోభనమన్త్రణావత్సు శోభన
మన్త్రణాసు వా విహితాభిరతిః తథా యశోభిరభిరంజితాః ధవళితాః సర్వలోకాః త్రి
భువనాని యేన సః ; అత్ర ద్వయోరపి పాండుదశరథయోః ప్రాకరణికత్వాత్ శ్లేషా
నుప్రాణితేయం తుల్యయోగితేతి కేచిత్. వస్తుతస్తు తుల్యయోగితాదీనాం శ్లేషాదన్యత్ర సం
భవద్విషయత్వాదేవం విధస్థలే శ్లేషస్యైవ ప్రాబల్యేన చమత్కారవిధాయిత్వాచ్చ ప్రధా
నతయా శ్లేష ఏవైష వ్యపదేశో యుజ్యతే. ఏవమగ్రేపి బోధ్యం. పాండుః కుంతీపతౌ సితే ఇ
తి విశ్వః. వసంతతిలకం వృత్తం ఉక్తం వసంతతిలకం తభజాజగౌగ ఇతి లక్షణాత్. (౪౯)

మూ॥ మాతుః శ్రియం సందధదిందుమత్యాః శ్లాఘ్యః శరత్కాల ఇవోడుపజ్ఞైః।
అసౌ ప్రజారంజనదక్షభావాదజస్య చక్రే మనసః ప్రమోదమ్॥ ౫౦॥

మాతురితి. అసౌ దశరథః ప్రజానాం రంజనే సమ్యక్పాలనేన సంతోషణే దక్షభా
వాత్ నిపుణత్వాత్ అజస్య అజనామకస్య స్వపితుః మనసః ప్రమోదం హర్షం చక్రే కృత
వాన్, కింభూతః ఇందుమత్యాః ఇందుమతీనామ్న్యాః మాతుః శ్రియం శోభాం సందధత్ స
మ్యగ్ధారయన్ మాతురివాంగసౌష్ఠవం ధారయన్నిత్యర్థః, అత ఏవ శ్లాఘ్యః ధన్యః ధన్యోమా
తృముఖః పుమానిత్యాది సాముద్రికవచనాత్. ఉపమినోతి ఉడుపజ్ఞైః నక్షత్రశ్రేణ్యాః శ్రి
యం సందధత్ శరత్కాల ఇవ యథా నక్షత్రశ్రేణ్యాః శ్రియం ధారయన్ శరత్కాలః శ్లా
ఘ్యో భవతి తథేత్యర్థః. పక్షే అసౌ పాండుః ప్రజారంజనదక్షభావాత్ అజస్య బ్రహ్మణో మ
నసః ప్రమోదం చక్రే బ్రహ్మనిర్మితప్రజారక్షణేన బ్రహ్మాణం తోషయామాసేత్యర్థః. కింభూ
తః మాతురంబికాయాః శ్రియం పాండుత్వశోభాం సందధత్ ధారయన్ అంబికా కిల వ్యాస
మభిసరంతీ భయేన పాండువర్ణా జాతా అతస్తదవస్థాయాం తస్యా ఉత్పన్నోఽయమపి
పాండుర్జాతః తథా శ్లాఘ్యః సర్వేషాం ప్రశంసనీయః ఉపమినోతి ఇందుమత్యాః సచంద్రా
యాః ఉడుపజ్ఞైః శ్రియం సందధత్ శరత్కాల ఇవ. ఉపమేయం శ్రౌతీ. తాం భీతాం పాం
డుసంకాశాం వివర్ణాం ప్రేక్ష్య భారత। వ్యాసస్సత్యవతీపుత్ర ఇదం వచనమబ్రవీత్॥ యస్మా

త్పాండుత్వమాపన్నా విరూపం ప్రేక్ష్యమామిహ। తస్మాదేష సుత స్తేవై పాండు రేవభవిష్య తి ఇతిమహాభారతం. అజశ్చాగేహా రేవిష్ణొ రఘుజే వేధసిస్మ రేఇతి హేమచంద్రః. (౫౦)

మూ॥ విచిత్రవీర్యస్య దివంగతస్య పితుస్సబాల్యే ప్రతిపద్య రాజ్యమ్ [౫౧॥
పురీమయోధ్యాం ధృతరాష్ట్రభద్రాం సహాస్తిశోభాం సుఖమధ్యువాస॥

విచిత్రేతి. సదశరథః దివంగతస్య ఇందుమతీవిరహేణశరీరంవిహాయఇంద్రలోకంప్రాప్తస్య పితుర్జనకస్య అజస్య రాజ్యంబాల్యేప్రతిపద్య ప్రాప్య అయోధ్యాంనామ పురీం సుఖంయథాతథా అధ్యువాసఅధిష్ఠితవాన్, వసతెరుపాన్వధ్యాజ ఇత్యాధారస్య కర్మత్వం. కింభూతస్య విచిత్రమాశ్చర్యరూపం వీర్యంబలంయస్యసతథాతస్య; పురీంకింభూతాం ధృతంఅవధృతం నిశ్చితం రాష్ట్రేస్వరాజ్యస్య భద్రంమంగళంయస్యాంతాదృశీం రాజధానీరూపామిత్యర్థః, తథాహాస్తిశోభాంహాస్తిభిఃసంపాదితశ్రియం. పక్షే పాండుః దివంగతస్యవిచిత్రవీర్యస్యవిచిత్రవీర్యనామకస్య పితుఃక్షేత్రిణః రాజ్యంబాల్యేప్రతిపద్య సహాస్తిశోభాం హాస్తీతిశబ్దకృతశోభయాసహవర్తమానాం హాస్తిపదచిహ్నితాం హాస్తినాంపురీంసుఖమధ్యువాస ; కింభూతాం అయోధ్యాంఅన్యైరయోధనీయాం, యద్వాఅవిద్యమానాయోధ్యా యోధనీయాశ్శత్రవోయత్రతాదృశీం శత్రురహితామిత్యర్థః. తథాధృతరాష్ట్రః పాండోర్జ్యేష్ఠభ్రాతా తేనభద్రాంకుశలినీం సహాస్తిశోభామితి హాస్తినామకఃకశ్చిత్ పౌరవఆసీత్ యేనస్వనామ్నాహాస్తినాపురంస్థాపితం తేనకృతయాశోభయాసహవర్తమానామితివా. (౫౧)

మూ॥ బాణశ్రేణికరాళకార్ముకభృతా యెన ఘ్నతా విద్విషః
క్ష్మాభారతఉయజ్జృంభితోరగపతిప్రారబ్ధనానాశిషా।
పూర్వోర్వీపతికల్పితాభయచతుర్దిక్పాలవర్గం నిజా
మాజ్ఞాం స్థాపయతా త్రిలోకవలయైర్దోర్మణ్డలం మణ్డితమ్॥ ౫౨॥

అవిశేషేణద్వావపిశ్లోకద్వయేనవిశినష్టి బాణేతి. యేనదశరథేన పక్షేపాండునా చ త్రిలోకవలయైః పాలకత్వసంబంధేనత్రిభువనమండలైః అథచవలయరూపైస్త్రిలోకైఃదోర్మణ్డలంబాహుప్రకాండంమండితంభూషితం; అన్యోపి వలయెనదోర్మండలంమండయతి; కింభూతేన బాణశ్రేణ్యాశరపఙ్క్త్యా కరాళందంతురంభీషణంవా యత్కార్ముకంధనుస్తద్బిభర్తిధారయతీతితాదృశేనసతా విద్విషఃశత్రూన్ ఘ్నతానాశయతాఅతఏవక్ష్మాయాఃపృథివ్యాఃయఃశత్రుకృతోభారఃగురుత్వం తస్యక్షయేణాపగమేనజృంభితఃసుఖోదయాత్స్ఫీతో యఉరగపతిఃశేషనాగ స్తేనప్రారబ్ధాఃప్రస్తుతాఃనానా జయజీవ ఇత్యాదిబహుప్రకారాఆశిషో యస్యసతథాతేన తథాపూర్వేస్వపూర్వపురుషాఃయేఉర్వీపతయోరాజానః తైఃకల్పితంఅనుగ్రహేణదత్తం అభయంయేభ్యస్తేచ చతుర్దిక్పాలాః॰

ద్రాదయస్తే చేతి ద్వంద్వః తద్వర్జం తాన్వర్జయిత్వా నిజాం ఆజ్ఞాం స్థాపయతా నివేశయతా యద్వా పూర్వోర్వీపతికల్పితాభయేతి చతుర్దిక్పాలానాం విశేషణం ఇంద్రాదిష్వపి నిజాజ్ఞాస్థాపనే తస్య సామర్థ్యమాసీత్ ; కింతు ప్రాచీనైస్తన్న కృతమితి మత్వా తేనాపి న కృతమితి భావః. క్వచిత్త్రిలోకవలయే ఇతి సప్తమ్యంతః పాఠః. తత్ర త్రిలోకవలయే నిజామాజ్ఞాం స్థాపయతేత్యన్వయః. దోర్దండలమిత్యత్ర భూమండలమితి క్వచిత్పాఠః. అత్ర ద్వయోరపి పాండుదశరథయోః ప్రాకరణికతయా ఏకధర్మాభిసంబంధాత్తుల్యయోగితాలంకారః; కించాలౌకికకృత్యవర్ణనాదుదాత్తాలంకారోఽపి; లోకాతిశయసంపత్తివర్ణనోదాత్తముచ్యత ఇతి లక్షణాత్. కరాళో దంతురే తుంగే భీషణే చాభిధేయవదితి మేదినీ. (౫౨)

మూ॥ విక్షిప్తస్య ప్రతినృపకులం రాజశబ్దస్య లోకే తేనాత్మానం నియతవిషయం కుర్వతా తేజసశ్చ । ఛత్రచ్ఛాయాపగమసుగమే సర్వపృథ్వీధరాణాం పాదన్యాసశ్శిరసి రచితోఽఘుర్మభాసా చ తుల్యమ్॥ ౫౩॥

విక్షిప్తస్యేతి. తేన రాజ్ఞా దశరథేన పాండునా చ తథా ఘుర్మభాసా చ సూర్యేణ చ తుల్యం యుగపత్ సర్వేషాం పృథ్వీధరాణాం రాజ్ఞాం అథ చ పర్వతానాం శిరసి మస్తకే అథ చ శిఖరే పాదన్యాసశ్చరణార్పణం అథ చ కిరణపాతో రచితః కృతః తుల్యం సమానమితి వా యథా సూర్యేణ సర్వే పర్వతాః క్రమేణ కిరణపాతేన ఆక్రమ్యంతే తథా సర్వే నృపాస్తేన క్రమేణ జితా ఇత్యర్థః. శిరసి కింభూతే ఛత్రస్య రాజచిహ్నభూతసితాతపత్రస్య అథ చ ఆవరణమాత్రస్య యా ఛాయా తస్యాః అపగమేనాభావేన సుగమే ఝటితి పాదమర్పయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః ; తేన కింభూతేన లోకే నృపకులం రాజసమూహం ప్రతి విక్షిప్తస్య అన్యైరారోపితస్య రాజశబ్దస్య రాజేతి శబ్దవాచ్యత్వస్య తథా తేజసశ్చ క్షాత్రప్రతాపస్య చ నియతవిషయం అద్వితీయాస్పదం ఆత్మానం కుర్వతా అన్యాన్ నృపతీన్ పరాజయేన భ్రష్టరాజ్యాన్ కృత్వా తేషాం రాజశబ్దవాచ్యత్వం క్షాత్రం తేజశ్చ ఆత్మస్వర్పయతేత్యర్థః. స సమ్రాడాసీదితి భావః. సూర్యస్యాపి విశేషణమిదం సంభవతి ; తథా హి నృపాస్సంతి సదుపదేశేన అసత్కార్యాద్రక్షంతీతి నృపాః పండితాః తేషాం కులం సమూహం ప్రతి విక్షిప్తస్య కోశాదిభిర్బోధితస్య రాజశబ్దస్య రాజతే కాంత్యా ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా చంద్రవాచకస్య రాజేతి శబ్దస్య తథా తేజసశ్చంద్రకాంతేశ్చ నియతవిషయం అవ్యభిచారి హేతుం ఆత్మానం కుర్వతా ; అయం భావః చంద్రో హి కేవలం జలమయః న స్వతః కాంతిమాన్, నాపి యౌగికరాజశబ్దవాచ్యశ్చ; కింతు సూర్యకిరణసంపర్కాదేవ తాదృశో భవతి, అతస్సూర్య ఏవ చంద్రస్య రాజశబ్దవాచ్యత్వే తేజస్విత్వే చ కారణమితి. తథా చ సిద్ధాంతశిరోమణిః తరణికిరణసంగాదేష పీయూషపిండో దినకరదిశి చంద్రశ్చంద్రికాభిశ్చకాస్తి । తదితరదిశి బాలాకుంతలశ్యామలశ్రీర్ఘట ఇవ నిజమూర్తిచ్ఛాయయైవాతపస్థః ఇతి. అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోరేకధర్మాభిసంబంధాద్దీపకాలంకారః. రాజా మృగాంకే

28

క్షత్రియేఽన్త్యేపీత్యమరః. పాదో మూలే ప్రత్యన్తాంశాద్రిషు ప్రత్యన్తపర్వతే ఇతి హేమచంద్రః. శిరః ప్రధానే సేనాగ్రే శిఖరే మస్తకేపి చ ఇతి మేదినీ. మందాక్రాంతా వృత్తమ్. (౫౩)

మూ॥ కరగ్రహాత్కోసలకేకయేన్ద్రభువోర్గురుశ్రీర్విలసత్సుమిత్రః।
పృథావరోధస్సమరే జితారిర్గోప్తా హి మాద్రీశ్వరతాం స లేభే॥ ౫౪॥

కరగ్రహాదితి. స దశరథః ఆహిమాద్రీశ్వరతాం హిమాలయపర్యంతదేశస్వామిత్వం లేభే ప్రాప్తవాన్ ; స కింభూతః కోసలకేకయా దేశవిశేషౌ తయోరింద్రౌ రాజానౌ కోసలాధిపతిః కేకయాధిపతిశ్చేత్యర్థః ; తాభ్యాంభూరుత్పత్తిర్యయోః తాభ్యాం భవతః ఇతి వా తయోః కౌసల్యాకైకేయ్యోరిత్యర్థః ; కరగ్రహాత్ పాణిగ్రహాత్ వివాహాత్ గుర్వీ శ్రీః శోభా యస్య సః తథా విలసంతీ శోభమానా సుమిత్రా తన్నామపత్నీ యస్య సః, దశరథస్య బహుపత్నీకత్వేఽపి కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రా ఇతి తిస్ర ఏవ ప్రధానా దేవ్యః స్థితా ఇతి భావః. కింభూతః పృథౌ మహత్యపి సమరే యుద్ధే అరోధః శత్రుభిరవారణీయః అత ఏవ జితా అరయో యేన సః తథా గోప్తా అత్మపక్షాణాం రక్షితా. పక్షే పృథా కుంతీ అవరోధః పత్నీ యస్య తాదృశః స పాండుః మాద్రీశ్వరతాం మద్రాధిపతనయాయాః స్వామిత్వం హి తి ప్రసిద్ధౌ లేభే కుంత్యామనురక్తోపి మాద్ర్యామపి ప్రణయవాన్బభూవేత్యర్థః. ఏతేనాస్య దక్షిణత్వం ధ్వనితం. కింభూతః కోసలకేకయేంద్రభువోః కోసలాధిపకేకయాధిపభూమ్యోః కరగ్రహాత్ రాజగ్రాహ్యభాగగ్రహణాత్ గుర్వీ శ్రీః సంపత్తిరస్య సః, తథా విలసంతి సుమిత్రాణి శోభనబాంధవా యస్య సః ; తథా సమరే జితా అరయో యేన సః ; తథా గోప్తా రక్షితా ; శ్లేషతుల్యయోగితయోస్సంకరః. (౫౪)

మూ॥ తతః ప్రజానాంపరిపాలనేనకృతాత్మకృత్యః క్షితిపః కదాచిత్। [౫౫॥
స యౌవనశ్రీర్మృగయానురోధాత్ప్రియానుయాతః ప్రయయౌ వనాన్తమ్

తత ఇతి. తతోఽనంతరం క్షితిపో దశరథః కదాచిత్ప్రావృట్కాలరాత్రౌ ప్రియైస్సుహృద్భిః అనుయాతః కృతానుగమనస్సన్ మృగయానురోధాత్ శబ్దవేధిబాణపరీక్షార్థం మృగయాం కర్తుం వనాంతం జలసమీపం సరయూతీరమిత్యర్థః ప్రయయౌ గతవాన్. కింభూతః యౌవనశ్రియా సహవర్తమానః యౌవనజనితచాపల్యాన్మృగయార్థం జగామేతి భావః. తర్హి కిం మృగయాదివ్యసనాసక్తోఽయమాసీదిత్యాశంక్యాహ పునః కింభూతః ప్రజానాంపరిపాలనేన సమ్యగ్రక్షణేన కృతమాత్మనః కృత్యం కర్తవ్యం యేన సః ప్రజాపరిపాలన ఏవ తస్యాసక్తిరాసీత్, మృగయాయాంతు కదాచిత్ప్రవృత్తిరితి భావః. పక్షే క్షితిపః పాండుః కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే ప్రియాభ్యాం కుంతీమాద్రీభ్యామనుయాతస్సన్ వనాంతం కాననాన్తం ప్రయయౌ ; అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. దశరథపక్షేపి వనాన్తం కాననాన్తం ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షతే రామాయణే జలసమీపగమనస్యైవాభిధానాత్. తథా చ "తతః ప్రావృడనుప్రాప్తా మమ కామవివర్ధనీ" ఇత్యుపక్రమ్య "తస్మిన్నతి

సుఖే కాలే ధనుష్పాని షుమాన్ రథీ। వ్యాయామకృతసంకల్పః సరయూమన్వగాం నదీం।నిపా నేమహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం మృగం। అన్యద్వా శ్వాపదం కించిజ్జిఘాంసురజితేంద్రియః''ఇత్యాద్యయోధ్యాకాండే దశరథవాక్యం. వనం సలిలకాననే ఇత్యమరః. (౫౫)

శాబానువిద్ధహరిణీరసితోలుపానాం కోలావలీదళితబాలకశేరుకాణామ్।
దన్తావళోన్మథితపల్లవసల్లకీనాం రాజాభవద్వనభువాముపకణ్ఠవర్తీ॥ ౫౬॥

శాబేతి.రాజా దశరథః వనభువాం సరయూసమీపవనస్థలీనాం ఉపకంఠవర్తీ నికటవర్తీ అభవత్ ; కింభూతానాం శాబైః వత్సైః అనువిద్ధాభిః కృతానుగమనాభిః హరిణీభిః రసితాని భక్షితాని ఉలుపాని తృణవిశేషాః యత్ర తాస్తథా తాసాం ; తథా కోలావల్యా వనవరాహకులేన దళితాని ఖండితాని బాలాని కోమళాని కశేరుకాణి ముస్తావిశేషా యత్ర తాస్తథా తాసాం ; తథా దంతావళైః హస్తిభి రున్మథితాః పాతితాః భక్షితా వా పల్లవాః యాసాం తా దృశ్యః సల్లక్యో వృక్షవిశేషా యత్ర తాస్తథా తాసాం. పక్షే రాజా పాండుః వనభువాం శతశృంగపర్వతసమీపస్థవనస్థలీనాం ఉపకంఠవర్తీ అభవత్; అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. తృణభిద్గుల్మిన్యులుపం చంద్రేనా ఇతి త్రికాండశేషః. పల్లవేత్యత్ర పల్వలేతి క్వచిత్పాఠః తత్ర పల్వలస్థితసల్లకీత్యర్థః. వసంతతిలకం వృత్తమ్. (౫౬)

మూ॥ శజ్కువ్యాకీర్ణరజ్కు ద్రుతనిశితశరక్షుణ్ణదీవ్యత్తరక్షు
జ్యాఘోషక్షుబ్ధకంఠీరవరవచకితధ్వస్తమాతఙ్గయూథమ్।
ఖడ్గవ్యాలూనఖడ్గం తుములకలకలప్రాన్తకూజచ్ఛకున్తం
భల్లధ్వస్తాచ్ఛభల్లం వనభువి మృగయాకర్మ తేన ప్రతేనే॥ ౫౭॥

శఙ్క్విత్తి. తేన రాజ్ఞా దశరథేన పక్షే పాండునా చ వనభువి తస్యాం వనస్థల్యాం మృగయాకర్మ ప్రతేనే కృతం. తదేవ విశినష్టి కింభూతం శంకుభిః అస్త్రవిశేషైః వ్యాకీర్ణా వికీర్ణా రంకవో మృగభేదా యత్ర తత్ ;తథా ద్రుతేన శీఘ్ర పాతినా నిశితశరేణ శాణితబాణేన క్షుణ్ణా విదారితా దీవ్యన్తః క్రీడనపరాస్తరక్షవః మృగాదనా వ్యాఘ్రవిశేషా యత్ర; అథవా ఆదౌ ద్రుతాః పలాయితాః పశ్చాన్నిశితశరేణ క్షుణ్ణా దీవ్యత్తరక్షవో యత్ర తత్ ; తథా జ్యాఘోషేణ మౌర్వీశబ్దేన క్షుబ్ధాః సభయాః యే కంఠీరవాః సింహాస్తేషాం రవేణ చకితం చ ద్విగ్నం తథా ధ్వస్తం వినష్టం మాతంగయూథం హస్తియూథం యత్ర తత్, తథా ఖడ్గేన అసినా వ్యాలూనాః ఛిన్నాః ఖడ్గా గండకా యత్ర తత్ ; తథా తుములేన సంకులీభూతేన కలకలేన కోలాహలేన ప్రాంతే ఏకదేశే కూజంతః శబ్దాయమానా శ్శకుంతాః పక్షిణో యత్ర తత్;తథా భల్లేన శస్త్రవిశేషేణ ధ్వస్తాః అచ్ఛభల్లా భాల్లూకాః యత్ర తత్ ; శంకువ్యాకీర్ణరంక్విత్యాది ప్రతేనే ఇతి క్రియావిశేషణం వా. దశరథపక్షే ఉక్తైవ తాదృశ్యమృగయావర్ణనం నాసంగతం. ''నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం మృగం।అన్యద్వా శ్వా

పదంకించిజ్జీఘాంసురజితేంద్రియః" ఇతి వాల్మీకీయోక్తేః। శంకుః పత్రసిరాజాలెసంఖ్యాకీలకశంభుషు। యాదోస్త్రభేదయోః క్ష్వేడే ఇతి హేమచంద్రః సింహః కంఠీరవ ఇతి త్రికాండశేషః. కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌహిషాః ఇతి తరక్షుస్తుమృగాదన ఇతి గండశేఖడ్గఖడ్గినౌ ఇతి ఋక్షాచ్ఛభల్లభాల్లూకా ఇతిచామరః. స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౫౪)

మూ॥ ఏవంస తేనానుదినం వనేషు నిషేవ్యమాణో మృగయావిహారః।
సమీరణో త్సేకఇవాప్సు నావం సప్తాఙ్గచిన్తాం నృపతేర్జహార॥౫౫॥

ఏవమితి. ఏవమిత్థం అనుదినం ప్రతిదినం వనేషు తేనదశరథేన పక్షే పాండునాచ నిషేవ్యమాణః సాభినివేశం క్రియమాణః సనిరుక్తరూపో మృగయావిహారః నృపతేరాజ్ఞో ఽవశ్యకర్తవ్యాం సప్తాంగచింతాం స్వామ్యమాత్యాదిచింతనం జహారహృతవాన్, మృగయావ్యసనాసక్తతయా తేన రాజ్యాంగనిరూపణం నకృతమిత్యర్థః. ఉపమినోతి అప్సు జలే సమీరణస్యవాయో రుత్సేకఉద్రేకో నావమివ యథా ప్రచండవాయు ర్జలే నౌకాంహరతిమజ్జయతి తథేత్యర్థః; నృపతేర్దశరథస్య పాండోర్వేతి వ్యాఖ్యానం నసమ్యక్ అప్రధానభూతనిషేవణక్రియాకర్తృతయా తృతీయాంతతచ్ఛబ్దేనోక్తస్య ప్రధానక్రియాసంబంధిత్వేన విభక్త్యంతరాంతపదోపస్థాప్యత్వానుచితత్వాత్ ; నహి తేనభుజ్యమానమన్నం దేవదత్తస్యసుఖంజనయతీత్యాది కేనాపి ప్రయుజ్యతే, అతఏవోక్తప్రధానత్వా త్తిజా బాధ్యతేఇతి. యద్వాతేనేతిపూర్వోక్తప్రకారేణేత్యర్థః. ఉపమేయం శ్రౌతీ. స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశ రాష్ట్రదుర్గబలానిచ। రాజ్యాంగానీత్యమరః(౫౫)

మూ॥ స గాఢబుద్ధి స్తనసోపకణ్ఠె వివర్తమానం గతభీరభీకమ్।
మత్వా మృగం మార్గణలక్ష్యభూత మనగ్రజన్మానమృషిం చకార॥ ౫౬॥

సఇతి. గాఢబుద్ధిః పరిణతబుద్ధిరపి గతభీః వీరత్వాన్నిర్భయః సదశరథ ఉపకంఠేవివర్తమానం సమీపేస్థిత్వా కుంభమాపూరయంతం అభీకం నిర్భయంఋషిత్వాత్స్వవినాశశంకారహితం అనగ్రజన్మానం అగ్రజన్మాబ్రాహ్మణస్తద్భిన్నం వైశ్యోహంతపసిస్థితః ఇత్యధ్యాత్మోక్తేః వైశ్యమిత్యర్థః; ఋషింఅంధర్షితనయం తమసా నైశాంధకారేణమృగంహస్తినంమత్వానిశ్చిత్య మార్గణలక్ష్యభూతంశరవ్యం చకార, కుంభపూరణశబ్దంశ్రుత్వా గజోఽయంసశబ్దంజలంపిబతీతిమత్వా శబ్దభేదినాబాణేన వివ్యాధేత్యర్థః తథాచాధ్యాత్మరామాయణం "తత్రార్ధరాత్రసమయే మునిః కశ్చిత్తృషార్దితః। పిపాసార్దితయోః పిత్రోర్జలమానేతుముద్యతః। అపూరయజ్జలేకుంభం తదాశబ్దోఽభవన్మహాన్। గజః పిబతిపానీయమితి మత్వామహానిశి। బాణంధనుషిసంధాయ శబ్దభేదినమాక్షిపం" ఇతి. మృగః పశావస్త్రభేదే తురంగేచమతంగజె ఇతివిశ్వః. అస్మిన్పక్షే తమసోపకంఠేఇత్యత్ర తమసాయానదీవిశేషస్య ఉపకంఠేసమీపేఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంచింత్యం, సరయూమన్వగాంనదీమితివాల్మీక్యుక్తేః సరయూతీరఏవతథావర్ణనస్యోచితత్వాత్సరయూతమసయోశ్చవస్తుతోభేదాత్.

పక్షే తమసా మోహేన గాఢబుద్ధి రాక్రాంతమతిః అతఏవ గతభీ ర్నిషిద్ధోఽపికామాసక్తపశుమారణేనిర్భయః సపాండుః ఉపకంఠేవివర్తమానంతిష్ఠంతం అభీకం మృగరూపిణ్యాంస్త్రియాం మృగరూపంధృత్వాకామాసక్తం అనగ్రజన్మానం నాస్తిఅగ్రజన్మాబ్రాహ్మణోయస్మాత్తాదృశం బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠమిత్యర్థః, ఋషింతపస్వితనయం మృగం హరిణంమత్వా మార్గణలక్ష్యభూతంచకార మృగరూపేణరమమాణం కంచిన్మునిశనయం బాణేనవివ్యాధేత్యర్థః. తథాచమహాభారతం "రాజాపాండుర్మహారణ్యే మృగవ్యాళనిషేవితే। చరన్మైథునధర్మస్థం దదర్శమృగయూథపం। తతస్తాంచమృగీంతంచ రుక్మపుంఖైస్సుపత్రిభిః । నిర్బిభేదశరై స్తీక్ష్ణైః పాండుఃపంచభిరాశుగైః । సచరాజన్మహాతేజా ఋషిపుత్రస్తపోధనః । భార్యయాసహతేజస్వీ మృగరూపేణసంగతః । సంసక్తశ్చతయామృగ్యా మానుషీమీరయన్గిరం।క్షణేనపతితోభూమౌ విలలాపాకులేంద్రియః" ఇతి. అభీకః కాముకేక్రూరే నిర్భయేత్రిషునాకవౌ ఇతి మేదినీ. (౫౯)

మూ॥ తపస్వినశ్ఛన్నతనోశ్శరేణ విభిన్నమూర్తేర్జనకాన్మహాధేః।
శాపం సుతాపాయనిబద్ధమృత్యుం ప్రియానువృత్త్యాకుశలోప్యవాప॥౬౦॥

తపస్విన ఇతి. ప్రియావ్యాద్యా యా అనువృత్తిరనునయః తత్రకుశలోపినిపుణోపి అపరాధమార్జనాయ అతితరామనునయంకుర్వన్నపీత్యర్థః, దశరథఃశరేణబాణేనవిభిన్నావిదారితామూర్తిస్తనుః యస్యతాదృశస్యతపస్వినస్తాపసస్యతస్యజనకాత్పితురంధమునేస్సకాశాత్ శాపంఅవాపప్రాప్తవాన్; శాపంకీదృశంసుతాపాయనిబద్ధమృత్యుంసుతస్యపుత్రస్య అపాయేనవిశ్లేషేణ నిబద్ధోనియతోమృత్యుర్యత్రతాదృశం; త్వమపిసుతవియోగేన అహమివనియతంమృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యేవంరూపమిత్యర్థః. జనకాత్కింభూతాత్ ఛన్నతనోఃరహఃస్థితమూర్తేఃతథామహాధేఃపుత్రమరణశ్రవణాత్ మహాన్ ఆధిఃమానసవ్యథాయస్యతాదృశాత్; అయమర్థః శరవిభిన్నమూర్తింతపస్వినంపరిత్యజ్యతదుక్త్యాతత్పితరంఅంధమునిముపగమ్యపిపాసుంతంజలేనసంతర్ప్య తావత్ స్వదుశ్చరితముక్తవాన్, తచ్ఛ్రుత్వాతిదుఃఖార్తమూర్ఛః అంధముని స్త్వమపిసుతవిశ్లేషదుఃఖేనమరిష్యసీతి శాపం దశరథాయదత్తవానితి. పక్షే కుశలోఽపి కార్యాకార్యవివేచకోఽపి పాండుర్దురదృష్టవశాత్ సుతాపాయ శోభనతాపాయ అతిపీడార్థంతపస్వినఃశాపంఅవాప. శాపంకీదృశంప్రియానువృత్త్యాసంభోగార్థంప్రియానుసరణే నిబద్ధమృత్యుంనియతమరణరూపం; కింభూతాత్తపస్వినః ఛన్నతనోర్మృగరూపేణావచ్ఛన్నదేహాత్ తథాశరేణవిభిన్నమూర్తేః తథామహాధేఃమహత్యామానసవ్యథాయాః జనకాత్సంపాదకాత్. (౬౦)

మూ॥ విపద్రుమస్య వ్యసనాహ్వయస్య ఫలం సలబ్ధ్వా సహసా నివృత్తః।
కాన్తోపభోగేషు పరాఙ్ముఖాత్మా నినాయ కాలం నిరపత్యదుఃఖీ॥౬౧॥

విషేతి. నిరపత్యేనఅపత్యాభావేన దుఃఖీఖిద్యమానః సదశరథః కాంతాఃమ

న్నోజ్ఞాః ఉపభోగాః విషయాః తేషు పరాఙ్ముఖాత్మా నివృత్తమనాస్సన్ కాలం నినాయ నిరపత్యదుఃఖితయా విషయరస మబహుమన్యమానః వృథా కాలక్షేపం చకారేత్యర్థః. కింభూతః సహసాహరాత్ వ్యసనాహ్వాయస్య మృగయారూపవ్యసననామకస్య విష ద్రుమస్య విషవృక్షస్య ఫలం అభిశాపరూపం లబ్ధ్వా నివృత్తః మృగయావ్యాపారాత్పరాఙ్ముఖః. పక్షే కాంతయోః పత్న్యోః కుంతీమాద్ర్యోః ఉపభోగేషు సంభోగేషు శాపవశాత్ పరాఙ్ముఖాత్మా అతఏవ నిరపత్యేన అపత్యోత్పత్త్యభావేన దుఃఖీ సపాండుః కాలం నినాయ అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. (౬౧)

మూ॥ అసన్తతేస్సన్తి కుతస్సుఖానీత్యస్యైవ విచిన్త్య ప్రతిపన్నమన్యుః।
సమం స్వదారైర్నియతస్సుతార్థే రాజా సురప్రార్థనతత్పరోభూత్ ॥౬౨॥

అసంతతేరితి. అసంతతేః అపుత్రస్య జనస్య ఇహాముత్రచ కుతస్సుఖాని సంతిభవంతి నాపుత్రకస్యలోకో స్తీతి శ్రుతిరేషా సనాతనీ ఇత్యాదిస్మరణాదితి. అస్యైవ సంతతయే విచింత్య ప్రతిపన్నో విహితో మన్యుర్యజ్ఞో దైన్యం శోకో వా యేన తాదృశో రాజా దశరథః స్వదారైః స్వపత్నీభిః కౌసల్యాదిభిః సమం సహ నియతః కృతనియమస్సన్ సుతార్థే పుత్రలాభాయ సురాణాం దేవానాం ప్రార్థనే ఉపాసనే తత్పరః ఆసక్తోభూత్; పుత్రార్థం దేవానుపాసితవానిత్యర్థః. పక్షే ప్రతిపన్నమన్యుః గృహీతదైన్యో రాజా పాండుర్నియతస్సన్ స్వదారైః కుంతీమాద్రీభ్యాం సమం సురాణాం ధర్మాదీనాం ప్రార్థనే ఆహ్వానే తత్పరోఽభూత్ ; పూర్వం కుంత్యాశిక్షితేన దుర్వాససోపదిష్టేన మంత్రేణ ధర్మాదీన్ ఆకారితవానిత్యర్థః, వి చింత్యాంతం సమానం. మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి ఇతి హేమచంద్రః. (౬౨)

ఏతస్మిన్నతిసమయె విపక్షభీతాః క్షీరాబ్ధెస్తటభువమేత్య శక్రముఖ్యాః। గీర్వాణాః కృతనతిసూక్తయస్త్రిధామ్నె లోకానాముదితముపప్లవం శశంసుః ౬౩

ఏతస్మిన్నితి. యదా దశరథేన యదా చ పాండునా పుత్రార్థం సురారాధనాకృతా ఏతస్మిన్సమయే సతివర్తమానే సతి శోభనేవా విపక్షేభ్యో రావణాదిభ్యః పక్షే కంసచైద్యాదిభ్యో భీతాః శక్రముఖ్యా ఇంద్రప్రధానా గీర్వాణా దేవాః క్షీరాబ్ధేః క్షీరసముద్రస్య తటభువం తీరప్రదేశం ఏత్య ఆగత్య కృతాః నతయః ప్రణామాః సూక్తయః స్తుతయశ్చ యైస్తాదృశాః సన్తః త్రీణి స్వర్గమధ్యపాతాళరూపాణి ధామాని స్థానాని యస్య తస్మై త్రిధామ్నే సర్వవ్యాపకాయ విష్ణవే ఉదితం రావణాదిద్వారా పక్షే కంసాదిద్వారా ఉత్పన్నం లోకానాం జనానాం ఉపప్లవం ఉపద్రవం శశంసుః నివేదయామాసుః. త్రిధామ్నే ఇతి యదభిప్రేత్యేత్యాదినా చతుర్థీ. ధామరశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మ ప్రభావయోః ఇతి హేమచంద్రః. ప్రహర్షణీవృత్తమిదం మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షణీయం ఇతి లక్షణాత్. (౬౩)

సన్దిశ్య త్రిదశగణం యథానురూపం తేజోంశైర్భువి జననాయ తత్ర తత్ర [౬౪॥
దైత్యారిస్తదనుతమోనుదోऽన్వవాయే స్వైరంశైరవతరితుం చతుర్భిరైచ్ఛత్

సందిశ్యేతి. తదను తత్పశ్చాత్ దేవానాం లోకోపప్లవశంసనానంతరమిత్యర్థః దైత్యారిఃవిష్ణుః తేజోంశైః తేజోభాగైః యథానురూపంయథాయోగ్యం భువిపృథివ్యాం తత్రతత్రకిష్కింధాదౌ జననాయసుగ్రీవాదిరూపేణజన్మపరిగ్రహాయ త్రిదశగణందేవగణం సందిశ్య స్వయంతమోనుదః సూర్యస్య అన్వవాయేవంశే దశరథగృహే చతుర్భిః స్వైఃస్వకీయైః అంశైఃభాగైః రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నరూపైరిత్యర్థః, అవతరితుం అవతీర్ణోభవితుం ఐచ్ఛత్ ; యూయమపిమదీయసాహాయ్యార్థం ఋక్షవానరాదిరూపేణ పృథివ్యామవతరతేతి దేవానాదిశ్య స్వయంరామాదిరూపేణ సూర్యవంశేఅవతరితుంఇచ్ఛతిస్మేత్యర్థః. పక్షేతదను దైత్యారి భూఃవితత్రతత్రకుంత్యాదౌ యథానురూపం తేజోంశైఃయుధిష్ఠిరాదిరూపై జననాయ త్రిదశగణంధర్మాదిదేవానాదిశ్య స్వయం తమోనుదఃచంద్రస్య అన్వవాయేయదువంశే చతుర్భిఃస్వైరంశైః ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధ సఙ్కర్షణవాసుదేవ రూపైరవతరితు మైచ్ఛత్. ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధసంకర్షణవాసుదేవేతి చతుర్వ్యూహః శ్రీకృష్ణావతారఇతి పౌరాణికాః. చంద్రాగ్నయోర్వా తమోనుదఃఇత్యమరః. పూర్వోక్తంవృత్తమ్. (౬౪)

మూ॥ తతోమునివ్యాహృతమన్త్రయుక్త్యా తదీయపత్నీపరిచర్యయా చ।
భక్త్యోపసత్త్యా చ నృపస్య జజ్ఞే పిణ్డోపలబ్ధిర్విబుధప్రసాదాత్ ॥౬౫॥

తతఇతి. తతస్తదనంతరం మునినాఋశ్యశృంగేణ వ్యాహృతాఉక్తాయేమంత్రాః పుత్రేష్టివిషయికాః ఋచస్తేషాంయుక్త్యాప్రయోగేణ తథాతదీయపత్నీనాందశరథస్త్రీణాంకౌసల్యాదీనాం యాపరిచర్యా దేవానాంశుశ్రూషాసేవా తయాచ తథాభక్త్యోపసత్త్యా భక్తిపూర్వికయాతదేకనిష్ఠతయాచ విబుధానాందేవానాంప్రసాదాత్ నృపస్యదశరథస్య పిండోపలబ్ధిఃపుత్రోత్పత్త్యాపిండనిశ్చయః జజ్ఞేజాతా ; తదీయపత్నీ ఋశ్యశృంగపత్నీ దశరథసుతాశాంతా తస్యాఃపరిచర్యయాచేతి కేచిత్. పక్షేతతోనృపస్యపాండోర్విబుధానాంధర్మాదీనాం ప్రసాదాత్ క్షేత్రజపుత్రోత్పత్త్యాపిండోపలబ్ధిర్జజ్ఞే; కయేత్యాహ మునినాదుర్వాససా వ్యాహృతఃకుంత్యైదత్తో యోऽభీష్టదేవాహ్వానకృన్మంత్రః తద్రూపాయాయుక్తిఃతయా తథాతదీయపత్న్యోః కుంతీమాద్ర్యోః పరిచర్యయాధర్మాదీనాముపాసనయా తథాభక్త్యా భక్తిద్వారా యా ఉపసత్తిః కుంతీమాద్ర్యోః యథాయథంధర్మాదిషు సంగస్తయాచ దుర్వాసోదత్తమంత్రేణ కుంత్యాక్రమేణ ధర్మపవనేంద్రాణాం ఆకారణాకృతా, తేనచాస్యా యుధిష్ఠిరభీమసేనార్జుననామానస్త్రయఃపుత్రాజాతాః, తదను మాద్ర్యాచతథైవఅశ్వినావాకారితౌ తతశ్చతస్యాఅపి ద్వౌపుత్రౌనకులసహదేవనామానౌ జాతావిత్యర్థః. (౬౫)

34

స్ఫురదృశ్యశృఙ్గవితతాన్యథాన్వహం సవనాన్తరాణ్యధిగతో మహీపతిః।
చతురోఽపి పఞ్చముఖభాసురశ్రియస్తనయానవాప హరిదశ్వతేజసః॥ ౬౬॥

ఉక్తమర్థంవ్యాకరోతి స్ఫురదితి. అథఅనంతరం మహీపతిర్దశరథః అన్వహంప్రతిదినం స్ఫురతాతపఃప్రభావాద్దీప్యమానేన ఋశ్యశృంగేణమునినా వితతానివిహితాని సవనాంతరాణియజ్ఞభేదాన్ యజ్ఞభేదజనితాదృష్టానీత్యర్థః అధిగతఃప్రాప్తస్సన్ చతురోఽపి న కేవలమేకం చతుస్సంఖ్యాకానపితనయాన్ రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నరూపాన్ పుత్రాన్ నవాప ప్రాప్తవాన్ ; కింభూతాన్ పంచముఖఃశివఃసింహోవా తద్వద్భాసురాదీప్తిశీలాశ్రీః యేషాంతాదృశాన్ తథాహరిరింద్రః దస్రౌఅశ్వినేయౌసచతౌచేతిద్వంద్వః తేజోబలంచ తేజఃకాంతిశ్చేత్యేకశేషః హరిదస్రాణామివతేజసీయేషాంతాదృశాన్ ఇంద్రవద్బలవతః, అశ్వినీకుమారవత్ కాంతిమత శ్చేత్యర్థః పంచాపి స్తృతా ముఖేనభాసురాశ్రీర్యేషాంతానిత్యపరే. పక్షేఅథఅన్వహం వనాంతరాణివనమధ్యాని అధిగతస్సమహీపతిఃపాండుః చతురోఽపిపుత్రోత్పత్త్యనుకూలసురతవ్యాపారనిపుణస్సన్నపి శాపవశాత్తదశక్తతయా అగత్యా హరిదస్రాణాంధర్మవాయ్వింద్రాశ్వినీకుమారాణాం తేజసోవీర్యాత్ పంచతనయాన్ యుధిష్ఠిరాదీనవాప స్వస్యౌరసోత్పాదనసామర్థ్యాభావాత్ ధర్మాదిషునియోగేనక్షేత్రజాన్ పంచపుత్రాన్ ప్రాప్తవానిత్యర్థః. కింభూతానివనాంతరాణి స్ఫురంతఃఋశ్యాఃమృగవిశేషాః యత్రతాదృశానియానిశృంగాణిపర్వతశిఖరాణి తేషువితతానివిస్తృతాని ; కింభూతాన్ తనయాన్ ముఖేనభాసురాశ్రీఃయేషాంతాన్ ప్రశస్తముఖశాలినఇత్యర్థః, హరిదస్రేతిహరిశబ్దేన ఏకశేషవశాత్ తాత్పర్యవిశేషగ్రహాద్వా ధర్మవాయ్వింద్రా(స్త్రు)యోఽభిధీయంతే, యద్యపిహరిశబ్దస్యసాక్షాద్ధర్మవాచకత్వం నదృష్టం; తథాపిసర్వధర్మాత్మకవిష్ణువాచకత్వాద్యమవాచకత్వాద్వా తథాకల్పయితుంశక్యతే. అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే। ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యాత్మసదృశేషు ఇతి. తేజోదీప్తౌప్రభావేచస్యాత్పరాక్రమరేతసోఃఇతిచ మేదినీ. హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిషు। ఇతివిశ్వః. మంజుభాషిణీవృత్తంసజసాజగౌచయదిమంజుభాషిణీఇతిలక్షణాత్. (౬౬)

మూ॥ కృతార్థతా కీదృగహోనృపస్య యదేనమాలంబితపుత్రమూర్తిః।
దేవఃస్వయంధర్మమయస్సిషేవే సహానుజన్మా గురుభక్తినమ్రః॥ ౬౭॥

కృతార్థతేతి. అహోవిస్మయే నృపస్యదశరథస్య పక్షేపాండోః కృతార్థతా కృతకృత్యతా కీదృక్ అనిర్వచనీయేత్యర్థః. యత్ యస్మాదేనంనృపం ఆలంబితాగృహీతాపుత్రమూర్తిఃపుత్రరూపం యేనతాదృశస్సన్ ధర్మమయోధర్మరూపీ దేవోవిష్ణుః శ్రీరామరూపేణ పక్షేధర్మమయఃసాక్షాద్ధర్మో దేవో యుధిష్ఠిరరూపేణ స్వయంసిషేవే ; కింభూతఃఅనుజన్మభిఃభరతాదిభిః పక్షే భీమాదిభిస్సహవర్తమానః తథాగురౌపిత్రౌయాభక్తిఃతయానమ్రః దర్శితవినయః. (౬౭)

మూ॥ సలక్ష్మణోన్నీతసమృద్ధిరుద్యచ్ఛత్రుఘ్నసమ్పద్భరతైధితశ్రీః।
జ్యాయాన్పిరేజేక్రమశోభిరామఃకౌమారమాసాద్యవయఃకుమారః॥౬౮॥

సఇతి. సరామోరామనామా జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః కుమారోరాజపుత్రః కౌమారం బాల్యంవయ అసాద్యవిరేజెశుశుభే కౌమారంయౌవనమితికేచిత్ ; కింభూతంవయః క్రమేణశోభతఇతిక్రమశోభి యద్వా నాస్తిభీర్యత్రతత్ అభి క్రమశఃక్రమేణఅభి భయ శూన్యంవయసోవిశేషణం ; స కింభూతః లక్ష్మణేనలక్ష్మణనామకభ్రాత్రా ఉన్నీతా ఉచ్చతాంప్రాపితా సమృద్ధిఃశోభాసంపత్తిర్యస్యసః ; తథాఉద్యతీప్రకాశమానా శత్రుఘ్నేనతన్నామకభ్రాత్రాసమ్పత్ శోభాధిక్యంయస్యసః, ఉద్యతఃశత్రుఘ్నాత్ సంపద్యస్యేతివా ; తథాభరతేనభరతనామకభ్రాత్రా ఏధితావర్ధితా శ్రీఃశోభాయస్యసః ఏతేనరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాఃచత్వారోభ్రాతరఇతిసూచితమ్. పక్షేసజ్యాయాన్ కుమారోయుధిష్ఠిరః కౌమారంవయఆసాద్యవిరేజే కింభూతః లక్ష్మణేన సామ్రాజ్యవ్యంజకపద్మాదిచిహ్నేన ఉన్నీతాఅనుమితా సమృద్ధీరాజ్యసంపత్తిర్యస్యసః, తథాఉద్యతీస్పష్టంలక్ష్యమాణా శత్రుఘ్నీరిపునాశికా సంపద్యస్యసః ; తథాభరతస్యభరతవంశస్య ఏధితాశ్రీర్యేనసః ; భరతస్యనృపవిశేషస్యేవ ఏధితాశ్రీర్యస్యేతివా ; అథవాభరతోనటస్తద్వత్ ఏధితాబాంధవైఃకల్పితా శ్రీర్యస్యసః బాంధవైర్నటవత్ బాలానాంవేషఃక్రియతెఇతివ్యవహారః ; తథాక్రమశఃక్రమేణవయోవృద్ధ్యా అభిరామఃమనోజ్ఞః. లక్ష్మణాం లాంఛనేనామ్ని రామభ్రాతరిలక్ష్మణఃఇతివిశ్వః. రామానుజేనాట్యశాస్త్రే దౌష్యన్తౌభరతోనటేఇతిపురుషోత్తమః. (౬౮)

మూ॥ యుధిష్ఠిరం భీమధనంజయాభ్యాంసనాథం దధానం నకులేనలక్ష్మీమ్।
సమాదవాప్తంసహదేవనిష్ఠంజ్యేష్ఠంసుతంవీక్ష్యతుతోషతాతః॥౬౯॥

యుధిష్ఠిరమితి. తాతోదశరథః జ్యేష్ఠంసుతంరామంవీక్ష్యదృష్ట్వా తుతోష; కింభూతంయుధిష్ఠిరంసంగ్రామస్థిరం సంగ్రామాదపలాయినమిత్యర్థః, తథాభీమోరుద్రః ధనంజయోవహ్నిః తాభ్యాంసమంసదృశం రుద్రవహ్నివత్తేజస్వినమిత్యర్థః ; తథాకులేవంశే లక్ష్మీంశోభాం ననదధానంధారయంతం నఞ్ ద్వయస్యప్రకృత్యర్థావగమకత్వాత్ కులంశోభయంతమిత్యర్థః ; తథాసమాత్ సాధోః ఋశ్యశృంగాత్ అవాప్తం ప్రాప్తం ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞఫలాత్ప్రాప్తమిత్యర్థః మాలక్ష్మీస్తయాసహావర్తతఇతి సమః విష్ణుస్తస్మాదవాప్తంనారాయణాంశసంభూతమితివా తథాదేవనిష్ఠయాదేవేషుభక్త్యా సహావర్తతఇతిసహదేవనిష్ఠః తం. పక్షే తాతఃపాండుః యుధిష్ఠిరంయుధిష్ఠిరనామకంజ్యేష్ఠంసుతం వీక్ష్యతుతోష ; కింభూతంభీమధనంజయాభ్యాం భీమసేనార్జునాభ్యాం సనాథంసహితం ; తథానకులేననకులనామకభ్రాత్రా లక్ష్మీందధానం ; తథాస

మాత్ పూర్వోక్తవృత్తాన్నారాయణాత్ అవాప్తం సమంసామ్యంఅతిగచ్ఛతీతిస
మాత్ పంచసుసమానస్నేహవాన్ ఇతి తాతవిశేషణం, అవాప్తంప్రాక్తనపుణ్యబలాల్ల
బ్ధమితివా తథాసహదేవేసహదేవనామకభ్రాతరి నిష్ఠాఅనురాగోయస్యతం. భీమోఽమ్ల
వేతసే ఘోరే శంభౌమధ్యమపాండవేఇతి. ధనంజయోఽర్జునేవహ్నౌనాగభిద్దేహమా
రుతః ఇతి సర్వసాధుసమానేషు సమంస్యాదభిధేయవత్ ఇతిచ మేదినీ. (౬౯)

మూ॥ సన్తానలాభాదనృణఃపితౄణాంహర్షాదసంభావితపూర్వశాపః।
సార్ధంస్వదారైరనుభూతకామఃసశక్రతోషైకరతిర్బభూవ॥ ౭౦॥

సంతానేతి. స్వదారైఃకౌసల్యాదిభిఃసార్ధం అనుభూతాఃకామావిషయాయేన తాదృశః సదశరథః యజ్ఞాద్యనుష్ఠానేనఅసురవినాశనేనవా శక్రస్యఇంద్రస్య తోషే ఏకాకేవలారతిరనురాగో యస్యతాదృశోబభూవ నిశ్చింతతయాయజ్ఞాదినా కేవలమింద్రంతోషయామాసేత్యర్థః. కింభూతః సంతానలాభాత్ పుత్రప్రాప్త్యా పితౄణామనృణఃపితౄణముక్తః ప్రజయాపితృభ్యఇతిశ్రుతేః;అతఏవహర్షాత్ సంతానలాభజనితానందాత్ అసంభావితోఽచింతితః అంధమునిదత్తఃపూర్వశాపోయేనసః. పక్షేహర్షాత్ అసంభావితోవిస్మృతః పూర్వశాపోమృగరూపిమునినాదత్తః సురతాసక్తోమరిష్యసీత్యేవంరూపో యేనతాదృశస్సపాండుః స్వదారైర్మాద్ర్యాసార్ధం అనుభూతకామః మాద్ర్యాంకామాసక్తస్సన్ శక్రతోషైకరతిర్బభూవ మాద్రీముపగమ్యపూర్వోక్తశాపవశాత్ప్రాణాన్విహాయఇంద్రలోకంగత్వాతత్రావస్థానేననిరంతరమింద్రంతోషయామాసేత్యర్థః. అనుభూతకామస్సన్స్వదారైస్సార్ధం శక్రతోషైకరతిర్బభూవేతివామాద్ర్యాస్సహమరణశ్రవణాత్ తయాసార్ధం ఇంద్రలోకంజగామేత్యర్థః.అన్యత్సమానమ్. (౭౦)

మూ॥ విద్యాగురూణాంనిలయాదవాప్య కాలేకుమారాధృతరాష్ట్రమేత్య।
వవందిరేభూమిపతింజనానాంవిలోచనాలీరనిమేషయన్తః॥ ౭౧॥

విద్యాఇతి. కుమారారామాదయః కాలేఅధ్యయనోపయుక్తసమయే గురూణాం వసిష్ఠాదీనాం నిలయాద్గృహాత్ విద్యాఃఅవాప్య ధృతంరక్షితం రాష్ట్రంరాజ్యంయేన తాదృశం భూమిపతిందశరథం ఏత్యఆగత్య వవందిరేప్రణేముః కింభూతాః జనానాం ప్రేక్షకాణాం విలోచనాలీఃనయనపఙ్క్తీః అనిమేషయంతఃనిమేషశూన్యాఃకుర్వంతః ప్రేక్షకానతితరామానందయన్త ఇత్యర్థః. పక్షే కుమారాయుధిష్ఠిరాదయః కాలేపాండుమరణోత్తరం విద్యాగురూణామ్మునీనాం నిలయాత్ తపోవనాత్ ఏత్యమునిభిస్సార్ధమాగమ్య ధృతరాష్ట్రనామానం భూమిపతింపాండుజ్యేష్ఠం అవాప్యవవందిరే; అన్యత్సమానం. శ్లిష్టకావ్యే వ్యవహితయోజనా నదోషాయేతి నకష్టత్వం. ధృతరాష్ట్రస్సురాజ్ఞిస్యాత్పక్షిక్షత్రియభేదయోరితివిశ్వః. (౭౧)

మూ॥ గుణైరుపేతా గురుభీష్మహృద్యైః క్షత్త్రానురూపైర్వచనైర్వినీతాః
కృపాశ్రయాస్తే కుశలాః కలాసు ప్రమాణకోటిప్రవణా విజహ్రుః॥ ౧౨॥

గుణైరితి. తే రామాదయః విజహ్రుః విహారం చక్రుః కింభూతాః గురుభిః గభీరైః భీష్మైః శత్రూణాం భయదైః హృద్యైః స్వానుగానాం మనోజ్ఞైః గుణైరుపేతాః యుక్తాః తథా క్షత్త్రానురూపైః క్షత్త్రియయోగ్యైర్వచనైః వినీతాః గురుభిశ్శిక్షితాః తథా కృపాయాః దయాయాః ఆశ్రయాః ఆధారాః నీచేషు దయావంత ఇత్యర్థః ; తథా కలాసు చతుష్షష్టిప్రకారవిద్యాసు కుశలాః తథా ప్రమాణానాం హేతూనాం కోటౌ కోటిసంఖ్యకేష్వపి హేతువాదేష్విత్యర్థః ప్రవణాః నిపుణాః ప్రమాణానాం సత్యవాదినాం కోటౌ అగ్రే ప్రవణాః సత్యవాదినామగ్రగణ్యా ఇత్యర్థ ఇతి వా ; ప్రమాణానాం శాస్త్రాణాం కోటావుత్కర్షే ప్రవణా ఇతి కేచిత్ ; ప్రమాణం నిత్యమర్యాదా శాస్త్రేషు సత్యవాదిని। ఇయత్తాయాం చ హేతౌ చ క్లీబైకత్వే ప్రమాతరీతి ; కోటిః స్త్రీ ధనుషోఽగ్రేఽశ్రౌ సంఖ్యాభేదప్రకర్షయోః ఇతి చ మేదినీ. పక్షే తే యుధిష్ఠిరాదయః విజహ్రుః ; కింభూతాః గురుః ద్రోణాచార్యః భీష్మః శాంతనవః తయోః హృద్యైః హృదయంగమైః గుణైరుపేతాః తథా క్షత్త్రా విదురేణ అనురూపైః యోగ్యైః వచనైః వినీతాః అస్మిన్పక్షే క్షత్త్రేతి తృతీయాంతం భిన్నం పదం ; తథా కృపః కృపాచార్యః ఆశ్రయో గురుర్యేషాం తే ; తథా కలాసు కుశలాః తథా ప్రమాణకోటిః కౌరవాణాం క్రీడాభూమిః తత్ర ప్రవణాః విదురస్య విచిత్రవీర్యదాస్యాం జాతత్వాత్ క్షత్తృశబ్దవాచ్యత్వం. క్షత్తా శూద్రాత్ క్షత్త్రియజే ప్రతీహారే చ సారథౌ । భుజిష్యాతనయేపి స్యాత్ నియుక్తే వేధసి పుమానితి మేదినీ. (౧౨)

మూ॥ తే స్నిగ్ధగంభీరగిరః కుమారాస్త్రైలోక్యతాపప్రశమాయ దక్షాః।
నవాంబువాహా ఇవ ధార్తరాష్ట్రానుద్వేజయన్తిస్మ చిరం విపక్షాన్॥ ౧౩॥

త ఇతి. తే కుమారా రామాదయః విపక్షాన్ శత్రూన్ చిరముద్వేజయంతి స్మ భీషితవంతః ; ఉపమినోతి నవాంబువాహా ఇవ ధార్తరాష్ట్రానితి. యథా నవాంబువాహాః నవీనమేఘాః విపక్షాన్ వికృతపక్షయుక్తాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ హంసవిశేషాన్ ఉద్వేజయంతి మానసగమనాయ వ్యాకులయంతి తథేత్యర్థః. కింభూతాః కుమారాః నవాంబువాహాశ్చ స్నిగ్ధాః స్నేహవ్యంజకాః అథ చ అరూక్షాః గంభీరాః దుర్బోధాభిప్రాయాః అథ చ విశాలాః గిరః వచనాని అథ చ నిర్ఘోషా యేషాం తే ; తథా త్రైలోక్యతాపప్రశమాయ దక్షాః ఉపద్రవనిరాకరణేన మేఘపక్షే జలవర్షణేన త్రిలోకీతాపశాంత్యై నిపుణాః, వర్షాకాలే మేఘోదయాత్ ఉద్విగ్నచిత్తాః వికృతపక్షాశ్చ భూత్వా హంసా మానససరోవరం గచ్ఛంతీతి కవీనాం సమయః. పక్షే తే కుమారా యుధిష్ఠిరాదయః చిరం విపక్షాన్ బహుకాలం జాతవైరాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ ధృతరాష్ట్రపుత్రాన్ దుర్యోధనాదీన్ నవాం

బువాహా ఇవఉద్వేజయంతిస్మ యథా నవాంబువాహాః ధార్తరాష్ట్రాన్ హంసవిశేషాన్ ఉద్వేజయంతి తథేత్యర్థః. అన్యత్సర్వంపూర్వవత్, ఉపమేయంశ్రౌతీ. ధార్తరాష్ట్రాస్సితాస్యాంశ్రీహంసే కౌరవసర్పయోః ఇతిమేదినీ॥ (౭౩)

మూ॥ గురుకృపోపనతాయుధవిద్యయా సమధికం పరిబృంహితతేజసః।
పవనసంగతపావకసన్నిభానృపసుతాః పరభీషణతాం దధుః॥ ౭౪॥

ఉక్తమర్థం ద్రఢయతి గుర్వితి. నృపసుతా రామాదయః పరభీషణతాం శత్రూణాం భయంకరత్వం దధుః ధృతవంతః; కింభూతాః గురూణాం ఆచార్యాణాం కృపయా అనుగ్రహేణ ఉపనతా ప్రాప్తా యా ఆయుధవిద్యా ధనుర్వేదస్తయా సమధికం యథాస్యాత్తథా పరిబృంహితాని సంవర్ధితాని తేజాంసి యేషాం తే; అతఏవ పవనసంగతో వాతోద్దీపితో యః పావకో వహ్నిస్తస్య సన్నిభాః సాదృశ్యం యేషాం తే. పక్షే నృపసుతాః యుధిష్ఠిరాదయః గురుర్ద్రోణః కృపశ్శారద్వతః తాభ్యాం ఉపనతా యా ఆయుధవిద్యా తయా పరిబృంహితతేజసః; అన్యత్సమానమ్. ద్రుతవిలంబితంవృత్తమ్ ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరౌ ఇతిలక్షణాత్. (౭౪)

మూ॥ రసప్రసంగైరపరాజితానాం ద్విజిహ్వమార్గైరనవశీకృతానామ్।
తీవ్రప్రతాపజ్వలనేన తేషాం భావ్యం భయం శత్రుగణోనుమేనే॥ ౭౫॥

రసేతి. శత్రుగణః తేషాం రామాదీనాం తీవ్రో దుస్సహో యః ప్రతాపజ్వలనః ప్రతాపాగ్నిః తేన భావ్యం భావిభయం అనుమేనే నిశ్చితవాన్; తేషాం దుస్సహప్రతాపం దృష్ట్వా ఏతేభ్యోస్మాకం భయం భవిష్యతీతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. తీవ్రప్రతాపజ్వలనేన హేతునా తేషాం భావ్యం ఉత్పాదనీయం భయమితి వా అస్మిన్వ్యాఖ్యానే తేషామితి కర్తరి షష్ఠీ. నన్వాస్తాన్నామ దుస్సహప్రతాపః యువాన స్త్రీశృఙ్గారాదిపరతన్త్రా భవిష్యన్తి తతశ్చ ఖలవ్యవహారైః సుకరమేవ తేషాం వశీకరణం, కథం భయసంభావనేత్యాశంకాం విశేషణాభ్యాం నిరాకరోతి. తేషాం కింభూతానాం రసస్య శృంగారాదేః ప్రసంగైః యోగైః అపరాజితానాం అనభిభూతానాం జితేంద్రియాణామిత్యర్థః; తథా ద్విజిహ్వమార్గైః ఖలవ్యవహారైర్నవశీకృతానాం అనాయత్తానాం అతిబుద్ధిమతామిత్యర్థః; యే హి జితేంద్రియా బుద్ధిమంతః ప్రతాపినశ్చ తేభ్యో భయసంభావనా యుజ్యత ఏవేతి భావః. పక్షే శత్రుగణో దుర్యోధనప్రభృతిః రసప్రసంగైః విషప్రదానైః అపరాజితానాం వినాశయితుమశక్తానాం తథా ద్విజిహ్వానాం సర్పాణాం మార్గైః అన్వేషణైః దంశనాదిభిర్నవశీకృతానాం అవినాశితానాం తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం తీవ్రః ప్రతాపః ఉత్తాపో యస్య తాదృశో జ్వలనః లాక్షాగృహానలః తేన భావ్యం సంపాదనీయం భయం అనుమేనే; ఏతే హి విషప్రదానాదిభిర్నమృతాః ఇదానీం లాక్షామయం గృహం కృత్వా తత్ర ప్రవేశ్యవహ్నినా వినాశయితవ్యా ఇతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. రసప్రసంగైః వాసుకిసందిష్టామృతభోజ

నైః అపరాజితానాంపరాభవితుమశక్తానామితివా, దుర్యోధనఃకిలజలక్రీడావసరే సవిషంభోజ్యం భీమాయాదాత్, తద్భుక్త్వావిసంజ్ఞంతంనద్యాంప్రాక్షిపత్, తతశ్చతదవస్థో భీమో నాగలోకంప్రవిష్టః, తత్రచసర్పైర్దంశనాద్విషాపాయేన ప్రత్యుజ్జీవితఃసర్వాణాం కదనంకృతవాన్ ; తతశ్చ తైర్విజ్ఞాపితో వాసుకిః సర్వం జ్ఞాత్వాపరితుష్య భీమం రససంపాయయామాస, యేనసోతిబలవాన్ బభూవేతిభారతీవార్తా. రసస్స్వాదేజలే వీర్యే శృంగారాదౌ విషేద్రవేఇతి ద్విజిహ్వఃఖలసర్పయోఃఇతిచ హేమచంద్రః. (౭౫)

మూ॥ ఏవంకాలేయారాతి భగ్నారిరక్షోదీవ్యచ్చేతో బాధితుంగాధిజన్మా।
భీమద్వేషీభూమిపాలంయయాచేదాయాదస్యప్రేషణంధర్మయోనేః౭౬॥

ఏవమితి.ఏవమిత్థంకాలేయాతిగచ్ఛతిసతి గాధిజన్మావిశ్వామిత్రః భూమిపాలందశరథం ధర్మయోనేఃధర్మోత్పాదకస్య దాయాదస్యసుతస్యరామస్య ప్రేషణంయజ్ఞరక్షార్థంతపోవనేప్రేరణం యయాచేప్రార్థయామాస ; కింకర్తుమిత్యాహ రక్షో యజ్ఞవిఘాతకంరాక్షసంతాటకాదికం బాధితుంపీడయితుంవినాశయితుమితియావత్. కింభూతంరక్షఃభగ్నారి భగ్నాఅరయోయతస్తత్ అతిబలవదిత్యర్థః; తథాదీవ్యత్ నిర్భయత్వాత్ క్రీడత్సోత్సాహమిత్యర్థః తాదృశంచేతోయస్యతత్, గాధిజన్మాకింభూతః భీమానాంభయంకరాణాంరాక్షసాదీనాంద్వేషీశత్రుః.రక్షఇతిజాత్యాశ్రయత్వాదేకవచనమ్. పక్షే భీమం వృకోదరం ద్వేష్టీతి భీమద్వేషీ దుర్యోధనః భూమిపాలం ధృతరాష్ట్రం ధర్మాద్యోనిరుత్పత్తిర్యస్య తాదృశస్య ధర్మసుతస్య దాయాదస్యజ్ఞాతేఃయుధిష్ఠిరస్య ప్రేషణంవారణావతేప్రేరణం యయాచే ఇతోయుధిష్ఠిరాదయో వారణావతేయాంత్వితి ధృతరాష్ట్రంప్రార్థయామాసేత్యర్థః. అస్యధర్మయోనేర్యుధిష్ఠిరస్య దాయాత్ స్వపిత్ర్యంశాత్ ప్రేషణంభ్రంశనం యయాచేఇతివా; కింభూతః భగ్నావిఘటితా అరీణాంపాండవానాం రక్షారక్షణంయేనసః, తథాదీవ్యచ్చేతఃసునిర్వృతంమనఃతద్బాధతే ఇతిదీవ్యచ్చేతోబాధీ తాదృశోయస్తుంగఃప్రబలతరఆధిః మానసవ్యథా తస్యజన్మఉత్పత్తిర్యత్రసః. ఉభయత్రాపిభూమిపాలమితి గౌణంకర్మ.దాయాదౌసుతబాంధవౌ ఇత్యమరః.శాలినీవృత్తమిదమ్ శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌగోఽబ్ధిలోకైఃఇతిలక్షణాత్. (౭౬)

మూ॥తద్వాక్యాన్తేదత్తకర్ణానుమోదః పుత్రప్రీత్యా జాతకృచ్ఛ్రః
కుమారమ్।ధర్మాత్మానం ప్రేషయామాస రామం విశ్వామిత్ర
ప్రీతయే భూమిపాలః॥ ౭౭॥

తదితి. భూమిపాలోదశరథః విశ్వామిత్రస్యమునేఃప్రీతయే ధర్మాత్మానంసాక్షాద్ధర్మస్వరూపం కుమారంరామం దూరందూరదేశంతపోవనం ప్రేషయామాస ; కింభూతః తద్వాక్యాంతే తస్యమునేః వాక్యావసానే పుత్రప్రీత్యా పుత్రస్నేహపరవశతయా జాతం కృచ్ఛ్రంవియోగదుఃఖం యస్యతాదృశస్సన్నపి శాపభయాత్ దత్తఃకర్ణయోః

మునేశ్శ్రవణయోః అనుమోదః పుత్రం ప్రేషయిష్యామీతివాక్యజనితహర్షో యేనసః; స్నేహాధిక్యాద్వ్యాకులోఽపి శాపభయాద్రామం ప్రేషయామాసేత్యర్థః. పక్షే భూమిపాలో ధృతరాష్ట్రః విశ్వేషాంఅమిత్రాణాంసర్వేషాంశత్రూణాం అథవావిశ్వేషాంఅమిత్రా దుర్యోధనాదయః తేషాం ప్రీతయే ధర్మాత్మానంధర్మజం కుమారంయుధిష్ఠిరం దూరం అర్థాత్ రచితలాక్షాగృహంవారణావతే ప్రేషయామాస; కింభూతః తస్యదుర్యోధనస్య వాక్యంతేదత్తః కర్ణనరాధేయేన ఆమోదోహర్షోయస్మైసః కర్ణేనప్రోత్సాహితఇత్యర్థః; అతఏవపుత్రప్రీత్యా దుర్యోధనాదీనాంస్నేహానురోధేన అజాతంకృచ్ఛ్రింభారితుఃపుత్రవియోగజనితదుఃఖం యస్యసః; దత్తకర్ణానుమోదఇతి ఉభయత్రాపివ్యధికరణబహువ్రీహిః. కర్ణఃపృథాజ్యేష్ఠసుతే సువర్ణాశ్రుతావపీతి మేదినీ.పూర్వోక్తంవృత్తమ్(౨౭)

మూ॥ మాత్రాసమం సావరజః సరాజ్ఞా ప్రస్థాపితో ధామ తపోధనానామ్।
స్థానాన్తరం విద్విషతాం రణేషు సమర్థకో దణ్డధరః ప్రతస్థే॥ ౨౮॥

మాత్రేతి. సరామః తపోధనానాంమునీనాం ధామగృహరూపం స్థానాంతరం అయోధ్యాతోభిన్నస్థానం ప్రతస్థేప్రస్థితవాన్; కింభూతః మాత్రాసమంకౌసల్యయా సహితేనరాజ్ఞా దశరథేనప్రస్థాపితః గంతుంప్రేరితః తథాసావరజఃఅవరజేనకనిష్ఠేనలక్ష్మణేనసహవర్తమానః తథావిద్విషతాంశత్రూణాం రణేషు సమర్థంఅమర్దసహం కోదండంధనుర్ధరతిధారయతీతితాదృశః; ధామేతిప్రస్థాపితఇత్యస్యకర్మ. పక్షే రాజ్ఞా ధృతరాష్ట్రేణ ప్రస్థాపితస్సయుధిష్ఠిరః హస్తినాతః స్థానాంతరంవారణావతం ప్రతస్థే, నకేవలమేకఏవప్రతస్థే కింతుమాత్రాదిభిరపీత్యాహ కింభూతః మాత్రాసమంకుంత్యాసహితః తథాఅవరజైఃభీమాదిభిస్సహవర్తమానః తథాతపోధనానాంస్నాతకబ్రాహ్మణానాం ధామప్రతిపాలకత్వాదాశ్రయః. ప్రస్థాపనే హేతుగర్భవిశేషణద్వయమాహ పునఃకింభూతః రణేషుసమర్థకః శత్రూన్పీడయితుంశక్తఇత్యర్థః. తథావిద్విషతాందుర్యోధనాదీనాం దండధరఃబలవత్త్వాద్దండకర్తా సమర్థకఇతిస్వార్థేకః. (౨౮)

మూ॥ పరికల్పితకామదేహదాహం విషయంప్రాప్య సవారణావతంసః।
అవిశఙ్కమువాస తత్రభాస్వద్ద్యుతిలాక్షాభవనే ప్రదోషరుద్ధః ౨౯॥

పరీతి.వాశబ్దఃపూర్వాపేక్షయాసముచ్చయే సవాసచ రామః ప్రదోషేణసాయంకాలోపస్థిత్యా రుద్ధఃరుద్ధగమనస్సన్ పరికల్పితో మహాదేవేనజనితః కామస్యకందర్పస్య దేహస్య దాహోయత్రతాదృశం విషయంగంగాసరయూసంగమసంనిధా కామతపోవనరూపం అంగదేశం ప్రాప్య తత్రభాస్వతస్సాయంకాలీనసూర్యస్య ద్యుత్యాలోహితకిరణేన లాక్షాభంలాక్షావల్లోహితాయమానం యద్వనం తస్మిన్ అవిశంకం నిర్భయంయథాతథా ఉవాస; కింభూతఃరణావతంసఃసమరనిపుణః, కల్పవిశేషేఅంగదేశే భగవతాశివేన కామోదగ్ధః తథాహివాల్మీకీయేబాలకాండే "కందర్పోమూర్తి

మా నాసీత్ కామ ఇత్యుచ్యతె బుధైః । తపస్యంతమిహ స్థాణుం నియమేన సమాహితం । కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్గణం । ధర్షయామాస దుర్మేధా హుంకృతశ్చ మహాత్మనా । అవధ్యాతశ్చ రుద్రేణ చక్షుషా రఘునందన । వ్యశీర్యంత శరీరాత్స్వాత్సర్వగాత్రాణి దుర్మతేః । తత్ర గాత్రం హతం తస్య నిర్దగ్ధస్య మహాత్మనా । అశరీరః కృతః కామః క్రోధాద్దేవేశ్వరేణ హ । అనంగ ఇతి విఖ్యాతస్తదా ప్రభృతి రాఘవ । స చాంగవిషయశ్శ్రీమాన్ యత్రాంగం స ముమోచ హ ఇతి విశ్వామిత్రవాక్యం. పక్షే సయుధిష్ఠిరః పరికల్పితో దుర్యోధనాదిభిరాకాంక్షితః కామే నేచ్ఛయా పాండవానాం దేహదాహో యత్ర తాదృశం సవారణావతం వారణావతనామకనగరీసహితం విషయం దేశం ప్రాప్య తత్ర భాస్వతీ దేదీప్యమానా ద్యుతిః కాంతిర్యస్య తాదృశం యల్లాక్షాభవనం జతుగృహం తస్మిన్ విగతాశంకా యత్ర క్రియాయాం తద్విశంకం నవిశంకం అవిశంకం యథా తథా ఉవాస విదురవచనేన శత్రుచేష్టితజ్ఞానాత్ సశంకమువాసేత్యర్థః. కింభూతః ప్రదోషైః ప్రకృష్టదూషణశాలిభిః దుర్యోధనానుచరైః పురోచనాదిభీ రుద్ధః ఆవృతః కామస్య రాజ్యప్రాప్త్యభిలాషస్య దేహస్య చ దాహో యత్రేతి వా పరికల్పితేత్యత్ర తత్పరకల్పితేతి పాఠే రామాయణపక్షే పరమతిశయేనేతి భారతపక్షే పరేణ శత్రుణేత్యర్థః. దేశవిషయౌ తూపవర్తనం ఇత్యమరః. వైతాలీయభేద ఔపఛందసికం వృత్తం షడ్విషమేష్టౌ సమేకలాస్తాశ్చ సమేస్యుర్నో నిరంతరాః। నసమాత్రపరాశ్రితాకలా వైతాలీయేంతే రలౌ గురుః తత్రైవాంతేఽధికే గురౌ స్యాదౌపచ్ఛందసికం ఫణీంద్రహృద్యమ్ ఇతి లక్షణాత్. (౭౯)

మూ॥ ఉపనతజనక్లృప్తః శ్లాఘ్యమార్గే చ తస్మిన్ విదురవచనమారా
దాప్తభావేన శృణ్వన్ । అనయదపి కియంతం కార్యమాలోక్య
కాలం ప్రకటితగురుభక్తిస్సానుజో రాజసూనుః॥ ౨౦॥

ఉపనతేతి. చకారోఽపిశ్చ పూర్వాపేక్షయా సముచ్చయే సానుజః సలక్ష్మణః రాజసూనూ రామః ఆప్తభావేన ప్రత్యయితత్వజ్ఞానేన విదురస్య పండితస్య విశ్వామిత్రస్య వచనం ఇహైవాద్యస్థీయతామిత్యేవంరూపం శృణ్వన్ తస్మిన్నసంగతపావనే కార్యం సాయంసంధ్యాదిరూపం ఆలోక్య పరామృశ్య సాయంసంధ్యాద్యర్థమిత్యర్థః ఆరాత్ విశ్వామిత్రస్య సమీపే కియంతం కాలం అనయత్ ఏకాం రాత్రిం గమయామాసేత్యర్థః కింభూతః ప్రకటితా ప్రకాశితా గురౌ విశ్వామిత్రే భక్తిర్యేన సః తస్మిన్ కింభూతే ఉపనతాస్తత్రోపస్థితా యే జనా మునయః తైః క్లృప్తః కృతః శ్లాఘ్యః ప్రశంసనీయో మార్గో వర్త్మ యత్ర తత్తథా తస్మిన్. పక్షే సానుజో భీమాదిసహితో రాజసూనుర్యుధిష్ఠిరః ఆరాత్ సమీపే విదురస్య కౌరవమంత్రిణో వచనం రాజానం బోధయామాస, విదురో మ్లేచ్ఛభాషయా ఇత్యాద్యాక్షిప్తం లాక్షాగృహే తస్మిన్ సావధానతయా వస్తవ్యమిత్యాదిరూపం ఆప్త

భావేనశృణ్వన్సన్ భవిష్యత్కమపి కార్యమాలోక్య తస్మిన్ లాక్షాగృహేకియంతంకాల మనయత్ కింభూతః ప్రకటితాబహిః ప్రకాశితా గురాధృతరాష్ట్రేభక్తిర్యేనసః తస్మిన్ కింభూతే ఉపనతః ఉపస్థితో యోజనః విదురప్రేరితఃఖనకః తేనక్లృప్తోరచితః శ్లాఘ్యః ప్రశస్తో మార్గఃభూమధ్యవర్త్మ యత్రతస్మిన్. విదురోనాగరే ధీరే కారవాణాంచమం త్రిణి ఇతి విశ్వః. మాలినీవృత్తమ్. (౮౦)

మూ॥ స్వయమధిత చిత్రభానుహేతిస్ఫురితాం తాంవసతింవిహాయభూయః
సవనాన్తరముద్యతారిభీమస్స్వగురూద్భూతధురన్ధరః ప్రపేదే॥ ౮౧॥

స్వయమితి. సరామః స్వయమేధితఉదితో యశ్చిత్రభానుఃసూర్యః తస్యహేతిః తేజః తయాస్ఫురితాంప్రకాశితాం తాంఅనంగవనరూపాం వసతింస్థానం విహాయ పరిత్యజ్య భూయఃపున ర్వనాంతరంతతోఽన్యద్వనం ప్రపేదేప్రాప్తవాన్; సూర్యే ఉదితేవనాంతరంజగామేత్యర్థః. యద్వా తాంవసతింరాత్రిం విహాయగమయిత్వా కింభూతాం స్వయమిత్యాది సూర్యోదయాత్ కించిజ్జాతప్రకాశామిత్యర్థః. కింభూతః ఉద్యతాఃసంగ్రామేఉద్యుక్తాః యేఅరయః తేషాంభీమోభయంకరః తథాస్వగురుర్దశరథః తస్మాదుద్భూతాంఉపస్థితాం ధురంభారం ధరతిధారయతీతితాదృశః. పక్షే సబలవత్త్వేనప్రసిద్ధోభీమః స్వగురోఃయుధిష్ఠిరస్య ఉద్భూతాంఉత్పన్నాంధురం గమనాశక్తాన్ ద్రౌపద్యాదీన్ గృహీత్వా శీఘ్రంగచ్ఛేత్యాదిరూపం యుధిష్ఠిరేణార్పితంభారమిత్యర్థః ధరతినిర్వహతీతితాదృశస్సన్ భూయోఽతిశయేన స్వయమేధితోవృద్ధింగతః చిత్రభానుఃపురోచనదత్తోఽగ్ని స్తస్యహేత్యాశిఖయా స్ఫురితాంప్రజ్వలితాం వసతిం లాక్షాగృహం విహాయశీఘ్రంపరిత్యజ్య ఖనకనిర్మితవివరవర్త్మనా వనాంతరంవనమధ్యం ప్రపేదేజగామ; కింభూతంవనాంతరం ఉద్యతోఽరిః హిడింబరాక్షసోయత్రతాదృశం చిత్రభానుఃపుమాన్ వైశ్వానరేచాహస్కరేపిచఇతి మేదినీ హేతిస్స్యాదాయుధేజ్వాలే హేతిస్తరణితేజసి ఇతివిశ్వః వసతీరాత్రివేశ్మనోఃఇతిచ. పూర్వోక్తంవృత్తమ్. (౮౧)

మూ॥ విలఙ్ఘ్య గంగాంవ్రజతస్సుదూరమమ్లానదేహస్యబలానుభావాత్।
తస్యాగ్రతఃసున్దరతోజ్జ్వలాఙ్గీ నిశాచరీ ప్రాదురభూన్మదాన్ధా॥ ౮౨॥

విలంఘ్యేతి. గంగాంవిలంఘ్యఉత్తీర్య సుదూరంవ్రజతో గచ్ఛతస్తస్యరామస్య అగ్రతోనిశాచరీ తాటకాభిధానారాక్షసీ ప్రాదురభూత్ ఆత్మానందర్శయామాస; తస్యకింభూతస్య బలావిశ్వామిత్రేణదత్తారక్షోఘ్నీవిద్యా తస్యాఅనుభావాత్ సామర్థ్యాత్ అమ్లానోదేహోయస్యసతథాతస్య నిశాచరీకింభూతా సుందేసుందనామకేఽసురే రతాఅనురక్తా తథాఉజ్జ్వలం ఉల్కయాఊర్ధ్వంజ్వలత్ అంగం యస్యాస్సా ముఖేనోల్కాత్యాగంకుర్వతీత్యర్థః; తథామదేనమత్తతయాగర్వేణవా అంధావివేకశూన్యా.

పక్షే బలానుభావాత్ సామర్థ్యాతిశయాత్ అమ్లానదేహస్య తస్య భీమస్య అగ్రతః మదాంధా కామోన్మత్తానిశాచరీ హిడింబీనామ్నీ రాక్షసీ ప్రాదురభూత్; కింభూతా సుందరతయా సౌందర్యేణ ఉజ్జ్వలంఅంగంయస్యాస్సా. అన్యత్సమానమ్. (౮౨)

మూ॥ స్వవెగచకితోచ్చలత్ఖగమృగాహిడిమ్బావళీనిరన్తరతరోదరీ
కృతకకర్మదక్షా క్షణాత్ । నిరీక్ష్య నృపనన్దనం ముఖరకౌశికె
కాననె దశాన్తరముపాగతం కిమపి కామచారోద్ధురమ్॥ ౮౩॥

స్వవేగేతి. ముఖరో వినాశయైనామితివారంవారంకథనా ద్వాచాలః కౌశికో విశ్వామిత్రో యత్రతాదృశేకాననే నృపనందనంరామం నిరీక్ష్య తాటకాకామచారేణ మునిషుయథేష్టాచరణేన ఉద్ధురంఉత్కటం కిమపిదశాంతరంఅవస్థాంతరం అర్థాన్మరణం క్షణాన్నిమేషార్ధేన ఉపాగమత్ ప్రాప్తవతీ; కింభూతా స్వవేగేనచకితాఃత్రస్తాః అతఏవఉచ్చలంతఃపలాయమానా యేఖగాఃపక్షిణో మృగాహరిణాదయః అహయఃసర్పాశ్చ తేషాండింబావళీభయధ్వనయోయతస్సా తథా, నిరంతరతరం అతిశయేనావధిశూన్యంఅతిదీర్ఘమిత్యర్థః పరిధానశూన్యంవా ఉదరంయస్యాస్సాతథా, కృతకకర్మణికపటకార్యే దక్షానిపుణా. డింబో భయధ్వనావండే ఇతిఅంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యేఇతిచ మేదినీ. పక్షే హిడింబానామనిశాచరీ ముఖరాఃకౌశికాః పేచకాః యత్రతాదృశేకాననే క్షణాత్ హర్షాత్ నృపనందనంభీమంనిరీక్ష్య కామచారేణమదనోద్రేకేణ ఉద్ధురంఉద్భూతం కిమపివక్తుమశక్యందశాంతరం వికారం ఉపాగమత్; కింభూతాస్వవేగేనచకితాః అతఏవఉచ్చలంతఃఖగామృగాశ్చ యతస్తాదృశీ; తథావళీభిస్త్రివళీభిః నిరంతరంఅతిశయేనవ్యాప్తం ఉదరంయస్యాస్తాదృశీ; తథాకృతకకర్మదక్షాకృత్రిమకర్మనిపుణా; కౌశికోనకులేవ్యాళగ్రాహేగుగ్గులుశక్రయోః। కోశజ్ఞోలూకయోశ్చస్యాద్విశ్వామిత్రమునావపిఇతి మేదినీ. పృథ్వీవృత్తమిదం జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చపృథ్వీగురురితిలక్షణాత్. (౮౩)

మూ॥ విషమెషుప్రహారార్తాం తాం కృత్వా పతత్రోద్రుతమ్।
సహిడిమ్బస్య శకలైరపుష్ణాత్పిశితాశినః॥ ౮౪॥

విషమేష్వితి. సరామః ద్రుతంశీఘ్రంవిశ్వామిత్రవచనానంతరమేవేత్యర్థః; తాం తాటకాం విషమఃదుస్సహః యఃఇషుఃబాణః తస్యప్రహారేణపాతనేన ఆర్తాంపీడితాం కృత్వా డింబస్య తస్యావిపాటితాదుదరాన్నిస్సృతస్యకాలఖండస్య శకలైఃఖండైఃకృత్వాపిశితాశినఃమాంసాశినః పతతఃపక్షిణోగృధ్రాదీన్ హి నిశ్చితంఅపుష్ణాత్ పుపోష; పతత్రోనిస్సరతోడింబస్యేతివా. డింబఃస్యాత్కాలఖండకేఇతికోశః. పక్షే సభీమః తాం హిడింబాంరాక్షసీం విషమేషుఃకామః తస్యప్రహారేణార్తాంకృత్వా స్వసౌందర్యద

ర్శనయా ఉద్దీపితమదనాం కృత్వా ద్రుతమాపతతః తథావిధాం భగినీం దృష్ట్వా క్రోధవశా ద్వేగాదాగచ్ఛతో హిడింబస్య హిడింబాభ్రాతృ రాక్షసవిశేషస్య శకలైః యుద్ధేన వినా శితస్య తస్య దేహఖండైః కృత్వా పిశితాశినో గృధ్రాదీన్ అపుష్ణాత్, పిశితాశినో రాక్షసస్య హిడింబస్య హిడింబస్య శకలైః కృత్వా పతతః పక్షిణో ఽపుష్ణాదితి వా. భీమో హిడింబం జఘానేతి భావః. పతత్పత్రిరథాండజా ఇతి భిత్తం శకలఖండే వా ఇతి చ అమరః. (౧౪)

మూ॥ ప్రతీపదర్శినీ సైషా విచచారాస్య యత్ పథి।

తతో గురుగిరా తస్యా జీవితేశో బభూవ సః॥ ౧౫॥

ప్రతీపేతి. సైషా తాటకా అస్య రామస్య పథి వర్త్మని యద్యస్మాత్ ప్రతీపదర్శినీ ప్రతికూలమాచరంతీ సతీ విచచార బభ్రామ, తతో హేతోః గురోర్విశ్వామిత్రస్య గిరా వచసా స రామః తస్యాః తాటకాయా జీవితేశో యమో బభూవ, ప్రతికూలప్రవర్తినీం తాం విశ్వామిత్రస్యానుమత్యా జఘానేత్యర్థః. ఏతేన అవధ్యాం చ స్త్రియం ప్రాహుస్తిర్యగ్యోనిగతామపి ఇత్యాదిస్మరణాత్ కథం రామః స్త్రియం తాటకాం హతవానితి తస్య జనాపవాదః పరిహృతః తస్యా ఆతతాయిత్వేన వధార్హత్వాద్ గురువచనస్యావశ్యానుష్ఠేయత్వాచ్చ. పక్షే సైషా ప్రతీపదర్శినీ స్త్రీ హిడింబేత్యర్థః యద్యస్మాదస్య భీమస్య పథి పశ్చాద్వర్త్మని విచచార వారితాపి భీమమనుజగామేత్యర్థః; తతో హేతోః గురోః కుంత్యాః యుధిష్ఠిరస్య చ గిరా స భీమః తస్యా నితాంతమనురక్తత్వేన జ్ఞాతాయా హిడింబాయాః జీవితేశః స్వామీ బభూవ; హిడింబాం పరిణీతవానిత్యర్థః; ప్రతీపదర్శినీ వామా ఇత్యమరః జీవితేశో యమే పుంసి త్రిషు స్యాజ్జీవితేశ్వరే ఇతి మేదినీ. (౧౫)

మూ॥ వచనమాత్మగురోరనుతిష్ఠతా నృపసుతేన సమేత్య నిశాచరీ।

అనుపతత్పిశితాశిఘటోత్కచా సమయయుక్తమపాయమవాప సా॥ ౧౬॥

వచనమితి. సా నిశాచరీ రాక్షసీ తాటకా ఆత్మగురోర్విశ్వామిత్రస్య వచనమనుతిష్ఠతా పాలయతా నృపసుతేన రామేణ సహ సమేత్య మిలిత్వా సమయయుక్తం కాలప్రయుక్తం అపాయం మరణం అవాప; సమయయుక్తమితి రామరూపిణః కాలాదేవ మరణం ప్రాప; న తు సర్వభూతహితైషీ రామస్తామవధీదిత్యర్థః. కాలః పచతి భూతాని కాలస్సంహరతి ప్రజాః ఇత్యాదిస్మరణాత్. సా కీదృశీ అనుపతన్తీ అభ్యాగచ్ఛంతీ పిశితాశినాం మాంసభోజనశీలానాం గృధ్రాదీనాం ఘటా సమూహో యయాం సా తథా, ఉత్కచాః ఊర్ధ్వకచాః కేశా యస్యాః సా రక్షసాం స్వభావాదూర్ధ్వకేశత్వాత్. పక్షే సా నిశాచరీ హిడింబా ఆత్మగురోః కుంత్యా యుధిష్ఠిరస్య చ వచనమనుతిష్ఠతా నృపసుతేన భీమేన సహ సమేత్య దాంపత్యేన సంగమ్య అనుపతన్నదరాన్నిస్సరన్ పిశితాశీ మాంసభక్షణశీలో ఘటోత్కచః తన్నామకః పుత్రో యస్యాః సా తాదృశీ సతీ ప్రసూతఘటోత్కచనామక

పుత్రాసతీత్యర్థః సమయయుక్తం యదాహంస్మరిష్యామి తదాగంతవ్య మిత్యేవంవ్యవస్థా సమయః తద్యుక్తం అపాయంవిశ్లేషం అవాప; భీమంపతింప్రాప్య కియంతంకాలంతేన సహ రమ్యకాననపర్వతాదౌవిహృత్య ఘటోత్కచనామకంపుత్రంచ ప్రసూయ నిరుక్తవ్యవస్థాపూర్వకంవియోగం ప్రాప్తవతీత్యర్థః. ద్రుతవిళంబితంవృత్తమ్ ద్రుతవిళంబితమాహనభౌభరౌ ఇతిలక్షణాత్. (౧౬)

మూ॥ మహామునేః ప్రాప్తవత స్తపోవనం నరేన్ద్రసూనోరథ ధర్మజన్మనః।
స్వభావనమ్రస్య పరాశరోద్భవప్రసాదలాభేన బభూవ నిర్వృతిః॥ ౧౭॥

మహామునేరితి. అథతాటకావధానంతరం మహామునేర్విశ్వామిత్రస్య తపోవనం ప్రాప్తవతో నరేంద్రసూనోరామస్య శరాణాంబాణానాం ఉద్భవఃప్రాప్తిఃయస్మాత్ తాదృశోయఃప్రసాద స్తస్యలాభేన పరా శ్రేష్ఠా నిర్వృతిఃసంతోషఃబభూవ, తాటకావధసంతోషితాద్విశ్వామిత్రాత్ పునరపిరక్షోఘ్నాన్ శరాన్ లబ్ధ్వారామోతితరాంసుఖీ బభూవేత్యర్థః.కింభూతస్య ధర్మజన్మనఃధర్మోత్పాదకస్యతథాస్వభావేననమ్రస్యవినీతస్య. పక్షే అథఅనంతరం మహామునేశ్శాలిహోత్రస్య తపోవనంప్రాప్తవతః ధర్మజన్మనో ధర్మోత్పన్నస్య స్వభావనమ్రస్య నరేంద్రసూనోఃయుధిష్ఠిరస్య పరాశరోద్భవోవ్యాసః తస్యప్రసాదలాభేన నిర్వృతిర్బభూవ. శాలిహోత్రాశ్రమేవ్యాససందర్శనంజాతమితిభావః. వంశస్థవిలంవృత్తమ్. (౧౭)

మూ॥ తేనైవైకేన గురుణా స నిర్వృత్తప్రయోజనః।
ఏకచక్రాహితగతిర్భాస్వానివ తదా బభౌ॥ ౧౮॥

తేనేతి. సరామ స్తదాతస్మిన్సమయే ఏకేనాద్వితీయేన తేనైవవిశ్వామిత్రేణైవ గురుణా నిర్వృత్తంసంపాదితం అస్త్రశిక్షారూపంప్రయోజనంకార్యం యస్యతాదృశస్సన్ భాస్వాన్సూర్యఇవ బభౌశుశుభే; సూర్యవదతితేజస్వీజాతఇత్యర్థః. కింభూతః ఏకంముఖ్యం యచ్చక్రంరాష్ట్రం మిథిలేత్యర్థః ; తత్రఆహితా విశ్వామిత్రేణనిశ్చితా గతిర్గమనంయస్యసః ఇతఃపరంరామం సీతాస్వయంవరేమిథిలాంగమయిష్యామీతి విశ్వామిత్రోనిశ్చితవానితిభావః. భాస్వానపి ఏకచక్రాహితగతిఃఏకచక్రయుక్తరథేనగమనవాన్భవతి. చక్రఃకోకేపుమాన్క్లీబం వ్రజేసైన్యేరథాంగయోః।రాష్ట్రేదంభాంతరేకుంభకారోపకరణాస్త్రయోః ఇతిమేదినీ. పక్షే సయుధిష్ఠిరస్తదాఏకచక్రే ఏకచక్రనామకనగరే ఆహితగతిఃకృతగమనస్సన్ భాస్వానివబభౌ;కింభూతః ఏకేనతేనైవగురుణావ్యాసేన నిర్వృత్తంనిర్దిష్టంకథితమిత్యర్థః ప్రయోజనంపాంచాలదేశే ద్రౌపదీస్వయంవరోభవిష్యతి భవద్భిస్తత్రగంతవ్యమిత్యాదిరూపం యస్యసః ఉపమేయంశ్రౌతీ. (౧౮)

మూ॥ తస్మిన్ప్రదేశే నృపసూనుసఙ్గాత్సనాథభావం సహసా ప్రపన్నే।
క్రతుక్రియాసక్తధియాం మునీనాం రక్షోనిమిత్తం భయముద్దిదీపే॥ ౮౯॥

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ప్రదేశే విశ్వామిత్రతపోవనభూమౌ నృపసూనుసంగాత్ రామసంబంధాత్ సనాథభావం నాథసహితత్వం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి క్రతుక్రియాయాం యజ్ఞకర్మణి ఆసక్తా ధీర్మతిః యేషాం తాదృశానాం మునీనాం రక్షోనిమిత్తం రాక్షసజన్యం భయం సహసా హఠాత్ ఉద్దిదీపే జాతం; తాటకావినాశాజ్ఞాతామర్షాః రాక్షసాః పునరపి మునీనాం యజ్ఞక్రియాం విఘాతయితుమారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. పక్షే తస్మిన్ ఏకచక్రాఖ్యే ప్రదేశే నృపసూనుసంగాత్ యుధిష్ఠిరసంబంధాత్ సనాథభావం ప్రపన్నే సతి మునీనాం రక్షోనిమిత్తం బకరాక్షసజన్యం భయం ఉద్దిదీపే అన్యత్సమానమ్. (౮౯)

మూ॥ రక్షోహితద్విజాయస్తదృష్టిమాత్రాభినోదితః।
మరుదానన్దనో యత్నమాతస్థౌ నృపనన్దనః॥ ౯౦॥

రక్ష ఇతి. మరుతో దేవాన్ ఆనందయతి యజ్ఞద్రుహో రాక్షసాన్ వినాశ్య సంతోషయతీతి మరుదానందనః నృపనందనో రామః రాక్షసవధార్థం యత్నం ఉద్యమం ఆతస్థౌ కృతవాన్; కింభూతః రక్షసాం అహితాః ద్వేష్టారో యే ద్విజాః ఋత్విజః తైః ఆయస్తాః రామం ప్రతి ప్రక్షిప్తాః యాః దృష్టయః చక్షూంషి తన్మాత్రేణ భయాకులత్వాత్ నతు వచసా అభినోదితః ప్రేరితః. పక్షే మరుదానందనో నృపనందనో భీమః రక్షసో బకస్య హితః తద్దినభోజ్యత్వాత్ యో ద్విజో బ్రాహ్మణస్తత్ర ఆయస్తా కారుణ్యాత్ ప్రక్షిప్తా దృష్టిర్యత్ర క్రియాయాం తద్యథా తథా మాత్రా కున్త్యా అభినోదితః ప్రేరితస్సన్ బకస్య వినాశాయ యత్నమాతస్థౌ రాక్షసభక్షణభీతం బ్రాహ్మణం దృష్ట్వా సంజాతదయయా కున్త్యా నియుక్తో భీమో బకరాక్షసం వినాశయితుం భోజ్యసహితః తద్గృహమగాదిత్యర్థః. మరుద్దేవే సమీరే నా గ్రంథిపర్ణే నపుంసకమ్ ఇతి మేదినీ. (౯౦)

మూ॥ మారీచేష్టమనిష్టకారిణమసౌ సిద్ధాశ్రమస్థాయినాం
విప్రాణామభయార్థమధ్వరవిధేర్గోప్తా గురోరాజ్ఞయా।
సద్యః సానుచరం నిశాచరపతిం భీమః సుబాహుం రణే
దోర్వీర్యేణ జఘాన వీరపదవీమారుహ్య ఘోరాం బకమ్॥ ౯౧॥

మారీచేష్టమితి. అధ్వరవిధేర్యజ్ఞక్రియాయాః గోప్తా రక్షితా అసౌ రామః విప్రాణాం అభయార్థం అభయదానాయ గురోర్విశ్వామిత్రస్య ఆజ్ఞయా రణే యుద్ధే దోర్వీర్యేణ స్వబాహుబలేనైవ సద్యః తత్క్షణాత్ సానుచరం ససైన్యం సుబాహుం సుబాహునామానం నిశాచరపతిం రాక్షసశ్రేష్ఠం జఘాన; కింభూతః స్వభావతః శాన్తమూర్తిరపి వీరపదవీం వీరమార్గం ఆరుహ్య ప్రాప్య భీమః భయంకరః నిశాచరపతిం కింభూ

తం మారీచస్య మారీచనామకస్య రాక్షసస్య ఇష్టం(భ్రాతృత్వాత్ప్రి)యం తథా సిద్ధాశ్రమస్థాయినాం తపోవనవాసినాం మునీనాం అనిష్టకారిణం అపకారకం తథా ఘోరే భయంకరే అంబకే చక్షుషీ యస్య స తథా తం. దైవదీపస్తు లోచనం। అంబకం ఇతి పురుషోత్తమః. పక్షే అసౌ భీమో భీమసేనః గురోః కుంత్యా ఆజ్ఞయా రణే ఘోరాం భయానకాం వీరపదవీమారుహ్య దోర్వీర్యేణ బాహుబలేనైవ న తు బాణాదినా బకం బకనామకం నిశాచరపతిం సద్యో జఘాన; కింభూతం మారీజనక్షయ స్తత్రచేష్టా యస్య స తథా తం తథా సానుషు పర్వతగుహాసు చరతీతి సానుచరః తం తథా అనుబాహుం దీర్ఘభుజం అన్యత్సమానమ్. మారీ చండ్యాం జనక్షయే ఇతి మేదినీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౯౧)

మూ॥ భూచరద్విజగణాశనం ద్విషం ఖేచరద్విజగణాశనం తదా।
తం విధాయ కులమగ్రజన్మనాం రాక్షసక్షయకరోऽరరక్ష సః॥ ౯౨॥

భూచరేతి. స రామః భువి పృథివ్యాం చరంతీతి భూచరాః యే ద్విజగణాః బ్రాహ్మణగణాః తానశ్నాతీతి తాదృశం ద్విషం శత్రుం తం సుబాహుం ఖేచరాః అంతరిక్షచారిణో యే ద్విజగణాః పక్షిగణాః తేషామశనం భక్ష్యం విధాయ కృత్వా అగ్రజన్మనాం బ్రాహ్మణానాం కులం సమూహం రరక్ష రక్షితవాన్, కింభూతః రాక్షసానాం క్షయం నాశం కరోతీతి తాదృశః. పక్షే తం బకం కులం వంశం స భీమః అన్యత్సమానం. దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః. రథోద్ధతా వృత్తమిదం రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ ఇతి లక్షణాత్. (౯౨)

మూ॥ ద్విజరాజగవీభిస్స వర్ధితశ్రీర్నృపాత్మజః।
జగదానన్దయన్ సాక్షాత్కామ దేవ ఇవాబభౌ॥ ౯౩॥

ద్విజేతి. ద్విజరాజగవీభిః బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠానాం వచనైః వర్ధితా శ్రీః యస్య తాదృశః స నృపాత్మజో రామః పక్షే భీమశ్చ జగత్ భువనం ఆనందయన్ రాక్షసవినాశాత్సంతోషయన్ సాక్షాత్కామదేవ ఇవ కందర్ప ఇవ ఆబభౌ శుశుభే; కామదేవోऽపి ద్విజరాజగవీభిశ్చంద్రకిరణైః వర్ధితశ్రీః భవతి; జగచ్చానందయతి. అథ చ కామదేవ ఏతద్గ్రంథకారయితా నృపతివిశేషః ఉపమానతయాత్ర స్వాప్యుల్లేఖః కృతః సోऽపి బ్రాహ్మణవచనైర్వర్ధితశ్రీః జగచ్చానందయతి; ఏవముత్తరత్రాపి సర్గాణాం సమాప్తౌ శ్లిష్టతయా కామదేవశబ్దేన తస్యైవోట్టంకనం కరిష్యతి. ద్విజరాజగవీతి గోరతద్ధితలుకీతి రాజాదిత్వాట్టః. క్వచిత్ స ఇత్యత్ర సమితి పాఠః స తు న సమ్యక్ యతిభంగదోషాత్ ఉపమేయం శ్రౌతీ. (౯౩)

ఇతి శ్రీప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం
కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం
ప్రథమస్సర్గః.

రాఘవపాణ్డవీయె ద్వితీయఃసర్గః.

మూ॥ నృపేణకన్యాంజనకేనదిత్సితామయోనిజాంలమ్భయితుంస్వయం
వరే।ద్విజప్రకర్షేణ సధర్మనన్దన స్సహానుజస్తాం భువమప్యనీయత॥ ౧॥

అథసీతాద్రౌపద్యోర్వివాహంవర్ణయితుం ద్వితీయసర్గమారభతే నృపేణేతి. జన కేనజనకనామ్నానృపేణ స్వయంవరే దిత్సితాందాతుమిష్టాం అయోనిజాంభూమేరు ద్భూతాం కన్యాంసీతానామ్నీం లంభయితుంప్రాపయితుం ద్విజేషు ప్రకర్షఃఉత్కృ ష్టతా యస్యసతథాతేన విశ్వామిత్రేణేత్యర్థః సహానుజోలక్ష్మణేనసహితో ధర్మనందనో రామః తాంతదీయాంజనకసంబంధినీం భువమపిమిథిలామపి అనీయతప్రాపితః ; నకే వలంస్వకార్యసిధ్యర్థం స్వాశ్రమంనీతః కింతుసీతాంగ్రాహయితుంమిథిలామపి నీతఇత్య పేరర్థః ; సీతాస్వయంవరే జనకేననిమంత్రితఃవిశ్వామిత్రః తాంరామాయదాపయితుం రామలక్ష్మణాభ్యాంసహమిథిలాం గతవానిత్యర్థః ధర్మనందనఇతి ధర్మంనందయతిధర్మ ద్రుహాంరక్షసాం వినాశాద్వర్ధయతీతిసః; యద్వాథర్మేణధర్మసంస్థాపనేనమునీన్ నంద యతీతితాదృశః. పక్షే జనకేనకన్యాయాఃపిత్రాద్రుపదేన స్వయంవరే దిత్సితాం అయో నిజాంయజ్ఞవేదిసంభూతాం కన్యాంద్రౌపదీం లంభయితుం ద్విజప్రకర్షేణవ్యాసేన సహా నుజోభీమార్జునాదిసహితః సధర్మనందనోధర్మాత్మజోయుధిష్ఠిర స్తాంద్రుపదసంబంధినీం భువం పంచాలదేశంఅపినిశ్చితం అనీయత వ్యాసవచనాత్ ద్రౌపదీస్వయంవరే పంచా లదేశం గతవానిత్యర్థః. స్వయంవరఇతి స్వయంఆత్మనా పతిఃవ్రియతేస్మిన్నితి అధికర ణేఘః, జనకఃపితృభూభుజోః ఇతిమేదినీ. వంశస్థవిలంవృత్తమ్. (౧)

మూ॥ మార్గేష్వథోదీర్ఘతమస్సుగస్య కళత్రకృచ్ఛ్రప్రతిమోక్షణేన ।
అఙ్గారవర్ణస్య జితాత్మనోసౌ చకారతోషం నరదేవజన్మా॥ ౨॥

మార్గేష్వితి. అథోఅనంతరం అసౌనరదేవజన్మారామః మార్గేషుపథిషు దీర్ఘత మామునివిశేష స్తస్యసుతస్యగోతమస్య కళత్రకృచ్ఛ్రప్రతిమోక్షణేన కళత్రంపత్నీఅహ ల్యేత్యర్థః తస్యయత్ కృచ్ఛ్రం పాషాణభావేనావస్థానరూపంకష్టం తస్యప్రతిమోక్షణేన మోచనేన తోషంహర్షంచకార, అహల్యాంశాపముక్తాంకృత్వా గోతమంసంతోష యామాసేత్యర్థః. కింభూతస్య అంగారవర్ణస్య తేజస్విత్వాత్ జ్వలదంగారప్రతిమరూ పస్య తథాజితాత్మనఃజితేంద్రియస్య. పక్షేఅసౌ నరదేవజన్మాఅర్జునః దీర్ఘతమస్సుదీ ర్ఘాణినిబిడాని తమాంసిఅంధకారా యత్రతాదృశేషుమార్గేషు గంగాసమీపవర్త్మసు జితఃఆగ్నేయాస్త్రేణాధీనీకృతః ఆత్మాశరీరంయస్యతాదృశస్యతస్య అతిప్రసిద్ధస్య అం గారవర్ణస్య అంగారవర్ణనామకస్య చిత్రరథాపరనామకగంధర్వస్య కళత్రాత్ తత్ప త్నీకృతవినయాద్ధేతోః కృచ్ఛ్రాద్వధరూపాత్ కష్టాత్ యత్ ప్రతిమోక్షణం తేనతోషం

చకార అయమర్థః రాత్రౌ గంగాసమీపే గచ్ఛత్సు పాండవేషు స్త్రీభిస్సార్థం క్రీడతా అంగారవర్ణగంధర్వేణ తిరస్కృత్యార్జునం ప్రతిబాణః ప్రక్షిప్తః, అర్జునస్తు ఉల్ముకేన తం బాణం నివార్య ఆగ్నేయాస్త్రేణ తద్రథం భస్మీకృత్యచ గృహీత్వా యదా తం వినాశయితుముద్యతః తదానీం తత్పత్నీ పత్యూరక్షణార్థమతివినయం కృతవతీ తచ్ఛ్రుత్వాచార్జునస్తం ముమోచేతి భారతవార్తా; అంగారవర్ణేత్యత్ర అంగారపర్ణేతి బహుషు ప్రామాణిక భారతపుస్తకేషు పాఠో దృశ్యతే ; అత్రాపి యది స ఏవ స్యాత్తదా రామాయణపక్షే అంగస్య దేహస్య ఆరో ధారణం యేభ్యస్తాదృశాని పర్ణాని పత్రాణి యస్యత థాతస్య గళత్పర్ణాని భుక్త్వా శరీరం ధారయత ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యేయం. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయోరుపజాతిర్వృత్తమ్. (౨)

మూ॥ సార్ధం ద్విజైః సంవృతధామ్ని జిష్ణావుపేయుషి ఖ్యాతకకుత్స్థవంశ్యే ।
నయజ్ఞసేనస్య నయోపపన్నా రాజ్ఞః పురీ భూపతిభిః పుపూరే॥ ౩॥

సార్థమితి. జిష్ణౌ జయశీలే ఖ్యాతకకుత్స్థవంశ్యే ఖ్యాతోఽతిప్రసిద్ధో యః కకుత్స్థస్తన్నృపవిశేషస్య వంశోఽన్వవాయస్తత్రభవే రామే ద్విజైః విశ్వామిత్రాదిభిస్సార్థం ఉపేయుషి మిథిలాం ప్రాప్తే సతి నయజ్ఞా నీతికుశలా సేనా యస్య తాదృశస్య రాజ్ఞో జనకస్య నయోపపన్నా నీతివిలసితా పురీ నగరీ భూపతిభిః సీతావివాహార్థం నిమంత్రితైః రాజభిః పుపూరే వ్యాప్తా. కింభూతే సంవృతం ప్రతిచ్ఛన్నం ధామ ప్రభావో యస్య తస్మిన్ యద్యపి రామాయణే నృపాణామాగమనం న వర్ణితం తథాపి నరసింహపురాణాదౌ వర్ణితమితి నానుపపత్తిః; యథా నానాదేశాదథాయాతా జనకస్య నివేశనం। రాజపుత్రా మహావీర్యాః పూర్వం సీతాభికాంక్షిణః ఇత్యాది. పక్షే సంవృతధామ్ని బ్రాహ్మణవేషధారిత్వాత్ అప్రకటితక్షాత్రతేజసి జిష్ణావర్జునే ద్విజైః బ్రాహ్మణైస్సార్థం ఉపేయుషి సతి యజ్ఞసేనస్య ద్రుపదస్య రాజ్ఞో నయోపపన్నా పురీ భూపతిభిర్నపుపూరే అపితు పుపూర ఏవేతి కాకుః. కింభూతే ఖ్యాతకకుత్స్థవంశ్యే కకుదః కళంకస్య స్థా స్థితిర్యత్ర స తథా కకుత్స్థః చంద్రః ఖ్యాతో యః కకుత్స్థవంశః తత్రభవే చంద్రవంశజే ఇత్యర్థః జిష్ణావిత్యుపలక్షణం యుధిష్ఠిరాదీనామపి ద్రుపదపురీగమనస్య భారతే వర్ణనాత్ అర్జునః ఫాల్గునో జిష్ణుః ఇతి పురుషోత్తమః. కకుత్స్యాన్నృపచిహ్నయోః ఇతి కోశః. (౩)

మూ॥ ఆలోలచామరమరాళచితాన్తరాలైశ్ఛత్రోత్కరైః స్తబకితా పృ
థివీశ్వరాణామ్। నానాదిగంతరజుషాం కమలాకరాణామేకాలయ
త్వమివ సా నగరీ జగామ॥ ౪॥

ఆలోలేతి. సా నగరీ జనకపురీ పక్షే ద్రుపదపురీ పృథివీశ్వరాణాం రాజ్ఞాం ఛత్రోత్కరైః ఆతపత్రసమూహైః స్తబకితా సతీ శ్వేతత్వాత్పుండరీకబృందస్వరూపైశ్ఛత్రైర్వ్యాప్తా సతీత్యర్థః నానాదిగంతరజుషాం నానాదేశస్థితానాం కమలాకరాణాం పద్మాకరాణాం ఏకాలయత్వం ఏకాధారత్వమివ జగామ ప్రాప్తవతీ; సైషా శ్వేతఛత్రసమూహవ్యా

ప్తానగరీ కింతు సర్వేపద్మాకరాః కిమేకత్రాస్యాంనగర్యాం పుంజీభూతాఇతి తాత్కాలికాఃసంభావయామాసురిత్యర్థః.ంకిభూతైః ఛత్రోత్కరైః ఆలోలానిచంచలీక్రియమాణాని యానిచామరాణివాలవ్యజనాని తాన్యేవమరాళాఃరాజహంసాః తైఃచితానివ్యాప్తాని అంతరాళానిమధ్యానియేషాంతైః రాజహంసాఅపిపద్మానాం మధ్యేఅవతిష్ఠంతే ; నానాదిగంతరజుషామితి కాకాక్షిగోళకన్యాయాత్ పృథివీశ్వరాణామపివిశేషణం ; పృథివీశ్వరాఅపికమలాకరాః కమలాయాఃలక్ష్మ్యా ఆకరాఃఆశ్రయాభవంతి ; అత్రఛత్రోత్కరాణాం పుండరీకోత్కరత్వారోపస్యార్థత్వా దేకదేశవివర్తిరూపకం, తదనుప్రాణితాచ ఏకాలయత్వమివేత్యత్రోత్ప్రేక్షా, తేనచాత్రరూపకోత్ప్రేక్షయో రంగాంగిభావఃసంకరః. వసంతతిలకంవృత్తమ్. (౪)

మూ॥ సద్యోమృష్టాభరణకిరణైఃపూరయన్తోదిగన్తాన్వీర్యోత్కర్షాదహమ

హమికాంభూభృతోదర్శయన్తః। వైన్ధ్యంవైన్ధ్యాస్తరవఇవతెపుష్పి

తాస్సానుభాగంక్షత్రాయత్తైవిహితరతయఃశోభయన్తిస్మరజ్గమ్॥౫॥

సద్యఇతి. తేభూభృతోరాజానో రంగంస్వయంవరసమాజం శోభయంతిస్మ, కింభూతాః సద్యఃతత్కాలం మృష్టానిసంస్కృతాని యానిఆభరణానిఅలంకారాస్తేషాంకిరణైఃదీప్తిభిః దిగంతాన్ దిగ్భాగాన్ పూరయంతఃప్రకాశయంతః తథావీర్యస్యబలస్య ఉత్కర్షాదాధిక్యాత్ అహమహమికాంపరస్పరమహంకారం దర్శయంతఃప్రకటయంతః తథాక్షత్రాయత్తైక్షత్రియసాధ్యేకర్మణి ఏకత్రహరధనుర్భంగే అన్యత్రలక్షవేధ విహితారతిఃఅనురాగోయైస్తాదృశాః ఉపమినోతి పుష్పితాఃసంజాతకుసుమాఃవైంధ్యాఃవింధ్యపర్వతోత్పన్నాః తరవోవృక్షాః వైంధ్యంవింధ్యసంబంధినం సానుభాగంప్రస్థప్రదేశమివ యథాపుష్పితావైంధ్యాస్తరవో వైంధ్యంసానుభాగంశోభయంతి తథేత్యర్థః. ఉపమేయంశ్రౌతీ అహమహమికాతుసాస్యాత్పరస్పరంయోభవత్యహంకారఃఇత్యమరః. మందాక్రాంతావృత్తమిదమ్. (౫)

మూ॥ అథానురూపెణ జనెన గుప్తా మనోజ్ఞవేషా మనుజెన్ద్రకన్యా।

ఉపాయయౌ లోచనవర్త్మ రాజ్ఞామాజ్ఞైవ మూర్తా మకరధ్వజస్య॥౬॥

అథేతి. అథరాజ్ఞాంసభాప్రవేశానంతరం మనుజేంద్రకన్యాసీతా పక్షేద్రౌపదీచ రాజ్ఞాంలోచనవర్త్మనయనపదం ఉపాయయౌగతవతీ సాతైఃదృష్టేత్యర్థః ; కింభూతాఅనురూపేణయోగ్యేన జనేనకంచుకిప్రభృతినా గుప్తారక్షితా తథామనోజ్ఞోరమణీయః వేషోయస్యాఃసా తథామకరధ్వజస్యకామస్య మూర్తామూర్తిమతీ ఆజ్ఞైవయానాం వశీకరణీఅనుమతిరివ సౌందర్యేణవశీకృతరాజసమూహేత్యర్థః ఉత్ప్రేక్షేయమ్. (౬)

మూ॥ సా తత్ర యానాదవతీర్య తన్వీ సౌదామినీవామ్బుజరాజిమధ్యాత్।

సమీపమాప స్వవశీకృతస్య చాపస్య పుష్పాయుధచాపయష్టిః॥౭॥

సేతి. సాతన్వీక్షీణాంగీ సీతాద్రౌపదీచ తత్రరంగే యానాత్ శిబికాయా అవతీర్య

అపరుహ్య స్వపణీకృతస్య స్వస్యా వివాహాయశుల్కీకృతస్య చాపస్య హరధనుషః పక్షేల
క్ష్యవేధార్థం స్థాపితస్య ధనుషః సమీపంఉపప్రాప్తవతీ; కింభూతా పుష్పాయుధస్య కామ
స్య చాపయష్టిః ధనుర్దండరూపా అతితరాం కామోద్దీపికేత్యర్థః; కేవ అంబుదరాజిమధ్యా
త్ మేఘపఙ్క్తిమధ్యాత్ సౌదామినీవ విద్యుదివ యథా అంబుదరాజిమధ్యాదవతీర్య బ
హిర్నిర్గత్య సౌదామినీ శోభతే తథేత్యర్థః; అత్ర సౌదామినీవేత్యుపమాయాః పుష్పాయుధ
చాపయష్టిరితిరూపకస్య చ పరస్పరమనపేక్ష్యస్థితత్వా దుపమారూపకయోస్సంసృష్టి
రలంకారః మిథోఽనపేక్షయైతేషాం స్థితి స్సంసృష్టిరుచ్యతే ఇతిలక్షణాత్. (౭)

మూ॥ శక్తిర్మూర్తిమయీ స్మరస్య జగతో నారీమయమ్మణ్డనం
కాన్తానాముపమానకల్పనకలా కాన్తేస్సముత్తేజనమ్।
లక్ష్మీః సంసృతిసాగరస్య సరసీ లావణ్యపుణ్యామ్భసాం
సా రాజవ్రజచక్షుషాం క్షణమభూదానందపణ్యస్థలీ॥ ౮॥

శక్తిరితి. సా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ చ రాజవ్రజస్య రాజసమూహస్య చక్షుషాం ఆనం
దస్య ఆహ్లాదస్య పణ్యస్థలీ క్రయస్థానమభూత్ ; ఆనందఏవ పణ్యం క్రేయం వస్తు తస్య స్థలీ
తి వా ; తాం దృష్ట్వా రాజానః ఆనందమగ్నా బభూవురిత్యర్థః. కింభూతా స్మరస్య
కామస్య మూర్తిమయీ గృహీతవిగ్రహా శక్తిః అస్త్రవిశేషరూపా సామర్థ్యస్వరూపా
వా, అతితరాం కామోద్దీపికేత్యర్థః ; తథా జగతో లోకస్య నారీమయం స్త్రీరూపం
మండనమలంకారః యయా నార్యా జగదలంకృతమిత్యర్థః ; తథా కాంతానాం స్త్రీ
ణాముపమానకల్పనస్య సామ్యప్రతిపాదనస్య కలా శిల్పం అతిసౌందర్యాత్ స్త్రీణాం
ఉపమానభూతేత్యర్థః. తథా కాంతేః శోభాయాః సముత్తేజనం ప్రకాశికా తథా సం
సృతిః సంసార ఏవ సాగరస్సముద్ర స్తస్య లక్ష్మీః శ్రీరివ అన్యాపి లక్ష్మీః సముద్రోత్పన్నా త
థా లావణ్యపుణ్యాంభసాం లావణ్యరూపపవిత్రజలానాం సరసీ సరోవరమివ అతిలా
వణ్యవతీత్యర్థః; అత్ర బహూనాం రూపకాణాం సద్భావా న్నిరంగమాలారూపకం.
కలాస్యాన్మూలరైవృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే ఇతి మేదినీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥౮॥

మూ॥ సౌన్దర్యశ్రీపతాకా నిఖిలయువమనశ్శృఙ్ఖలా లోకచక్షుః
పక్ష్మస్పన్దవ్యుదాసః సురమునిహృదయాకర్షణే కామపాశః।
తారుణ్యోద్యానవల్లీ పతిసుకృతకలా కామకోదణ్డమౌర్వీ
రేజే తద్దోర్లతాగ్రే వరవరణవిధౌ కల్పితా పుష్పమాలా॥ ౯॥

సౌందర్యేతి. వరస్య జామాతుః వరణవిధౌ వరణవిధానాయ కల్పితా రచితా
తస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ దోర్లతాయాః భుజవల్ల్యాః అగ్రే స్థితా పుష్పమా
లా రేజే శుశుభే ; కింభూతా సౌందర్యశ్రియః సౌందర్యలక్ష్మ్యాః పతాకా వైజయంతీవ

తస్యాః సౌందర్యాతిశయం వ్యంజయతీత్యర్థః తథా నిఖిలానాం సర్వేషాం యూనాం మన
సః శృంఖలాబంధనరజ్జురివ తథా లోకచక్షుషాం పక్ష్మణాం స్పందస్య నిమేషస్య వ్య
దాసో నిరాకరణం తద్ధేతురిత్యర్థః ; తథా సురాణాం మునీనాం చ హృదయాకర్షణే
కామపాశః కామస్యాస్త్రవిశేష ఇవ తథా తారుణ్యం యౌవనమేవ ఉద్యానం ఉపవనం
తస్య వల్లీలతేవ తథా పత్యుః భవిష్యతః స్వామినః సుకృతస్య పుణ్యస్య కలామూలధనరూ
పస్య సుకృతస్య వృద్ధిరూపేత్యర్థః తథా కామకోదండస్య కందర్పధనుషః మౌర్వీ జ్యేవ; అ
త్ర లోకచక్షుః పక్ష్మస్పందవ్యుదాస ఇత్యత్ర హేత్వలంకారః ; అన్యత్ర తు నిరంగమా
లారూపకమిత్యనయోస్సంసృష్టిః. స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౯)

మూ॥ సా దుగ్ధసింధోరుదితైవ లక్ష్మీర్లావణ్యమస్యా నియతం సుధైవ।
యదేతదాపీయ దృశా ప్రపేదే నః మనుష్యలోకోఽప్యనిమేషభావమ్॥౧౦

సేతి. సా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ చ దుగ్ధసింధోః క్షీరసముద్రాదుదితా ఉత్థితా లక్ష్మీ
రేవ తథాస్యా లావణ్యం శరీరసౌందర్యం నియతం నిశ్చితం సుధైవ అమృతమేవ ; కథమే
తద్జ్ఞాతమిత్యాహ యద్యస్మాత్ ఏతల్లావణ్యం దృశా చక్షుషా ఆపీయ సాభిలాషం దృష్ట్వా
అథచ పీత్వా దేవవత్ మనుష్యలోకోఽపి అనిమేషభావం నిమేషశూన్యత్వం ప్రపేదే ప్రా
ప్తవాన్ ; దేవానాం హి సుధాపానాదేవానిమేషత్వం నతు స్వభావాత్, అతః సుధా
రూపం లావణ్యం పిబతో మనుష్యలోకస్యాపి తద్యుజ్యత ఇత్యర్థః. అత్రోత్ప్రేక్షాపరి
పుష్టేన అనుమానాలంకారేణ అతిసుందరీయమితి వస్తు ధ్వన్యతే. (౧౦)

మూ॥ రాజ్ఞాం మనోదర్పణమండలేషు ప్రత్యేకమేకా యుగపత్ స్ఫురంతీ।
రరాజ బాలా కుముదాకరేషు రేఖా హిమాంశోః ప్రతిబింబితేవ॥౧౧॥

రాజ్ఞామితి. ఏకా బాలా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ చ ప్రత్యేకం రాజ్ఞాం మనోదర్పణ
మండలేషు స్వచ్ఛత్వాత్ మనాంసి దర్పణమండలానీవ ఆదర్శతలానీవేతి తేషు యుగప
దేకదైవ స్ఫురంతీ విలసంతీ సతీ రరాజ ; ఉపమినోతి కుముదాకరేషు ప్రతిబింబితా ప్రతి
బింబత్వేన స్ఫురంతీ హిమాంశోశ్చంద్రస్య రేఖేవ చంద్రరేఖా యథా ఏకాపి సర్వత్ర కు
ముదాకరేషు యుగపత్ప్రతిబింబితా రాజతే తథేత్యర్థః ; అతిసౌందర్యాద్రాజ్ఞాం మనో
జహారేత్యర్థః. మనోదర్పణమండలేష్వితి వ్యాఘ్రాదిత్వాత్ సామాన్యాప్రయోగే సమాసః. ఉపమాలంకారః. (౧౧)

మూ॥ పుష్పైర్విచిత్రైర్గ్రథితోఽపి రేజే తస్యా ఘనః కుంచితకేశపాశః।
తద్వక్త్రపద్మోత్తమగంధలోభాత్ సన్నిభవద్భృంగపరంపరేవ॥౧౨॥

పుష్పైరితి. తస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ ఘనో నిబిడః కుంచితః స్వ
భావాద్భంగురః జటికారూపో వా కేశపాశః కేశకలాపః తద్వక్త్రపద్మోత్తమగంధలో
భాత్ తస్యాః సీతాయా ద్రౌపద్యాశ్చ వక్త్రపద్మస్య ముఖకమలస్య య ఉత్తమగంధః అ

తిసౌరభ్యం తస్యలోభాద్ధేతోః సాంద్రీభవంతీనిబిడతయామిళంతీ భృంగపరంపరేవ భ్రమరపఙ్క్తిరివ విరేజే; నాయంకేశపాశః కింతుముఖసౌరభ్యలోభాత్ పశ్చాన్మిళితాభ్రమరావళిరివేత్యుత్ప్రేక్షా. కింభూతః విచిత్రైఃనానావిధైః పుష్పైఃగ్రథితఃసంబద్ధః ఇదంస్వరూపవర్ణనమాత్రం నతూత్ప్రేక్షాయాఃప్రయోజకం; పాశఃపక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాఃకచాత్పరేఇత్యమరః. (౧౨)

మూ॥ వక్త్రస్యేతస్యాఃప్రసమీక్ష్యశోభాం తారాపతిర్మణ్డలమాపభానోః।
తథాపినోసామ్యముపైతి తస్మాత్తప్తుంతపఃప్రాపపురారిమౌలిమ్॥౧౩॥

వక్త్రస్యేతి. తారాపతిశ్చంద్రః తస్యాఃసీతాయాః పక్షేద్రౌపద్యాశ్చ వక్త్రస్యముఖస్య శోభాంస్వస్మాదుత్కృష్టంసౌందర్యం ప్రసమీక్ష్యదృష్ట్వేవేతిప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా భానోఃసూర్యస్య మండలంప్రాప తాదృశశోభాప్రాప్త్యర్థం తపస్తప్తుమితి శేషః, అమావస్యాయాంసూర్యాచంద్రమసోరేకరాశావవస్థానాదియముత్ప్రేక్షా; తథాపిభానుమండలప్రవేశేపి సామ్యంఏతన్ముఖసాదృశ్యం నోఉపైతినప్రాప్తవాన్ ; తస్మాత్ సామ్యాలాభాదివ తపస్తప్తుంతపసాఅధికతరంపుణ్యముపార్జయితుం పురారేశ్శివస్య మౌళింమూర్ధానం ప్రాప, అన్యోఽపిఏకత్రతీర్థాదౌ తపసాస్వాభీష్టమప్రాప్య తతోప్యుత్కృష్టంతీర్థాంతరమాశ్రయతి; ఏతేనాస్యాముఖ మతితరాంమనోజ్ఞమితిభావఃఅత్రాభిధేయస్య సంభావ్యమానత్వా దివాదిపదాప్రయోగాచ్చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షేయం. ఏష్వింద్రవజ్రావృత్తమ్. (౧౩)

మూ॥ ఏతస్యానేత్రశోభాం తులయతి నయదా ఖఞ్జనః ప్రాప్తకీర్తి
ర్ధ్యానంవాతాపిహన్తుర్వ్రజతి పదమితోయోగయుక్తస్తపస్వీ।
తద్వన్నీలోత్పలేన ప్రతిదివసమతోమగ్నమప్సు ప్రవిష్టాః
కాన్తారంతద్వదేణ్యఃప్రథితమిహయతోనాస్త్యలభ్యంతపోభిః॥౧౪॥

ఏతస్యాఇతి. ప్రాప్తకీర్తిఃసౌందర్యేణలబ్ధప్రతిష్ఠోపి ఖంజనఃపక్షివిశేషః ఏతస్యాః సీతాయాః పక్షేద్రౌపద్యాశ్చ నేత్రశోభాంచక్షుస్సౌందర్యం యదానతులయతినసదృశీకరోతి;నూనంఉత్ప్రేక్షే తదా యోగయుక్తోయోగీతపస్వీచభూత్వా ఇతోఽస్మద్దేశాత్ వాతాపిహంతురగస్త్యస్య పదమాశ్రమందక్షిణదిశమిత్యర్థః వ్రజతి ఏతన్నేత్రశోభాప్రాప్త్యర్థం తపఃకర్తుమివదక్షిణదిశంగచ్ఛతీత్యర్థః వర్షాసు ఖంజనానాందక్షిణదిగ్గమనప్రసిద్ధేః ఇయముత్ప్రేక్షా తథాతద్వత్ ఖంజనేనేవనీలోత్పలేన అతోహేతోరేతస్యానేత్రశోభాప్రాప్త్యర్థం తపఃకర్తుమివేత్యర్థః ప్రతిదివసం నతుకదాచిత్ అప్సుజలేషుమగ్నం తథాతద్వత్ ఖంజననీలోత్పలవత్ ఏణ్యోహరిణ్యః తపఃకర్తుంకాంతారంమహారణ్యం ప్రవిష్టాః;కథమేవమేతైరనుష్ఠితమిత్యత్రహేతుమాహ యతోహేతోః తపోభిరలభ్యంఅప్రాప్యం నాస్తి,సర్వమేవతపసాప్రాప్యతఇతి ఇహలోకేప్రథితంప్రసిద్ధం;ఏత

స్యానయనం ఖంజనవత్సదాచంచలం, నీలోత్పలవత్సుందరం, హరిణీనయనవత్ విస్తృతంచేత్యుపమాత్రయ ముత్ప్రేక్షయా వ్యజ్యతె. అన్యేఽపితపస్వినః తపఃకర్తుంకేచిత్ ప్రసిద్ధమునేరాశ్రమంగచ్ఛంతి ; కేచిజ్జలేనిమజ్య అప్లుతవ్రతంకుర్వంతి; కేచిచ్ఛమహారణ్యంప్రవిశంతి. అత్రోత్ప్రేక్షావాచకస్య నూనమిత్యస్యసర్వత్రానుషంగః. మగ్నమితి భావేక్తః కాంతారోస్త్రీమహారణ్యమితివిశ్వః. శార్దూలవిక్రీడితమిదంవృత్తమ్.(౧౪)

మూ॥ తద్దన్తశోభామనుకర్తుమేషా నాభూద్యతోదాడిమబీజపఙ్క్తిః।

శక్తా తతోస్యాహృదయంవిదద్రె తత్తాపతప్తంధ్రువమీర్ష్యయైవ॥౧౫॥

తద్దంతేతి. ఏషా దాడిమబీజానాంపఙ్క్తిఃశ్రేణీ యతోహేతోః తస్యాఃసీతాయాః పక్షేద్రౌపద్యాశ్చ దంతశోభాందంతసౌందర్యం అనుకర్తుంసదృశీకర్తుం శక్తాసమర్థా నాభూత్ తతోహేతోః ధ్రువముత్ప్రేక్షాయాం నిశ్చయేవా; ఈర్ష్యయైవ తత్తాపతప్తం సదృశీకరణాసామర్థ్యజన్యసంతాపకదర్థితం అస్యా దాడిమబీజపఙ్క్తేః హృదయంమధ్యం అథచవక్షఃవిదద్రే స్వయంవిదీర్ణం; అన్యస్యాపిహృదయం ఈర్ష్యయాసంతాపాత్ విదీర్ణప్రాయంభవతి, ఏతేనాస్యాదంతాస్సూక్ష్మతయా శుక్లతయాచ అతిమనోజ్ఞాఇతిభావః. యద్యపి దాడిమఫలస్యైవ విదారణం నతుబీజపఙ్క్తేః,తథాపి అవయవినోగుణక్రియే అవయవేష్వారోప్యేతే ఇతితథోక్తం, అత్రోపమానా దుపమేయస్యాధిక్యరూపవ్యతిరేకేణ అంగాంగితయోత్ప్రేక్షా సఙ్కీర్యతె. (౧౫)

మూ॥ తదీయసౌన్దర్యసరోమృణాళం భుజద్వయం రక్తకరామ్బుజాఢ్యమ్।

వికాసనార్థం రవిరశ్మితుల్యానఖాంశవోఽగ్రె ప్రసరన్తి శోణాః॥ ౧౬॥

తదీయేతి. రక్తేలోహితెచతె కరావేవఅంబుజేపద్మేచేతి తాభ్యామాఢ్యంయుక్తం భుజద్వయం తస్యాబాహుయుగళం;తదీయసౌందర్యమేవ సరఃపద్మాకరః తస్యమృణాళంబిసస్వరూపం తథావికాసనార్థం కరాంబుజయోఃప్రకాశనాయ రవిరశ్మితుల్యాః ప్రాతఃకాలీనసూర్యకిరణసదృశాః శోణాఃకరాంబుజయోరాభయాఅరుణానఖాంశవో నఖదీప్తయః అగ్రేప్రసరంతివిలసంతి; అన్యదపిమృణాళం సరసిజాయతే, తత్రచపద్మంవికసతి,తదపిసూర్యకిరణాఃప్రకాశయంతి, ఏతేనాస్యా భుజద్వయమతిసరళంకరావప్యతిరక్తౌకోమళౌచ నఖాశ్చాతికాంతిమంతఇతిభావః. అత్రపూర్వార్ధేసాంగరూపకం, ఉత్తరార్థేతుల్యశబ్దప్రయోగాత్ ఆర్థీఉపమా, ఏవంచానయోరఙ్గాఙ్గిభావః. (౧౬)

మూ॥నన్వై తేభ్యఃస్ఫుటమనునిశంబద్ధకోశాఞ్జలిభ్యస్సానుక్రోశంనిజరుచిలవోదీయతామమ్బుజేభ్యః।ఇత్యేతస్యాఃప్రతిపదమిహావ్యాహరద్భాఙ్క్ష్యంపదాన్తె పాదద్వంద్వం లళితచతురం నూపురాభ్యాముపాత్తమ్॥ ౧౭॥

నన్వితి. ఏతస్యాస్సీతాయాః పక్షేద్రౌపద్యాశ్చ లళితెసవిలాసగమనే చతురం

నిపుణం చలితచతురమితిపాఠే సఏవార్థః పాదద్వంద్వం చరణయుగళం నూపురా
భ్యాం ఉపాత్తం గృహీతం యుక్తమిత్యర్థః ; కింభూతాభ్యాం ప్రతిపదం ప్రతిపదక్షే
పం పదాంతే చరణోపాంతే ననుభోః సీతే పక్షే ద్రౌపది చ ఏతేభ్యోఽంబుజేభ్యః సాను
క్రోశం సదయం యథాస్యాత్తథా కించిద్దయాం ప్రకాశ్యేత్యర్థః నిజరుచేః స్వీయపాదాది
కాంతేః లవో లేశోఽపి తావత్తైవ చరితార్థాని భవిష్యంతి సత్యధికదానాగ్రమనురు
ధ్యసే తస్మాత్ కించిదపి దీయతాం వితీర్యతామితి వ్యాహరద్భ్యామివ కథయద్భ్యామివ.
అంబుజేభ్యః కింభూతేభ్యః స్ఫుటం సువ్యక్తం యథా తథా అనునిశం ప్రతిరాత్రి బద్ధః కోశ
రూపః అంజలిర్యైస్తాని తథా తేభ్యః కోశరూపమంజలిం బధ్వా యాచమానేభ్య ఇత్య
ర్థః యో హి అంజలిం బధ్వా యాచతే తస్మై దానముచితమేవ తస్మాద్దీయతామితి దానే
హేతుగర్భవిశేషణమిదం అత్రానుక్తే నూపురశింజితరూపే ప్రస్తుతే వ్యాహరణసంభా
వనాదివశబ్దప్రయోగాచ్చ అనుక్తప్రస్తుతేయముత్ప్రేక్షా, పదాంత ఇతి గౌరవాయ రా
జ్ఞః పదాంతే కథయతీత్యాదివత్ అన్యథా అంత ఇత్యనేనైవోపపత్తౌ పదపదప్రయోగే
అధికపదత్వదోషః ప్రసజ్యేతేతి ధ్యేయం. కృపాదయానుకంపా స్యాదనుక్రోశోఽపీత్యమ
రః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. (౧౪)

మూ॥ గమనమలసయానైః కుంభలక్ష్మీం కుచాభ్యామపి కలకరశోభామూ
రుకాణ్డద్వయేన। యదియమహరదేకా హేతునా తేన నూనం నిజవ
పుషి కరీన్ద్రాః పాంసుపూరం క్షిపన్తి॥ ౧౫॥

గమనమితి. యద్యస్మాదియమేకా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ చ అలసయానైర్మందగమ
నైః కరీంద్రాణాం గమనం తథా కుచాభ్యాం కుంభలక్ష్మీం కుంభయోశ్శోభాం తథా ఊరు
కాండద్వయేన ఊరుదండయుగళేన అవికలాం సంపూర్ణాం కరశోభాం శుండశోభాం
చ అహరత్ హృతవతీ; నూనముత్ప్రేక్షే; కరీంద్రాః హస్తిశ్రేష్ఠాః తేన తజ్జన్యదుఃఖేనైవ
హేతునా నిజవపుషి స్వశరీరే పాంసుపూరం ధూళిసమూహం క్షిపంతి; అన్యేఽపి సర్వ
స్వే హృతే దుఃఖేన ధూళిధూసరితా భవంతి; ఏతేనాస్యా గమనాదికమతిమనోజ్ఞమితి భావః
అత్ర కరీంద్రాణాం స్వాభావికధూళివిక్షేపక్రీడాయాం ఏతస్యాగమనాదిహరణం హేతు
త్వేనోత్ప్రేక్షితం తచ్చ స్వసదృశగమనాదికం బోధయద్బింబప్రతిబింబభావే పర్యవస్య
తి; తేన నిదర్శనోత్ప్రేక్షయో రంగాంగిభావస్సంకరః. మిళిత్వా బహూనాం ఏకైకవస్తుహర
ణే న తాదృగ్దుఃఖం యాదృగేకస్య హరణే ఇత్యత ఏకేత్యుక్తం. మాలినీవృత్తమ్. (౧౫)

మూ॥ ఏవం నరేంద్రేషు వితర్కయత్సు తతో విలోక్యావయవం తదీయమ్।
ఉత్క్షిప్య పాణీ నిపుణేన వాణీ మధ్యే సభం కేనచిదిత్యవాచి॥ ౧౬॥

ఏవమితి. నరేంద్రేషు రాజసు తదీయం సీతాసంబంధినం పక్షే ద్రౌపదీసంబంధినం
అవయవం అంగం విలోక్య ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా వితర్కయత్సు సత్సు తతోఽనంతరం

కేనచిన్నిపుణేన కథనదక్షేణ అర్థాత్ రామాయణపక్షే శతానందేన భారతపక్షే ధృష్ట
ద్యుమ్నేన చ మధ్యేసభం సభాయా మధ్యే పాణీ హస్తౌ ఉత్క్షిప్య ఉత్తోల్య ఇతివక్ష్య
మాణప్రకారా వాణీ వచనం అవాచి ఉక్తా. ఉత్క్షిప్యపాణీ ఇతి కథనస్వభావః మధ్యేస
భమితి పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావసమాసః. (౧౯)

మూ॥ దురానమం ధనురిదమీశ్వరాదృతే నిజౌజసా కలితగుణం విధాయ యః।
ప్రదర్శయేత్పరిషది లబ్ధలక్ష్యతాం జయశ్రియా సహ స లభేత కన్యకామ్॥ ౨౦॥

యదవాచి తదాహ దురేతి. యోజనః ఈశ్వరాదృతే మహాదేవం వినా అన్యై
ర్దురానమం ఆనమయితుమశక్యం ఇదం ధనుః నిజౌజసా స్వీయసామర్థ్యేన కలితగు
ణం ఆరోపితజ్యం విధాయ కృత్వా పరిషది సభాయాం లబ్ధలక్ష్యతాం స్వస్యవిశిష్టధనుర్ధ
రత్వం ప్రదర్శయేత్ ప్రకాశయేత్ స జయశ్రియా సహ కన్యకాం సీతాం లభేత ప్రాప్నుయా
తి న కేవలం కన్యకాప్రాప్తిః కింతు జయశ్రీరపి తస్య భవిష్యతీత్యర్థః. ఈశ్వరాదృతే ఇతి
ఈశ్వరసంబంధినః సునమం భవత్యేవ అన్యేషాం దురానమమితి భావః భారతపక్షే లబ్ధ
లక్ష్యతాం లబ్ధం విద్ధం లక్ష్యం రాధాచక్రరూపం యేన స తథా తస్య భావస్తత్తా తాం రా
ధాచక్రభేదం కుర్యాదిత్యర్థః. కన్యకాం ద్రౌపదీం అస్మిన్పక్షే ఈశ్వరాదృతే ఇతి ఈశ్వర
స్యకిమసాధ్యం అన్యేషాం దురానమమిత్యర్థః. సహోక్తిరలంకారః రుచిరా వృత్తమ్
చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా ఇతి లక్షణాత్. (౨౦)

మూ॥ ఇతి వచసి తదానీముక్తమాత్రే నరేన్ద్రాః పృథుతరభుజదర్పాస్తూ
ర్ణముత్థాయ పీఠాత్। ద్రుతపదమభిపేతుస్తద్ధనుర్భీమరూపం ఫణి
పతిమివ భోగిగ్రాహిణోऽగ్ర్యం గృహీతుమ్॥ ౨౧॥

ఇతీతి. ఇతిపూర్వోక్తప్రకారే వచసి ఉక్తమాత్రే సతి తదానీం వచనస్యావ్యవహిత
క్షణ ఏవ నరేంద్రాః స్వయంవరస్థాః రాజానస్తూర్ణం శీఘ్రం పీఠాన్మంచాత్ ఉత్థాయ ద్రుతం
త్వరితం పదం పదవిక్షేపో యత్ర క్రియాయాం తద్యథాస్యాత్తథా భీమం దురానమత్వాద్భయ
జనకం రూపం యస్య తాదృశం అగ్ర్యం అతిబృహత్ తత్పణీభూతం ధనుః గృహీతుం అభి
అభిముఖీకృత్య పేతుః జగ్ముః కింభూతాః పృథుతరోऽత్యంతో భుజయోర్దర్పో యేషాం తే;
ఉపమినోతి అగ్ర్యం విషోల్బణం అత ఏవ భీమరూపం ఫణిపతిం సర్పశ్రేష్ఠం గృహీతుం భోగి
గ్రాహిణ అహితుండికా ఇవ భోగిగ్రాహిణోऽపి నరేంద్రశబ్దవాచ్యాః తథాచ నరేంద్రో వార్తి
కే రాజ్ఞి విషవైద్యే ఇతి హేమచంద్రః. ఉపమేయం సమాసగా శ్రౌతీ. మాలినీవృత్తమ్. (౨౧)

మూ॥ కన్యాం నిధానకలశీమివ కార్ముకం చ భీమం భుజఙ్గమివ తత్ప్ర
తిబన్ధరూపమ్, దృష్ట్వా విలోలమతయః కతిచిత్ క్షితీశా నాదా
తుముజ్ఝితుమపి క్షమతామవాపుః॥ ౨౨॥

కన్యామితి. కతిచిత్ కేచన క్షితీశా రాజానః కన్యాం సీతాం పక్షే ద్రౌపదీం చ నిధాన

అస్వామికసువర్ణాదిధనం తస్యకలశీమివ నిధానకలశీవ జటిలోభనీయామిత్యర్థః. దృష్ట్వా తథా కార్ముకం చపణీభూతం ధనుశ్చ తత్ప్రతిబంధరూపం నిధానకలశీసదృశకన్యాలాభప్రతిబంధకం భీమం భయానకం భుజంగమివ దృష్ట్వా విలోలాశ్చంచలా ఇతికర్తవ్యతావిమూఢేత్యర్థః మతిర్యేషాం తాదృశాస్సంతః ఆదాతుం జ్యారోపణార్థం తద్ధనుర్గ్రహీతుం తథా ఉజ్ఝితుం పరిత్యక్తుమపి క్షమతాం యోగ్యతాం నావాపుః న ప్రాప్తవంతః; కన్యేయమతిసుందరీ కథముపేక్షణీయా ధనుస్తు దురానమమితి పరామృశ్య ధనుర్గ్రహణపరిత్యాగయోరేకతరం కర్తుం న శేకురిత్యర్థః. కన్యాం దృష్ట్వా ఉజ్ఝితుం కార్ముకం దృష్ట్వా ఆదాతుమితి వ్యుత్క్రమేణ సంబంధ ఇతి వా నిధానకలశీసన్నిధానేపి హి ప్రాయః సర్పస్తిష్ఠతి స చ తద్గ్రహణే ప్రతిబధ్నాతి; అత్ర పూర్వార్ధే ఉపమాలంకారః వసంతతిలకం వృత్తమ్. (౨౨)

మూ॥ సాభిమానమనసో నరాధిపాః కేచిదాచరితబాహుసాహసాః।
చాపమాననతిబాహువిక్లబాః కుర్వతే స్మ నిజమాననమానతమ్॥౨౩॥

సాభీతి. సాభిమానం మమాపీదం ధను దురానమమితి మత్వా సగర్వం మనో యేషాం తాదృశాః కేచిన్నరాధిపాః చాపమానస్య ధనుః పరిమాణస్య నతౌ జ్యారోపేణ నమ్రీకరణే బాహ్వోః విక్లబః అసామర్థ్యం యేషాం తాదృశాస్సంతః నిజమానం స్వస్యైవ సమ్మానం ఆనతం వినాశితమిత్యర్థః కుర్వతే స్మ; కింభూతాః ఆచరితం ప్రథమం ప్రకాశితం బాహ్వోస్సాహసం బలం యేషాం తే అతిబలవంతౌ మే బాహూ కథం న పారయామీతి గర్వేణ సాటోపం ధనుస్సమీపం గత్వా తదానమయితుమశక్తాస్సంతః స్వస్యాకీర్తిం చక్రురిత్యర్థః. అత్ర మాననతౌ అశక్తా మానమానతం కుర్వతే స్మేతి విరోధాలంకారః తేన చ చాపమానం వినాశయితుమశక్నువంత ఇవ నిజమానం వినాశయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే; మానం ప్రమాణే ప్రస్థాదౌ మానశ్చిత్తోన్నతౌ గ్రహే ఇతి హేమచంద్రః. రథోద్ధతావృత్తమ్ రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. (౨౩)

మూ॥ దూరాత్తే౽పి చ న కేచిదీక్షణపథాదన్యే కరాస్పందనా
దన్యే ధారణతః సగర్వమితరే ముష్టౌ తలాస్ఫాలనాత్।
ఆనమ్రీకరణాత్పరే కతిపయే జీవాటనీఘట్టనాత్
కోదణ్డే నయశాలినీవ నృపతౌ వన్ధ్యశ్రమాస్తే౽భవన్॥ ౨౪॥

విశేషతః పూర్వోక్తమేవాహ దూరాదితి. తే రాజానః నయశాలిని నీతిజ్ఞే నృపతావివ కోదండే పణీభూతే తస్మిన్ ధనుషి వంధ్యో నిష్ఫలః శ్రమః ప్రయాసో యేషాం తాదృశాః అభవన్, యథా నయశాలిని నృపతౌ అన్యే నృపతయః విఫలశ్రమా భవంతి తథేత్యర్థః; కథమిత్యాహ కేచన రాజానః దూరాద్ధనురదృష్ట్వైవేత్యర్థః నివృత్తా ఇతి శేషః; ఏవం సర్వత్ర; తథా కేచిత్ ఈక్షణపథాత్ దర్శనమార్గాత్ ధనుర్దృష్ట్వైవేత్యర్థః తథా అన్యే కరాస్పందనాత్ కరాభ్యాం స్పర్శనాత్, దృష్ట్వా గత్వా కరాభ్యాం స్పృష్ట్వా చ

58

అశక్యత్వనిశ్చయాన్నివృత్తా ఇత్యర్థః ఏకే సగర్వం సాహంకారం యథాతథా ధారణతః ధనుర్ధృత్వా అతిగౌరవనిశ్చయాన్నివృత్తా ఇత్యర్థః తథా ఇతరే ముష్టితలాస్ఫాలనాత్ ధనుర్ధారణార్థం ముష్టౌ క్రియమాణాయాం తలేన కరతలేన యత్ ఆస్ఫాలనం ఆపీడనం తస్మాత్; తథాపరే అనమ్రీకరణాత్ ధనురీషన్నమయిత్వేత్యర్థః తథా కతిపయే జీవామౌర్వీ అటనీ ధనుష్కోటి స్తయోర్ఘట్టనాత్ యోజనాత్ ధనుష్కోటౌ మౌర్వీం యోజయిత్వేత్యర్థః ఉభయత్ర సమానం ఉపమేయం శ్రౌతీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౨౪)

మూ॥ మద్రాంగచేదిమగధేశపురస్సరేషు క్షత్త్రియ రాజసు జలం మనసా

దదత్సు। జిష్ణుర్ద్విజేన్ద్రనికటాద్ధరివంశకేతుర్గర్భాదివాగ్నిరరణేరుద

గాత్కుమారః॥ ౨౫॥

మద్రాంగేతి. మద్రాంగచేదిమగధానాం దేశవిశేషాణాం ఈశాః స్వామినః మద్రాంగచేదిమగధేశాస్తే పురస్సరాః అగ్రగణ్యాః యేషాం తే తథా తేషు తత్ర క్షత్త్రియ రాజసు పణస్యానిర్వాహాత్ మృతకల్పాయ క్షత్త్రాయ క్షత్రియజాతయే క్షత్రియధర్మాయ వా మనసా జలం దదత్సు తర్పణం కుర్వత్సు సత్సు ధిగ్వయం క్షత్రియాః యే ఏతద్ధనుః నమయితుమపి నశక్నుమ ఇత్యాత్మానం నిందత్స్విత్యర్థః. కుమారో రామః ద్విజేంద్రస్య విశ్వామిత్రస్య నికటాత్ ఉదగాత్ ఉత్తస్థౌ ధనుర్గృహీతుమితి శేషః; కింభూతః జిష్ణుః జయశీలః తథా హరివంశస్య సూర్యవంశస్య కేతుః ధ్వజవచ్ఛోభమానః ఉపమినోతి అరణేః మంథనకాష్ఠస్య గర్భాదగ్నిరివ. పక్షే జిష్ణుః కుమారోఽర్జునః ద్విజేంద్రాణాం బ్రాహ్మణానాం నికటాదుదగాత్; కింభూతః హరివంశకేతుః హరేరింద్రస్య వంశే కేతురివ తస్యేంద్రపుత్రత్వాత్; అథవా హరిర్వానరః తస్య వంశో వర్గః సమూహో వా యస్య స తథా సేనాపతిత్వాత్ హరివంశో హనూమాన్ స కేతూ రథధ్వజః యస్య తాదృశః కిం వా హరిణా శ్రీకృష్ణేన హేతునా వంశకేతుః వంశశ్రేష్ఠః అన్యత్సర్వం సమానం. అథ హరిర్దివాకర సమీరయోః । యమవాసవసింహాంశు శశాంకకపివాజిషు । పింగవర్ణే హరిద్వర్ణే భేకోపేంద్రశుకాహిషు ఇతి హేమచంద్రః । వంశో వర్గే చ వేణౌ చ పృష్ఠస్యావయవేపి చ ఇతి విశ్వః. ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకం వృత్తమ్. (౨౫)

మూ॥ వీరశ్రీమానతుఙ్గాచలతులనతులాదణ్డముర్వీపతీనాం

గీర్వాణద్వేషిగర్వామ్బుధిమథనమహారమ్భమన్థాచలేన్ద్రమ్।

శ్లాఘానిఃసాణకోణం జగదుదయమహావృష్టిమాహేన్ద్రచాపం

చాపం దోర్విక్రమాగ్నేః సమిధమివ నిజస్యాదదే రాజసూనుః॥ ౨౬॥

వీరేతి. రాజసూనుః రామః పక్షే అర్జునశ్చ నిజస్య దోర్విక్రమాగ్నేః బాహుప్రతాపానలస్య సమిధమివ కాష్ఠమివ చాపం ధనురాదదే గృహీతవాన్; కింభూతం ఉర్వీపతీనాం రాజ్ఞాం వీరశ్రియః శౌర్యలక్ష్మ్యాః యత్ మానం ఏతావత్యస్య వీరశ్రీరితి పరిమాణం

తత్ర తుంగాచలతులనతులాదండం తుంగః ఉచ్చః యోఽచలః పర్వత స్తస్య తులనా సాదృశ్యం యస్య తాదృశో యస్తులాయాః పరిమాణయంత్రస్య దండ స్తద్రూపం వీర్యజ్ఞాపకమిత్యర్థః; తథా గీర్వాణా దేవా స్తేషాం ద్వేషిణో దైత్యరాక్షసాదయః తేషాం యో గర్వాంబుధిః గర్వసముద్ర స్తస్య మథనే విలోడనే మహారంభమంథాచలేంద్రం మహాన్ ఆరంభః క్రియాడంబరం యస్య తాదృశః మంథాచలేంద్రః మందరగిరిః తద్రూపం దైత్యాదీనామప్యశక్యగ్రహణమిత్యర్థః. తథా శ్లాఘాప్రశంసైవ నిఃసాణో వాద్యవిశేషః తస్య కోణో వాదనదండః తద్రూపం గృహీతుః ప్రశంసాజనకమిత్యర్థః; తథా జగతాముదయ ఏవ మహావృష్టి స్తత్ర మాహేంద్రచాపం ఇంద్రధనుస్స్వరూపం జగతాం మంగళజనకమిత్యర్థః, సీతాద్రౌపదీవివాహజననాత్ తేన చ రావణాదిదుర్యోధనాదివినాశాత్. మాలారూపకోపమయోః సంసృష్టిరియమ్. (౨౬)

మూ॥ దృష్టస్సోఽభిసరన్ ధనుః పరిషదా బాల్యాదవజ్ఞోత్తరం
గృహ్ణన్నధ్యవసాయనిశ్చలతయా సశ్లాఘదత్తోత్తరమ్।
ఉత్క్షిప్యానమయన్ భుజాగ్రతరసా సాంద్రీభవద్విస్మయం
జ్యాలేఖామటనీముఖేన ఘటయన్ కేనాపి నాలోకితః॥ ౨౭॥

దృష్ట ఇతి. ధనురభిసరన్ ధనుర్గ్రహీతుం తదాభిముఖ్యేన గచ్ఛన్ స రామః పక్షే అర్జునశ్చ పరిషదా సభయా తత్స్థజనేనేత్యర్థః బాల్యాత్ అవజ్ఞోత్తరం అవజ్ఞాప్రధానం యథా తథా దృష్టః, బ్రాహ్మణబాలోఽయం నాస్యైతత్కర్మేతి సావజ్ఞం దృష్ట ఇత్యర్థః; తతో ధనుర్గృహ్ణన్ సః అధ్యవసాయో శక్యకర్మణ్యుత్సాహ స్తస్మాన్నిశ్చలతయా సశ్లాఘం సప్రశంసం దత్తం విరోధివాదినః ప్రతి ఉత్తరం ప్రతివాక్యం యత్ర తద్యథా తథా దృష్టః; మాభూదస్య కృత్యనివృత్తిః కింతు బాలస్యాప్యస్య అధ్యవసాయో దృశ్యతామితి సగౌరవం దృష్ట ఇత్యర్థః; తతశ్చ భుజాగ్రయోః హస్తయోః తరసా బలేన తరో బలే చ రోగే చేతి మేదినీ. ధనురుత్క్షిప్య ఉత్తోల్య ఏకత్ర భంగార్థమపరత్ర జ్యారోపణార్థం ఆనమయన్ సః సాంద్రీభవన్ ప్రబలీభవన్ విస్మయో యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా దృష్టః బాలస్యాప్యస్య కిమిదమలౌకికం బాహుబలమితి సాశ్చర్యం దృష్ట ఇత్యర్థః; అనంతరం చ అటనీముఖేన ధనుష్కోట్యగ్రేణ కోటిరస్యాటనీత్యమరః. జ్యాలేఖాం మౌర్వీరాజీం ఘటయన్ సంయోజయన్ సః కేనాపి సభాస్థేన నాలోకితః లజ్జయేతి భావః; కేనాపి నాలోకితః అపితు సర్వైరేవ దృష్టః; సర్వజనసమక్షమేవ ధనుషి జ్యారోపణం కృతవానితి కశ్చిత్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౨౭)

మూ॥ తస్మిన్ గుణాకర్షణకర్మకారే రాజాత్మజే శంకరకార్ముకస్య।
బభూవ భంగః పృథివీశ్వరాణాం కర్ణవ్యథాదాయికటుస్వనస్య॥ ౨౮॥

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ రాజాత్మజే రామే గుణస్య జ్యాయా ఆకర్షణరూపం కర్మ కరోతీతి తథావిధే సతి భృతావేవ కర్మోపపదస్య కృఞష్టప్ విధానాదిహ కర్మణ్యణితి ణట్.

శంకరకార్ముకస్యహరధనుషః భంగః భేదః బభూవ ; కింభూతస్య పృథివీశ్వరాణాంరా జ్ఞాం కర్ణస్యథాదాయీలజ్జయాసోఢుమశక్యత్వాత్ ప్రచండత్వాచ్ఛ్రవణదుఃఖదఃకటుస్వనః వికటధ్వనిర్యస్యసః తథాతస్య. పక్షే తస్మిన్రాజాత్మజేఅర్జునే శమితిపష్ఠ్యన్తమవ్యయం శంద్రౌపదీలాభహేతుత్వాన్మంగళకారకస్య కరకార్ముకస్యహస్తస్థధనుషో లక్ష్యభేదాయ గుణాకర్షణకర్తృకారే సతి పృథివీశ్వరాణాంభంగఃపరాజయోబభూవ; గుణాకర్షణే నైవ లక్ష్యభేదంనిశ్చిత్య రాజానోభగ్నా బభూవురిత్యర్థః. కింభూతస్య కర్ణస్య రాధేయస్య వ్యథాదాయీ కటుస్వనో మౌర్వీటంకారధ్వనిర్యస్యసతథాతస్య. శంసుఖం అనాయాసంయథాతథా గుణాకర్షణకర్తృకారే సతీతివా. అశం అసుఖో భంగో బభూవేతి కేచిత్. శంకల్యాణే సుఖేఇతి భంగో జయవిపర్యయే ఇతిచ మేదినీ. కర్ణశ్చంపేశసూతపుత్రకః ఇతి త్రికాండశేషః. గుణాకర్షణకర్మణీధీరే ఇతిక్వచిత్పాఠః. (౨౮)

మూ॥ సాకంభూపైర్మానభంగంప్రపన్నే చాపేతస్మిన్నిర్వృతాలక్ష్యసిద్ధ్యా।
వ్రీడానమ్రాసాదరంరాజపుత్రీకీర్త్యారామంప్రాపహృద్యాకుమారమ్ ౨౯॥

సాకమితి. తస్మిన్ చాపేహరధనుషి భూపైస్సాకంసహ మానభంగంపరిమాణభంగం అన్యత్రచిత్తోన్నతిభంగం అహంకారక్షయమిత్యర్థః ప్రపన్నే ప్రాప్తేసతి లక్ష్యసిద్ధ్యా విశిష్టవరప్రాప్తిరూపోద్దేశ్యనిష్పత్త్యా నిర్వృతాహృష్టా వ్రీడానమ్రా నవవధూస్వాభావ్యాత్సలజ్జా హృద్యా అతిసుందరీ రాజపుత్రీసీతా కీర్త్యాయశసాసహ గమ్యమానైశ్చసహార్థైః ఇతితృతీయా సాదరంసాభిలాషంయథాతథా కుమారంరామం ప్రాప కీర్త్యా కీర్తనీయేతి రాజపుత్రీవిశేషణంవా అత్రపరస్పరంనిరపేక్షతయావస్థానాత్ సహోక్త్యనుప్రాణితాతిశయోక్తిద్వయస్యసంసృష్టిః. మానంప్రమాణే ప్రస్థాదౌ మానశ్చిత్తోన్నతౌ గ్రహేఇతివిశ్వః. పక్షే తస్మిన్ చాపే భూపైస్సాకం మానభంగం అత్యాకర్షణేనన్యుబ్జీభావాత్ పరిమాణాల్పతాంప్రపన్నే సతిలక్ష్యస్యరాధాచక్రస్థమత్స్యరూపస్య సిద్ధ్యావేధోత్పత్త్యా నిర్వృతా రాజపుత్రీద్రౌపదీ కీర్తేఃఆరామంఉపవనం ఆశ్రయమిత్యర్థః కుమారమర్జునం ప్రాప ; అన్యత్సమానం. కీర్త్యాఆరమయతీతితథాతమితివా కీర్త్యారామం దాశరథిమివేతివా. శాలినీవృత్తమ్. (౨౯)

మూ॥ భృంగవ్రాతైరంగసౌగంధలుబ్ధైః కృష్ణాతన్వీ దృశ్యమానా లతేవ।
సాతంభేజే రాజవంశప్రదీపం పూర్వాంభోధింస్వఃస్రవన్తీవసీతా॥ ౩౦॥

భృంగేతి. అంగసౌగంధలుబ్ధైః శరీరసౌరభలోలుపైః భృంగవ్రాతైః భ్రమరబృందైః కృష్ణాలతేవశ్యామాలతేవ దృశ్యమానాతన్వీ క్షీణాంగీ సాసీతా స్వఃస్రవంతీస్వర్నదీగంగా పూర్వాంభోధింమహాసముద్రమివ రాజవంశప్రదీపంరఘుకులప్రకాశకం తం రామంభేజే శ్యామాలతాపి సౌరభలుబ్ధైఃభృంగవ్రాతైఃదృశ్యమానా తన్వీచభవతి. అత్రఉపమాద్వయస్యమిథోఽనపేక్షయావస్థానాత్సంసృష్టిః. పూర్వఃప్రాగాద్యయోస్త్రిషు ఇతి మేదినీ. పక్షే అంగసౌగంధలుబ్ధైఃభృంగవ్రాతైః లతేవదృశ్యమానా తన్వీసాకృ

ష్టా ద్రౌపదీ పూర్వాంభోధిం సీతాసీతానామ్నా స్వస్రవంతీ గంగేవ రాజవంశప్రదీ
పంకౌరవకులోద్దీపకం తమర్జునం భేజే; గంగాకిలదివఃసుమేరుమూర్ధని పతంతీ చతు
ర్ధాభూత్వా సీతాళకనందావక్షుభద్రేతి నామచతుష్టయేన చతస్సృషుదిక్షు క్షా
రోదమభిప్రవిశతీతి పౌరాణికీకథా. తథాచవిష్ణుపురాణం విష్ణుపాదసముద్భూతా ప్లావ
యంతీందుమండలం। సమంతాద్బ్రహ్మణఃపుర్యా గంగాపతతి వైదివః। సాతత్రపతితాది
క్షు చతుర్ధాప్రతిపద్యతే। సీతాచాళకనందాచ వక్షుర్భద్రేతి వై క్రమాత్ ఇతి. సీతా
తుబ్రహ్మసదనాత్ కేసరాచలాదిశిఖరేభ్యోఽధోఽధఃప్రసరంతీ గంధమాదనమూర్ధసు
పతిత్వా అన్తరేణభద్రాశ్వంవర్షం ప్రాచ్యాందిశిక్షారసముద్రమభిప్రవిశతీతి భాగవతంచ.
కృష్ణాస్యాద్ద్రౌపదీనీలీ కణాద్రాక్షాసుయోషితి ఇతి మేదినీ. పూర్వోక్తంవృత్తమ్. (౩౦)

మూ॥ రాజ్ఞాంలజ్జాకలంకః ఖలు ముఖశశిని స్థాపితః కార్ముకేణ
క్షేపిష్ఠం తస్య కోటౌ నిపుణముపహితా రాజపుత్రేణ మౌర్వీ।
న్యస్తా తద్బాహుమూలె నిజవరణసఖీ మంక్షుమాలా కుమార్యా
మాలాయాం సాధువాదైః సహ సకలజనైరర్పితా నేత్రమాలా॥౩౧॥

రాజ్ఞామితి. కార్ముకేణ తేనధనుషా రాజ్ఞాంముఖశశినిఖలు లజ్జాకళంకః వ్రీడా
కాలుష్యం అథచ లాంఛనంస్థాపితః శశినికళంకస్థాపనంయుజ్యతే; ఖల్వితి వాక్యా
లంకారే; తస్యకార్ముకస్య కోటౌఅగ్రే రాజపుత్రేణరామేణ పక్షేఅర్జునేన క్షేపి
ష్ఠంశీఘ్రంనిపుణంచ యథాస్యాత్తథా మౌర్వీజ్యా ఉపహితాస్థాపితా తస్యరామస్య ప
క్షేఅర్జునస్య బాహుమూలెస్కంధే కుమార్యాసీతయా పక్షేద్రౌపద్యాచ నిజవరణస్య
సఖీసుహృత్ వరణసంపాదికేత్యర్థః మాలా మంక్షుశీఘ్రం న్యస్తాస్థాపితా మాలా
యాంచ సకలజనైఃసాధువాదైస్సహ నేత్రమాలాదృష్టిశ్రేణీ అర్పితా సాధువాదైఃపు
రస్కృత్య మాలాసాదరందృష్టేత్యర్థః. అత్రరూపకసమాసహోక్త్యలంకారైరేతా
వళీసంకీర్ణా. మాలాదీపకమితికశ్చిత్. స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౩౧)

మూ॥ భగ్నోత్సాహే గతవతి తతఃసర్వతో రాజలోకె రాజ్ఞాతేనస్వమ
థభవనంప్రాపితానాం సహర్షమ్।నిర్దిష్టానాంమునిగురుగిరాసానరె
న్ద్రాత్మజానాం సర్వేషాం సవ్యజనియుగపత్తత్ర వైవాహికశ్రీః॥ ౩౨॥

భగ్నోత్సాహఇతి. తతో హరధనుర్భంగానంతరం భగ్నోత్సాహే భగ్నోద్యమే
విఫలమనోరథఇత్యర్థః రాజలోకె సర్వతఃసమంతాత్ స్వస్వభవనానీత్యర్థః గతవతిసతి
మునిరథచగురుర్విశ్వామిత్ర స్తస్యగిరానిర్దిష్టానాం ఏతౌరామలక్ష్మణౌ దశరథస్యరాజ్ఞః
పుత్రౌ అన్యావపిభరతశత్రుఘ్నౌ అయోధ్యాయాంవిద్యేతే తానప్యానీయఏతేభ్యశ్చ
తుర్భ్యః సీతాద్యాశ్చతస్రఃకన్యాదేయా ఇతి విశ్వామిత్రగిరాసమ్యగవధారితానామిత్య
ర్థః అథానంతరం తేనరాజ్ఞాజనకేన సహర్షం అభిమతజామాతృలాభాత్ సాహ్లాదంయ

థాతథా స్వంభవనం ప్రాపితానాం సర్వేషాం చతుర్ణామపి నరేంద్రస్య దశరథస్య ఆత్మజానాం రామాదీనాం తత్ర మిథిలాయాం యుగపదేకదైవ సా ప్రసిద్ధా వైవాహికశ్రీః ఔద్వాహికాభ్యుదయః సమజని వివాహో జాత ఇత్యర్థః. పక్షే తతో లక్ష్యవేధానంతరం భగ్నోత్సాహే రాజలోకే సర్వతో గతవతి సతి నిర్దిష్టానాం కుంభకారావాసాత్ ప్రతినివృత్తస్య ధృష్టద్యుమ్నస్య వచసా జ్ఞాతానాం అథానంతరం తేన రాజ్ఞా ద్రుపదేన సహర్షం యథాతథా స్వంభవనం ప్రాపితానాం సర్వేషాం పంచానామపి నరేంద్రాత్మజానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం మునిర్వ్యాసః గురుర్మాతా కుంతీ తయోర్గిరా తత్రైకస్యామపి ద్రౌపద్యాం యుగపదేకదైవ సా వైవాహికశ్రీః సమజని వ్యాసకుంతీవచనాదేవ ఏకా ద్రౌపదీ తైః పంచభిః పరిణీతేత్యర్థః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. (౩౨)

మూ॥ తే తత్ర సర్వే సమకాలమేవ సమ్ప్రాప్య దారాన్సహసా విరేజుః।
త్రైలోక్యసంశోధనజాగరూకాన్ గంగావిభంగానివ సిన్ధునాథాః॥౩౩॥

తేఇతి. తే సర్వే రామాదయః తత్ర మిథిలాయాం సమకాలమేవ ఏకదైవ సింధూనాం నదీనాం నాథాః సముద్రాః దిక్చతుష్టయవర్తిత్వాద్బహువచనం త్రైలోక్యస్య త్రిలోక్యాః సంశోధనే పావనే జాగరూకాన్ తత్పరాన్ గంగాయా విభంగాన్ తరంగానివ దారాన్ పత్నీః సీతాదీన్ సహసా ఝటితి సంప్రాప్య విరేజుః శుశుభిరే దారా అపి త్రైలోక్యస్య సంశోధనే దుర్వృత్తరావణాదివినాశహేతుతయా నిరుపద్రవీకరణే జాగరూకాః తదర్థమేవావతీర్ణా ఇత్యర్థః. పక్షే తే సర్వే యుధిష్ఠిరాదయః తత్ర పాంచాలనగరే త్రైలోక్యసంశోధనజాగరూకాన్ దుర్వృత్తదుర్యోధనాదివినాశమూలతయా జగచ్ఛాంతివిధాతౄన్ దారాన్ ద్రౌపదీం పత్నీం సంప్రాప్య విరేజుః. అన్యత్సమానం. అత్ర దారానితి ఆపో దారావర్షా ఇత్యాదినా ఏకత్వే బహువచనం. ఉపమేయం శ్రౌతీ. సింధుర్నద్యాం గజమదేఽబ్ధౌ దేశనదభేదయోరితి హేమచంద్రః. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ (౩౩)

మూ॥ సమ్బన్ధాన్ముదితాత్మనాం నిజపదం ప్రాప్తుం మనః కుర్వతాం
దిక్కుంజేషు నిరంతరం ప్రకిరతాం క్షాత్రం ప్రదీప్తం మహః।
తేషాం విక్రమవాతవేల్లితనిజక్రోధానలప్రేఙ్ఖితః
సాక్షాత్కాలఇవోద్యతో భృగుపతిర్దుర్యోధనోఽభ్యాగతః॥ ౩౪॥

సంబంధాదితి. సంబంధాత్ ఉద్వాహసంపర్కాత్ ముదితాత్మనాం హృష్టచిత్తానాం తథా నిజపదం స్వస్థానమయోధ్యాం ప్రాప్తుం మనః కుర్వతాం అయోధ్యాం ప్రతిప్రస్థితానామిత్యర్థః తథా దిశ ఏవ కుంజాః తేషు దిక్కుంజేష్విత్యర్థః నిరంతరం ప్రదీప్తం ఉజ్వలం క్షాత్రం మహః తేజః ప్రకిరతాం విక్షిపతాం ధనుర్భంగాదినా అతితేజస్విత్వేన దిగంతేషూద్ఘోషితానామిత్యర్థః తేషాం రామాదీనాం విక్రమః పరాక్రమ ఏవ వాతః తేన వేల్లితశ్చాలితః ఉద్దీపిత ఇత్యర్థః నిజక్రోధ ఏవానలః తేన ప్రేంఖితః ప్రేరితస్సన్ సాక్షాత్ మూ

తిర్యగ్మార్గ ఉద్యతః కాలః యమఇవ దుర్యోధనః దుఃశాసనయోధనీయః సుదురీపధ్యః ఇకర్మభావయో దృశా దేరితికర్మణిజనః. భృగుపతిర్జామదగ్న్యః అభ్యాగతః తేషామభిముఖమాగచ్ఛత్. పక్షే తేషాంఅర్జునాదీనాం భృగుఃశివః పతిః ప్రభుః ఉపాస్యోయస్య స దుర్యోధనో రాజా అభ్యాగతః భృగూణాంపర్వతప్రపాతానాం పతిఃశల్యః తస్య పర్వతీయనృపత్వాత్ తథాదుర్యోధనశ్చేతివా. తతఃకర్ణోమహాతేజా జిష్ణుంప్రతియయౌ రణే। భీమసేనం యయౌ శల్యో మద్రాణామీశ్వరోబలీ। దుర్యోధనాదయశ్చాన్యే బ్రాహ్మణైస్సహసంగతాః ఇతిభారతోక్తః. అన్యత్సమానం భృగుపతిః శుక్ర ఇవ ప్రయాణే పురఃశుక్రస్యామంగళపిశునతయావర్జనీయత్వా త్తదంశేసామ్యం. పురశ్శుక్రం ప్రతిబుధం ప్రత్యంగారక మేవచ। అపిశక్రసమోరాజా హతసైన్యోనివర్తతే ఇతిశాస్త్రాదితికేచిత్. అథభృగుస్సానౌ జమదగ్నిప్రపాతయోః। శుక్రేరుద్రేచేతి హేమచంద్రః। యద్యపిపాణిగ్రహణాత్ప్రాగేవ దుర్యోధనాద్యాక్రమణంభారతేవర్ణితం తథాపిరామాయణానురోధా త్కించిదన్యథావర్ణనంనదూషణావహమితి ధ్యేయం. అత్రరూపకకావ్యలింగోత్ప్రేక్షాణాం సంకీర్ణతా. శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. (౩౪)

మూ॥ సమరాణముమానమయ్య చాపంరణకణ్డూతిమఖండయత్తతోఽస్య।
పరలోకజిగీషయైవ సాకం నృపతేః కౌశికనందనః కుమారః॥ ౩౫॥

సఇతి. తతోఽనంతరం కౌశికనందనోవిశ్వామిత్రసంతోషణః శిష్యత్వాదితిభావః నృపతేఃదశరథస్య కుమారఃసరామః అస్యపరశురామస్య దురాణమంఅనైర్రానమయితుమశక్యం చాపమానమయ్య తత్రబాణంసంధాయేత్యపిపూరణీయం పరలోకజిగీషయైవసాకం పరలోకగమనవ్యవసాయేనసహైవ అస్యరణకండూతిం యుద్ధౌత్సుక్యం అఖండయత్ నివారితవాన్ రణౌత్సుక్యంఅఖండయత్ స్వర్గమార్గంచారుణదిత్యర్థః కాకాక్షిన్యాయాత్ అస్యేతిచాపరణకండూత్యోఃసమ్బధ్యతే. పక్షే కౌశికనందనఃఇంద్రతనయః సకుమారోఽర్జునః దురాణమంచాపమానమయ్య అస్యనృపతేర్దుర్యోధనస్య పరలోకజిగీషయైవసాకం అపరజనజయేచ్ఛయాసహైవ రణకండూతిమఖండయత్ కర్ణస్య జయేనేతిభావః. అర్జునేనకర్ణపరాజయందృష్ట్వా దుర్యోధనోరణౌత్సుక్యంపరజిగీషాంచ తత్యాజేత్యర్థః. జిగీషాజేతుమిచ్ఛాయాం వ్యవసాయప్రకర్షయోఃఇతి మేదినీ. కౌశికోవిశ్వామిత్రేఇతిత్రికాండశేషః మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశికఃఇత్యమరః వైతాళీయభేదఔపచ్ఛందసికంవృత్తమ్. (౩౫)

మూ॥ అథ పునరుపయాతే తేన సంబధ్యసంధిం ప్రకృతిగురుసుహృద్భిః
ప్రోషితైఃకాఙ్క్ష్యమాణాః బధిరితభువనాన్తర్యూరిభేరీవిరావైరుదధిమివపయోదాఃస్వాంపురీం తేఽభిజగ్ముః॥ ౩౬॥

అథేతి. అథానంతరం అర్థాత్ పరశురామే తేనరామేణసహ సంధింసంబధ్య విధాయ పునరుపయాతేస్వాశ్రమంప్రయాతేసతి ప్రోషితైఃరామేణవిశ్లేషితైః ప్రకృతి

64

భిః ప్రజాభిః గురుభిః కౌసల్యాదిభి స్సుహృద్భిశ్చ అయోధ్యాస్థైరితి శేషః. కాంక్ష్యమాణాః అభిలష్యమాణాః తే రామాదయః భూరిభిః భేరీణాం విరావైః ధ్వనిభిః బధిరితం బధిరీకృతం భువనాంతర్జగదంతరాళం యైస్తే తథా తాదృశాస్సంతః పయోదా మేఘా ఉదధిం సముద్రమివ స్వాం పురీం అయోధ్యామభిజగ్ముః అంతరిత్యవ్యయం. పయోదా అపి భూరి భేరీణామివ విరావైర్భువనాంతరాళం బధిరీకుర్వన్తి. పక్షే తస్మిన్ దుర్యోధనే తేనార్జునేన సహ సంధిం సంబధ్య నాస్మాభిః బ్రాహ్మణైస్సహ యోద్ధవ్యమితి సామ ప్రయుజ్య పునరుపయా తే హస్తినాం గతే సతి ప్రోషితైశ్చిరవియుక్తైః ప్రకృతిభిః గురుభి ర్భీష్మద్రోణ కృపధృతరాష్ట్రాదిభిః సుహృద్భిశ్చ చరముఖాద్విదితవృత్తాంతైరిత్యర్థః తతో రాజ్ఞాం చరైరాప్తైః ప్రవృత్తిరుదనీయత । పాండవైరుపసంపన్నా ద్రౌపదీ పతిభిశ్శుభా ఇతి భారతీయాత్. కాంక్ష్యమాణాః విదురం ప్రేష్య తన్ముఖేన హస్తినాగమనం యాచ్యమానా ఇత్యర్థః తే యుధిష్ఠిరాదయః స్వాం పురీం హస్తినాం అభిజగ్ముః. శేషం సమానం. ఉపమాలంకారః. మాలినీవృత్తం. ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః ఇతి లక్షణాత్. (౩౬)

మూ॥ సుహృద్భిరాప్తైరభినందితానాం గుణోదయప్రీణితసజ్జనానామ్।
ప్రతాపవిత్రాసితశాత్రవాణాం తేషామభూత్తత్ర సుఖం నివాసః॥౩౭॥

సుహృద్భిరితి. సుహృద్భిర్మిత్రైరాప్తైః ప్రత్యయితైః అభినందితానాం ప్రశంసితానాం తథా గుణానాం శౌర్యవినయాదీనా ముదయేన ప్రీణితాః తోషితాః సజ్జనాః సాధవో యైస్తే తథా తేషాం తథా ప్రతాపేన విత్రాసితా విభీషితాః శాత్రవాః యైస్తే తథా తాదృశానాం తేషాం రామాదీనాం తత్రాయోధ్యాయాం సుఖం యథా తథా నివాసో వసతిరభూత్. ఆప్తః ప్రత్యయితస్త్రిష్విత్యమరః. పక్షే తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం తత్ర ఇంద్రప్రస్థే సుఖం నివాసోభూత్ పంచాలాదాగత్య కంచిత్కాలం హస్తినాయాం స్థిత్వా ధృతరాష్ట్రవచనాద్రాజ్యార్థం ప్రాప్య ఖాండవప్రస్థం గత్వా నగరం నిర్మాయ తత్ర తే సుఖమూషురిత్యర్థః. శేషం సమానం. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవంశయోరుపజాతిర్వృత్తమ్ (౩౭)

మూ॥ గుణైర్గురౌ జ్యాయసి భక్తినమ్రాః పృథగ్ధురీణా అపి దర్శితైక్యాః।
దిశాం విభాగాన్ప్రతిపద్యమానా భాంతిస్మ చత్వార ఇవాబ్ధయస్తే॥౩౮॥

గుణైరితి. గురౌ వసిష్ఠదశరథాదౌ తథా గుణైర్జ్యాయసి జ్యేష్ఠే అన్యస్మింశ్చ భక్తినమ్రా వినయవ్యవహారేణేత్యర్థః తథా దిశాం విభాగాన్ యువరాజత్వేన పిత్రా నిర్దిష్టాన్ దిగంశాన్ ప్రతిపద్యమానాః ప్రాప్నువంతః అత ఏవ పృథగ్ధురీణా అపి భిన్నరాజకార్యధురంధరా అపి దర్శితైక్యా ఏకీభూయ రాజకార్యం నిష్పాదయంత ఇత్యర్థః తే చత్వారో రామాదయః చత్వారోఽబ్ధయః సముద్రా ఇవ భాంతిస్మ ; సముద్రవదక్షోభ్యా ఇత్యర్థః సముద్రా అపి నమ్రాః దిగ్విభాగజ్ఞాపకాః అత ఏవ పృథగ్భూతా అపి దర్శితైక్యాః గుణైః భాంతిస్మేతి వా యోజనా. పక్షే జ్యాయసి జ్యేష్ఠే గురౌ యుధిష్ఠిరే భక్తినమ్రాస్తే చత్వారో భీమాదయః దిశాం విభాగాన్ ప్రతిపద్యమానాః అబ్ధయ ఇవ గుణైః శోభావిలాసాది

పౌరుషగుణై ర్భాంతిస్మ; శేషంసమానం. ఉపమేయంత్రౌతీ. శోభావిలాసోమాధుర్యం గాంభీర్యంస్థైర్యతేజసీ।లలితౌదార్యమిత్యష్టౌసత్త్వజాఃపౌరుషాగుణా ఇతిదర్పణః(౩౮)

మూ॥ తైశ్చతుర్భిర్బభౌ రాజా కుమారైః పార్శ్వవర్తిభిః।
సుమేరురివ విష్కంభైః సహరిప్రస్థభూషితైః॥ ౩౯॥

తైరితి. పార్శ్వవర్తిభిఃసమీపస్థైః తైశ్చతుర్భిఃకుమారైః రామాదిభిః సరాజాదశరథః చతుర్భిర్విష్కంభైఃవిష్కంభపర్వతైఃమందరాదిభిః సుమేరురివబభౌ. కింభూతైః హరేస్సూర్యాత్ ప్రస్థాప్రస్థానం ఆవిర్భావఇతియావత్ యస్యసతథాహరిప్రస్థః సూర్యవంశః సభూషితో యైఃసూర్యవంశాలంకరణభూతైరిత్యర్థః విష్కంభపర్వతాఅపిహరిప్రస్థైః సింహాయుక్తసానుభిః భూషితాభవంతి. యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిష్వితి స్నుఃప్రస్థస్సానుర(స్త్రీ)యామితిచామరః. విష్కంభైరితివేఃస్కభ్నాతేర్నిత్యమితిషత్వమ్. పక్షే సరాజాయుధిష్ఠిరః హరిప్రస్థభువిఇంద్రప్రస్థభూమ్యాం ఉషితైఃస్థితవద్భిః హరిప్రస్థోభూషితో యైస్తైస్తథా తైరితివా తైశ్చతుర్భిఃకుమారైః భీమాదిభిర్బభౌ ధృతరాష్ట్రవచనాత్ రాజ్యార్ధసహితం ఇంద్రప్రస్థంప్రాప్య తత్రనగరంనిర్మాయ భ్రాతృభిఃశుశుభేఇత్యర్థః. శేషంసమానం, ఉపమాలంకారః. (౩౯)

మూ॥ మునీంద్రదిష్టే సమయే నివిష్టైరారాధితానాంభృశమాత్మదారైః।
దినేదినే పార్థివనందనానాం పరస్పరం ప్రేమభరోముమూర్ఛ॥ ౪౦॥

మునీంద్రేతి. మునీంద్రైఃవసిష్ఠవాల్మీకిప్రభృతిభిర్ధర్మవక్తృభిః దిష్టేఉపదిష్టే సమయేపర్వాదిభిన్నకాలే నివిష్టైస్సమీపముపస్థితైః ఆత్మదారైఃసీతాదిభిః భృశమారాధితానాంసేవితానాం పార్థివనందనానాంరామాదీనాం పరస్పరమన్యోన్యం ప్రేమభరః ప్రీత్యతిశయః దినేదినే ముమూర్ఛవవృధే. మునీంద్రేత్యాదివిశేషణేన రామాదీనామస్త్రీనియతత్వంసూచితమ్. పక్షే మునీంద్రేణనారదేన దిష్టేనిర్దిష్టే సమయేనియమే ద్రౌపద్యాసహాసీనమేక మన్యోయః పశ్యేత్సద్వాదశవర్షాణి బ్రహ్మచారీ వనేవసేత్ ఇత్యేవందూపఇత్యర్థః నివిష్టైరాత్మదారైః ద్రౌపద్యాభృశమారాధితానాం పార్థివనందనానాంయుధిష్ఠిరాదీనాం పరస్పరందినేదినే ప్రేమభరోముమూర్ఛ. నత్వేకపత్నీకతయా భేదోబభూవేత్యర్థః. అతఏవమునీంద్రేత్యాదిపదానాం విశేషణగత్యాహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకకావ్యలింగాలంకారః. నారదఉవాచ "పాంచాలీభవతామేకా ధర్మపత్నీయశస్వినీ । యథావోనాత్రభేదస్స్యాత్ తథానీతిర్విధీయతామిత్యుపక్రమ్యఏవముక్తామహాత్మానో నారదేనమహర్షిణా।సమయంచక్రిరేరాజంస్తేన్యోఽన్యంవశమాగతాః ఇతిమహాభారతం।సమయశ్శపథేభాషాసంపదోఃకాలసంవిదోః । సిద్ధాంతాచారసంకేతనియమావసరేషుచేతిహేమచంద్రః. (౪౦)

మూ॥ ఇష్టావలోకం జననీగురూణాం తేజోతిభాస్వద్ధ్భరతం దధానః।

రాజా సశత్రుఘ్నమనీలసప్తిం ప్రాస్థాపయత్తీర్థనిషేవణాయ॥౪౧॥

ఇష్టేతి. రాజాదశరథః జనన్యాః కైకేయ్యాః గురూణాంపిత్రాదీనాం ఇష్టఃఅభిలషితః అవలోకఃదర్శనం యేనసతథాతం మాతామహాదీన్ ద్రష్టుమిచ్ఛంతమిత్యర్థః అథవాజననీగురూణామితి కర్తృత్వేసంబంధషష్ఠీ మాతామహాదిభిః దిదృక్షితమిత్యర్థః. తథాభాస్వంతంసూర్యమతిక్రాంతం అతిభాస్వత్ తేజోదధానం సూర్యవదతితేజస్వినమిత్యర్థః తథాసశత్రుఘ్నం శత్రుఘ్ననామ్నాలక్ష్మణానుజేనసహితం తస్యశత్రుఘ్నస్యైవద్వంద్వచరత్వాదితిభావః తథాఅనీలాఃశ్వేతాః సప్తయోఽశ్వాయస్యసతథా తంభరతంభరతనామకంపుత్రం తీర్థానాంశాస్త్రాణాంనిషేవణాయ సమ్యగధిగమాయప్రాస్థాపయత్ శాస్త్రాణిసమ్యగధ్యేతుం తన్మాతామహావాసంనందిగ్రామం ప్రేరయామాసేత్యర్థః. తీర్థంశాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయనారీరజస్సుచ। అవతారర్షిజుష్టాంబుపాత్రోపాధ్యాయమన్త్రిషు ఇతి మేదినీ. పక్షే సరాజాయుధిష్ఠిరః శత్రుఘ్నంశత్రూన్నిర్జిత్యబ్రాహ్మణగవానయనాత్ శత్రుహంతారం అనీలసప్తింశ్వేతాశ్వం అర్జునంతీర్థనిషేవణాయ ద్వాదశవర్షాణితీర్థానినిషేవితుం ప్రాస్థాపయత్ పూర్వోక్తసమయభంగాదితిభావః. కింభూతం యతఃజననీగురూణామిష్టావలోకం జనధాతోర్భావే ఔణాదికోఽనిప్రత్యయః (స్త్రీ)త్వాదీప్ జననీజన్మ తయాగురవస్తేషాం వయోజ్యేష్ఠానామిత్యర్థః గౌరవేబహువచనం యుధిష్ఠిరస్యేతియావత్ ఇష్టాంప్రియాంద్రౌపదీం అవలోకయతీతితం కర్మణ్యణితిణట్. బ్రాహ్మణగోధనాపహర్తౄంశ్చోరాన్ వారయితుమాయుధగ్రహణార్థం ఆయుధాగారంప్రవిశ్య తత్రతదానీం యుధిష్ఠిరస్యైవపత్న్యాత్వేనాభిమతాం ద్రౌపదీందృష్టవంతమిత్యర్థః తథాభాస్వాన్ సూర్యః భరతోదౌష్యంతిః తయోర్ద్వంద్వః తావప్యతిక్రాంతంఅతిభాస్వద్భరతం తేజోదధానం అతితేజస్విత్వాద్ బంధుభిర్వారితమపి తీర్థనిషేవణాయైవప్రతిష్ఠమానమిత్యర్థః. (౪౧)

మూ॥ సరాంసి శైలాన్ సరితశ్చ తీర్త్వా గచ్ఛన్నహీనాత్మజయైధితశ్రీః।

వీరః కిరీటీ స్వభుజోపగూఢచిత్రాంగదః సాతిశయం విరేజే॥ ౪౨॥

సరాంసీతి. సరాంసిసరసీః శైలాన్పర్వతాన్ సరితఃనదీశ్చ తీర్త్వాఉల్లంఘ్యగచ్ఛన్మాతామహావాసమితిశేషః తథాఅహీనఃఅన్యూనః యఃఆత్మజయః మనసోవశీకరణం తేనఏధితావర్ధితా శ్రీర్యస్యసతథా అతిజితేంద్రియఇత్యర్థః అహీనఃమహాన్ ఆత్మాయేషాంతేఅహీనాత్మానః మహాకాయాస్తేషాంజయేనేధితశ్రీరితివా, ఆత్మాపుంసిస్వభావేపి ప్రయత్నమనసోరపి।ధృతావపిమనీషాయాం శరీరబ్రహ్మణోరపిఇతి మేదినీ.తథాకిరీటీధృతమకుటః తథాస్వభుజాభ్యాంఉపగూఢేచిత్రాంగదే విచిత్రకేయూరే యేనసతథాతాదృశోవీరో భరతః ధీరఇత్యపిక్వచిత్పాఠః సాతిశయంవిరేజే అధికంశుశుభే.పక్షేవీరఃకిరీటీ అర్జునః తీర్థభూతాన్ సరఃప్రభృతీన్ తీర్త్వాగచ్ఛన్ గంగాద్వారమితిశేషఃతత్రఅహీ

నాంనాగానాం ఇనస్య ఈశ్వరస్య కౌరవ్యనామకస్యేత్యర్థః ఆత్మజయా కన్యయా ఉలూపీ నామ్న్యేత్యర్థః ఏధితశ్రీః ఉలూపీపరిగ్రహేణాతిశోభమానఇత్యర్థః తథా స్వేనస్వయత్నేనాలిరూపతీం దృష్ట్వా స్వాభిలాషం ప్రకాశ్యేత్యర్థః భుజేపాణౌ ఉపగూఢాగృహీతా చిత్రాఙ్గదాతన్నామ్న్యా మణిపురనృపకన్యా యేనసః కృతచిత్రాంగదాపాణిగ్రహణ ఇత్యర్థః తాదృశస్సన్ సాతిశయం విరేజే ‘రమణీయాని చిత్రాణి వనాని చ సరాంసి చ। సరితస్సాగరాంశ్చైవ దేశానపి చ భారత। పుణ్యాన్యపి చ తీర్థాని’ ఇత్యాది మహాభారతమ్.(౪౨)

మూ॥ ప్రాప్య ప్రభాసమ్పదమిష్టయోగి మాతామహస్థానము పేత్య రాష్ట్రమ్।
సన్తోషితః క్షోణిభృతాచ్యుతేన లేభే సుభద్రాధిగమోత్సవం సః॥ ౪౩॥

ప్రాప్యేతి. స భరతః ప్రభాసమ్పదం పూర్వోక్తకిరీటాంగదాదిభూషణేన శోభాసమృద్ధిం ప్రాప్య ఇష్టయోగి అభీష్టయుక్తం మాతామహస్థానరూపం రాష్ట్రం కేకయరాజ్యం ఉపేత్య అచ్యుతేన స్థిరస్వభావేన క్షోణిభృతా కేకయనృపేణ సంతోషితః శిరశ్చుంబనప్రేమాలింగనాదిభిరాహ్లాదితః సన్ సుభద్రాణాం సుష్ఠుకల్యాణానాం అధిగమః ప్రాప్తిర్యత్ర తం. ఉత్సవం లేభే అతిమాంగళికమహోత్సవం ప్రాపేత్యర్థః. పక్షే సోఽర్జునః ప్రభాసం నామ పదం ప్రదేశం తీర్థమిత్యర్థః ప్రాప్య పదం శబ్దే చ వాక్యే చ వ్యవసాయప్రదేశయోః ఇతి మేదినీ. తతశ్చ ఇష్టయోగి రామకృష్ణాద్యభీష్టజనయుక్తం మాతామహస్య కుంతీజనకస్య శూరస్య తద్వంశస్యేత్యర్థః స్థానరూపం రాష్ట్రం ద్వారకారాజ్యం ఉపేత్య శ్రీకృష్ణానురోధనేతి శేషః; క్షోణిభృతా కూర్మమూర్త్యా ధరణిధరేణ క్షోణిస్థజనపాలయిత్రా వా అచ్యుతేన హరిణా అచ్యుతస్తు హరౌ పుంసి స్థిరే త్రిషు ఇత్యుభయత్రాపి మేదినీ. సంతోషితః రైవతకగిరౌ గీతవాదిత్రాదిభిః సంమానితః సన్ సుభద్రా నామ వసుదేవసుతా తస్యా అధిగమేన ఉత్సవం లేభే సుభద్రాం పరిణీతవానిత్యర్థః.(౪౩)

మూ॥ ప్రసూత్యా పారిజాతస్య పూరః క్షీరామ్బుధేరివ।
రేజే సౌభద్రసన్తానలబ్ధ్యా శీతరుచోఽన్వయః॥ ౪౪॥

ప్రసూత్యేతి. పారిజాతస్య దేవతరువిశేషస్య ప్రసూత్యా ప్రసవేన పుష్పాదినేత్యర్థః క్షీరాంబుధేః దుగ్ధసముద్రస్య పూరః ఓఘ ఇవ తస్య పారిజాతప్రథమోత్పత్తిస్థానత్వాదితి భావః. అసౌ అశీతరుచః ఉష్ణరశ్మేః అన్వయో వంశః సూర్యవంశప్రసూతో భరతః భద్రసంతానస్య కల్యాణపరంపరాయాః లబ్ధ్యా లాభేన రేజే శుశుభే. పక్షే శీతరుచశ్చంద్రస్య అన్వయో అర్జునః సుభద్రాయా అయం సౌభద్రః తాదృశో యస్సంతానః అపత్యం సంతానస్సంతతౌ గోత్రే స్యాదపత్యే సురద్రుమే ఇత్యుభయత్ర మేదినీ. తస్య లబ్ధ్యా అభిమన్యునామకపుత్రప్రాప్త్యా ఇత్యర్థః రేజే ముముదే ద్వారకాయాం సుభద్రాం పరిణీయ తత్ర సంవత్సరముషిత్వా పుష్కరతీర్థే అవశిష్టసమయం గమయిత్వా సుభద్రాసహిత ఏవ ఇంద్రప్రస్థం గత్వా తత్రాభిమన్యుం లబ్ధ్వా ముముదే ఇతి భారతైకవాక్యతయా ప్రతిఫలితోఽర్థః అస్యత్సమానం. ఉపమాలంకారః. (౪౪)

మూ॥ కమనీయతయా పుష్యన్నన్దథుం సర్వదేహినామ్।
స రాజనన్దనో రేజే కామదేవ ఇవాపరః॥ ౪౫॥

కమనీయేతి. సరాజనందనఃభరతః అపరోద్వితీయఃకామదేవఇవ కమనీయతయా సౌందర్యేణసర్వదేహినాం నందథుంఆనందంపుష్యన్ జనయన్సన్ రేజేశుశుభే.పక్షేసరాజనందనఃఅర్జునః యద్వారాజ్ఞోయుధిష్ఠిరస్య నందయతీతినందనః నౌనందాదేరితికర్తరిజనః యుధిష్ఠిరస్యాతిప్రియఇత్యర్థః సోభిమన్యుః రేజే. శేషంసమానం.ఉపమా.(౪౫)

ఇతిశ్రీహేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాంకపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

రాఘవపాండవీయమ్ - తృతీయఃసర్గః.

మూ॥ స రాజాభిమతో లోకే విజయోర్జితవిక్రమః।
హరిసారథినాభ్యేత్య యాచితోభూద్దివో వనమ్॥ ౧॥

ఇదానీం రామవనప్రయాణేవర్ణయితవ్యే తత్ప్రయోజకంకైకేయ్యైదశరథస్యవరద్వయదానం ప్రకటయితుం రామాదిజన్మనఃపూర్వం కృతమపి దేవాసురయుద్ధేదశరథస్య దేవపక్షసాహాయ్యం సంప్రత్యుత్థాపయతి సఇతి.సరాజాదశరథః హరేరింద్రస్యసారథినామాతలినా ఇంద్రాదిప్రేరితేనేత్యర్థః అభ్యేత్యాగత్య అయోధ్యాయామితిశేషఃదివఃస్వర్గస్య తిమిధ్వజాదిభిరుపద్రుతస్యేత్యర్థః అవనంరక్షణం యాచితఃప్రార్థితోభూత్, తదానీమన్యేపిరాజానస్థితా స్తాన్ విహాయ దశరథస్యాభ్యర్థనే హేతుభూతంవిశేషణ మాహవిజయేనసమస్తనృపగణపరాజయేన ఊర్జితోవిక్రమఃపరాక్రమోయస్యసః అతఏవలోకేభువనే అభిమతఃఅతిశూరత్వేనసంమతః. అత్రదశరథస్యాభ్యర్థనం ప్రతి విశేషణద్వయస్య హేతుత్వాత్కావ్యలింగాలంకారః.పక్షే లోకేఅర్జితఉపార్జితో విక్రమోయస్యసతథారాజ్ఞోయుధిష్ఠిరస్యాభిమతఃసంమతః యమునావిహారాయేతిశేషః. అమంత్ర్యేతిధర్మరాజమనుజ్ఞాప్యచభారతఇతిభారతీయాత్. సవిజయోర్జునః విజయస్సాత్వర్జునేపార్థేఇతివిశ్వః. హరిర్వాయుస్సారథిఃసఖాయస్యసతథాతేన యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు।శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిష్వితుభయత్రాప్యమరః. హరిసారథినావహ్నినాబ్రాహ్మణరూపేణేత్యర్థః, అభ్యేత్యదివఃస్వర్గస్య స్వర్గాధిపతేరింద్రస్యేత్యర్థఃవనం ఇంద్రసుహృత్తక్షకాదినివాసస్థానత్వాదింద్రరక్షణీయంఖాండవనామకమరణ్యందగ్ధుమితిశేషఃయాచితోభూత్. పురాకిలశ్వేతకినృపయజ్ఞే దుర్వాససా అనవరతప్రక్షిప్యమాణ సంతతాజ్యధారాసముపయోగేన సంపన్నమందాగ్నిర్భగవానగ్నిః ఖాండవవనదహనంతత్ప్రతీకారంమన్యమానఃయమునావిహారంసమాప్యఏకాంతేకృష్ణేనసహనిషణ్ణమర్జునమభ్యేత్య తత్ యాచితవానితిభారతకథా. (౧)

మూ॥ క్రామన్ దివం కీర్తిభిరర్జునో౽థ తన్నీతవల్గద్ధరిణా రథేన।
నరః స సాక్షాదివ గాణ్డీవేన చకార భీతిం ధనుషా పరేషామ్॥ ౨॥

క్రామన్నితి. అథమాతలియాచనానంతరం కీర్తిభిరర్జునః శుభ్రః అతియశస్వీత్యర్థః, ధవళో౽ర్జున ఇత్యమరః. సదశరథః తేనమాతలినా నీతానున్నాః అతఏవవల్గంతః సగర్వంగచ్ఛంతః హరయో౽శ్వాయత్రసతథా, తేనరథేన ఇంద్రప్రేరితేనేత్యర్థః; దివంస్వర్గమాకాశంవా క్రామన్గచ్ఛన్సన్ కైకేయీసహిత ఇతి శేషః రామాయణేతథోక్తత్వాత్ ధనుషాపరేషాంశత్రూణాంతిమిధ్వజాదీనాం భీతించకార; అస్యప్రతాపాతిశయముపమయావ్యనక్తి నర ఇతి. గాండీవేనధనుషా శార్ఙ్గేణేత్యర్థః; సాక్షాన్నరో౽విష్ణురివ యథాశార్ఙ్గధనుషావిష్ణుర్దైత్యానాంభయంచకార తథేత్యర్థః. ప్రతాపాతిశయంప్రకటయామాసేతిభావః. నరో౽మర్త్యే౽ర్జునే౽చ్యుతేఇతి గాండీవగాండివౌచాపమాత్రేపార్థధనుష్యపి ఇతిచ హేమచంద్రః. పక్షే, అథవహ్నిప్రార్థనానంతరం కీర్తిభిః దివంస్వర్గంక్రామన్ పూరయన్ కీర్త్యాస్వర్గమపిగీయమాన ఇత్యర్థః సాక్షాదివనరో౽ నరనామకస్యభగవన్నారాయణాంశస్య అవతారస్సో౽ర్జునః కృష్ణేనసహేతి శేషః తేనవహ్నినా నీతః వరుణాదానీయదత్తః తథావల్గన్ విక్రామన్ హరిర్వానరో౽యత్రసతథా వానరకేతన ఇత్యర్థః సచసచేతివిశేషణసమాసః తేనరథేన తథాగాండివేనగాండివనామకేనధనుషావహ్నిదత్తేనేతి శేషః ఉపలక్షితస్సన్ పరేషాంఅన్యేషాం ఖాండవవనవాసినాం భీతించకార వహ్నిదత్తరథగాండీవాదిసంపన్నస్సన్ తద్దహ్యమానఖాండవవనవాసినాం పరితఃపలాయననిరోధేన భయంచకారేత్యర్థః. (౨)

మూ॥ సదేవదత్తోద్ధతవీర్యసమ్పదక్షీణబాణోజ్జ్వలతూణధారీ।
ద్విషద్ద్విజిహ్వోగ్రవనం స్వబాహుప్రతాపరూపేజ్జ్వలనే జుహావ॥ ౩॥

స ఇతి. దేవైరింద్రాదిభిః దత్తా ఉద్ధతా ఉద్రిక్తా వీర్యసంపత్ సామర్థ్యాతిశయో యస్మైసః దేవైర్వర్ధితశౌర్యాతిశయ ఇత్యర్థః తథా అక్షీణాః మహాంతో యేబాణాస్తైః ఉజ్జ్వలఉద్దీప్తో యస్తూణ ఇషుధిః తంధారయతీతి అక్షీణబాణోజ్జ్వలతూణధారీ సదశరథః ద్విషంతశ్శత్రవ ఏవద్విజిహ్వాః హింస్రత్వాత్సర్పాః తేషాముగ్రంభయంకరం వనమివ వనంసమూహం స్వస్యబాహ్వోః ప్రతాపరూపే పరాక్రమాభిన్నే జ్వలనేవహ్నౌ జుహావహుతవాన్ నిజభుజప్రతాపేనశత్రుకులంజఘానేత్యర్థః. అత్రద్విషత్సుద్విజిహ్వత్వారోపాత్ బాహుప్రతాపేచవహ్నిత్వారోపాత్ రూపకాలంకారః. పక్షే సో౽ర్జునః ద్విషంతో౽విషోద్వమనాదినాహింసంతో యేద్విజిహ్వాఃసర్పాః "తత్రైవోరగసంఘాతాః పాండవస్యసమీపతః। ఉత్సృజంతో౽విషంఘోరం నిష్పేతుర్జ్వలితాననాః" ఇతిభారతీయాత్. తైరుగ్రంభయదంయద్వనంఖాండవం తత్ స్వస్యబాహ్వోఃప్రతాపం రూపయతిప్రకాశయతీతి కర్మణో౽ణడితికర్తరిణట్. తస్మిన్ జ్వలనేవహ్నౌ జుహావ వహ్నినాఖాండవందాహయామాసేత్యర్థః. వహ్నేఃపూర్వశ్లోకోక్తప్రతాపవర్ధకత్వం తద్వ

శేషణేనఖ్యాపయతి కింభూతః దేవేత్యాదిః దేవేనవహ్నినా దత్తౌఉద్ధతవీర్యసంపచ్చ
అక్షీణైర్నిరంతరక్షేపేపిక్షయమగచ్ఛద్భి ర్బాణైరుజ్జ్వలః పూర్ణస్తూణశ్చ తౌధారయతీ
తి దేవదత్తోద్ధతవీర్యసంపదక్షీణబాణోజ్జ్వలతూణధారీ ; వహ్నినాస్యవీర్యంవర్ధితంఅ
క్షయబాణపూర్ణస్తూణశ్చ దత్తఇత్యర్థః. దేవదత్తేనతన్నామకశంఖేన తన్నాదేనేత్య
ర్థః ఉద్ధతా ప్రకటితా వీర్యసంపత్ యస్యస ఇతిబహవః తన్నమనోరమం ; ఖాండవ
దాహసమయే అర్జునస్యదేవదత్తశంఖాభావాత్ తత్పరమేవమయదానవేన బిందుసర
సఃసకాశాదానీయ అర్జునాయదేవదత్తశంఖస్యదత్తత్వాత్. (౩)

మూ॥ నిజవిక్రమనిర్ధూతపర్జన్యశరసంతతిః।
స పన్నగాంస్తార్క్ష్య ఇవ ద్రావయామాస దానవాన్॥౪॥

నిజేతి. నిజవిక్రమేణస్వపరాక్రమేణ నిర్ధూతావిఫలీకృతా పర్జన్యస్యఇంద్రస్య
శరసంతతిర్యేనసః ఇంద్రశరకార్యందానవవిద్రావణం స్వయమేవకుర్వన్నిత్యర్థః సద
శరథః పన్నగాన్ నాగాన్ తార్క్ష్యో గరుడఇవ దానవానసురాన్ ద్రావయామాసతా
డితవాన్. పర్జన్యౌరసదబ్దేంద్రావిత్యమరః. నిజవిక్రమేణనిర్ధూతా పర్జన్యఇవధ్వనదం
బుదవృష్టిరివ శరసంతతిరసురముక్తబాణపరంపరా యేనసఇతి కేచిత్. పక్షే నిజవిక్రమే
ణనిర్ధూతాః పర్జన్యాఇంద్రప్రేరితధ్వనన్మేఘా యయాతాదృశీ శరసంతతిర్యస్యసోర్జు
నః తార్క్ష్యోగరుడఇవ తార్క్ష్యవదతిప్రతాపీత్యర్థః సపన్నగాన్ దానవాన్ పన్నగాన్
దానవాంశ్చేత్యర్థః ద్రావయామాసవహ్నౌగాలయామాస. ఇంద్రప్రేరితాన్మేఘాన్ బా
ణవర్షైర్నిరాకృత్య పలాయమానాన్ పన్నగాదీన్ బాణేనావరుధ్య వహ్నౌదాహ
యామాసేత్యర్థః. ఉభయత్రాప్యుపమాలంకారః. (౪)

మూ॥ దివస్స కృత్వామయశాంతిమేవం ప్రణీతగుప్తిర్హరిణా కృతశ్రీః।
పునః ప్రపేదే నిజమేవ రాష్ట్రం రామాననాలోకనలమ్పటాత్మా॥౫॥

దివఇతి. ఏవంపూర్వోక్తప్రకారేణ దివఃస్వర్గస్య ఆమయశాంతింఉపద్రవనివార
ణంకృత్వా ప్రణీతావిహితా గుప్తిరక్షాయేనసః తథాహరిణాఇంద్రేణపరితుష్టేనసత్కృతిశే
షః కృతాపురస్కారదానేనశ్రీఃశోభా యస్యసతథా రామాయాః సహాగతాయాఃకైకే
య్యాఃఆననాలోకనేలమ్పటఃసాభిలాషః ఆత్మాయస్యసఃయుద్ధశ్రమాపనయనాయశుశ్రూ
షమాణాంకైకేయీం సానురాగంపశ్యన్నిత్యర్థః సదశరథఃపునర్నిజమేవరాష్ట్రంఅయో
ధ్యారాజ్యం ప్రపేదేప్రాప. కేచిత్తురామస్యాననాలోకనలంపటాత్మేత్యాహుః తన్నమ
నోరమంఅసురసంగ్రామాత్పరమేవ రామాద్యుత్పత్తేః. పక్షే ఏవంపూర్వోక్తరీత్యా ప్రణీ
తాకృతాగుప్తిఃఖాండవందహతోవహ్నేఃరక్షా యేనసతథా హరిణాకృష్ణేన కృతాశ్రీ
ర్యస్యసః కృష్ణసహితఇత్యర్థః హరిణాఇంద్రేణవహ్నినావా కృతశ్రీరితివా తాదృశఃసో
ఽర్జునః మయస్యమయనామకదానవస్యశాంతిం కృత్వాశరణాగతంమయదానవంవహ్ని
దాహాద్రక్షిత్వేత్యర్థః రామాయాఃద్రౌపద్యాః సుభద్రాయాశ్చ ఆననాలోకనేలంపటఆ

త్మాయస్య సః రామాననం ద్రష్టుముత్కంఠమానస్సన్నిత్యర్థః. దివః స్వర్గాత్ స్వర్గీయవనాత్ ఖాండవాదిత్యర్థః పునర్నిజమేవ రాష్ట్రం ఇంద్రప్రస్థం ప్రపేదే. (౫)

మూ॥ స్వర్గమార్గస్య మిత్రం యా సా భర్తృవరయోగతః।
తుతోష వనితా భక్తివినమ్రా తనుమధ్యమా॥ ౬॥

స్వర్గేతి. యా స్వర్గమార్గస్య స్వర్గమార్గగమనస్య మరణస్యేత్యర్థః మిత్రం హేతుః రామవనవాసద్వారా తాత్కాలికమరణజనికేత్యర్థః, సా మధ్యమా వనితా పత్నీ కైకేయీ భర్తుః స్వామినః సకాశాత్ వరయోరభీప్సితయోర్యోగతో లాభాత్ వరో జామాతరి వృతౌ దేవతాదేరభీప్సితే చ ఇతి మేదినీ. సేవాసంతోషితాద్రాజ్ఞో వరద్వయం ప్రాప్యేత్యర్థః భక్త్యా అనురాగేణ వినమంతీ ప్రహ్వీభవంతీ తనుయ్యాత్ర క్రియాయాం తద్యథా తథా తుతోష ముముదే వరయోరేకేన రామవనవాసం ద్వితీయేన భరతస్య రాజ్యం యాచిష్యతే. పక్షే యా స్వర్గమార్గస్య స్వర్గవర్త్మవిహారస్య మిత్రం సహాయః దివి జ్యోతిరజరమారభేతామిత్యాదిశ్రుతేః, సా వనితా ద్రౌపదీ భర్తృవరస్య స్వామిశ్రేష్ఠస్య అర్జునస్య యోగతః సంబంధాత్ తుతోష చిరాదర్జునం ప్రాప్య ముముదే ఇత్యర్థః కింభూతా భక్త్యా వినమ్రా స్త్రీ చాసౌ తనుమధ్యమా క్షీణమధ్యా చేతి సా విశేషణయోః కర్మధారయః. (౬)

మూ॥ మహార్ఘ్యముక్తామయసంవిధానప్రకామరమ్యా మణిదారుచిత్రా।
సభా కుమారాధిగతా నృపేణ భేజే సుధర్మేవ సురాధిపేన॥ ౭॥

మహార్ఘేతి. నృపేణ దశరథేన మహార్ఘముక్తామయం మహామూల్యముక్తాబహుళం యత్ సంవిధానం తోరణాదిరచనా తేన ప్రకామరమ్యా అతిరమణీయా తథా మణిభిర్దారుభిశ్చ చిత్రా విచిత్రితా ఆశ్చర్యరూపా వా, తథా కోశపృథివ్యాః కుమారాః కందర్పా ఇవ కుమారాః సుందరపురుషాస్తైరధిగతా వ్యాప్తా కుమారైః రామాదిభిః అధిగతేతి వ్యాఖ్యానం న రుచిరం; దేవాసురసంగ్రామాత్ ప్రతినివృత్తేః ప్రాక్ రామాద్యనుత్పత్తేః; తాదృశీ సభా సురాధిపేన ఇంద్రేణ సుధర్మా దేవసభేవ భేజే ప్రవిష్టా సంగ్రామాత్ప్రతినివృత్య సభాం ప్రవివేశేత్యర్థః. స్యాత్సుధర్మా దేవసభేత్యమరః సాపి మహార్ఘాదివిశేషణవతీ కుమారేణ కార్తికేయేన అధిగతా చ భవతి. పక్షే మహార్ఘా ముక్తా యత్ర సా తథా మయస్య ఖాండవదాహాద్రక్షితస్య మయదానవస్య యత్ సంవిధానం శిల్పకౌశలం తేన ప్రకామరమ్యా కుమారాదర్జునాదధిగతా అర్జునరక్షితమయదానవనిర్మితత్వాదర్జునప్రభావాదేవ లబ్ధేత్యర్థః తాదృశీ సభా నృపేణ యుధిష్ఠిరేణ భేజే ప్రాప్తా; శేషం సమానం. ఉపమాలంకారః. (౭)

మూ॥ ఇష్టావాప్తికృతోపాయః స దేవర్షికృతాదరః।
భీమోద్యమపరః కాలే జరాసంధారితామగాత్॥ ౮॥

ఇష్టేతి. ఇష్టస్య స్వర్గాదేరభిలషితస్య అవాప్తౌ ప్రాప్తౌ కృతః ఉపాయః యజ్ఞాది

సాధనం యేనసః, తథాదేవైఃఋషిభిశ్చ కృతాదరఃకృతసమ్మానః తథాభీమోఽభయంకరోయఉద్యమఃఆరంభః యుద్ధాద్యనుష్ఠానం తత్పరఃసదశరథః కాలేసమయే జరాయావార్ధకస్య సంధారితాంసమ్యగ్ధారిత్వంఅగాత్ కాలేవృద్ధోబభూవేత్యర్థః. పక్షే దేవర్షిణానారదేన కృతాదరఃఆదరేణకథితపాండుసందేశ ఇత్యర్థః అతఏవఇష్టస్యరాజసూయాఖ్యయాగస్య ఆవాప్తౌకృతోపాయఃకృతతదుపాయచింతనః తథాభీమస్యభీమసేనస్యభ్రాతుర్యఉద్యమఃపరాక్రమాడంబరఃతత్పరస్సన్ సయుధిష్ఠిరః కాలేజరాసంధస్యమగధరాజస్య అరితాంశత్రుతాంఅగాత్ భీమద్వారాజరాసంధంహతవానిత్యర్థః. మదర్థంరాజసూయయజ్ఞమాహరస్వేతి పాండుసందేశంనారదాచ్ఛ్రుత్వా కథంసయజ్ఞోభవేదితి తదుపాయంచింతయన్ కృష్ణమానాయ్యతతశ్చజరాసంధవినాశమంతరేణ సనభవేదితినిశమ్య సకృష్ణోభీమార్జునౌతత్రప్రేషయిత్వా భీమేనతంఘాతయామాసేతి భారతీభారతీ. అత్రసఇతిబుద్ధిస్థపరామర్శినాతచ్ఛబ్దేన యుధిష్ఠిరఃసంగతత్వాదుచ్యతే(౯)

మూ॥ వృద్ధభావం గతస్యాపి తస్య పృథ్వీపతేః పరైః।
దుష్ప్రధర్షమభూత్తేజో నైదాఘస్యేవ భాస్వతః॥ ౯॥

వృద్ధేతి. వృద్ధభావంవృద్ధత్వంగతస్యప్రాప్తస్యాపి తస్యపృథ్వీపతేః రాజ్ఞోదశరథస్య తేజః నైదాఘస్యగ్రీష్మకాలీనస్యభాస్వతస్సూర్యస్యేవ పరైశ్శత్రుభిః దుష్ప్రధర్షంఅనతిక్రమణీయమభూత్.ఉపమాలంకారః. పక్షే వృద్ధస్యయోభావఃస్వభావఃశాంతత్వేత్యర్థఃతంగతస్యాపితస్యపృథ్వీపతేఃయుధిష్ఠిరస్య రాజసూయార్థం దిగ్విజయాయప్రవర్తమానస్యేత్యర్థః తేజఃపరైరన్యైఃదుష్ప్రధర్షమభూత్. అన్యత్సమానమ్. (౯)

మూ॥ యథాశ్వమేధేన పురామరుత్తస్తథాపరంయష్టుమియేష భూపః।
సరాజసూయేనతథాచపూర్వంరాజాహరిశ్చన్ద్రఉదారకీర్తిః॥౧౦॥

ఇత్థంరామవనప్రయాణప్రయోజకం దేవాసురసంగ్రామాదికంవర్ణయిత్వా సంప్రతిరామాదిరూపేణ భగవన్నారాయణస్య పుత్రీభావేమూలభూతం యజ్ఞాదికృతందశరథస్యపుణ్యాతిశయం వర్ణయితుమారభతే యథేతి.ఉదారామహతీకీర్తిఃయస్యసతథా ఉదారోదాత్తమహతోరిత్యమరః, సభూపోరాజాదశరథః అశ్వమేధేనయజ్ఞవిశేషేణ పరంపరమేశ్వరంవిష్ణుం యష్టుంపూజయితుంఇయేషఅభిలలాష.అత్రోపమినోతియథాపురాపూర్వం మరుత్తోనృపవిశేషః అశ్వమేధేనపరంయష్టుమియేష యథాచపూర్వంరాజాహరిశ్చంద్రో రాజసూయేనయజ్ఞవిశేషేణయష్టుమియేష తథేత్యర్థః.మరుత్తహరిశ్చంద్రయోరివ తస్యయజ్ఞోఽతిసమృద్ధిమానాసీదిత్యర్థః. అత్రోపమానయోరనేకత్వాన్మాలోపమేయం 'మాలోపమాయదేకస్యోపమానం బహుదృశ్యతే' ఇతిలక్షణాత్. పక్షేస భూపోయుధిష్ఠిరః అశ్వమేధేనమరుత్తోయథా రాజసూయేనహరిశ్చంద్రోయథాచ తథారాజసూయేనపరముత్కృష్టంయథాస్యాత్తథా యష్టుమియేష స్వపితుఃపాండోస్సుచిరమింద్రలోకవాసాయ రాజసూయంయజ్ఞంకర్తుమారేభేఇత్యర్థః శేషంసమానమ్. (౧౦)

This Book is Donated By

మూ॥ సచతురఙ్గయుతం వ్యసృజద్ద్విషాం మనుజవర్గమధృష్యముదాయుధమ్
క్షితిపరిక్రమణాయ తతోఽమునా కఇవ నామ పరోఽన పరాజితః॥ ౧౧॥

సచేతి. చకారః పూర్వాపేక్షయా సముచ్చయే సదశరథః తురంగయుతం అశ్వమేధాలంభనీయాశ్వసహితం ద్విషాం శత్రుణాం జాత్యాశ్రయణాదేకవచనం అధృష్యం అనతిక్రమణీయం ఉదాయుధం ఉత్థాపితాస్త్రం మనుజవర్గం అశ్వరక్షకమనుష్యసమూహం క్షితిపరిక్రమణాయ పృథివీభ్రమణాయ వ్యసృజత్ ప్రాహిణోచ్చ క్షితిం పరిభ్రమంతమశ్వం రక్షితుం మనుజవర్గం నియుక్తవానిత్యర్థః. తతోఽమనుజవర్గాత్ తద్ద్వారేత్యర్థః అమునా దశరథేన కఇవనామ పరః కోవాశ్వాపహారీ శత్రుర్న పరాజితః నవిజితః అశ్వముపహర్తుమాగతః సర్వ ఏవ పరాజిత ఇత్యర్థః. పక్షే సయుధిష్ఠిరః చతుర్భిరంగైస్సేనాంగైర్హస్త్యాదిభిర్యుతం యుక్తం హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయం ఇత్యమరః. ద్విషాం శత్రూణాం అధృష్యం ఉదాయుధం అనుజవర్గం స్వకనిష్ఠభీమార్జునాదికం క్షితిపరిక్రమణాయ రాజసూయాంగకరగ్రహణార్థం సమగ్రాం పృథ్వీం పరిక్రమితుం వ్యసృజత్; తతః తైరనుజవర్గైః అమునా యుధిష్ఠిరేణ కఇవనామపరోఽనపరాజితః సర్వానపి రాజ్ఞః పరాజిత్య తేభ్యః కరోఽగృహీత ఇత్యర్థః. తత ఇతి తృతీయాయాస్తసిః. ద్రుతవిలంబితం వృత్తమ్ ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరావితిలక్షణాత్. (౧౧)

మూ॥ ఆప్రాచ్యాజ్జహ్నుకన్యాజలభరభరితాడంబరాదంబురాశే
రాచప్రత్యగ్రచైత్రానిలలలితలతాస్పందినశ్చందనాద్రేః।
ఆపాశ్చాత్యాచ్చలక్ష్మీపతిరచితనిజావాసముద్రాత్సముద్రా
దాచస్వఃపోదరేభ్యస్తముదజుషత భూరుత్తరేభ్యః కురుభ్యః॥ ౧౨॥

ఆప్రాచ్యాదితి. జహ్నుకన్యాయాః గంగాయాః జలభరేణ ప్రవాహేణ జనిత ఆడంబరః సంరంభః తరంగచాపల్యమితియావత్ యస్య తస్మాత్, ఆడంబరంతుసంరంభేబ్యంహితేతూర్యనిస్వనే ఇతి హేమచంద్రః. ప్రాచ్యాత్ పూర్వదిగ్వర్తినః అంబురాశేః సముద్రాత్ ఆ ప్రాచ్యసముద్రపర్యంతా భూః పృథివీ తం దశరథం ఉదజుషత సిషేవే తౌదాదికస్యజుషధాతోః లఙోరూపం ; యద్యపి దక్షిణసముద్ర ఏవ జాహ్నవీసంగతా న పూర్వసముద్రే తథాపి తత్సంగమస్య పూర్వసముద్రసైకట్యాదేవముక్తం. తథా ప్రత్యగ్రోఽభినవః యశ్చైత్రానిలః చైత్రమాసీయానిలః దాక్షిణాత్యానిల ఇత్యర్థః తేన లలితాః చలితాః యాః లతాస్తాసాం స్పందః చలనం విద్యతే యత్ర తస్మాత్ చందనాద్రేః మలయాచలాత్ ఆచ భూస్తం ఉదజుషత; తథా లక్ష్మీపతినా కృష్ణేన రచితస్య రచయిష్యమాణస్యేత్యర్థః నిజావాసస్య ముద్రా పరిస్థితి ర్యత్ర తస్మాత్ భవిష్యద్ద్వారవతీపురోపలక్షితాదిత్యర్థః పాశ్చాత్యాత్ పశ్చిమదిగ్వర్తినః సముద్రాచ్చ ఆ తత్పర్యంతా చ భూః తం ఉదజుషత; దశరథరాజ్యసమయే ద్వారకాయా అజననాత్ రచితేతి అతీంసాయాం భూతసామాన్యవిహితాక్త్వేతి భవిష్యతి క్తప్రత్య

యః; తథా స్వఃస్వర్గస్య సోదరేభ్యః సదృశేభ్యః ఉత్తరేభ్యః కురుభ్యః సుమేరోరుత్తర దిగ్వర్తికురువర్షేభ్యశ్చ ఆ తత్పర్యన్తా భూస్తం ఉదజూహత ; అత్రపక్షే భూపదం భూస్థితరాజసమూహపరం. ఇత్థం చతుస్సీమావచ్ఛిన్నభూమిస్థితా రాజానస్సర్వేపి తచ్ఛాసన మనుమాన్య తదీయాశ్వం నజగృహురిత్యర్థః; అత్రాభివిధావాఙ్ సీమాభివ్యాప్త్యోరాఙితి ఆరాదాదిత్వాత్ ఆరాదాద్యైరితి తద్యోగే సర్వత్ర పంచమీ. పక్షే తం యుధిష్ఠిరమిత్యేవ విశేషః యుధిష్ఠిరః సర్వాం పృథివీం వశీకృత్య కరం జగ్రాహేతి భావః. స్రగ్ధరావృత్తమిదం మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమితిలక్షణాత్. (౧౨)

మూ॥ కుమారశక్త్యా కరదీకృతాయాం క్షితావపశ్యన్స్వభుజేన సాధ్యమ్।
అజాతశత్రుర్నియమేన రాజా యజ్ఞైర్దివం జేతుమువాహ దీక్షామ్॥ ౧౩॥

కుమారేతి. అజాతః శత్రుః యస్య సః రాజా దశరథః కుమారాణాం అశ్వవారస్సైన్యానాం శక్త్యా బలేన కరదీకృతాయాం కరం రాజగ్రాహ్యభాగం దదాతీతి కరదా అకరదా కరదా కృతా ఇతి కరదీకృతా అభూతతద్భావే చ్విః తథావిధాయాం క్షితౌ కుమారస్స్యాచ్ఛుకే స్కందే యువరాజేశ్వవారకే ఇతి మేదినీ. స్వభుజేన నిజబాహుబలేన సాధ్యం కర్తవ్యం అపశ్యన్ నిజభుజసాధ్యస్య సైన్యసాధనాన్నిశ్చింతస్సన్నిత్యర్థః యజ్ఞైః అశ్వమేధాదిభిః దివం స్వర్గం జేతుం నియమేన యజ్ఞవిధ్యుక్తనియమేన దీక్షామువాహ భేజే అశ్వమేధయజ్ఞే దీక్షితో బభూవేత్యర్థః కుమారస్య రామస్యశక్త్యేతి వ్యాఖ్యానమసత్ తదానీం రామాద్యనుత్పత్తేః. పక్షే అజాతశత్రుర్యుధిష్ఠిరో రాజా కుమారాణాం యువరాజానాం భీమాదీనాం శక్త్యా కరదీకృతాయాం సర్వతో గృహీతకరాయాం క్షితౌ స్వభుజేన సాధ్యం అపశ్యన్ రాజసూయాంగం సర్వతః కరగ్రహణం భ్రాతృభిః ప్రతినిధిభిః నిష్పాదయన్నిత్యర్థః యజ్ఞైః రాజసూయాఖ్యైః దివం జేతుం పితుః సుచిరమింద్రలోకవాసం సంపాదయితుం రాజసూయస్య సర్వయజ్ఞేభ్యః ప్రాధాన్యాత్ యజ్ఞైరితి గౌరవే బహువచనం. దీక్షాం ఉవాహ రాజసూయే దీక్షితో బభూవ. (౧౩)

మూ॥ విధిమనుచరన్ప్రాగ్వంశస్థస్తథా స మహీపతిర్వ్యతనుత హవిర్ధా
రావృష్టిం త్రివిష్టపతుష్టయే। సలిలమమలం కాలేకాలే యథాపి సృజ
న్నపి ధ్రువమనృణతాం ప్రాప్తో నాద్యాప్యముష్య పురందరః॥ ౧౪॥

విధిమితి. విధిం యథోక్తవిధానం అనుచరన్ననుగచ్ఛన్ యథావిధానానుసారీత్యర్థః సమహీపతిః దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ ప్రాగ్వంశో నామ హవనీయవస్త్వధికరణగృహాత్ పూర్వభాగవర్తి సదస్యయజమానాదిస్థిత్యర్థం గృహం ప్రాగ్వంశః ప్రాగ్ఘవిర్గేహాదిత్యమరః; తత్ర తిష్ఠతీతి ప్రాగ్వంశస్థస్సన్ త్రివిష్టపతుష్టయే దేవానాం సంతోషాయ స్వర్గవాచకస్య త్రివిష్టపశబ్దస్య దేవేషు లక్షణా హవిర్ధారాయా వృష్టిం త్యాగం అథ

చవర్ష। తథా వ్యతనుత విస్తారయామాస, యథా పురందర ఇంద్రః కాలే కాలే యథా సమయం అమలం స్వచ్ఛం సలిలం విసృజన్నపి వర్షన్నపి మర్త్యలోకే ఇతి శేషః. ధ్రువం అద్యాపి అముష్య దశరథస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య అనృణతాం నిష్క్రియం న ప్రాప్తః ధ్రువ ముత్ప్రేక్షాయాం, ఏకదా తస్య మహీపతేః మహావిధారావృష్టిముపయుజ్య తన్నిష్క్రి యార్థమివాద్యాపి పురందరో జలం వర్షతీత్యుత్ప్రేక్షా తయా చ మహావిధారావృష్టేరతి ప్రభూతత్వం ధ్వన్యతే అథ చ మహావిధారావృష్టిం సకృదనుభూయ ప్రతిదానతయా తన్నిష్కృప్త స్యజలస్య అసకృద్వర్షణం యుజ్యతే. హరిణీవృత్తమిదమ్ నసమరసలాగః షడ్వేదైర్హ యైర్హరిణీమతా ఇతి లక్షణాత్. (౧౪)

మూ॥ సతర్పయామాస దివం హవిర్భిర్ద్విజేంద్రముఖ్యానపి దక్షిణాభిః।
వసుప్రదానైర్వసుధామశేషాం యశోభిరుచ్చైర్భువనాని సప్త॥౧౫॥

స ఇతి. స దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ హవిర్భిః హవ్యైః దివం స్వర్గం లక్షణయా స్వర్గీయాన్ దేవానిత్యర్థః తర్పయామాస అప్రీణయత్; తథా ద్విజేంద్రముఖ్యానపి బ్రాహ్మణో త్తమానపి ఋత్విగాదీనిత్యర్థః దక్షిణాభిః తర్పయామాస; తథా అశేషాం సర్వాం వసుధాం వసుప్రదానైర్ధనదానైః తర్పయామాస ; తథా సప్తభువనాని భూరాదీని ఉచ్చైరున్నతైః యశోభిః తర్పయామాస సర్వసంతోషజనకః తస్య యజ్ఞ ఆసీదిత్యర్థః. (౧౫)

మూ॥ నిస్పృహాః స్వశరీరేపి తథానర్చ స ఋత్విజః।
యథా తే ధనసంపత్త్యా కుబేరమవమేనిరే॥ ౧౬॥

నిస్పృహ ఇతి. స్వస్య శరీరేపి నిస్పృహః నిరభిలాషః యాచకోపస్థితౌ అతిప్రే మాస్పదం నిజశరీరమపి త్యక్తుం సమర్థ ఇత్యర్థః స దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ ఋత్విజో యాజ్ఞికాన్ తథా అనర్చ దక్షిణాదిభిః పూజయామాస యథా తే ఋత్విజః ధనసంపత్త్యా ధనస మృద్ధ్యా తతో లబ్ధయేతి శేషః కుబేరం ధనదమపి అవమేనిరే ధనినామస్మాకం కతమః కుబేర ఇతి అవజానంతి స్మ, అతిధనినః తే జాతా ఇత్యర్థః. అత్ర కుబేరావజ్ఞాయా అసంబంధేపి తత్సంబంధకల్పనాత్ అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరలంకారః. (౧౬)

మూ॥ ఆరాధితస్తేన మఖే పురస్తాన్మనుష్యమూర్త్యా విహితావతారః।
జగత్త్రయస్యాశిశుపాలకత్వం సమాదధే స్వేన బలేన విష్ణుః॥౧౭॥

ఆరాధిత ఇతి. పురస్తాత్ పూర్వం మఖే యజ్ఞే తేన దశరథేన ఆరాధితః పూజితో విష్ణుః అశ్వమేధస్య విష్ణుదైవతత్వాదితి భావః మనుష్యమూర్త్యా రామాదిమూర్త్యా విహి తావతారః సన్ స్వేన బలేన నిజయా అలౌకికశక్త్యా ఆశిశు బాలకపర్యంతస్యాపి జగత్త్ర యస్య పాలకత్వం రక్షితృత్వం సమాదధే జగ్రాహ ఏతదశ్వమేధజన్యపుణ్యేనైవ భగవా న్విష్ణుః ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞచరావనుప్రవిశ్య రామాదిరూపేణావతీర్య జగత్త్రయం పాలయామాసేత్యర్థః. ఆశిశ్వితి అవ్యయీభావనిష్పన్నం జగత్త్రయవిశేషణం శంబూకశి

రక్ష్చేదేన బ్రాహ్మణబాలకస్య ప్రత్యుజ్జీవనాద్యథోక్తమ్. పక్షే మనుష్యమూర్త్యావాసుదేవరూపేణ విహితావతారః యదువంశే అనతీర్ణః విష్ణుః కృష్ణః తేనయుధిష్ఠిరేణభీష్మాద్యనుమతేనేతి శేషః మఖేరాజసూయయజ్ఞే పురస్తాదితరనృపతిపూజనాత్ప్రాక్ ఆరాధితఃఅర్ఘ్యాదినాపూజితస్సన్ స్వేనబలేన జగత్త్రియస్యఅశిశుపాలకత్వం నాస్తిశిశుపాలః శిశుపాలనామారాజాయత్రతదశిశుపాలకం అకృతసమాసాంతాద్వేతిబుదాదిత్వాత్కః తస్యభావస్తత్త్వం తత్ సమాదధే చకార. ప్రథమంయుధిష్ఠిరకృతమారాధనమసహమానం నిందంతం చశిశుపాలం కృష్ణశ్చక్రేణచిచ్ఛేదేత్యర్థః. (౧౭)

మూ॥ మఖావసానే మఘవత్సమానో యథోచితం యోజితమానపూజాన్।
విశాంపతిర్భూమిపతీన్ విసృజ్య శాంతోపసర్గామవనిం శశాస॥౧౮॥

మఖేతి. మఘవతా ఇంద్రేణసమానస్తుల్యః విశాంమనుష్యాణాంపతిఃదశరథఃపక్షేయుధిష్ఠిరశ్చ విట్పుమాన్మనుజే వైశ్యే ఇతి మేదినీ. మఖస్యాశ్వమేధస్యపక్షేరాజసూయస్య అవసానేఅంతే యథోచితంయథాయోగ్యం యోజితేకృతే మానశ్చిత్తోన్నతిశ్చపూజాచతే యేషాం యద్వాయోజితా మానాయసంమానాయపూజా యేషాంతాన్ భూమిపతీన్ రాజ్ఞో విసృజ్యస్వస్వవిషయాన్ ప్రస్థాప్య శాంతోనివృత్త ఉపసర్గఉపద్రవోయత్రతాం; ఉపసర్గఉపద్రవే। ప్రాదౌచరోగభేదేచ ఇతిహేమచంద్రః; అవనింపృథివీం శశాసపాలితవాన్. (౧౮)

మూ॥ తథా భూలోకచంద్రస్య సమృద్ధిరతివాసవా।
జ్యోత్స్నేవ చక్రవాకాణా మాసీద్దుఃఖాయ దుర్హృదామ్॥౧౯॥

తథేతి. భూలోకస్యఆహ్లాదకత్వాచ్చంద్రఇవ భూలోకచంద్రః తస్యదశరథస్యపక్షేయుధిష్ఠిరస్య అతివాసవావాసవమింద్రమతిక్రాంతా ఇంద్రసమృద్ధేరప్యధికేత్యర్థః తథాతాదృశీసమృద్ధిఃసంపత్తిః చక్రవాకాణాంనిశావిరహిపక్షివిశేషాణాం జ్యోత్స్నకౌముదీవ దుర్హృదాంద్విషతాందుఃఖాయఆసీత్ ద్విషద్ద్వేషణదుర్హృదఇత్యమరః.అత్రసమృద్ధౌజ్యోత్స్నాసామ్యాద్యథాశీతళాపిజ్యోత్స్నా చక్రవాకాణాందుఃఖాయజాయతే తథాపరప్రయోజనైకఫలాపి తస్యసమృద్ధిశ్శత్రూణాందుఃఖాయజాతేత్యర్థఃఅతఏవరాజ్ఞిచంద్రత్వారోపోయుజ్యతే తేనాత్రరూపకోపమయోరంగాంగిత్వేనసంకరః. (౧౯)

మూ॥ అతర్క్యే కృతపాతస్య పయసీవ పరాభవే।
తద్విపక్షజనస్యాభూత్ హృదిచింతామయోజ్వరః॥ ౨౦॥

అతర్క్యేఇతి. తద్విపక్షజనస్యదశరథశత్రుజనస్య హృదిచింతామయః కుత్రగంతవ్యం కుత్రవాస్థాతవ్యమిత్యాదిభావనారూపో జ్వరఃసంతాపోఽభూత్ కింభూతస్య అతర్క్యేతర్కయితుమశక్యే పయసిజలఇవ పరాభవేధర్షణాయాం కృతపాతస్యకృతమజ్జనస్య కఃపరాభవోస్మాకంవిధాస్యతేఇతి అతర్కణీయంపరాభవంచింతయమానస్యేత్యర్థః యథాగంభీర్యాదిభిరాచ్ఛన్నతయా అతర్క్యేఅపకృష్టపయసి కృతపాతస్యజన

స్య జ్వరోభవదిత్యర్థః. ఉపమా. పక్షే, మయదానవకౌశలాత్ అతర్క్యా యస్మిన్ దర్పయస్త్రైవ సని శ్చే తుమశక్యే స్థలత్వేన నిశ్చితే ఇత్యర్థః పరాభవేఽవభీమాద్యుపహాసజననాత్ సాత్యాన్తూర్తి మత్పరాభవే పయసి మయనిర్మిత సభాధిష్ఠితస్య కస్యచిత్సరసో జలే కృతపాతస్య పతిత స్య తద్విపక్షజనస్య యుధిష్ఠిరశత్రుజనస్య దుర్యోధనస్య హృదిక థమస్య శ్రియం గ్రహీ ష్యామీతి చింతామయో జ్వరోఽభూత్ మయదానవకౌశలేన జలే స్థలభ్రాంత్యా పతి తో దుర్యోధనో భీమేనోపహసితః పరాభూతశ్చింతాం ప్రాపేత్యర్థః. అత్రఉత్ప్రేక్షా యామివశబ్దః, ఉపమావాచకస్యఉపమానోత్తరత్వవత్ తస్యఉత్ప్రేక్షణీయవాచకోత్త రత్వనియమాభావాదుత్ప్రేక్షణీయవాచకపరాభవపదస్య ప్రాక్ప్రవేశేపి నక్షతిః తేనా త్రపూర్వార్థఉత్ప్రేక్షాలంకారః. (౨౦)

మూ॥ వర్తమానోవయస్యంతే ప్రజ్ఞాదృగథ భూపతిః।

జ్యేష్ఠే నిజసుతే లక్ష్మీమాధాతుం మతిమాదధే॥ ౨౧॥

ఇత్థం ప్రాసంగికముక్త్వా ప్రకృతం ప్రస్తౌతి వర్తమానఇతి. అథానంతరం అంతే చరమే వార్ధకే ఇత్యర్థః వయసి వర్తమానః ప్రజ్ఞయా బుద్ధ్యా పశ్యతీతి ప్రజ్ఞాదృక్ సదసద్వి వేచక ఇత్యర్థః భూపతిః దశరథః జ్యేష్ఠే నిజసుతే రామే లక్ష్మీం రాజ్యలక్ష్మీం ఆధాతుం అ ర్పయితుం రామాయ రాజ్యం దాతుమిత్యర్థః మతిం ఆదధే నిశ్చయం చకార అస్మిన్ పక్షే రా మాయ రాజ్యదాననిశ్చయం ప్రతి అంతే వయసి వర్తమానత్వస్య ప్రజ్ఞాదృక్త్వస్య చ హేతు త్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. పక్షే అథ పరాభూతస్య దుర్యోధనస్యా గమనానంతరం అంతే వయసి వర్తమానః వృద్ధః ప్రజ్ఞైవ దృక్చక్షుః యస్య సః అంధ ఇత్యర్థః భూపతిః ధృతరాష్ట్రః జ్యేష్ఠే నిజసుతే దుర్యోధనే లక్ష్మీం ఆధాతుం యేన కేనాపి ఛలాది నా యుధిష్ఠిరాదాచ్ఛిద్య దుర్యోధనాయ సంపూర్ణరాజ్యలక్ష్మీం దాతుమిత్యర్థః మ తిం ఆదధే నిశ్చికాయ. (౨౧)

మూ॥ అభిరామం ప్రవృత్తాపి కులజ్యేష్ఠమపోహ్య తం।

పృథులా భరతం లక్ష్మీర్దుర్యోధనమియేష సా॥ ౨౨॥

అభిరామమితి. అభిరామం రామం లక్ష్మీకృత్య ప్రవృత్తాపి గంతుకామాపి రామా య దిత్సితాపీత్యర్థః పృథులా మహతీ సా లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః కులజ్యేష్ఠం గోత్రజ్యేష్ఠం తం రా మం అపోహ్య పరిత్యజ్య దుర్యోధనం శత్రుభిర్దుఃఖేన యోధనీయం భరతం భరతనామకం దశరథపుత్రం ఇయేష అభిలలాష రామం వర్జయిత్వా భరతాయ రాజ్యం దేయమితి కైక య్యా చింతయామాసేత్యర్థః. అభిరామమితి లక్షణేఽభిప్రతిపర్యనవ ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా దభియో గే ద్వితీయా. పక్షే ప్రవృత్తాపి యుధిష్ఠిరే వర్తమానాపి సా లక్ష్మీః అభిరామం నృపగుణసామ గ్ర్యసంబంధాన్మనోజ్ఞం కులజ్యేష్ఠం తం యుధిష్ఠిరం అపోహ్య పృథో మహతి లాభే రతం స్వ రాజ్యే సత్యపి అధికం యుధిష్ఠిరరాజ్యం లబ్ధుమనస్కం దుర్యోధనం ఇయేష కియత్కాలం దుర్యోధనే వర్తితుమభిలలాషేత్యర్థః చపలా హి లక్ష్మీరేకత్ర చిరం తిష్ఠతీతి భావః. (౨౨)

మూ॥ సుధీరసౌ బలోద్యోగాద్రాజా దేవనతః శ్రియం
ధర్మపుత్రే స్థిరాం వ్యాజైర్వినా కర్తుం మనో దధే॥ ౨౩॥

సు ఇతి. సుధీః సుబుద్ధిః తథా దేవనతః దేవేషు ప్రణతః ధార్మిక ఇత్యర్థః అసౌ రాజా దశరథః బలానాం సైన్యానాం ఉద్యోగాత్ రక్షాసంబంధాత్ స్థిరాం నిశ్చలాం శత్రుభిరనతిక్రమణీయామిత్యర్థః శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ధర్మపుత్రే ధర్మప్రధానే పుత్రే రామే వ్యాజైః కపటైర్వినా కర్తుం నిష్కపటం రాజ్యం రామాయ దాతుమిత్యర్థః మనో దధే ఇయేష అత్ర రామాయ రాజ్యదానం ప్రతి సుధీత్వస్య దేవనతత్వస్య చ హేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. పక్షే రాజా ధృతరాష్ట్రః దుర్యోధనో వా ధర్మపుత్రే యుధిష్ఠిరే స్థిరాం స్థిరతయా వర్తమానాం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం సుధీరః దేవనచతురః యస్సౌబలః సుబలస్య పతనయః శకునిః తస్యోద్యోగాత్ యత్నాత్ వ్యాజైః ఛలైః దేవనతః పాశక్రీడనాత్ వినా కర్తుం అపనేతుం గృహీతుమిత్యర్థః మనో దధే నిశ్చితాయ యుధిష్ఠిరస్య రాజ్యాపహారణాయ శకునినా ఛలద్యూతం ప్రవర్తయితుమ్మంత్రయామాసేత్యర్థః. (౨౩)

మూ॥ భరతజ్యాయసో దీప్తా దాయాదజననీతయా।
ద్యూతకేళ్యా నళస్యేవ లక్ష్మీర్మంథరయా హృతా॥ ౨౪॥

భరతేతి. భరతస్య జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠో రామః తస్య దీప్తా ఉజ్జ్వలా లక్ష్మీః పిత్రా దాస్యమానా రాజ్యలక్ష్మీః దాయాదస్య సపిండస్య భరతస్యేత్యర్థః జననీం కైకేయీం ఇతయా ప్రాప్తయా తదర్థమేవ కైకేయీసమీపం గతయేత్యర్థః మంథరయా కైకేయీపరిచారికయా ద్యూతకేళ్యా ద్యూతక్రీడయా నళస్యేవ నైషధస్యేవ హృతా హృత్వా భరతాయ దాపితా యథా ద్యూతకేళ్యా నళస్య లక్ష్మీర్హృతా తథేత్యర్థః మంథరా కిల రామస్య రాజ్యలాభే హృష్యన్తీం కైకేయీముపసృత్య కిమితి శోచనీయే సపత్నీతనయరాజ్యలాభే హృష్యసీత్యాదినా ప్రతికూలచిత్తాం తాం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వదత్తవరద్వయదానముద్భావ్య భరతస్య రాజ్యం రామస్య వనగమనం చ రాజానమంగీకారయంతీ రామస్య రాజ్యం జహారేతి రామాయణకథా. పక్షే దాయాదజనేన జ్ఞాతిజనేన దుర్యోధనాదినా నీతయా ప్రాపితయా కారితయేత్యర్థః మంథరయా మంథో మంథనం విలోడనం ఉపతాప ఇతి యావత్ తం రాతి దదాతీతి సా తథా తయా క్లేశప్రదయేత్యర్థః యద్వా మంథరయా వక్రయా సకపటయేత్యర్థః మంథరః కోశబలయోః బాఢమంథానయోః పుమాన్। కుసుంభ్యాం నద్వయోర్మంద్దేపృథావక్రేభిధేయవదితి మేదినీ. ద్యూతకేళ్యా శకునికృతయా ద్యూతక్రీడయా నళస్యేవ నిషధాధిపతేరివ భరతజ్యాయసః భరతకులజ్యేష్ఠస్య యుధిష్ఠిరస్య దీప్తా లక్ష్మీః రాజ్యం హృతా; ద్యూతకేళ్యేతి కర్తరి తృతీయా ఉభయత్రాప్యుపమాలంకారః (౨౪)

మూ॥ దుశ్శాసనావలేపేన భరతానిష్టకారిణా।
తస్య లక్ష్మీర్విపక్షేణ కృష్టా కాంతా కచేష్వివ॥ ౨౫॥

దుశ్శాసనేతి. భరతానిష్టకారిణా భరతస్య స్వపుత్రస్య రాజప్రాప్తిరూపం అని

ష్టంఇష్టవద్భాసమానమపి పిత్రుమరణాదిహేతుత్వాద్వస్తుతో౽నిష్టం యద్వ్యాసలిక్షేపే రామే గ్రహణానౌచిత్యాత్తద్రూపంఅనీప్సితం కరోతీతి తేన దుశ్శాసనాపలేపేనదుశ్శాసనో దురపనేయో యోపలేపఃపతి ప్రేమాస్పదత్వగర్వస్తేన హేతునా యద్వాగుణీకృతంయచ్ఛాసనం మంథరాకృతప్రబోధనం తదపలేపేనతజ్జన్యగర్వేణ హేతునా విపక్షేణకైకేయీరూపేణశత్రుణాకర్త్రా తస్యరామస్యలక్ష్మీః కచేషుకాంతేవకృష్టానీతా ఉపమయాబలాద్గృహీతేత్యర్థః. పక్షే భరతస్యభరతవంశస్య అనిష్టకారిణావినాశహేతుత్వాదశుభకారిణా విపక్షేణశత్రుణా దుశ్శాసనస్యదుర్యోధనభ్రాతుః అపలేపేనకృదభిహితభావత్వాత్ అవలిప్తదుశ్శాసనేనేత్యర్థఃదుర్యోధనాజ్ఞప్తేనేతి శేషః తస్యయుధిష్ఠిరస్యలక్ష్మీఃసాక్షాల్లక్ష్మీరూపా కాంతా ద్రౌపదీ కచేషుకేశేషుకృష్టా కేశేష్వాకృష్యసభాయామానీతేత్యర్థః ఇవేతివాక్యపూరణేఅవధారణేవా కచేష్వేవాకృష్యానీతా నతుసామవాదాదినేత్యర్థః. అథేవచాపమేవ్య నియోగేవాక్యపూరణే|అవధారణేచేతి మేదినీ. (౨౫)

మూ॥ నైవ సభ్యా న గురవో న మిత్రజ్ఞాతిబాంధవాః ।
తం నివారయితుం శేకుః క్రియమాణం మహానయం॥ ౨౬॥

నైవేతి. క్రియమాణం కైకేయ్యాపక్షే దుర్యోధనేన విధీయమానం తం రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య రాజ్యభ్రంశనరూపంమహాంతమనయందుర్నీతిం నివారయితుం సభ్యాఃసభాసదో నైవశేకుః తథాగురవోవసిష్ఠాదయఃపక్షే ద్రోణాదయః న శేకుః తథామిత్రాణిసుహృదః జ్ఞాతయఃసగోత్రాః బాంధవాఃఆత్మపితృమాతృసంబంధిత్వేనత్రివిధా స్తేషాంద్వంద్వః తేచన శేకుః. (౨౬)

మూ॥ గురుభిః కల్పితం సోఽథ వత్సరాదాచతుర్దశాత్ ।
ఆరణ్యకవ్రతం ధీరః సానుజః ప్రత్యపద్యత॥ ౨౭॥

గురుభిరితి. ధీరస్సుబుద్ధిఃసరామః అథానంతరం గురుభిర్దశరథేనకైకేయీవరదానవశీకృతేనేత్యర్థః గౌరవాద్బహువచనం; కల్పితంనిరూపితం ఆచతుర్దశాద్వత్సరాత్ చతుర్దశసంఖ్యాపూరకరూపవత్సరపర్యంత మభివ్యాప్య అభివిధావాఙ్ ; అరణ్యకానాంఅరణ్యవాసిమునీనాం వ్రతంజటావల్కలధారణాదిపూర్వకవనవాసలక్షణం నియమం సానుజఃసలక్ష్మణస్సన్ ప్రత్యపద్యతఅంగీచకార ; అత్రారణ్యకవ్రతప్రతిపత్తింప్రతి గురుకల్పితత్వస్యధీరత్వస్యచ హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకంకావ్యలింగమలంకారః. పక్షే ధీరస్సయుధిష్ఠిరః సానుజఃభీమాదిసహితఃసన్ గురుభిఃభీష్మద్రోణాదిభిః కల్పితంఆచతుర్దశాద్వత్సరాత్ ; అత్రమర్యాదాయామాఙ్ చతుర్దశవత్సరంమర్యాదీకృత్య ద్వాదశవత్సరాన్యత్రకుత్రచిద్వనేవాసః తతఏకంవత్సరంఅజ్ఞాతవాసః ఇతిత్రయోదశవత్సరపర్యంతమిత్యర్థః ఆరణ్యకవ్రతంప్రత్యపద్యత, (౨౭)

మూ॥ సరాజ్యమైంద్రేణపదేనతుల్యంగురుప్రియార్థంతృణవద్విహాయ।
ఆరణ్యవాసాయ ధృతప్రతిజ్ఞః ప్రతస్థివాన్సావరజః సదారః॥ ౨౮॥

సఇతి. సరామః గురుప్రియార్థం గురోఃదశరథస్యయత్ప్రియంసత్యవాదిత్వర

క్షణరూపంతదర్థం ఐంద్రేణఇంద్రసంబంధినాపదేనాధిపత్యేన స్వారాజ్యేనేత్యర్థః తుల్యంసమానం తుల్యార్థేఽరతులోపమైర్వేతితృతీయా. రాజ్యంతృణవత్ తృణమివవిహాయఅక్లేశంపరిత్యజ్యేత్యర్థః అరణ్యవాసాయవనవాసాయ చతుర్దశవత్సరానితిశేషః ధృతప్రతిజ్ఞఃకృతాంగీకారఃసన్ సావరజఃఅవరజేనకనిష్ఠేనలక్ష్మణేనసహితః తథాసదారఃసీతయాసహితస్సన్ ప్రతస్థేవాన్ వనమితిశేషః.పక్షేసయుధిష్ఠిరః గురోఃధృతరాష్ట్ర స్యప్రియార్థం సావరజఃభీమాదిసహితః సదారఃద్రౌపదీసహితః శేషంతుల్యమ్. (౨౮)

మూ॥ అపోఢరత్నాభరణం రథేన నిర్యాంతమేనం నగరాన్నిరీక్ష్య।
విమోక్తుమస్రూణిచిరంజనానామాసీన్నపర్యాప్తమివాక్షియుగ్మమ్॥ ౨౯॥

అపోఢేతి. అపోఢానిత్యక్తాని రత్నాభరణానియేనతం తథారథేననగరాదయోధ్యాయాః పక్షేహస్తినాయాః నిర్యాంతంనిర్గచ్ఛంతమేనంరామం పక్షే యుధిష్ఠిరంనిరీక్ష్య జనానాంపౌరాణామక్షియుగ్మం నయనద్వయం చిరంఅస్రూణివిమోక్తుం పర్యాప్తం సమాప్తిసమర్థంనాసీదివ; చిరమశ్రుత్యాగసమాప్తిసమర్థంనబభూవేవ తథావిధంతందృష్ట్వా పౌరాశ్చిరమత్యంతంరురుదురిత్యర్థః. (౨౯)

మూ॥ రాజేంద్రవేషాపగమేపి నైనం సౌభాగ్యలక్ష్మీశ్శ్లథయాంబభూవ।
సురాసురైస్స్వీకృతరత్నరాశిస్తథాపిరత్నాకరఏవసింధుః॥ ౩౦॥

రాజేంద్రేతి. రాజేంద్రస్యచక్రవర్తినో యోవేషోమకుటాద్యలంకారః తస్యఅపగమేపిపరిత్యాగేఽపి సౌభాగ్యలక్ష్మీఃస్వాభావికసౌందర్యశోభా భావిసౌభాగ్యవ్యంజికాశోభావా ఏనంరామంపక్షేయుధిష్ఠిరం నశ్లథయాంబభూవనతత్యాజ; తథాహి సింధుఃసముద్రఃసురాసురైస్సురైరసురైశ్చ నిత్యవిరోధిత్వాభావాన్నైకవద్భావః. స్వీకృతోగృహీతో రత్నరాశిఃకౌస్తుభాదిరత్నసమూహో యస్యసతథా తథాపిరత్నాకరఏవ రత్నానామాకరత్వాత్ సరత్నఏవేత్యర్థః అత్రసౌభాగ్యలక్ష్మీయుక్తత్వరత్నాకరత్వయోః బింబప్రతిబింబభావే పర్యవసానా ద్దృష్టాంతాలంకారః దృష్టాంతఃపునరతేషాంసర్వేషాంప్రతిబింబనం ఇతిలక్షణాత్. (౩౦)

మూ॥ స్థితేప్యుదగ్రే పురి రాజవంశ్యేజ్యాయాంసమేనం నజహౌ జనౌఘః।
ద్వారోపకంఠస్థితశంకరోపి బాణః కిమాసీద్భువనస్య పూజ్యః॥ ౩౧॥

స్థితఇతి. ఉదగ్రేఉన్నతేగుణవతీత్యర్థః రాజవంశ్యేరాజతనయేభరతేపక్షేదుర్యోధనే పురిఅయోధ్యాయాంపక్షేహస్తినాయాం స్థితేపిన్రుపతయావర్తమానేసత్యపి జనౌఘఃపౌరసమూహః జ్యాయాంసంగుణవయసోర్జ్యేష్ఠం ఏనంరామంపక్షేయుధిష్ఠిరం నజహౌనతత్యాజ, కియద్దూరమేనమనుజగామేత్యర్థః. నకేవలముదగ్రత్వం పౌరానురాగజనకం కింతుజ్యేష్ఠత్వాదినాయథార్థాధికారిత్వమపీతిభావః. దృష్టాంతేనేదంద్రఢయతి ద్వారోపకంఠేపురద్వారసమీపే స్థితఃశంకరఃశివోయస్యసతథాతాదృశోపి బాణోబాణాసురః కింభువనస్యదేవాదిజనబృందస్య పూజ్యోమాన్యఆసీత్ అపితునైవ అను

రత్వాదితిభావః దృష్టాంతాలంకారః. అత్రరామాయణపక్షేతదానీమయోధ్యాయాం భరతస్యానవస్థానేపి స్వామిత్వసంబంధసద్భావనిశ్చయాత్ పురిస్థితేపీతికథనం నానుపపన్నమిత్యవగంతవ్యమ్.

మూ॥ రాష్ట్రాదంతఃకలహకలుషాన్మథ్యమానాదివాబ్ధే స్తన్వీ బాలా కిసలయవన్మృదుర్నిర్గతాప్యుజ్జ్వలాంగీ। భర్తుః ప్రేమ్ణా వనభువమపి ప్రస్థితా రాజకన్యా శంభోర్జూటం నవశశికలా సంశ్రయంతీవ రేజే॥ ౩౨॥

రాష్ట్రాదితి. మథ్యమానాత్ దేవాసురకృతమథనేనకలుషీకృతా దబ్ధేఃక్షీరోదాదివ అంతఃకలహేనఅభ్యంతరస్థవిమనాయమానప్రకృతిజనితవివాదేన కలుషాత్ అప్రసన్నాత్ రాష్ట్రాత్ రాజ్యాత్ నిర్గతా రాజకన్యాసీతాపక్షేద్రౌపదీ నిర్గతాపీత్యత్ర అపిపదం తాత్పర్యవశాత్ తన్వీత్యాదివిశేషణచతుష్టయేఅన్వేతి. తన్వీకృశావయవాపి బాలానవయౌవనాపి కిసలయవత్ నవపల్లవవత్ మృదుఃకోమళాపి ఉజ్జ్వలమంగంయస్యాస్సాపి సర్వథాఅంతఃపురవాసయోగ్యాపీత్యర్థః భర్తుర్వనంగచ్ఛతఃస్వామినః ప్రేమ్ణాస్నేహేన వనభువమపిఅతిభయదామరణ్యభూమిమపి ప్రస్థితాసతీ శంభోశ్శివస్యజూటంజటాంజూటోజటాయామితిశబ్దరత్నావళీ. సంశ్రయంతీభజమానా నవశశికలేవనవచంద్రఖండమివ రేజేశుశుభే సాధ్వీనాంభర్త్రనుగమనస్యన్యాయ్యత్వాదితిభావః యథామథ్యమానాదబ్ధేఃనిర్గత్య శంభోర్జటామాశ్రయంతీ నవశశికలారాజతే తథేత్యర్థః శ్రౌతీయముపమా. మందాక్రాంతావృత్తమిదమ్ మందాక్రాంతాజలధిషడగైర్మ్భౌ నతౌ తాద్గురూచేత్ ఇతిలక్షణాత్. (౩౨)

మూ॥ నిరస్తముక్తాభరణాపి గేహాద్వినిర్గతా సా నిజయైవ భాసా।
విద్యోతయామాస నరేంద్రమార్గం తటిల్లతా మేఘవినిస్సృతేవ॥ ౩౩॥

నిరస్తేతి. గేహాదంతఃపురా ద్వినిర్గతాసాసీతాపక్షేద్రౌపదీచ నిరస్తానిపరిత్యక్తాని ముక్తాభరణానిముక్తాప్రధానభూషణాని యయాసాతథాతాదృశ్యపి మేఘాద్వినిస్సృతాతటిల్లతేవవిద్యుద్లతేవ నిజయైవస్వాభావిక్యైవ భాసాకాంత్యానరేంద్రమార్గంరాజపథం విద్యోతయామాసశోభయాంచకార ఉపమాలంకారః. (౩౩)

మూ॥ బాష్పాంబుభిఃక్షాళితరాజమార్గైస్సగద్గదంవ్యాహృతసాధువాదైః।
వ్యలోకి సా పౌరజనైరసూర్యంపశ్యాపి మధ్యేనగరం వ్రజంతీ॥ ౩౪॥

బాష్పేతి. బాష్పాంబుభిరశ్రుభిఃకరణైః క్షాళితోధౌతో రాజమార్గోయైస్తైస్తథాతైఃఅతిరుదద్భిరిత్యర్థః బాష్పాంబుజంబాలితరాజమార్గైరితిక్వచిత్పాఠః తత్రజంబాలితఃకర్దమితఇత్యర్థః తథాసగద్గదంశోకాధిక్యాదస్పష్టంయథాతథా వ్యాహృతఃకథితః సాధువాదఃప్రశస్యతమాసి యాత్వమేవంవిపత్కాలేపి పతిమనుగచ్ఛసీత్యాది

రూపః ప్రశంసాలాపోయైస్తేతథాతైః పౌరజనైః అసూర్యంపశ్యాపిసూర్యమపిద్రష్టుం నోచితాపి సదాఅంతఃపురఏవగోప్యాపీత్యర్థః మధ్యేనగరంనగరస్యమధ్యే వ్రజంతీసాసీతాపక్షేద్రౌపదీచ వ్యలోకిదృష్టా అసూర్యంపశ్యేతిఉగ్రాసూర్యాద్దృశఇతిఖశ్ ,నఞర్థస్యక్రియాన్వయిత్వేనాగమకత్వేఽపి సమాసోవైవక్షికః. మధ్యేనగరమితి పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావనిపాతః. అత్రాసూర్యంపశ్యత్వేనోపక్షిప్తమంతఃపురవాసోచిత్యంక్వ నగరమధ్యభ్రమణంచక్వేతి విసదృశయోర్ఘటనా ద్విషమాలంకారః;క్వచిద్యదతివైధర్మ్యాన్న శ్లేషోఘటనామియాత్ ఇత్యాదిలక్షణాత్. (౩౪)

మూ॥ కృతానుయాత్రాన్ సహ మిత్రబంధుభిర్నివర్త్య భూయోనగరా
య నైగమాన్ । సధర్మజన్మా నిజకీర్తినిర్మలాం సురాపగాం ప్రా
ప సుమంత్రసంగతః॥ ౩౫॥

కృతేతి. ధర్మస్యజన్మ యస్మాత్సఃధర్మప్రవర్తకఇత్యర్థఃసరామః మిత్రైస్సుహృద్భిఃబంధుభిరాత్మీయైశ్చసహ కృతాఅనుయాత్రాఅనుగమనంయైస్తే తథాతాన్నైగమాన్ నగరవాసినః నైగమస్స్యాదుపనిషద్వణిజోర్నాగరేపిచేతివిశ్వః.నగరాయనగరంగంతుం తుజర్థాత్ కర్మణఇతిచతుర్థీ. భూయఃపౌనఃపున్యేననివర్త్య అనురుధ్య ఇతఃపరంతథాప్యపరిత్యజతస్తాన్ తమసాతీరే కృతైకరాత్రిక్షేపఃప్రత్యూషఏవాలక్ష్యగమనేనవంచయిత్వేతిరామాయణైకవాక్యత్వాదవగంతవ్యం. సుమంత్రేణతన్నామసారథినాసంగతఃసుమంత్రోపనీతరథమారూఢస్సన్ నిజకీర్తినిర్మలాంస్వకీర్తివద్విశదాం సురాపగాంగంగాంప్రాపశృంగబేరపురసన్నిధానేఇతి శేషః.పక్షేసధర్మజన్మాధర్మతనయోయుధిష్ఠిరః సుమంత్రసంగతఃపౌరజనసహగమనంనశ్రేయఇతి సుష్ఠుమంత్రణాసహితఃసన్ నైగమాన్ భూయోనగరాయనివర్త్య యూయంనగరమేవగచ్ఛత తత్రమదాత్మీయాన్ పాలయత తేనైవమే పరమాప్రీతిర్భవేదిత్యుక్త్వావిసృజ్యేత్యర్థఃసురాపగాంగంగాంప్రాప గంగాతీరేప్రమాణాఖ్యవటవృక్షమూలంగత్వాతత్ర తాంరజనీంయాపయామాసేత్యర్థః శేషంపూర్వవత్. అత్ర స్వకీర్తినిర్మలామిత్యనేనప్రసిద్ధోపమానభూతాయాఃసురాపగాయాఃఉపమేయత్వకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారఃప్రసిద్ధస్యోపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమిత్యాదిలక్షణాత్.(౩౫)

మూ॥ తాంయజ్ఞభూమిప్రభవాంపురంధ్రీధురందధానాంవ్యసనాభిభూతామ్
ఆశ్వాసయంతీవసహంసవాణీ పస్పర్శగంగా లహరీసమీరైః॥౩౬॥

తామితి. యజ్ఞభూమిర్యజ్ఞార్థంలాంగలకృష్టభూమిఃపక్షేయజ్ఞకుండం ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానంయస్యాస్సాతథాతాం తథాపురంధ్రీణాంసతీనాం ధురంభారంపాతివ్రత్యమిత్యర్థః సతీనామగ్రగణ్యత్వంవా ధూః స్త్రీయానముఖేభారేఇతియాదవః. దధానాంసతీనామగ్రేకీర్తనీయామిత్యర్థః వ్యసనేనవిపదాఅభిభూతాం వ్యాకులీకృతాంవ్యసనంవిపదిభ్రంశదోషే కామజకోపజేఇత్యమరః. తాంసీతాంపక్షేద్రౌపదీంచ ఆశ్వాసయంతీవ

హేతౌశతృప్రత్యయః ఆశ్వాసయితుమివేత్యర్థః సహంసవాణీహంసవాణ్యాసహవర్త మానాగంగా లహరీసమీరైస్తరంగవాతైః పస్పర్శ, అన్యాపివ్యసనాభిభూతాం కామపి మధురవచనాంగస్పర్శనాభ్యాంఆశ్వాసయతి తేనాత్రగంగాయా మాశ్వాసనకర్తృత్వవ్య హారప్రతీతే రాశ్వాసయంతీవేత్యుత్ప్రేక్షానుప్రాణితా సమాసోక్తిరలంకారః. (౩౬)

మూ॥ గుహానుబంధాద్గహనం వనం స ప్రవిశ్య చీరీ జటిలో జటాలైః।
సమేయివాన్సావరజో మునీంద్రైస్సతాంహి సంగోవ్యసనార్ణవే నౌః॥౩౭॥

గుహేతి. చీరీపరిహితచీరవసనః సావరజఃసలక్ష్మణఃసరామః గుహస్యనిషాదాధిపస్య అనుబంధాత్ సంబంధాత్ యజ్గర్భత్వాత్పంచమీ నిషాదాధిపసంబంధంప్రాప్య శృంగబెరపురసన్నిధానే గుహేనసహఏకరాత్రముషిత్వేత్యర్థః జటిలస్సన్ గుహానీతేనన్యగ్రోధక్షీరేణకేశాన్జటావిధాయేత్యర్థః గహనందుర్గమంవనంప్రవిశ్య గహనం విపినేదుర్గగహ్వరేకలిలేపిచేతివిశ్వః. జటాలైర్జటావద్భిర్మునీంద్రైః సమేయివాన్సంగతోబభూవ మునీంద్రైస్సమేత్యరాజ్యాదివిరహదుఃఖంతత్యాజేత్యర్థః. ఉక్తమర్థంద్రఢయతి హియతః సతాంసాధూనాం సంగఃసన్నికర్షః వ్యసనంవిపదేవఅర్ణవోదుస్తరత్వాత్ సముద్రస్తత్ర నౌఃపోతః తత్పారప్రదఇత్యర్థః వ్యసనంవిపదిభ్రంశేఇత్యమరః. అత్రసమస్తవస్తువిషయసాంగరూపకపరిపుష్టః సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః పక్షే సావరజఃభీమాద్యనుజసహితః సయుధిష్ఠిరః గుహానుబంధాత్ గుహా దేవఖాతబిలం దేవఖాతబిలేగుహేత్యమరః. తత్సంబంధాత్ గహనందుష్ప్రవేశంవనంకామ్యకమరణ్యంప్రవిశ్య మునీంద్రైస్సమేయివాన్ శేషంసమానమ్. (౩౭)

మూ॥ వసన్ శూన్యఇవారణ్యే నగరే తద్గురుర్జనః।
తద్వియోగపరిక్లేశాచ్ఛ్రేయోమృత్యుమమన్యత॥ ౩౮॥

వసన్నితి. తస్యరామస్యగురుర్జనోదశరథః అరణ్యఇవశూన్యేరామాదిరహితేనగరే వసన్ సన్ తద్వియోగపరిక్లేశాత్ రామాదివిరహజనితదుఃఖాధిక్యాద్ధేతోః శ్రేయోమృత్యుం తాదృశదుఃఖానుభవప్రతిబంధకత్వాత్ మంగళకరంమృత్యుం అమన్యతఅనుబభూవ మమారేత్యర్థః అస్మిన్పక్షే శ్రేయోమృత్యుమేకంపదంఅన్యథా శ్రేయాంసమితిస్యాత్. పక్షే తేషాంగురుర్జనఃకుంతీ తద్వియోగపరిక్లేశాత్ యుధిష్ఠిరాదివిరహజనితపరిక్లేశమపేక్ష్య యజ్గర్భత్వాత్పంచమీ మృత్యుంమరణం శ్రేయఃసుఖం అమన్యత మన్యతేస్మ పుత్రవిరహదుఃఖవజ్జీవనాపేక్షయా మమ మృత్యురపి వరమితి మన్యతేస్మేత్యర్థః అత్రశ్రేయసోవిధేయస్య నోద్దేశ్యలింగాగ్రహణందోషాయేతిమంతవ్యం శేషంతుల్యమ్. (౩౮)

మూ॥ తదాశుభరతేనాథ పశ్చాత్కృతనృపశ్రియా।
కులజ్యేష్ఠోవనే తిష్ఠన్ భేజే ఛత్రోచితక్రమమ్॥ ౩౯॥

తదితి. అథరామస్యవనప్రవేశానంతరం తదా యదాదశరథోమృతస్తస్మిన్కాలే

భరతేనమాతులాలయాన్మంత్రిభిరానీతే నేతిశేషః క్షత్త్రియాణాంక్షత్త్రియాణాం ఉచితఃక్రమోఽనుక్రమో యత్రతద్యథాస్యాత్తథా అయమేవక్షత్త్రియాణాముచితోఽనుక్రమః యత్ జ్యేష్ఠఏవరాజ్యంగృహ్ణాతి అభావే కనిష్ఠఇతి; పశ్చాత్కృతాతుచ్ఛీకృతా నృపశ్రీ రాజ్యలక్ష్మీఃయేనసతథా తేనసతా ఆశుశీఘ్రం వనేతిష్ఠన్ కులజ్యేష్ఠోరామో భేజేప్రాప్తః కర్మణిలిట్ వనవాసాద్రామంనివర్తయితుం తత్సమీపంగతమిత్యర్థః. పక్షే అథధృతరాష్ట్రభర్త్సనానన్తరం ఋభరతేన పాండవానాం మంగళాశంసాపరేణ తథాపశ్చాత్కృతాత్యక్తా నృపస్యధృతరాష్ట్రస్యశ్రీర్యేనసతథా తేన క్షత్త్రాభుజిష్యాతనయత్వాత్ క్షత్త్రుపదవాచ్యేనవిదురేణ క్షత్తాశూద్రాక్షత్రియజే ప్రతీహారేచసారథౌ । భుజిష్యాతనయేపిస్యాన్నియుక్తవేధసోఃపుమాన్ ఇతి మేదినీ । ఉచితఃక్రమఃక్రమణంగమనం యత్రక్రియాయాంతద్యథాస్యాత్తథా వనేకామ్యకేతిష్ఠన్ కులజ్యేష్ఠోయుధిష్ఠిరః తదాభేజే హితంకథయన్ ధృతరాష్ట్రనిరాకృతో విదురోయుధిష్ఠిరమభిజగామేత్యర్థః. (౩౯)

మూ॥ ఉద్దామధీరతరలోభరతేన భీమసేనేన దూరమనుయాతవతావనాన్తం । రక్తప్రజామపి నిజాం నగరీముపైతుం సమ్ప్రార్థితోపిన మనః శిథిలీచకార॥ ౪౦॥

ఉద్దామేతి. భీమాసేనాయస్యసతథా తేనసస్సైన్యేనేత్యర్థః:తథాదూరంవనాన్తం వనపర్యంతం చిత్రకూటపర్వతపర్యన్తమిత్యర్థః అనుయాతవతాఅనుగతవతా భరతేన రక్తప్రజామపిఅనురక్తపౌరామపి నిజాంనగరీంఅయోధ్యాం ఉపైతుంప్రత్యావర్తితుం ప్రార్థితోపి సరామః మనఃవనవాసవ్యవసాయప్రవణంచిత్తం నశిథిలీచకారనశ్లథయాఞ్చకార పితరంసత్యసన్ధంకర్తుంరాజ్యంనేయేషేత్యర్థః. కింభూతః యతఉద్దామామహతీధీర్బుద్ధిర్యస్యసః తథాఅతరళోఽచఞ్చలః అత్రమనసోఽశిథిలీకరణేఉద్దామాదివిశేషణద్వయస్యహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకంకావ్యలింగమలంకారః.పక్షే ఉద్దామఉద్రిక్తో ధీరతరఃస్థిరతరో యోలోభః సమయముల్లఙ్ఘ్యాపిరాజ్యజిఘృక్షా తద్రతేనభీమసేనేనవృకోదరేణ నగరీంహస్తినాంఉపైతుం బలేనదుర్యోధనాదీన్ వినాశ్య అధికర్తుంప్రార్థితోపి విదురసమీపేఇతిశేషః సయుధిష్ఠిరఃమనోనశిథిలీచకార సమయభఙ్గజనితదుర్యశస్సంభావనయా భీమాభిప్రాయంనచకారేత్యర్థః అన్యత్సమానమ్ యద్యపివనప్రవేశాత్పరం భీమస్యేదృక్ప్రార్థనంభారతె నవర్ణితం తథాపితన్నాసఙ్గతమితి నదూషణమావహతీతిధ్యేయమ్.వసన్తతిలకంవృత్తమ్. (౪౦)

మూ॥ తంరాజాజ్ఞాం దధానోపి విపులాంసఙ్గయస్థిరమ్।
బలాన్నివర్తయామాస కథఞ్చిద్వ్విదురం సుధీః॥ ౪౧॥

తమితి. రాజ్ఞోదశరథస్యఆజ్ఞాం చతుర్దశవత్సరాన్ వనమధివసేత్యనుమతిం దధానోఽపిపాలయన్నేవ అపిరేవార్థే పోపణార్థోయంధాఞ్ ధాతుః సుధీఃసుబుద్ధిఃస

రామః తంభరతం కథఞ్చిత్ కథమపి బలాన్నివర్తయామాస హ తేననగరీంప్రత్యావర్త యత్ పిత్రాజ్ఞాపాలనపరతన్త్రోఽహం నరాజ్యంకరిష్యామి త్వమ్మత్పాదుకేగృహీత్వా రాజ్యంకురుష్వేత్యాదినా కథమపిన్యవర్తయదిత్యర్థః. కింభూతం విపులావంసౌస్కం ధౌయస్యసతథాతం తథాజయేశత్రువరాజయే స్థిరం తథావిదురంవిద్వాంసం విపులాంస త్వేనవీరత్వం జయస్థిరత్వేనఅభీరుత్వం విదురత్వేననీత్యనుసారిత్వఞ్చ భరతస్యసూచితం సర్వథారాజ్యరక్షణయోగ్యమిత్యర్థః. విదురమితి విదిభిదిచ్ఛిదేఃకురచితికురచ్ప్రత్యయః. పక్షే రాజ్ఞోధృతరాష్ట్రస్య విపులాం గుర్వీం ఆజ్ఞాం అవిళమ్బితమేవ విదురమానయేతి అనుమతిం దధానోధారయన్ సుధీః సఞ్జయః తన్నామాధృతరాష్ట్రస్యదూతః దధానో ఉపేత్యత్ర అపిభిన్నక్రమః స్థిరమిత్యనేనాన్వేతి స్థిరమపియుధిష్ఠిరసమీపఏవచిరం స్థాస్యామీతిస్థిరప్రతిజ్ఞమపి విదురంవిదురనామకం ధృతరాష్ట్రస్యభ్రాతరంమన్త్రిణ ఞ్చ కథఞ్చిద్బలాన్నివర్తయామాస యుధిష్ఠిరసకాశాత్ హస్తినాపురమానినాయేత్యర్థః విదురోనాగరే ధీరే కౌరవాణాఞ్చమన్త్రిణి ఇతి విశ్వః. సఞ్జయస్థిరమిత్యత్రసఞ్జయా త్పరస్యవిసర్గస్య కాదియుక్తేశపసేలుగ్వేత్యనేనలోపః. (౪౧)

మూ॥ ప్రభ్రంశం కథమపి లమ్భితస్య దైవాత్ సా భర్తుః సముపగమం
సమీక్షమాణా । దాయాదం తదను తదీయమేవ లక్ష్మీర్నాకశ్రీరివ
నహుషం నిషేవతే స్మ॥ ౪౨॥

ప్రభ్రంశమితి. కథమపిదైవాదదృష్టాత్ ప్రభ్రంశంరాజ్యాచ్చ్యావనంలమ్భితస్య ప్రాపితస్య ఏకత్రకైకేయీవశంవదేనపిత్రా అన్యత్రకపటద్యూతముద్భావయతాదుర్యోధనేనేతి శేషః భర్తుస్స్వామినోరామస్యపక్షేయుధిష్ఠిరస్య సముపగమంపునఃప్రత్యాగమనం సమీక్షమాణా ప్రతీక్షమాణా లక్ష్మీఃరాజ్యలక్ష్మీః తదనువనప్రవేశాత్పరం తదీయమేవరామసమ్బన్ధినమేవ పక్షే యుధిష్ఠిరసమ్బంధినమేవ నత్వన్యందాయాదంసపిండం భ్రాతరమిత్యర్థః భరతంపక్షేదుర్యోధనం దాయాదస్తుభవేత్పుంసిసపిండేతనయేపిచఇతిమేదినీ నాకశ్రీఃస్వర్గలక్ష్మీర్నహుషంనృపవిశేషమివ నిషేవతేస్మశిశ్రియే యథాబ్రహ్మవధ్యాభయప్రచ్ఛన్నస్యేంద్రస్యాగమనం ప్రతీక్షమాణాస్వర్గలక్ష్మీః కఞ్చిత్కాలంనహుషంభేజే తథేత్యర్థః. అత్రోపమయాభరతేదుర్యోధనేవా రాజ్యలక్ష్మీర్నచిరంస్థాస్యతీతిధ్వన్యతే అథచలక్ష్మ్యాం విషయభ్రష్టస్యపత్యురాగమనంప్రతీక్షమాణాయాః తత్కాలమపరంపురుషంభజంత్యాఃనార్యా వ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః ప్రహర్షణీవృత్తమ్ యదాహభట్టకేదారః మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిఃప్రహర్షణీయమ్ఇతి. (౪౨)

మూ॥ తే చిత్రకూటాచలపాదభాజాంముఖశ్రియాలంకృతదండకానామ్।
క్రమేణ భేజుః క్లమనాశనాని తపస్వినామాశ్రమమండలాని॥ ౪౩॥

తఇతి. తే రామాదయః చిత్రకూటాచలస్యచిత్రకూటనామకపర్వతస్య పాదభా

జాంప్రత్యన్తపర్వతవాసినాం పాదాఃప్రత్యన్తపర్వతాఇత్యమరః. తథామఖశ్రియాయజ్ఞసంపదా అలంకృతదండకానాంశోభితదండకారణ్యానాం తపస్వినాంమునీనాం క్లమనాశనానిశ్రమహరాణి ఆశ్రమమండలానితపోవనసమూహాన్ క్రమేణభేజుఃప్రాపుః.భారద్వాజోపదేశేనచిత్రకూటంగత్వాఅత్రిప్రభృతిమునీనామాశ్రమాన్క్రమేణజగ్మురిత్యర్థః. పక్షే తే యుధిష్ఠిరాదయః చిత్రాణిఅద్భుతాని కూటాని శిఖరాణి యేషాంతాదృశాయేఅచలాఃపర్వతా స్తేషాంపాదభాజాంప్రత్యన్తపర్వతవాసినాం కూటోస్త్రీశిఖరంశృంగమిత్యమరః. తథామఖశ్రియాసతతయజ్ఞానుష్ఠానేన అలంకృతఃశోభితఃసుఖేనగమితఇత్యర్థః దణ్డఃకాలోయైస్తెతథాతెషాం దండోఽస్త్రీలగుడేపుమాన్।వ్యూహభేదేప్రకాండేశ్వకోణమంథానయోరపి। సైన్యేకాలేమానభేదేచండాంశోఃపారిపార్శ్వకేఇతిమేదినీ. మఖశ్రియా అలంఅత్యర్థం కృతావిహితా దండకాః కామ్యకర్మాణి యైస్తేషాం దండకో దండకారణ్యే కామ్యకర్మణి చ స్మృతః ఇతిశబ్దార్ణవః ఇతి కేచిత్.తపస్వినాంక్లమనాశనాని ఆశ్రమమండలానిక్రమేణభేజుః. (౪౩)

మూ॥ అపరోపితరాజ్యేఽపి భర్తర్యేకరసా యతః।

తేన నిన్యే పరాం శోభాం తద్వధూరనసూయయా॥౪౪॥

అపరోపితేతి. తద్వధూస్తస్యరామస్య పత్నీసీతా యతోయస్మాత్ అపరోపితరాజ్యేఽపిత్యక్తరాజ్యేఽపిభర్తరిస్వామిని ఏకరసాఅవిచ్ఛిన్నానురాగాఅనుపాధికప్రణయవతీత్యర్థః తెనహేతునా సాఅనసూయయాఅత్రిమునిపత్న్యా పరాంశోభాంనిన్యేఅంగరాగాదినాత్యుత్కృష్టశోభాంప్రాపితా.పక్షే తద్వధూఃద్రౌపదీ యతోఽపరోపితరాజ్యేఽపిభర్తరియుధిష్ఠిరే ఏకరసాఅత్యనురక్తా నతువిద్వేషిణీత్యర్థః తేనహేతునాఅనసూయయా ద్వేషరాహిత్యేనకర్త్రా పరాంశోభాంనిన్యే సర్వాస్వప్యవస్థాసుస్త్రీణాంభర్తృనురక్తత్వమేవ పరమాశోభేతిభావః అనసూయయేతిక్వచిదభావార్థకేనాపినఞాతత్పురుషః అత్రవాదినామవివాదఇత్యాదివత్. (౪౪)

మూ॥క్షణేన తేషాంక్షణదాచరఃక్వచిద్విరాధనామారచయన్మహోయుధః।

అరుంధపంథానమరుంతుదస్సతాంపురాగ్రహాణామివవింధ్యభూధరః॥౪౫॥

క్షణేనేతి. క్వచిద్వనప్రదేశే సతాంసాధూనాంమునీనామిత్యర్థః అరుంతుదోమర్మవ్యథకోభక్షకఇత్యర్థః తుదోవిధుతిలారుషఇతిఖప్రత్యయః నాన్తద్విషదరుషాన్తలుక్ చెతిఅరుషఃసలోపోమాగమశ్చవిరాధేతినామయస్యసవిరాధనామా క్షణదాచరోరాక్షసః క్షణేనమహోయుధోమహాసంగ్రామాన్ యుధ్యతేర్భావేక్విప్ రచయన్ కుర్వన్సన్ పురాపూర్వంగ్రహాణాంసూర్యాదీనాం వింధ్యభూధరోవింధ్యపర్వతఇవ తేషాంరామాదీనాంపన్థానంఅరున్ధరురోధ.పక్షే మహదాయుధమస్త్రంయస్యసక్షణదాచరః కిర్మీరనామారాక్షసః క్షణేనతేషాంయుధిష్ఠిరాదీనాం విరాధనాంవిశేషేణహింసాం ఆరచయ

న్సన్ పస్థానంఅరుద్ధ శేషంసమానమ్ ఉపమాలంకారః. ఉపేంద్రవంశావృత్తమ్.(౪౫)

మూ॥ యుద్ధారబ్ధశ్చణ్డదోర్దణ్డఘాతైర్భిన్నన్సన్ధిం ద్రాగ్వినిక్షిప్య భూమౌ।
సంరంభోద్యత్పాంసుకిమ్మీరమేనంరక్షోనాథంరాక్షసారిర్మమన్థ॥ ౪౬॥

యుద్ధేతి. యుద్ధారబ్ధఃఆరబ్ధయుద్ధః ఆహితాగ్న్యాదేరితి ఆరబ్ధస్యపరభావః. రాక్షసానామరిః శత్రూ రామః రాక్షసవినాశార్థమేవకృతావతారఇత్యర్థః చణ్డదోర్దణ్డఘాతైః ప్రచణ్డబాహుదణ్డప్రహారైర్నతుబాణాద్యస్త్రైః తస్యాశస్త్రవధ్యత్వాదితి భావః సన్ధింతస్యఅవయవసన్ధానం భిన్దన్ విదారయన్సన్ ద్రాక్ ఝటితి భూమౌనిక్షిప్యఅతఏవసంరమ్భేణభూమియుద్ధాడమ్బరేణ ఉద్యద్భిరుత్తిష్ఠద్భిః పాంసుభిర్ధూళిభిః కిమ్మీరంకర్బురవర్ణం ఏనంరక్షోనాథంరాక్షసప్రధానం విరాధం మమన్థజఘాన హత్వాఅవటే నిచిక్షేపేత్యర్థః. పక్షేరాక్షసారిర్భీమః సంరమ్భేణఉద్యన్తః పాంసవోయత్రక్రియాయాం తద్యథాతథా ఏనంరక్షోనాథంకిమ్మీరంబకరాక్షసభ్రాతరం మమన్థ. శేషంసమానమ్. కిమ్మీరోనాగరంగేచ కర్బురేరాక్షసాంతరే ఇతి మేదినీ. శాలినీవృత్తమ్ శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌగోఽబ్ధిలోకైరితిలక్షణాత్. (౪౬)

మూ॥ రక్షసాం భయదానేన తైరలంకృతదణ్డకైః।
సుతీక్ష్ణశరభఙ్గాఢ్యా సహసారణ్యభూరభూత్॥ ౪౭॥

రక్షసామితి. అలఙ్కృతదణ్డకైః శోభితదణ్డకారణ్యైస్తైరామాదిభిః రక్షసాం భయదానేనభయోత్పాదనేనహేతునా సుతీక్ష్ణశరభఙ్గౌమునివిశేషౌ తదాఢ్యాతద్యుక్తాఅరణ్యభూర్దణ్డకారణ్యభూమిః సహసా హాసేనహాస్యేనసహవర్తమానా అభూత్ సానందా బభూవ రాక్షసభయదానప్రవణాన్ రామాదీన్ దృష్ట్వా సుతీక్ష్ణశరభఙ్గాదయోమునయ స్తుతుషురిత్యర్థః తైరితిభయదానక్రియాపేక్షయా కర్తరితృతీయా క్వచిదపవాదవిషయేఽప్యుత్సర్గోఽభినివిశతఇతినషష్ఠీ. పక్షే భయదానేనకిమ్మీరంవినాశ్య ఇతరదుర్వృత్తరాక్షసాదీనాం భయోత్పాదనేనఅలఙ్కృతఃశోభితోదణ్డోదమనకర్తాయైస్తేతథాతైః దుర్వృత్తభయప్రదానంహి రాజదణ్డస్యాలఙ్కారఇతిభావః. తైర్యుధిష్ఠిరాదిభిః అరణ్యభూఃకామ్యకవనభూమిః సహసాహఠాత్ రక్షసాంసుతీక్ష్ణైఃశరైర్బాణైర్యోభఙ్గః పరాజయస్తదాఢ్యాఅభూత్ నిరుపద్రవాబభూవేత్యర్థః అత్రాపిభఙ్గక్రియాపేక్షయా తైరితికర్తృతృతీయా. (౪౭)

మూ॥ తం ప్రత్యగృహ్ణన్నాతిథ్యైర్మునయో మనుజేశ్వరమ్।
స్వకాలసంభవైః పుష్పైః కామదేవమివర్తవః॥ ౪౮॥

తమితి. మునయస్తద్వనస్థాఋషయస్తమ్మనుజేశ్వరంరాజానం రామంపక్షేయుధిష్ఠిరం ఆతిథ్యైరతిథిప్రయోజ్యసత్కారైఃకరణైః ప్రత్యగృహ్ణన్ పూజయామాసుః అ

త్రోపమినోతి స్వకాలసంభవైః స్వసమయోత్పన్నైః పుష్పైః కామదేవం కందర్పం పత త్యా-వ్యకరణప్రయోజకం కామదేవస్య పం వా ఋతవో వసంతాదయఇవ. (౪౮)

ఇతి శ్రీప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం
రాఘవపాండవీయ మహాకావ్యటీకాయాం
తృతీయస్సర్గః.

రాఘవపాణ్డవీయే చతుర్థఃసర్గః.

మూ॥ అథారివర్గం నరదేవసంభవో నిరాకరిష్యన్పరమాస్త్రతెజసా।
ఉదగ్రధన్వా గురుకార్యముద్వహన్వనాంతరం ప్రాప శివోపలబ్ధయే॥ ౧॥

అథేతి. అథవిరాధవధానంతరం ఉదగ్రం మహత్ ధనుర్యస్యసః ధనుషస్సలోపశ్చేతిబహువ్రీహావన్సలోపశ్చ తథా గురుమహత్ కార్యం రాక్షసవధరూపం ప్రయోజనం ఉద్వహన్ సంపాదయన్ నరదేవసంభవో రాజతనయో రామః పరమాస్త్రతేజసా మహాస్త్రప్రభావేణ అరివర్గం ఖరాదిరూపశత్రుసమూహం నిరాకరిష్యన్ నిరాకర్తుం లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేతౌ శతృ తథా శివోపలబ్ధయే రాక్షసవినాశనేన వనవాసినాం మఙ్గళలాభాయ వనాన్తరమన్యద్వనం ప్రాప జగామ. పక్షే అథకిమ్మీరవధానన్తరం గురోర్యుధిష్ఠిరస్య కార్యం శత్రుక్షయరూపం ఉద్వహన్ నరో నరావతారో దేవసమ్భవ ఇంద్రపుత్రశ్చేతి కర్మధారయః నరదేవసమ్భవోఽర్జునః పరమాస్త్రాణాం తపస్సంతోషితశివాదిభ్యః ప్రాప్స్యమానపాశుపతాదిదివ్యాస్త్రాణాం తెజసా అరివర్గం కౌరవసైన్యసమూహం నిరాకరిష్యన్ నిరాకర్తుం తస్యాస్త్రాన్తరేణాసాధ్యత్వాదితి భావః ఉదగ్రధన్వా గాండీవసహితఏవ శివోపలబ్ధయే ప్రథమం మహాదేవస్య సాక్షాత్కారాయ వనాన్తరం ఇంద్రకీలాద్రికననమధ్యం ప్రాప తపశ్చరితుమితి శేషః. శివంభద్రమితి శివశ్శూలీఇతిచామరః.(౧)

మూ॥ వరాహవాధిరోపేణ తపోభిర్భావితః పురః।
తేనాగస్తిరయన్ దృష్టోవనేచరవపుః ప్రభుః॥ ౨॥

వరేతి. వరః శ్రేష్ఠోయ ఆహవో యుద్ధం తత్ర అధిరోపోఽవష్టమ్భోయస్యసతథా తెన యుద్ధవీరేణేత్యర్థః తెనరామేణ తపోభిర్భావితస్తపోయుక్తః తథావనేచరవపుః వానప్రస్థాశ్రమాచారవాన్ ప్రభుః ప్రభావశాలీ పురోఽగ్రేఅయన్ గచ్ఛన్ శిష్యముఖాద్రామాద్యాగమనం శ్రుత్వా అగ్నిశరణాదాగచ్ఛన్నిత్యర్థః అగస్తిః అగస్త్యముని ర్దృష్టః అయన్నితి ఈణ్గతావిత్యస్య శత్రాదికస్యరూపం అగస్తిః కుంభయోనౌ చ వంగసేనతరావపి మానితి మేదినీ. పక్షే వరాహం వరాహరూపధారిణం దానవవిశేషం వాధత ఇతి వరాహవాధ

రోఽపో బాణో యస్య స తథా తేన పత్రీరోపఇషుధ్వజయోరిత్యమరః. తేనఅర్జునేన త పోభిః స్వస్యతపస్యాభిః పురోఽగ్రేభావితః ప్రాదుర్భావితః వనేచరఃకిరాతః తస్యైవవపు ర్యస్యసః కిరాతమూర్తింధారయన్నిత్యర్థః తథాఅగోఽర్జునస్యాపరాధం 'గాండీవీక నకశిలానిభం భుజాభ్యామాజఘ్నే విషమవిలోచనస్యవక్షః' ఇత్యాద్యుక్తప్రకారం తిర యన్ ఆచ్ఛాదయన్ అగణయిష్యన్నిత్యర్థః ప్రభురీశ్వరఃశివోదృష్టః అర్జునజిఘాంసు ర్వరాహమూర్తిధారీకశ్చిద్దానవః అర్జునేనకిరాతమూర్తినాశివేనచ యుగపద్బాణేనవిద్ధః తదర్థఞ్చవివదమానయోస్తయోర్మహద్యుద్ధంవృత్తమితిభారతీభారతీ. (౨)

మూ॥ నిబద్ధతూణః కవచీ ధనుష్మాన్ మహర్షిశస్యాంసమితిం ప్రవిష్టః।
అసౌ మృగవ్యాధవపుర్ధరేణ హరేణ తుల్యోమునిభిర్వ్యలోకి॥౩॥

నిబద్ధేతి. మహర్షిభిశ్శస్యాంశ్లాఘ్యాం సమితింఅగస్త్యస్యసభాం ప్రవిష్టోఽ సౌరామః మునిభిఃతత్రత్యైఃఋషిభిః మృగవ్యాధవపుర్ధరేణ దక్షయజ్ఞభఙ్గకాలేమృగ రూపధారిణోబ్రహ్మణస్తద్రూపస్వకన్యాగమననివారణకాలేవా మృగవ్యాధశరీరధారి ణా హరేణశివేన తుల్యోవ్యలోకిదృష్టః కిమ్భూతఃయతోనిబద్ధతూణఃగృహీతశరధిః త థాకవచీఆముక్తవర్మా తథాధనుష్మాన్గృహీతచాపః సబాణశ్చేత్యపిబోధ్యంమృగవ్యాధ వపుర్ధారీహరోఽపి తదానీంతూణాదికంగృహీతవాన్.పక్షే మహర్షిభిస్తద్దర్శనార్థమాగ తైఃశస్యాంప్రశంసనీయాంసమితింయుద్ధంప్రవిష్టోఽసౌఅర్జునః సమితిఃసమ్పరాయేస్యా త్సభాయాంసఙ్గమేపిచేతిమేదినీ. మునిభిఃమృగవ్యాధవపుర్ధరేణకిరాతమూర్తినాహరేణతు ల్యోనతున్యూనోవ్యలోకి శివోఽర్జునశ్చసమంయుధ్యన్దృష్టఇత్యర్థఃఅన్యత్సమానమ్. (౩)

మూ॥తమగ్రతోదర్శితవిగ్రహం ప్రభుం కృతప్రసాదం ప్రణిపత్య మాలినా।
స కుంభజన్మానమవాప్య శఙ్కరాత్తతోధనుర్వేదమయం సమాదదే॥౪॥

తమితి. సరామః అగ్రతోదర్శితోవిగ్రహఃశరీరంయేనస తథాతంతథా ప్రభుం నిగ్రహానుగ్రహసమర్థం తథాకృతప్రసాదంప్రసన్నం తం కుంభజన్మానంఅగస్త్యంఅ వాప్య అగస్త్యఃకుంభసంభవఇత్యమరః.మాలినాశిరసా ప్రణిపత్యప్రణమ్య శఙ్కరాత్ క ల్యాణకరాత్ ప్రసన్నాదిత్యర్థః తతోఽగస్త్యాత్ వేదమయంవేదోక్తరహస్యసహితం ధనుః సమాదదేజగ్రాహ అగస్త్యఃప్రసన్నఃసన్ పూర్వమింద్రేణస్థాపితం వైష్ణవంధను రాదికంరామాయదదావిత్యర్థః.ధనురితిబాణఖడ్గాక్షయతూణవర్మకుండలానాముపలక్ష ణం.దత్వాధనుశ్చైవశరాంశ్చవిప్రఃఖడ్గంచతూణౌచపృషత్కపూర్ణౌ।వస్త్రోత్తమశ్చా వధదామహాత్మా శక్రేణదత్తేపిచకుండలేసః'ఇత్యారణ్యకాణ్డం.పక్షే సోయమర్జునః అగ్ర తఃప్రథమం దర్శితోవిగ్రహోయుద్ధంయేనసతథాతం తతఃకృతప్రసాదంప్రసన్నోస్మితే తపసావీరత్వేనచవరంవృణీష్వేతిబ్రువన్తమిత్యర్థః తంప్రభుమీశ్వరంఅవాప్యఈశ్వరో యంనకిరాతాధిపతిరితిమత్వేత్యర్థః. మాలినాకుంభజన్సన్ప్రణిపత్యగోత్రాకుఃస్వ

ఖవీపృథ్వీత్యమరః. తతఃశంకరాత్ మానం సాధుధన్యోఽసిపత్నేత్యాదిరూపంసమ్మానం అవాప్య ధనుర్వేదంధనుర్వేదోక్తపాశుపతాస్త్రరహస్యం సమాదదే ప్రాప. (౪)

మూ॥ ఇతిస విబుధవిద్విడ్ఘస్మరాద్బ్రహ్మయోనేరధిగతపరమాస్త్రోద్భా
సితతూణీకృపాణః।అభిలషితజయశ్రీర్నాకధామ్నాం నికాయైర్వన
నభువి కృతవాసః స్వస్థతాం సంప్రపేదే॥ ౫॥

ఇతీతి ఇతిఏవం విబుధానాందేవానాం విద్విట్ శత్రుర్వాతాపిరాక్షసః తస్య ఘస్మరాత్ భక్షకాత్ బ్రహ్మయోనేర్బ్రాహ్మణాదగస్త్యాత్ అధిగతాః ప్రాప్తాః పరమాస్త్రైరుద్భాసినీ తూణీ శరధిశ్చ కృపాణఃఖడ్గశ్చ తౌ యేనసఃతథా నాకధామ్నాందేవానాం నికాయైఃసఙ్ఘైః అభిలషితాజయశ్రీర్యస్యతాదృశః సరామః వనభువివనభూమ్యాంపఞ్చవట్యామిత్యర్థః కృతవాసఃసన్ స్వస్థతాంస్వస్మిం స్తిష్ఠతీతిస్వస్థః స్థోఽధికరణావ్యయాభ్యామిత్యాదినా కర్తర్యణ్ తస్యభావఃస్వస్థతా తాంసుఖిత్వమిత్యర్థః సంప్రపేదే ప్రాప అగస్త్యవచనాత్ పఞ్చవటీంగత్వా తత్రకృతవసతిఃసన్ సుఖీబభూవే త్యర్థః. పక్షే వనభువిఇంద్రకీలవనభూమ్యాం తపస్యార్థంకృతవాసఃసోఽర్జునః ఇతిఏవంవిబుధవిద్విషోఽన్ధకాదయస్తేషాంఘస్మరాన్నాశకాత్ బ్రహ్మయోనేఃశివాత్ అధిగతేనపరమాస్త్రేణపాశుపతాదినా ఉద్భాసినీయాతూణీ తద్యుక్తఃకృపాణోయస్యసఃతథా నాకధామ్నామింద్రాదీనాం నికాయైరభిలషితాజయశ్రీః నివాతకవచకర్తృకపరాజయలక్ష్మీ ర్యస్యతాదృశశ్చసన్ స్వస్థతాంస్వర్గస్థతాం సంప్రపేదే, దేవానామజేయస్య నివాతకవచస్య నాశనాయఇన్ద్రాద్యభ్యర్థితః స్వర్గంగత్వా తత్రకియన్తంకాలము వాసేత్యర్థః.బ్రహ్మయోనేరితి బ్రహ్మణో వేదస్యప్రజాపతేర్వా యోనేఃకారణాత్ కల్పభేదే బ్రహ్మాశివాజ్జాతఇతిపౌరాణికీకథా యద్వాబ్రహ్మపరమాత్మతత్వం యోనిరుత్పత్తిస్థానంయస్యతస్మాత్ నతుప్రాకృతికాదిత్యర్థః వేదస్తత్వంతపోబ్రహ్మ బ్రహ్మావిప్రఃప్రజాపతిరిత్యమరః;బ్రహ్మయోనేరిత్యుపలక్షణం ఇన్ద్రాదయోఽప్యాగత్యసాన్నిస్వాన్యస్త్రాణిదదురితిభారతస్వరసాత్తేభ్యోఽప్యస్త్రాణిఅధిగతానీతిధ్యేయం. అస్మిన్పక్షే స్వస్థతామిత్యత్ర కాదియుక్తేశపసేలుగ్వేత్యనేన స్వఃశబ్దోత్తరస్యవిసర్గస్యలోపః. మాలినీవృత్తమ్. (౫)

మూ॥ అర్జునేన యశసానులిప్తతా తచ్చరిత్రజనితేన దిక్తటీః।
అధ్యరోహి బలవిద్విషస్సభా విహ్వలీకృతసురారియోషితా॥ ౬॥

అర్జునేనేతి. తస్యరామస్య యచ్చరిత్రంరాక్షసవధమునిగణరక్షణాదిరూపం తేనజనితేనసమ్పాదితేన తథాఅర్జునేనధవళేననిర్మలేనేత్యర్థః ధవళోఽర్జునఇత్యమరః తథాదిక్తటీఃదిగవకాశాన్ అనులిప్తతాఅనులిప్తాధవళాఃకుర్వతా తథావిహ్వలీకృతాకామముగ్ధీకృతా సురారియోషిత్ సున్దాసురపత్నీ శూర్పణఖారాక్షసీ యేనతత్తథాతేన యశసా రామస్యకీర్త్యా బలవిద్విషాబలారాతేరిన్ద్రస్యసభా అధ్యరోహిఆరూఢారామ

స్యయశో దిగన్తానభివ్యాప్య క్రమేణఇన్ద్రలోకపర్యన్తంజగామ యచ్ఛ్రుత్వాశూర్పణఖాపిరామేసకామాజాతేత్యర్థః.పక్షే తత్తాదృశంశివసహితయుద్ధాదిరూపంయచ్చరిత్రం తేనజని తేనయశస్సాకరణభూతేన దిక్తటీరనులిప్తా అర్జునేనపార్థేనబలవిద్విషఃఇన్ద్రస్యసభాసభాస్థమిన్ద్రస్యాసనమిత్యర్థః అధ్యరోహిఇన్ద్రోర్జునమాగతందృష్ట్వాహార్దేన నిజాసనేనివేశయామాసేత్యర్థః కిమ్భూతేనార్జునేన విహ్వలీకృతాభయవ్యాకులీకృతాః సురారియోషితఃఅసురపత్న్యోయేనసఃతథాతేన అర్జునమాగతంశ్రుత్వా అవశ్యమ్భావిపతిమరణంసమ్భావ్య నివాతకవచయోషితోభయవ్యాకులాబభూవురిత్యర్థః రథోద్ధతావృత్తమ్ రాన్నరావిహరథోద్ధతా లగావితిలక్షణాత్. (౬)

మూ॥తస్మిన్ దురాపే వసతః ప్రదేశే లబ్ధాస్త్రజాతస్య మనోభవాన్ధా।
తస్యోర్వశీతుల్యవిలాసవేషా క్షపాచరీ సన్నిధిమాజగామ॥ ౭॥

తస్మిన్నితి. దురాపేదుర్గమే తస్మిన్ప్రదేశేపఞ్చవట్యాం వసతఃకృతాశ్రమస్య తథాలబ్ధంఅగస్త్యాత్ప్రాప్తం అస్త్రజాతంఅస్త్రసమూహోయేనసతథాతాదృశస్య తస్యరామస్య సన్నిధింసమీపం మనోభవాన్ధాకామముగ్ధా క్షపాచరీశూర్పణఖారాక్షసీ ఆజగామ; కిమ్భూతా ఉర్వశీస్వర్వేశ్యావిశేషః తయాతుల్యౌ విలాసఃకామిజనదర్శనజనితయానస్థానాదివైలక్షణ్యం సచవేషశ్చతౌయస్యాస్సా. యానస్థానాసనాదీనాం ముఖనేత్రాదికర్మణాం విశేషస్తు విలాసస్స్యాదిష్టసందర్శనాదినేతిసాహిత్యదర్పణః. పక్షే దురాపేఅన్యైర్దుష్ప్రాపే తస్మిన్ప్రదేశేఇన్ద్రలోకే వసతః తథాలబ్ధంశివాదిభ్యఃప్రాప్తం అస్త్రజాతంయేనతాదృశస్యతస్యార్జునస్య సన్నిధింఉర్వశీతన్నామ్నీ స్వర్వేశ్యా ఆజగామ; కింభూతామనోభవాన్ధాఇన్ద్రప్రేరితచిత్రసేనవచనేన కామవ్యాకులా తథాతుల్యాపరస్పరంసదృశౌ విలాసవేషౌయస్యాస్సా తథాక్షపాచరీరాత్రిసఞ్చారిణీ రాత్రౌకృతాభిసారేత్యర్థః. (౭)

మూ॥ అకామం చకమే సా తం తరుణం జ్యాయసీ సతీ।
వైషమ్యేణ హి పుంనార్యోర్ఘటనా మృతజీవికా॥ ౮॥

అకామమితి. సాశూర్పణఖా జ్యాయసీవృద్ధాపిసతీభవన్తీ అకామంజితేన్ద్రియత్వాత్ స్వవిషయకాభిలాషశూన్యమపి తరుణంయువానం తంరామం చకమేసమ్భోగాయాచకాఙ్క్ష. ఏతదనుచితమేవేత్యర్థాన్తరన్యాసేనదృఢయతి వైషమ్యేణేతి. హియతః పుంనార్యోఃపురుషకామిన్యోః వైషమ్యేణఘటనా వయఃకృతేనకామాకామకృతేనచవైపరీత్యేన సంయోగః మృతజీవికామృతంమరణమేవజీవోజీవనంయత్రసా తథావిధయోర్జీవనంమరణమేవ నతుసుఖదమిత్యర్థః. యద్వామృతస్యమరణస్య జీవికాఉపాయః 'ప్రాణహానికరీవృద్ధా' ఇతికామశాస్త్రాత్. పక్షే జ్యాయసీవయోధికా స్వవంశబీజస్యపూరూరవసః పరిగ్రహత్వాన్మాతృవన్మాన్యాచసతీ సాఉర్వశీ. శేషంసమానమ్. (౮)

92

మూ॥ చుకోప సా భృశం తస్మై ప్రాతికూల్యాన్నిరాకృతా।
కర్ణనాసాపనోదోఽయం స్త్రీణాం యదవమాననా ॥౯॥

చుకోపేతి. సా శూర్పణఖా ప్రాతికూల్యాత్ప్రతికూలాచరణాత్ నిరాకృతా నిరస్తా సతీ తస్మై రామాయ భృశం చుకోప చుక్రోధ; తస్మై ఇతి క్రుధద్రుహేర్ష్యేత్యాదినా సంప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ. ప్రాతికూల్యఞ్చ 'కృతదారోఽస్మి భవతి భార్యేయం దయితా మమ' ఇత్యాదినా సా రామేణ లక్ష్మణసమీపం ప్రేషితా తేనాపి ప్రత్యుక్తా పునశ్చ రామసమీపమాగత్య సీతాం భక్షయితుముద్యతా; తతశ్చ లక్ష్మణమాకార్య తద్ద్వారా తస్యాః కర్ణనాసాపనోదనం కృతమితి. నను వధార్హయా స్తస్యాః కథం వధో న కృత స్తత్రాహ యద్యస్మాత్ అయం కర్ణనాసాపనోదః కర్ణనాసాచ్ఛేదనమేవ స్త్రీణాం అవమాననా వధః న తు ప్రాణవియోగఫలకవ్యాపారః; అవధ్యాశ్చ స్త్రియం ప్రాహు స్తిర్యగ్యోనిగతామపి ఇతి స్మృతే స్తస్య నిషిద్ధత్వాత్. తాటకావధస్తు గురువచసా కృతత్వాన్న దూషణమావహతీతి ధ్యేయమ్. పక్షే సా ఊర్వశీ ప్రాతికూల్యాత్ స్వానఙ్గీకారరూపాప్రియాచరణాత్ నిరాకృతా సతీ తస్మై అర్జునాయ భృశమత్యన్తం చుకోప నన్వనఙ్గీకారః కథమత్యన్తకోపకారణమిత్యత్రాహ స్త్రీణాం యదవమాననా అనఙ్గీకారేణావజ్ఞాకరణం అయం కర్ణనాసాపనోదః కర్ణనాసాచ్ఛేదనవదత్యపమానజనకేత్యర్థః. న కామపి పరిహరేదితి శ్రుతేః సకామానఙ్గీకారస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః. (౯)

మూ॥ సా సర్వలోకైరపి దుష్ప్రధర్షా విలక్షతాం ప్రాప్య తదా తదర్హే।
తత్పౌరుషస్య ప్రతిరోధకాని వ్యాహృత్య వాక్యాని వినిర్జగామ॥౧౦॥

సేతి. సర్వలోకైరపి దుష్ప్రధర్షా ఖరాదిభగినీత్వాత్ ప్రధర్షయితుమశక్యా తథా అతదర్హా తథావిధకర్ణనాసాపనోదరూపావమాననానర్హా సా శూర్పణఖా తదా తస్మిన్ సమయే విలక్షతాం కర్ణనాసాపనోదనేన లజ్జాం ప్రాప్య తస్య రామస్య యత్పౌరుషం వీర్యం తస్య ప్రతిరోధకాని ప్రతికూలాని 'తిష్ఠ మద్భ్రాతరస్తే పౌరుషం శమయిష్యన్తి' ఇత్యాదిరూపాణి వాక్యాని వ్యాహృత్య వినిర్జగామ తత్ప్రదేశాన్నిస్సృత్య ఖరాదిసమీపం యయౌ. పక్షే సర్వలోకైరపి దుష్ప్రధర్షా నాభిభవనీయా అతదర్హా తథావిధోపేక్షానర్హా సా ఊర్వశీ తదా విలక్షతాం అర్జునస్యోపేక్షయా సలజ్జతాం ప్రాప్య తస్యార్జునస్య యత్పౌరుషం పుంస్త్వం తస్య ప్రతిరోధకాని ప్రతిబంధకాని 'యస్మాన్మాం నాభినందేథాః కామబాణవశంగతాం। తస్మాత్త్వం నర్తనః పార్థ స్త్రీమధ్యే మానవర్జితః । అపుమానితి విఖ్యాతః షణ్డవద్విచరిష్యసి' ఇతి శాపరూపాణి వాక్యాని వ్యాహృత్య వినిర్జగామ. (౧౦)

మూ॥ కృతవైరా స్తత స్తేన ఖరదూషణసంగతాః।
నివాతకవచా స్తూర్ణం ప్రయయుశ్శక్రవిద్విషః॥ ౧౧॥

కృతేతి. తతః శూర్పణఖాకర్ణనాసాపనోదానన్తరం తేన రామేణ కృతం వైరం వి

రోధోయేషాంతే తథాఖరదూషణౌనామశూర్పణఖాభ్రాతరౌ రాక్షససేనాన్యౌ తాభ్యాంసంగతాఅధిష్ఠితాః తథానివాతాదృఢపినద్ధాః కవచాఃసన్నాహాయేషాంతే నివాతోదృఢసన్నాహే వాతశూన్యేపిచాశ్రయేఇతివిశ్వః. తాదృశాఃశక్రవిద్విషోరాక్షసాస్తూర్ణంప్రయయుఃయుద్ధార్థం రామసమీపమాజగ్ముః.పక్షే తతఃఅస్త్రాభ్యాసానన్తరం ఖరముత్కటంయద్దూషణం లోకాపకారాది తత్సఙ్గతాః శక్రస్యేన్ద్రస్యవిద్విషఃశత్రవః అతఏవతేనేంద్రపుత్రేణార్జునేన కృతవైరాఃనివాతకవచాస్తన్నామకసముద్రతీరవాసినోదైత్యాః తూర్ణంప్రయయుః మాతలిరథారూఢమర్జునమాగతంశ్రుత్వా యుద్ధార్థం స్వపురాన్నిర్జగ్మురిత్యర్థః. (౧౧)

మూ॥ జనస్థానం విసృజ్యాథ తే చాస్థానే కృతోద్యమాః।
రణస్థానం సమాజగ్ముర్యమస్థానోపకంఠగాః॥ ౧౨॥

పూర్వోక్తమేవప్రకారాన్తరేణాహ జనస్థానమితి. అథఅనంతరం అస్థానే జేతుమశక్తత్వాదపదే కృతోద్యమాఃకృతయత్నాః అతఏవ యమస్థానస్యయమాలయస్య ఉపకంఠగాఃసమీపంగన్తారః ఆసన్నమరణాఇత్యర్థః తేచఖరదూషణాదయః జనస్థానంస్వనివాసభూతం దణ్డకారణ్యప్రదేశం విసృజ్యత్యక్త్వా రణస్థానంయుద్ధభూమిం సమాజగ్ముః. పక్షే తేచనివాతకవచాః అథమాతలిరథఘోషశ్రవణానన్తరం జనస్థానంబహుజనావాసంనగరమిత్యర్థః విసృజ్యరణస్థానంసమాజగ్ముః. శేషంతుల్యమ్. (౧౨)

॥ సాంద్రస్యందనవంశసింధురఘటాగన్ధర్వబృందోజ్జ్వలే
ఖడ్గవ్యగ్రకరాగ్రపత్తిపృతనాసంపత్తివిస్తారిణి।
తం వీరం ప్రతియాతి వైరినికరే కల్పాన్తకాదమ్బినీ
గమ్భీరైరుదజృమ్భి భీరుభయదైస్సంగ్రామభేరీరవైః॥ ౧౩॥

ఇతఃపరంవింశతిశ్లోకైః రాక్షసదైత్యానాం సపరికరంయుద్ధంవర్ణయతి సాంద్రేతి. వైరినికరేశత్రుసమూహేరాక్షసబలే పక్షే దైత్యబలేచేత్యర్థఃతంవీరంరామంపక్షేఅర్జునం ప్రతియాతిఅభిగచ్ఛతిసతి సఙ్గ్రామభేరీరవైఃసమరదుందుభిధ్వానైః ఉదజృమ్భిఉత్థితమిత్యన్వయఃభావేలుఙ్. కిమ్భూతేవైరినికరే సాన్ద్రాణామవిరళానాం స్యన్దనానాంరథానాం వంశాఃకేతవః సిన్ధురాణాంహస్తినాం ఘటాసమూహాః గన్ధర్వాణాంఅశ్వానాంబృన్దంతేచసాచతచ్చేతిద్వన్ద్వఃతైః ఉజ్జ్వలేశోభమానే హస్తీమహామృగఃపీలుఃసిన్ధురోదీర్ఘమారుతః ఇతిత్రికాణ్డశేషః. వాజివాహార్వగన్ధర్వహయసైన్ధవసప్తయఇత్యమరః.తథా ఖడ్గవ్యగ్రాణిఖడ్గవ్యాపృతానికరాగ్రాణియాసాంతథావిధాః పత్తయఃపదాతయో యాసుతాదృశ్యో యాఃపృతనాఃసేనాస్తాసాం సంపత్తిభిఃసమృద్ధిభిః విస్తారిణివిస్తృతే ఖడ్గేతిబాణాద్యుపలక్షణం. విశేషణద్వయేన చతురఙ్గసేనాసద్భావఃసూచితః తథాచామరః

హాస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాఙ్గం స్యాచ్చతుష్టయమితి. కిమ్భూతైర్భేరీరవైః కల్పాన్తేప్రశయప్రారమ్భే యా కాదమ్బినీ మేఘమాలా తద్గర్జితైలక్షణా తద్వద్గమ్భీరైర్మన్ద్రైః తథా భీరూణాం భయదైః వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. (౧౩)

మూ॥ సమన్తాచ్ఛృణ్వత్యః సమరపటహధ్వానమచిరా
దథాసన్నాః కల్పద్రుమవిరచనావిభ్రమభృతః।
నభోగర్భే చేరుర్మృధనిహతయోధగ్రహపరాః
కపోలోద్యత్స్వేదప్రసరకణికా దివ్యగణికాః॥ ౧౪॥

సమన్తాదితి. అథానన్తరం దివ్యగణికాః స్వర్వేశ్యాః అప్సరసః మృధే యుద్ధే నిహతానాం సమ్ముఖయుద్ధవినాశితానాం యోధానాం గ్రహపరాః గ్రహణతత్పరాః సత్యః పతిత్వేన తాన్ గృహీతుమిత్యర్థః నభోగర్భే ఆకాశమధ్యే చేరుః భ్రమన్తిస్మ కిమ్భూతాః సమన్తాత్ సర్వతః సమరపటహానాం ధ్వానం శృణ్వత్యః అతఏవ అచిరాత్ తత్క్షణమేవ ఆసన్నాః యుద్ధసమీపమాగత్య స్థితాః, తథా కల్పద్రుమైః కల్పవృక్షజాతపుష్పాదిభిర్యా విరచనా వేష స్తయా విభ్రమం విలాసం బిభ్రతీతి తాదృశ్యః, తథా సత్త్వోదయాత్ కపోలయోర్గణ్డయోరుద్యతోర్విలసన్త్యః స్వేదప్రసరస్య నిస్సృతస్వేదజలస్య కణికా యాసాం తాః, రథాసన్నా కల్పద్రుతవిరచ నేతి పాఠస్తు నమనోరమః, అపరాఙ్ముఖతయా ధర్మయుద్ధేన యుధ్యన్తో హతాః స్వర్గం గచ్ఛన్తి తఏవ స్వర్వేశ్యాదిభిః క్రీడన్తీతి ఏతన్మూలవే... దివ్యగణికానాం యుద్ధసమీపాగమనవర్ణనమితి తేనాత్రాసంబన్ధే సమ్బన్ధరూపాతిశ... క్తిరలఙ్కారశ్ఛేకానుప్రాసాశ్చేతి సంకరః శిఖరిణీవృత్తమ్. (౧

మూ॥ జవనపవనపాతైర్దిక్షు విస్తారితాయాం బహళసమరధూళీవా
గురాయాం నిమగ్నః। పరిమలినితవక్త్రః శోచనీయామవస్థామ
భజత పరితూర్ణం బద్ధపాదః పతఙ్గః॥ ౧౫॥

జవనేతి. జవనో వేగవాన్ యః పవనో వాయు స్తస్య పాతైర్గమనైర్దిక్షు విస్తారితాయాం ప్రసారితాయాం బహళా యాః సమరధూళ్యః యుద్ధస్థానోత్థితరజాంసి తా ఏవ వాగురా మృగబన్ధనీజాలవిశేష ఇత్యర్థః తస్యాం నిమగ్నః ప్రచ్ఛన్నమండలః అథ చ పతితః అతఏవ పరిమలినితం అతిమ్లానతాం ప్రాప్తం వక్త్రం ముఖం సామ్ముఖ్యమిత్యర్థః అథ చ వదనం యస్య సః తథా బద్ధాః రుద్ధాః పాదాః రశ్మయః అథ చ చరణా యస్య సః పతఙ్గః సూర్యః అథ చ శలభః పక్షీ వా శోచనీయాం శోకార్హామవస్థాం దశాం పరితూర్ణం అతిశీఘ్రం అభజత ప్రాప; పాదా రశ్మ్యంఘ్రితుర్యాంశా ఇత్యమరః. పతఙ్గశ్శలభే శాలిప్రభేదే పక్షిసూర్యయోరితి మేదినీ. అన్యోఽపి పతఙ్గః పక్షీ వాగురానిపతితో రుద్ధచరణో మలినముఖస్సన్ శోచ్యాం దశాం ప్రాప్నోతి; నేయం సమాసోక్తిః విశేష్యపదస్యాపి

పతఙ్గస్యాశ్లిష్టత్వాత్. నాపి శ్లేషః ద్వితీయార్థస్యాప్రస్తుతత్వాత్ తత్రసమకక్షతయార్థద్వయస్ఫురణస్యానౌచిత్యాత్ తస్మాదభిధయాప్రకరణేనసూర్యేఽర్థేనియన్త్రితే వ్యఞ్జనయాద్వితీయార్థః తద్ఘటితోపమావావ్యజ్యతేఇతి శబ్దశక్త్యుత్థోధ్వనిః. తేనచయుద్ధస్యోత్కట్యంవ్యజ్యతఇతి ధ్యేయమ్ మాలినీవృత్తమ్. (౧౫)

మూ॥ అథోచ్చలత్కలకలఘోషభీషణంతదాగతంబలమవలోక్యవిద్విషామ్।
ఉపాదదేనరపతినన్దనోధనుర్ఘనాఘనఃకులిశవరాయుధంయథా॥ ౧౬॥

అథోచ్చలదితి. అథానన్తరం నరపతినన్దనోరామఃపక్షేఅర్జునశ్చ ఉచ్చలతా ఉత్థితా కలకలఘోషేణకోలాహలరూపవీరరథగజతురగతూర్యశబ్దేన భీషణంభయదం ఆగతంఉపస్థితం విద్విషాంఖరాదీనాంపక్షేనివాతకవచానాం తద్బలంసైన్యంఅవలోక్య ధనురుపాదదేజగ్రాహ యుద్ధాయసజ్జోబభూవేత్యర్థః ఉపమయాస్యశత్రుహంతృత్వం స్థాపయతి ఘనాఘనఃఇంద్రః కులిశవరాయుధంయథా కులిశంవజ్రం తద్రూపంవరంశ్రేష్ఠం ఆయుధంశస్త్రమివ ఘనాఘనోనిరన్తరే। వాసవేఘాతుకేమత్తగజేవర్షుకవారిదేఇతి హేమచన్ద్రః. కులిశధరాయుధమితిపాఠే ఘనాఘనోవర్షుకాబ్దః కులిశధరస్యఇన్ద్రస్య ఆయుధంధనురివేత్యర్థః ఉపమేయుంగ్రాతీ. రుచిరావృత్తమ్ చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగాఇతిలక్షణాత్ ఇదఞ్చవృత్తం రౌద్రవీరరసయోరత్యనుకూలమిత్యముౖనైవప్రాయేణ కవయోయుద్ధంవర్ణయన్తి. (౧౬)

మూ॥ విసారిణీమపి జగతీన్ద్రనన్దనోమహారథాక్రమణసమగ్రవిక్రమః। రురోధ తాంవిబుధవిరోధి వాహినీంమహోదధేర్మలయఇవోర్మిసన్తతిమ్॥ ౧౭॥

విసారిణీమితి. మహారథానాం 'రథైనైకేనశత్రూన్యఃసాహంకారోప్రజత్యలం। మహారథస్సవిజ్ఞేయోయుద్ధశాస్త్రవిశారదః' ఇత్యుక్తలక్షణానాంవీరాణాం ఆక్రమణేసమగ్రఃపర్యాప్తో విక్రమఃపరాక్రమఃయస్యసః జగతీన్ద్రస్యరాజ్ఞోదశరథస్య నన్దనోరామః విసారిణీమపి ఆక్రమణాయసమన్తతః ప్రసృతామపి తాంవిబుధవిరోధినాందేవవిద్వేషిణాంరాక్షసానాంవాహినీంసేనాం మలయోమలయనామాపర్వతః మహోదధేఃసముద్రస్య ఊర్మిసన్తతిం కల్లోలపరమ్పరామివ రురోధ ఆవృణోత్ ఉపమాలఙ్కారః. పక్షే ఇన్ద్రనన్దనోఽర్జునః జగతిపృథివ్యాం విసారిణీమపివిబుధవిరోధినాంఅసురాణాం వాహినీంరురోధ శేషంతుల్యమ్. (౧౭)

తరస్వినాన్ద్విరదరథాశ్వచారిణాంసిసృక్షతాంప్రహరణపఙ్క్తిముజ్జ్వలామ్
విరోధినామధిరణమేకలక్షతాం చిరం దధౌ నృపసుత ఏక ఏవ సః॥ ౧౮॥

తరస్వినామితి. ఏకఏవసన్నృపసుతోరామః పక్షేఅర్జునః అధిరణంరణేసప్తమ్యర్థేఅవ్యయీభావః తరస్వినాంబలవతాం తథాద్విరదైర్హస్తిభిః రథైఃఅశ్వైశ్చచరన్తీతి

తే తథా తేషాం ద్విరదరథాశ్వచారిణాం తథా ఉజ్జ్వలాం ఉద్దీప్తాం ప్రహరణపఙ్క్తిం అస్త్రసమూహం నిస్పృహతాం త్యక్తుమిచ్ఛతాం విరోధినాం శత్రూణాం ఖరాదీనాం పక్షే నివాతకవచానాం ఏకలక్ష్యతాం అద్వితీయవేధ్యతాం అథచ ఏకస్సన్నపి లక్ష్యసఙ్ఖ్యకత్వం చిరం దధౌ స్వీచకార ఏకస్సన్నపి బహుభిస్సార్ధం యోద్ధుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. ఏతేనాస్య మహావీరత్వం ధ్వనితమ్. (౧౮)

మూ॥ నియన్తృభిర్యుధి పురతః ప్రధావితా రథాః పురః పవనపరాఙ్ముఖీకృతైః।
వ్యదర్శయన్దిశమివ కేతనాంశుకైః పరాజయే ఝటితి పలాయనోచితామ్ ౧౯॥

నియన్తృభిరితి. యుధి యుద్ధే నియన్తృభిః సారథిభిః పురతః అగ్రతః జేతవ్యాభిముఖ్యేనేత్యర్థః ప్రధావితాః ప్రచాలితా రిపూణాం రథాః పురః పవనేన సమ్ముఖాగతవాయునా ప్రతికూలపవనేనేత్యర్థః పరాఙ్ముఖీకృతైః పశ్చాత్కృతైః కేతనాంశుకైః ధ్వజపటైః కరణైః పరాజయే అవశ్యంభావిని భఙ్గే ఝటితి పలాయనోచితాం పలాయనయోగ్యాం దిశమివ వ్యదర్శయన్ విశేషేణ దర్శితవన్తః ప్రతికూలపవనేన రథానాం కేతనాంశుకాని పరాఙ్ముఖతయా న కేవలం కమ్పన్తే కిన్తు పరాజయస్యావశ్యమ్భావితయా పలాయనయోగ్యాం దిశమివ దర్శయన్తీత్యుత్ప్రేక్షా. (౧౯)

మూ॥ అథాపతన్నృపతనయస్య దూతికాః పతిష్యతశ్శరనికరస్య సర్వతః।
అనాదరాదరిపృతనాసు దృష్టయః సరోజినీష్వివ రజనీపతేస్త్విషః॥ ౨౦॥

అథేతి. అథ అనన్తరం సర్వతః సమన్తాత్ పతిష్యతః శరనికరస్య రిపూణాం బాణసమూహస్య అనాదరాత్ అవజ్ఞానాత్ తదర్థమిత్యర్థః నృపతనయస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య దృష్టయో దూతికా దూత్య ఇవ అరిపృతనాసు శత్రుసేనాసు రజనీపతేశ్చన్ద్రస్య త్విషః కాన్తయః సరోజినీష్వివ అపతన్ నృపతనయః సావజ్ఞమరిపృతనాః దదర్శేత్యర్థః యథా చన్ద్రకిరణపతనేన పద్మిన్యః సఙ్కోచం ప్రాప్నువన్తి తథా తద్దృష్టిపాతేన అరిసేనాః సఙ్కోచం ప్రాప్తా ఇత్యుపమయా ధ్వన్యతే. దృష్టిషు దూతీత్వారోపేణ చ అరిపృతనాసు వశీభవిష్యన్నాయికాత్వారోపో వ్యజ్యతే; తేనాత్ర ఏకదేశవివర్తిరూపకం. అన్యోఽపి వశ్యత్వాయ నాయికాసు దూతీం ప్రేరయతి. తేనాత్ర ఏకదేశవివర్తిరూపకోపమయో ర్నిరపేక్షతయావస్థానాత్సంసృష్టిః. కేచిత్తు పతిష్యతః శరనికరస్య నృపతనయప్రమోక్ష్యమాణస్య బాణసమూహస్య దూతికా దూత్య ఇవ నృపతనయస్య దృష్టయః అరిపృతనాస్వపతన్నిత్యన్వయం వర్ణయన్తి. (౨౦)

ఉదఞ్చయన్ ధ్వజమివ విక్రమశ్రియో విజృమ్భయన్ఫణమివ రోషభోగినః।
ప్రరోహయన్విజయతరోరివాఙ్కురం వ్యభావ్యత భ్రుకుటిమతా ముఖేన సః॥

ఉదఞ్చయన్నితి. స రామః పక్షే అర్జునః భ్రువోః కుటిః సఙ్కోచో భ్రుకుటిః

భ్రూకుంసాదీనాం హ్రస్వత్వాదితి భ్రువో హ్రస్వః తద్వతా భ్రుకుటియుక్తేన ముఖేన కర్త్రా)
విక్రమశ్రియో విక్రమలక్ష్మ్యాః ధ్వజమివ కేతుమివ ఉదఞ్చయత్ ఉత్తోలయత్ వ్యభావ్య
త ప్రకాశితః, తథా రోషభోగినః క్రోధరూపసర్పస్య ఫణమివ విజృమ్భయత్ విస్తారయత్
వ్యభావ్యత, తథా విజయతరోర్విజయరూపవృక్షస్య అఙ్కురమివ ప్రరోహయత్ ప్రాదు
ర్భావయత్ వ్యభావ్యత; తస్య భ్రుకుటిమన్ముఖం విక్రమాతిరేకం రోషాతిశయం విజయావ
శ్యంభావఞ్చ సూచయామాసేత్యర్థః. రూపకసఙ్కీర్ణోత్ప్రేక్షాసంసృష్టిరలఙ్కారః. (౨౧)

మూ॥ భుజేన తద్భుజగనిభేన భూభృత స్తరస్వినా విహితవిధూననం ధనుః।
అబూబుధచ్ఛరధిగుహాన్తశాయినః స్వనిస్వనైరివ సమరాయ సాయకాన్॥

భుజేనేతి. భూభృతో రాజ్ఞో రామస్య పక్షే అర్జునస్య అథ చ పర్వతస్య భుజగనిభే
న దీర్ఘత్వాదజగరసదృశేన తరస్వినా బలవతా భుజేన విహితం కృతం విధూననం కమ్పనం
యస్య తాదృశం ధనుశ్చాపః అథ చ పియాలవృక్షః ధనుః పియాలే నా న స్త్రీ రాశిభేదే శరా
సనే ఇతి మేదినీ. స్వస్య నిస్వనైః శబ్దైః శరధిస్తూణో గుహా దరీవ శరధిగుహా తస్యా అన్తే ఏక
దేశే శేరత ఇతి శరధిగుహాన్తశాయినః తాన్ సాయకాన్ బాణాన్ అథ చ స్యన్తి నాశయ
న్తీతి సాయకాః సింహాః తాన్ సమరాయ యుద్ధం కర్తుం తుముం ర్భాఞ్ఛ చతుర్థీ అబూబుధదివ
అజాగరయదివ. అస్య స్యాపి భూభృతో భుజగేన కమ్పితః పియాలవృక్షః స్వశబ్దేన గుహాన్తశా
యినస్సింహాన్ జాగరయతి, స ధనుస్సజ్జ్యం కృత్వా యుద్ధార్థం తూణాచ్ఛరాన్గృహీతు
ముపచక్రమే ఇతి భావః అత్ర శ్లేషానుప్రాణితోపమాసఙ్కీర్ణోత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. (౨౨)

మూ॥ విధీయతాం కిమధిమృధం విరోధినాం పరాసుతా కిము పరిభావ ఏవ వా।
ఇతీవ తం విభుమనుయోక్తుముద్యతా శరావలిః శ్రవణసమీపమాశ్రయత్ ౨౩

విధీయతామితి. అధిమృధం అధియుద్ధం సప్తమ్యర్థే అవ్యయీభావః విరోధి
నాం శత్రూణాం పరాసుతా ప్రాణశూన్యతా కిం విధీయతాం మయేతి శేషః ; కిము వా పరి
భావ ఏవ జీవతామేవ తేషాం పరాభవ ఏవ విధీయతాం ఇతి; ఇదం తం విభుం ప్రభుం రామం ప
క్షే అర్జునం అనుయోక్తుమివ ప్రష్టుమివ ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః. ఉద్య
తా ఉద్యుక్తా శరావలిః బాణశ్రేణీ తస్య శ్రవణసమీపం కర్ణాన్తికం ఆశ్రయత్ ప్రాప
తేన మోక్షణాయ బాణా ఆకర్ణాన్తమాకృష్టా ఇతి భావః. అత్ర శరావలేస్తాదృశానుయో
గాసమ్భవేఽపి తత్సమ్బన్ధకల్పనాదతిశయోక్తిః తయా చాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణోత్ప్రే
క్షేతి కేచిత్. వస్తుతస్తూత్ప్రేక్షైవేయం సమ్భావనయైవానుయోగస్య సమ్భవాత్. (౨౩)

మూ॥ అథస్ఫురద్గురుగుణనాదమేదురాచ్ఛరాసనాదపహితతనుర్గలాఙ్కృతేః।
వినిర్యయుర్నిశితముఖాశ్శిలీముఖాః క్షయాగ్నివాడవబడబాగ్నిహేతయః॥

అథేతి. అథ ఆకర్షణానన్తరం స్ఫురన్నుత్తిష్ఠన్ గురుర్మహాన్ యో గుణస్య జ్యాయా
నాదష్టంకారః తేన మేదురాత్ ఉద్భటాత్ తథా అపహితా జ్యాకర్షణేన రచితా కుణ్డలా

కృతిఃమణ్డలవదాకారో యస్యతత్తథా తస్మాచ్ఛరాసనాద్ధనుషః సకాశాత్ నిశితముఖా స్తీక్ష్ణాగ్రాః శిలీముఖాః బాణాః క్షయార్ణవాత్ ప్రళయకాలీనసముద్రాత్ బడబాగ్నేర్హేతయఃశిఖాఇవ వినిర్యయుఃనిశ్చక్రముః యథాజగద్దిధక్షయా బాడబాగ్నిశిఖాఃప్రళయసముద్రాన్నిస్సరన్తి తథారిపుదిధక్షయా బాణాధనుషోనిస్సృతా ఇత్యర్థః క్షయార్ణవోపిగురునాదేనోద్భటోభవతి అర్చిర్హేతిశ్శిఖా(స్త్రీ)యామిత్యమరః ఉపమాలఙ్కారః. (౨౪)

మూ॥ శరోరగాస్సురరిపుసైన్యసాగరంజగాహిరేనృపసుతచాపనోదితాః।
విఘట్టనస్ఫుటితతనుత్రనిస్సృతస్ఫులిఙ్గకప్రసరవిషాకులాననాః॥ ౨౫॥

శరోరగాఇతి. నృపసుతస్యరామస్యపక్షేఅర్జునస్య చాపేననోదితాః ప్రేరితాః శరాఃఉరగాఃసర్పాఇవశరోరగాః వ్యాఘ్రాదిత్వాదుపమితిసమాసః; ఏవమగ్రేపి; సురరిపూణాంరాక్షసానాం పక్షేదైత్యానాం సైన్యంసాగరఇవ తంజగాహిరేవిలోడయామాసుః; కిమ్భూతాః విఘట్టనేనదృఢసంయోగేన స్ఫుటితానియాని తనుత్రాణిసైన్యానాంతేభ్యోనిస్సృతస్తోయేస్ఫులిఙ్గాఏవస్ఫులిఙ్గకావహ్నికణాఃస్వార్థేకః తేషాంప్రసరఃసమూహోవిషమివతత్తథా తేనాకులంవ్యాప్తం ఆననంముఖం యేషాంతేఅన్యేపిఉరగాఃసాగరంగాహన్తే విషాకులాననాశ్చభవన్తి అత్రనృపసుతచాపనోదితత్వధర్మస్య కేవలముపమేయాన్వితత్వేన ఉపమాసాధకత్వాత్ ఔపమ్యవాచకలోపే లుప్తోపమానరూపకమితి ధ్యేయమ్. (౨౫)

మూ॥ పరోజ్ఝితాఃప్రహరణపఙ్క్తయోఽపతన్నృపాత్మజేహిమతతివద్వినాశ్యతాః।అనేకధావిసస్రుపురస్యతేతతోరవేరివప్రతిదిశమంశవశ్శరాః॥ ౨౬॥

పరోజ్ఝితాఇతి. పరైఃశత్రుభిః ఖరాదిభిర్నివాతకవచైశ్చ ఉజ్ఝితాఃక్షిప్తాః ప్రహరణపఙ్క్తయఃఅస్త్ర(శ్రేణయః హిమతతివత్ నీహారపరమ్పరాఇవ అవ్యథాదాయిన్య ఇత్యర్థః నృపాత్మజేరామేఅర్జునేచ అపతన్ పతితాః తతోఽనన్తరం అస్యరామస్యార్జునస్యచ తేప్రసిద్ధాఃశరాః రవేరంశవఇవ తాఃప్రహరణపఙ్క్తీర్వినాశ్య ప్రతిదిశంసమన్తాత్ శరదాదేరవ్యయీభావేఇత్యత్సమాసాన్తః. అనేకధాబహుధా విసస్రుపుఃపేతుః యథారవేరంశవోహిమతతీర్వినాశ్య ప్రతిదిశంవిసర్పన్తి తథాస్యశరాః పరేషాంప్రహరణపఙ్క్తీర్వినాశ్య ప్రతిదిశంవిసస్రుపురిత్యుపమా. (౨౬)

రణోద్యతంప్రథమముదాయుధాళికంవ్యలోకయత్త్రిదశజనైర్ద్విషాంబలమ్।
అనన్తరం కలితకబన్ధబన్ధురం తతఃక్షణాత్క్షితితలసంస్తరాయితమ్॥ ౨౭॥

రణోద్యతమితి. త్రిదశజనైర్దేవలోకైః యుద్ధకౌతుకదర్శనార్థమాగతైరిత్యర్థః ద్విషాంశత్రూణాం బలంసైన్యం ప్రథమంరణోద్యతంయుద్ధాయకృతోద్యోగంసత్ ఉత్ ఉత్తోలితా ఆయుధానాంఆళిఃశ్రేణిర్యేనతాదృశం వ్యలోక్యతవిలోకితం అనన్తరంకలితైస్తైనకృతైః కబన్ధైర్మస్తకశూన్యయోధకళేబరైర్బన్ధురంఉన్నతానతం వ్యలో

క్యాత్, కబన్ధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమిత్యమరః. బన్ధురంతూన్నతానతమితి చ. తతస్తస్మాత్ క్షణాత్ తత్పరమిత్యర్థః దిగ్దేశకాలార్థః పూర్వాదిరితి ఆరాదిత్యాద్వర్గ్యమానపరశబ్దయోగేఽపి పఞ్చమీ. క్షితితలేయః సంస్తరః శయనీయకటః స ఇవాచరతీతి కర్తురాయఙిత్యాదినా ఆయః తతః కర్తరి క్తః; తాదృశం వ్యలోక్యత సర్వత్ర త్రిదశజనైరిత్యేవకర్తా. (౨౭)

మూ॥ కబన్ధభావాత్పిశితాశనానాం ప్రనృత్యతాం కుక్షిమనుప్రవిష్టాః।
వినిర్యయుః కణ్ఠపథేన తేషాం మూర్తా ఇవ ప్రాణగణాః ఖగేన్ద్రాః॥ ౨౮॥

కబన్ధేతి. కుక్షిముదరం అనుప్రవిష్టాః యుద్ధసమయే ఉదరం నిర్భిద్య కృతప్రవేశాః ఖగేన్ద్రాః బాణశ్రేష్ఠాః ఖగః సూర్యే గ్రహే దేవే మార్గణే చ విహఙ్గమే ఇతి విశ్వః. కబన్ధభావాత్ అశిరస్కత్వభావం ప్రాప్య ల్యబ్గర్భత్వాత్పఞ్చమీ ప్రనృత్యతాం వేతాలాధిష్ఠానేన ప్రకర్షేణ నృత్యం కుర్వతాం తేషాం పిశితాని మాంసాన్యశ్నన్తీతి తే తథా తేషాం రాక్షసానాం పక్షే అసురాణాం చ మూర్తా మూర్తిమన్తః ప్రాణగణా ఇవ కణ్ఠపథేన మస్తకాపగమాదనావరణేన గళనాళమార్గేణ వినిర్యయుః నిశ్చక్రముః నృత్యవేగేనేతి భావః పూర్వం ప్రాణనిర్గమనే జాతేఽపి నృత్యవేగేన నిర్గచ్ఛత్సు బాణేషు తథావిధప్రాణగణత్వసమ్భావనయా జాత్యుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. (౨౮)

ఉత్కృత్తా అపి విశిఖైస్సజీవశేషాః మూర్ధానస్స్వితదశనోత్కటాః పరేషామ్।
సంస్కారాదభినరవీరమాపతన్తః ఖే గృధ్రైః కలితకచైరవాహ్రియన్త॥ ౨౯॥

ఉత్కృత్తా ఇతి. పరేషాం శత్రూణాం ఆపతన్తః కాయాదుద్భ్రమ్యాభిపతన్తః సముత్పతితాః మూర్ధానః శిరాంసి కలితాః గృహీతాః కచాః కేశా యైస్తైస్తథా తైర్గృధ్రైః పక్షిభేదైః ఖే ఆకాశే అవాహ్రియన్త హృతా ఇత్యన్వయః కిమ్భూతాః సజీవశేషాః జీవస్య జీవనస్య శేషేణ సహ వర్తమానాః కిఞ్చిజ్జీవన్త ఇత్యర్థః తథా విశిఖైర్బాణైః ఉత్కృత్తా అపి తేన ఛిన్నా అపి నరేషు వీరో నరవీరో రామః పక్షే నరావతారో వీరోఽర్జునస్తం అభిలక్షీకృత్య సంస్కారాత్ పూర్వజాతవైరిత్వజ్ఞానజన్యభావనాతః స్మితైః ఈషద్భిన్నైః దశనైః దన్తైరుత్కటా భయఙ్కరాః క్రోధవశేన సితదన్తాః ప్రకాశన్త తం ప్రతి భక్షితుమివాపతన్త ఇత్యర్థః అభినరవీరం సంస్కారాదాపతన్త ఇతి యోజనా తు న రుచిరా, ఉత్కృత్తమూర్ధ్నామభిముఖ్యేనాపతనాసమ్భవాత్ సంస్కారజనితాపతనస్య అగమనరూపతయైవ పర్యవసానస్యౌచిత్యాదితి ధ్యేయం. ప్రహర్షణీవృత్తమ్ త్ర్యాశాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షణీయమితి లక్షణాత్. (౨౯)

శిరాంసి తద్విశిఖముఖార్పితాన్యలం నిషాదినాం నభసి నిగృహ్య చఞ్చుభిః।
పతత్రిణః క్షణకృతమణ్డలభ్రమాః పదం దధుః పరబలకేతుమూర్ధసు॥ ౩౦॥

శిరాంసీతి. నభసి ఆకాశే క్షణం వ్యాప్య కృతః క్షణేన ఉత్ప్లవేన కృతో వా మణ్డల

భ్రమిమణ్డలాకారేణ భ్రమణం యైస్తైః శిరోహరణార్థమితి శేషః పతత్రిణః గృధ్రాదిపక్షిణః తస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య విశిఖముఖేన బాణముఖేన అర్పితాని దత్వా తేభ్యో దత్తాని నిషాదినాం హస్త్యారోహసైన్యానాం శిరాంసి హస్త్యారోహా నిషాదిన ఇత్యమరః, చఞ్చుభిర్నిగృహ్య దృఢం గృహీత్వా పరబలస్య శత్రుసైన్యస్య కేతూనాం ధ్వజానాం మూర్ధసు ఉపరిభాగేషు పదం దధుః స్థానం చక్రుః అత్ర నభసి భ్రమద్భ్యః పతత్రిభ్యః తద్విశిఖముఖకర్తృకశత్రుశిరోదానస్యాసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిః పూర్వోక్తలక్షణం రుచిరావృత్తమ్. (౩౦)

మూ॥ రణక్షితౌ పరకరిణాం శరక్షతైశ్చిరం కరైరభిలులుఠే భయజడైః।
ద్రుతోత్పతత్ఖగపతితుణ్డఖణ్డితభ్రమన్మహావిషధరభోగభఙ్గిభిః॥ ౩౧॥

రణేతి. రణక్షితౌ యుద్ధభూమౌ శరక్షతైః రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణచ్ఛిన్నైః పరకరిణాం శత్రుసమ్బన్ధిహస్తినాం కరైః శుణ్డైః భయజడైర్భయజనకైః సద్భిః చిరం అభిలులుఠే అతితరాం లుఠితం భావే లిట్. కిమ్భూతైః ద్రుతం సవేగం యథా తథా ఉత్పతతః ఖగపతేః గరుడస్య తుణ్డేన ముఖేన ఖణ్డితశ్ఛిన్నః అతఏవ భ్రమన్నభిలుఠన్యో మహావిషధరస్య బృహత్సర్పస్య భోగశ్శరీరం తద్వద్భఙ్గిశ్చేష్టా యేషాం తైః భోగస్సుఖేధనే చాహేః శరీరఫణయోరపి ఇతి మేదినీ వృత్త్యనుప్రాసః ఉత్తరార్ధే లుప్తోపమా చ ; తదనయోః శకారాశ్రయానుప్రవేశస్సఙ్కరః. (౩౧)

శరావలీవిదళితకుమ్భికుమ్భజా విరేజిరే రణభువి మౌక్తికోత్కరాః। ప్రవర్తితాః ప్రతిముఖమస్య సమ్మదాజ్జయశ్రియా స్వయమిహ లాజవృష్టయః॥ ౩౨॥

శరావలీతి. రణభువి యుద్ధభూమ్యాం శరావల్యా రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణపరమ్పరయా విదళితాః ఖణ్డితా యే కుమ్భినాం హస్తినాం కుమ్భా మస్తకోచ్చాంశాస్తేభ్యో జాతా ఇతి శరావలీవిదళితకుమ్భికుమ్భజా మౌక్తికప్రకరాముక్తాసమూహా విరేజిరే శుశుభిరే అత్రోత్ప్రేక్షతే జయశ్రియా జయలక్ష్మ్యా సమ్మదాద్ధర్షాత్ స్వయం స్వత్వస్య ద్వారా అస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య ప్రతిముఖం సమ్ముఖం ప్రవర్తితాః ప్రయోజితా లాజవృష్టయ ఇవ కృదభిహితభావత్వాద్ వృష్యమాణలాజా ఇవ అన్యా అపి జయిపురుషం ప్రతి లాజవిక్షేపేణ మఙ్గళమాచరన్తి అత్ర పూర్వార్ధే తాదృశమౌక్తికోత్కరాణామసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిః ఉత్తరార్ధగతయోత్ప్రేక్షయాఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే. (౩౨)

మూ॥ హృతం శరైః ప్రజవిభిరుష్ణవారణం దివి భ్రమత్పవనవశాదశోభత।
మనస్వినామ్మనఇవ విక్రమోర్జితం సవిభ్రమం భువనపరిభ్రమోద్యతమ్॥ ౩౩॥

హృతమితి. ప్రజవిభిః అతివేగవద్భిః శరైః రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణైః హృతం ఛిన్నం ఉష్ణమాతపం వారయతీత్యుష్ణవారణం శత్రూణాం ఛత్రం పవనవశాత్ దివి ఆకాశే భ్రమత్సత్ అశోభత ఉపమినోతి విక్రమోర్జితం విక్రమైకరసం తథా భువనస్య

లోకస్య పరిభ్రమే పరిక్రమణే దిగ్విజయే ఇత్యర్థః ఉద్యతం ఉద్యుక్తం అత ఏవ సవిభ్రమం విభ్రాన్త్యా సహితం చఞ్చలమిత్యర్థః మనస్వినాం ప్రశస్తమనస్కానాం వీరాణాం మన ఇవ యథా దిగ్విజయార్థం జాతోద్యమస్య వీరస్య మనః బహువ్యాపారాకులితతయా విభ్రాన్తం భవతి తథా భిన్నముష్టవారణమిత్యుపమా యద్వా భువనానాం సమ్ముఖయుద్ధమరణసమ్పత్స్యమానస్వర్గలోకానాం పరిభ్రమే గమనే ఉద్యతం మనస్వినాం మానినాం శత్రువీరాణాం మన ఇవ నైదం భిన్నముష్టవారణం ఆకాశే భ్రమతి కిన్తు యుద్ధమరణేన లోకాన్ ప్రయాస్యతాం శత్రూణాం మన ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. (౩౩)

తమీక్షితుం ప్రతిముఖమాహితోద్యమా విరోధినో హృతశిరసః క్షణాచ్ఛరైః।
నభోగతాస్సపది సురాఙ్గనాసఖా వ్యలోకయన్సుఖమనిమేషదృష్టయః॥౩౪॥

తమితి. తం రామం పక్షే అర్జునం ప్రతిముఖం సమ్ముఖం ఈక్షితుం కీదృగ్వీరోఽయమితి ద్రష్టుం ఆహితోద్యమాః కృతయత్నాః నతు దృష్టవన్తః దర్శనాత్ప్రాగిత్యర్థః శరైస్తస్య బాణైః క్షణాత్తత్క్షణమేవ హృతశిరసః ఛిన్నమస్తకా విరోధినః శత్రవః సపది తత్క్షణాత్ నభోగతాః సమ్ముఖయుద్ధమరణపుణ్యేన దివ్యశరీరం ప్రాప్య స్వర్గమారోఢుం ఆకాశగతాః తథా సురాఙ్గనానాం అప్సరసాం సఖాయః సురాఙ్గనాసఖాస్సన్తః రాజాదిత్వాత్సమాసాన్తః యతోఽనిమేషా దివ్యమూర్తిత్వాన్నిమేషరహితా దృష్టిశ్చక్షుః యేషాం తే అతః సుఖమవిఘ్నం యథా తథా తం వ్యలోకయన్ దదృశుః అత్ర సుఖేన దర్శనేఽనిమేషదృష్టిత్వస్య హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం తేన చాఙ్గేన అసమ్బద్ధస్య తథావిధవిలోకనస్య సమ్బన్ధకథనరూపాతిశయోక్తిస్సఙ్కీర్యతే. (౩౪)

మూ॥ దృష్టా విశన్తశ్చ వినిర్గతాశ్చ విపాటయన్తో బలమప్రకాశాః।
సతోయదే వ్యోమ్ని నిలీనదృష్టనష్టాశ్చరన్త్యుల్కా ఇవ తస్య బాణాః ౩౫॥

దృష్టా ఇతి. విశన్తశ్చ రిపుకాయం ప్రవిశన్తశ్చ తథా వినిర్గతాశ్చ రిపుకాయాన్నిస్సృతాశ్చ దృష్టాః జనానాం ప్రత్యక్షతాం గతాః తథా బలం రిపుసైన్యం విపాటయన్తో భిన్దన్తః అప్రకాశా అదృష్టాః ప్రవేశనిర్గమకాలయోర్దృష్టా భేదనకాలే అదృష్టా ఇత్యర్థః తస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణాః సతోయదే మేఘసహితే వ్యోమని ఆకాశే దృష్టనష్టాః తోయదప్రవేశనిర్గమకాలే దృష్టాః తోయదాభ్యన్తరస్థితికాలే నష్టాః అదృష్టాశ్చ మహోల్కా ఇవ చేరుః భ్రమన్తి స్మ ఉల్కా ఆకాశాత్పతం స్తేజోవిశేషః సా చ బహువిధా యదాహ కాశ్యపః-బృహచ్ఛిఖా చ నూత్నాగ్రా రక్తనీలశిఖోజ్జ్వలా। పౌరుషీ యత్ప్రమాణేన ఉల్కా నానావిధా స్మృతా, ఇతి ఉపమాలఙ్కారః. (౩౫)

మూ॥ ఏకేషుణా యేఽస్య పరే విభిన్నా న తే ద్వితీయస్య శరవ్యమాసన్।
భిన్దన్తి భాస్వాంః ప్రథమేతమాంసి శేషాః కరా లోకవిభూషణాయ॥౩౬॥

ఏకేషుణేతి. అస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య ఏకేషుణా ఏకేన బాణేన యే పరే శత్రవో

విభిన్నాస్తాపితాస్తద్వితీయస్య బాణస్య శరవ్యం లక్ష్యం నాసన్న బభూవుః ఏకబాణే నైవ కార్యనిర్వాహాత్ ద్వితీయప్రక్షేపో న కృత ఇత్యర్థః. లక్షం లక్ష్యం శరవ్యఞ్చేత్యమరః అత్ర శరవ్యశబ్దస్యాజహల్లిఙ్గవచనత్వాత్ క్లీబత్వమేకత్వఞ్చ; ఏతదేవ దృఢయతి భానోః సూర్యస్య ప్రథమేకరాః కిరణాః స్తమాంసి భిన్దన్తి నాశయన్తి తర్హి అన్యేషాం కిం ప్రయోజనమిత్యత్రాహ శేషాః కరాః లోకానాం భువనానాం విభూషణాయ అలఙ్కరణాయ అత్ర శరవ్యభవనస్య భేదనస్య చ వస్తుత ఏకరూపత్వాత్ ప్రతివస్తూపమాలఙ్కారః. ౩౭

మూ॥ చ్యుతానకప్రకటితమానడమ్బరా సమన్తతో భృతబహురత్నభూషణా।
అసుక్షయక్షణికకృతాన్తకల్పితా రణావనిర్విపణిరివ వ్యభావ్యత॥౩౮॥

చ్యుతేతి. రణావనిః సా యుద్ధభూమి ర్విపణిరివ పణ్యవీథికేవ వ్యభావ్యత అదృశ్యత కిమ్భూతా చ్యుతైః పతితైః ఆనకైః పటహైః రణవాద్యవిశేషైః ప్రకటితో వ్యఞ్జితో మానస్య పరిమాణపాత్రవిశేషస్య డమ్బరో విస్తారో యత్ర సా విపణౌ చ మానపాత్రాణీతి స్థితిః; తథా సమన్తతః సర్వతః భృతాని ధృతాని మృతదేహోత్పతితత్వా ద్రాశీభూతానీత్యర్థః బహూని రత్నభూషణాని రత్ననిర్మితాభరణాని యత్ర సా పక్షే సమన్తతో భృతాని స్థాపితాని బహూని రత్నాని హారకాదీని భూషణాని చ యత్ర సా; తథా అసుక్షయః ప్రాణవియోగః క్షణికః క్షణేన నిష్పాద్యో యస్మాత్ తాదృశో యః కృతాన్తో యమః తేన కల్పితా ప్రాదుర్భావితా పక్షే అసూనాం లోకప్రాణానాం క్షయో నివాసః రక్షణమిత్యర్థః క్షినివాసగత్యోరిత్యస్య రూపం విపణిక్రీతద్రవ్యోపయోగేనైవ లోకాః ప్రాణాన్ ధారయన్తీతి భావః తత్ర క్షణికః ఉత్సవాన్వితః సోత్సాహ ఇత్యర్థః అసుక్షయక్షణికః క్షణః కాలవిశేషే స్యాత్పర్వణ్యవసరే మహే ఇతి హేమచన్ద్రః ; తేన కృతాన్తః తథా అన్తే నగరస్య గ్రామస్య వా ప్రాన్తభాగే కల్పితా స్థాపితా విపణిర్హి పౌరజనోపమర్దపరిహారాయ ప్రాయేణ ప్రాన్తభాగే స్థాప్యతే అత్ర శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోపమా. (౩౮)

మూ॥ దానామ్భోభిః కుమ్భినాం పఙ్కిలాన్తా ధావద్రథ్యా నేమిసీమన్తదుర్గా।
పాదాతానాం సా జఘానాజిభూమిర్జఙ్ఘాలత్వం రక్తజమ్బాలసాదా॥౩౯॥

దానేతి. కుమ్భినాం హస్తినాం దానామ్భోభిః మదజలైః పఙ్కిలం పఙ్కయుక్తం అన్తం స్వరూపం యస్యాః సా అన్తం స్వరూపే నాశే నా ఇతి మేదినీ ; తథా ధావన్తీ యా రథ్యా రథసమూహః తస్యా నేమిభిశ్చక్రధారాభిః కృతో యః సీమన్తః సీమన్తాకారరేఖా తేన దుర్గా దుస్సఞ్చారా సుదురోఽధికరణ ఇతి అధికరణే డః; తథా రక్తజమ్బాలేన రుధిరకృతపఙ్కేన సాదో గచ్ఛతామవసాదో యత్ర సా; తథా భూతా ఆజిభూమిః యుద్ధస్థలీ పాదాతానాం పదాతిబృన్దానాం జఙ్ఘాలత్వం అతిజవేన గన్తృత్వం జఘాన అనాశయత్. జఙ్ఘాలోఽతిజవస్తుల్యావిత్యమరః. అత్ర జఙ్ఘాలత్వనాశం ప్రతి విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్. శాలినీవృత్తమ్. (౩౯)

మూ॥ సమధికతరమాజౌ రాజసూనుర్విరేజే త్రుటితసుభటకంఠగ్రన్థియన్త్ర-
ప్రణున్నైః । రుధిరఘుసృణధారాచక్రవాలైర్వితన్వన్నభినవజలకేళి-
విభ్రమం దిగ్వధూభ్యః॥ ౩౯॥

సమధికేతి. రాజసూనూ రామః పక్షే అర్జునః ఆజౌ యుద్ధే త్రుటితా ఛిన్నా యే సుభటానాం కణ్ఠగ్రన్థయః కణ్ఠబన్ధాస్త ఏవ యన్త్రాణి శృఙ్గకాణి తైః ప్రణున్నైః ప్రక్షిప్తైః రుధిరమేవ ఘుసృణం కుఙ్కుమం కుఙ్కుమాక్తజలమిత్యర్థః తస్య ధారాచక్రవాలైః ధారాసమూహైః కృత్వా రక్తసంజ్ఞం తు కుఙ్కుమం। జాగుడం దీపనం ఘుస్రం సౌరభం ఘుసృణం స్మృతమితి త్రికాణ్డశేషః దిశ ఏవ వధ్వః తాభ్యః దిగ్వధూరుద్దిశ్యేత్యర్థః యాదభిప్రేత్య ధాత్వర్థ ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ అభినవా నూతనా యా జలకేళీ జలక్రీడా తస్యా విభ్రమం విలాసం వితన్వన్ విస్తారయన్ సన్ సమధికతరమతితరాం విరేజే శుశుభే; అన్యోఽపి రాజసూనుర్వధూభిస్సహ శృఙ్గోత్క్షిప్తకుఙ్కుమజలేన క్రీడతి; సాఙ్గరూపకం మాలినీవృత్తమ్. (౩౯)

మూ॥ సురద్విషాం తుఙ్గతరైః కబన్ధైః పతద్భిరుర్వీ సుచిరం చకమ్పే।
ప్రాక్ఖణ్డితాగ్రైరనుకృత్తమూలైర్మహాద్రుమాణామివ మధ్యకాణ్డైః॥ ౪౦॥

సురేతి. సురద్విషాం రాక్షసానాం పక్షే నివాతకవచానాం పతద్భిః రథాదిభ్య ఇతి శేషః తుఙ్గతరైః బృహద్భిః కబన్ధైః అపమూర్ధకళేబరైః బాహుభిర్వా ఉర్వీ పృథ్వీ సుచిరం చకమ్పే కమ్పితా ; కబన్ధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరే । క్లీబం జలే పుంస్యుదరే బాహురక్షోవిశేషయోరితి మేదినీ. ఉపమినోతి ప్రాక్ప్రథమం ఖణ్డితం ఛిన్నమగ్రం యేషాం తైః తథా అనుపశ్చాత్కృత్తం ఛిన్నం మూలం యేషాం తైః మహాద్రుమాణాం బృహద్వృక్షాణాం పతద్భిర్మధ్యకాణ్డైః మధ్యప్రకాణ్డైరివ తైర్యథా ఉర్వీ కమ్పతే తథేత్యర్థః అత్ర ఉపమానవిశేషణద్వయం పతనసౌకర్యార్థం న తు సాదృశ్యద్యోతనార్థం ఉపమేయే తథానుపాదానాత్. (౪౦)

మూ॥ బాణవ్రాతవ్రణితవపుషాం పేతుషాం కుఞ్జరాణా-
మఙ్గాదగ్ర్యాత్కులిశదళితోత్తుఙ్గభూభృన్నిభానామ్।
సద్యః ప్రోహుః ప్రతిదిశమసృక్సిన్ధవో మేరుమూల-
భ్రశ్యజ్జమ్బూఫలరససరిత్పూరసౌభాగ్యభాజః॥ ౪౧॥

బాణేతి. బాణానాం వ్రాతేన సమూహేన వ్రణితాని ఛిన్నాని వపూంషి యేషాం తే తథా తేషాం తథా కులిశేన వజ్రేణ దళితా విదారితా యే ఉత్తుఙ్గభూభృతో బృహత్పర్వతావయవాస్తేషాం నిభా సాదృశ్యం యత్ర తే తథా తేషాం పేతుషాం పతితవతాం పతేర్క్వసుస్తస్మాత్ షష్ఠీబహువచనం. కుఞ్జరాణాం హస్తినాం అగ్ర్యాత్ అగ్రభవాత్ అఙ్గాత్ కణ్ఠాదిత్యర్థః జాత్యాశ్రయణాదేకవచనం. అసృక్సిన్ధవః రక్తనద్యః ప్రతిదిశం దిశిదిశి సద్యః

ప్రోహః ప్రకర్షేణ వహన్తి స్మ. కిమ్భూతాః మేరుమూలేషు మేరుపాదే భ్రశ్యన్తి జ
మ్బూవృక్షాత్పతన్తి యాని జమ్బూఫలాని తేషాం రసేన రసస్యవా యా సరిత్ జమ్బూనదీ
తస్యాః పూరస్య ప్రవాహస్య సౌభాగ్యం సౌన్దర్యం భజన్త ఇతి తాః అత్రాన్యసౌభాగ్య
స్యాన్యకర్తృకభజనాసంభవాత్ బింబప్రతిబిమ్బభావేపర్యవసానాన్నిదర్శనాలఙ్కా
రః భూభృన్నిభానామిత్యుపమయా సఙ్కీర్ణః మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౪౧)

మూ॥ నీహారసంక్షిప్తమివాబ్జషణ్డం కల్పానలాలీఢమివార్ణవాంభః।
శరన్మరున్నున్నమివాభ్రబృన్దం బలం కథాశేషమభూత్పరేషామ్॥ ౪౨॥

నీహారేతి. నీహారేణ హిమేన సంక్షిప్తం నిశ్శేషితం అబ్జషణ్డమివ పద్మకదమ్బమివ అబ్జాదికదమ్బే షణ్డమస్త్రియామిత్యమరః. తథా కల్పానలేన ప్రళయాగ్నినా ఆలీఢం శోషితం అర్ణవాంభః సముద్రజలమివ తథా శరన్మరుతా శరత్కాలసమ్బన్ధివాయునా నున్నం విక్షిప్తం అభ్రబృన్దం మేఘసమూహ ఇవ పరేషాం శత్రూణాం బలం సైన్యం కథాశేషం కథైవ శేషో యేషాం తాదృశం అభూత్ నాశం ప్రాపేత్యర్థః అత్రైకస్య బలస్య బహుభిరుపమీయమానత్వాత్ మాలోపమా. (౪౨)

మూ॥ ఇతి స సుభటదర్పం విద్విషాం సంప్రమాథాద్విరచితగురుగుప్తి
ర్భూర్భువఃస్వస్త్రయస్య। విబుధమునినుతశ్రీర్వర్ధయన్ధర్మధారః
కృతసురపతితోషః సోదరాభ్యర్ణమాగాత్॥ ౪౩॥

ఇతీతి. ఇతి ఏవం సుభటదర్పం సుభటాన్ సుభటాన్ దృష్ట్వా సాకల్యేదృశ విద ఇతి క్యాణం విద్విషాం శత్రూణాం సంప్రమాథాత్ సమ్యక్ నాశనాత్ భూర్భువఃస్వస్త్రయస్య భూరాదిలోకత్రయస్య విరచితా విహితా గురుర్మహతీ గుప్తిః రక్షా యేన సః తథా విబుధైర్దేవైర్మునిభిశ్చ నుతా స్తుతా శ్రీర్జయలక్ష్మీర్యస్య సః తథా ధర్మస్య ధర్మకర్మణో ధారాః పరమ్పరాః వర్ధయన్ బాహుళ్యేన ప్రవర్తయన్ అత ఏవ కృతః సురపతేరిన్ద్రస్య తోషో యేన తాదృశః స రామః పక్షే అర్జునః సోదరస్య భ్రాతుః లక్ష్మణస్య పక్షే సోదరాణాం సహోదరాణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం అభ్యర్ణం సమీపం ఆగాత్ అగతవాన్ రామాయణపక్షే లక్ష్మణస్య సుమిత్రాపుత్రత్వేన సోదరత్వాభావాత్ సోదరపదస్య భ్రాతరి లక్షణా సంప్రమాథాదితి హేతుర్విశేషణచతుష్టయే అన్వేతి. మాలినీవృత్తమ్. (౪౩)

మూ॥ సోఽథ తీవ్రవిరహవ్యథాహరైశ్శృణ్వతాం శ్రవణమార్గపావనైః।
ఆత్మవృత్తకథనైస్సమారధే దారసోదరమనఃప్రహర్షణమ్॥ ౪౪॥

సఇతి. అథ అనన్తరం స రామః పక్షే అర్జునః తీవ్రాదుస్సహో యా విరహవ్యథా వియోగజనితపీడా తాం హరన్తీతి తైః పక్షే తీవ్రో బహుకాలీనో యో విరహస్తజ్జనితవ్యథాపహారకైః తథా శృణ్వతాం తేషాం శ్రవణమార్గపావనైః కర్ణవివరపావిత్ర్యజనకైః

అత్యద్భుతత్వాత్ శృణ్వద్భిః సాభినివేశం శ్రూయమాణైరిత్యర్థః ఆత్మనో యద్వృత్తం రాక్ష
స సైన్యవధరూపం పక్షే పాశుపతాద్యస్త్రప్రాప్తిపూర్వక నివాతకవచవధపర్యన్తం చరి
త్రం తస్య కథనైః కథ్యమానస్య బాహుళ్యాద్బహువచనం దారాణాం సీతాయాః పక్షే
ద్రౌపద్యాః సోదరస్య భ్రాతుర్లక్ష్మణస్యచ పూర్వవల్లక్షణా పక్షే సోదరాణాం యు
ధిష్ఠిరాదీనాం మనసః ప్రహర్షణాం సన్తోషణం సమాదధే చకార రథోద్ధతావృత్తమ్ రా
న్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. (౪౪)

మూ॥ సోత్కణ్ఠయా తీవ్రవియోగఖేదాద్భుజోపపీడం ప్రియయోపగూఢః।
నరేన్ద్రసూనుస్సుతరాం విరేజే రత్యేవ యుక్తో భువి కామదేవః॥ ౪౫॥

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే చతుర్థః సర్గః.

స ఇతి. స నరేన్ద్రసూనూ రామః పక్షే అర్జునః తీవ్రవియోగఖేదాత్ దుస్సహవిర
హఖేదాత్ సోత్కణ్ఠయా ఉత్సుకయా ప్రియయా సీతయా పక్షే ద్రౌపద్యా భుజోపపీడం
భుజాభ్యాముపపీడ్య కపణి రుధోపపీడ షలి క్త్వాణం ఉపగూఢః ఆలిఙ్గితస్సన్ భువి భూ
మ్యాం శమ్బరగృహే ఇత్యర్థః తదానీమేవ రత్యా విరహఖేదోత్కణ్ఠయా కామదేవాలి
ఙ్గనసమ్భవాత్ రత్యా స్వభార్యయా యుక్త ఉపగూఢః కామదేవ ఇవ కన్దర్ప ఇవ రత్యా
ప్రీత్యా యుక్తః కామదేవ ఏతత్కావ్యప్రవర్తకన్నృప ఇవేతి వా సుతరామతితరాం విరే
జే. ఉపమేయం ప్రాతీ. (౪౫)

ఇతి శ్రీ ప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం
రాఘవపాణ్డవీయమహాకావ్యటీకాయాం చతుర్థస్సర్గః.

రాఘవపాణ్డవీయే పఞ్చమః సర్గః.

తీర్థానామభిగమనాదఘున్నదన్తశ్శృణ్వన్తో మునిగదితాః కథాశ్చ దివ్యాః।
పశ్యన్తో నగవననిమ్నగాశ్చ కాలం ద్రాఘిష్ఠం దినమివ తే సుఖేన నిన్యుః॥ ౧॥

తీర్థానామితి. తే రామాదయః పక్షే యుధిష్ఠిరాదయః తీర్థానాం అభిగమనాత్ అ
ఘం పాపం దుఃఖం వా నుదన్తః నాశయన్తః అఘన్తు వ్యసనే దుఃఖే దురితే చ నపుంసకమితి
మేదినీ. తథా మునిభిర్గదితా దివ్యా మనోజ్ఞాః కథా ఇతిహాసాంశ్చ శృణ్వన్తః తథా నగాః ప
ర్వతాః వనాని కాననాని నిమ్నగా నద్యశ్చ తాః పశ్యన్తశ్చ సన్తః సుఖేన తత్తద్వ్యాపార
జనితానన్దేన హేతునా ద్రాఘిష్ఠం అతిదీర్ఘం కాలం దినమివ ఏకాహమివ నిన్యుర్యాప
యామాసుః సుఖేన వనవాసదుఃఖం నగణయామాసురితి భావః ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ప్ర
హర్షిణీవృత్తమ్ త్ర్యాశాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్. (౧)

మూ॥ స్వాధ్యాయైరతిథిజనార్చనైస్సహోమైర్భూతానాం బలిహర
ణైస్స్వధాభరైశ్చ । సంవాసేష్వథ మహతాఞ్చ సత్కథాభిస్తే
నైకం దినమపి వన్ధ్యతామనైషుః॥ ౨॥

స్వాధ్యాయైరితి. తే రామాదయః పక్షే యుధిష్ఠిరాదయః స్వాధ్యాయైః వేదపాఠైః
తథా అతిథిజనానాం అర్చనైః పూజనైః తథా సహోమైరగ్నిహోత్రీయ హోమసహి
తైః భూతానాం బలిహరణైర్బలికర్మభిః తథా స్వధాభరైః నిత్యశ్రాద్ధతర్పణైశ్చ అథ కిఞ్చ
మహతాం మునీనాం సంవాసేషు వసతిషు సత్కథాభిర్ధర్మప్రధానాలాపైశ్చ ఏకం దినమ
పి వన్ధ్యతాం అఫలతాం న అనైషుః న ప్రాపయామాసుః అపి తు వనవాసకర్శితా అపి సర్వా
ణ్యపి దినాని పఞ్చయజ్ఞసత్కథాదిభిః సఫలాని చక్రురిత్యర్థః. పాఠో హోమశ్చాతిథీ
నాం సపర్యా తర్పణం బలిః। ఏతే పఞ్చ మహాయజ్ఞా బ్రహ్మయజ్ఞాదినామకా ఇత్యమరః. (౨)

మూ॥ మహాజగరసన్నద్ధభీమసేనాభయఙ్కరాత్ ।
రాజ్ఞః ప్రభావాద్దధిరే రోమహర్షం మహర్షయః॥ ౩॥

మహేతి. మహర్షయో మునయః మహతా జగరేణ కవచేన ఉరశ్ఛదః కఙ్కట
కో జగరః కవచోఽస్త్రియామిత్యమరః సన్నద్ధా వర్మితా యా భీమాః భయజనికాః
సేనా రాక్షసబలాని తాసామపి భయఙ్కరాత్ రాజ్ఞో రామస్య ప్రభావాత్ ప్రతాపాత్
రోమహర్షం రోమాఞ్చం దధిరే ధారయామాసుః. రామస్య తాదృశం ప్రభావం దృష్ట్వా ము
నయో విస్మితా బభూవురిత్యర్థః. పక్షే మహతా అతిదీర్ఘకాయేన అజగరేణ అగస్త్యశాపా
దజగరసర్పతాం ప్రాప్తేన నహుషరాజేన సన్నద్ధస్య వేష్టితస్య భీమసేనస్య అభయఙ్క
రాత్ తతో మోచనేనాభయప్రదాయకాత్ రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య ప్రభావాత్ మహర్ష
యో రోమహర్షం దధిరే ధన్యోఽయం రాజా యత్ప్రభావాన్నహుషాజగరబన్ధనాదపి
భీమో ముక్త ఇతి విస్మయం ప్రాపురిత్యర్థః. పురా కిల నహుషరాజో దేవైరిన్ద్రత్వం ప్రాపితః
కాలే నైశ్వర్యమదగర్వితో మాన్యాననవజానన్నగస్త్యేన స్వారాజ్యాత్ చ్యావయిత్వా అ
జగరతాం నీతో వనే తిష్ఠన్ యదృచ్ఛయా మృగయాయై పర్యటన్తం భీమసేనం వేష్టిత
వాన్ తతశ్చ యుధిష్ఠిరేణాగత్య ప్రశ్నోత్తరప్రదానసమ్భాషణైస్తస్మాద్భీమః స చ శా
పాన్మోచిత ఇతి భారతీయం భారతీ. రోమహర్షమ్మహర్షయ ఇతి ఛేకానుప్రాసః. (౩)

మూ॥ స రక్షసాం క్రోధవశేన సద్యోగణేన యుద్ధే యమసాత్కృతేన ।
శ్రుతిం ప్రయాతేన పులస్త్యనప్తుర్గ్లానసం క్షోభయతిస్మ భీమః॥ ౪॥

స ఇతి. భీమో రాక్షసానాం భయంకరః స రామః యుద్ధే సద్యో యమసాత్కృతే
న యమాయ దత్తేన వినాశితేనేత్యర్థః పులస్త్యనప్తా రావణస్య శ్రుతిం ప్రయాతేన శూర్ప
ణఖయా శ్రవణవిషయతాం నీతేనేత్యర్థః క్రోధవశేన క్రోధయుక్తేన రక్షసాం ఖరాదీనాం
గణేన సమూహేన హేతునా పులస్త్యనప్తుర్దుర్గ్లానసం నిన్దితం మనః క్షోభయతిస్మ క్షో

భయామాస రామనిహతాన్ ఖరాదీన్ శూర్పణఖాముఖాచ్ఛ్రుత్వా రావణస్యమనసి క్షోభో జాతఇత్యర్థః పులస్త్యనప్తురితి కాకాక్షిన్యాయాదుభయత్రాన్వేతి. పక్షే సభీమో భీమసేనః యుద్ధేసదో యమసాత్కృతేన తథాశ్రుతింప్రయాతేనశ్రుతేన క్రోధవశే నక్రోధవశసంజ్ఞితేన ఏకేననిహతాస్సంఖ్యే రణేక్రోధవశాగణాఃఇతిభారతోక్తేః, రక్షసాంగణేన మణిమత్ప్రధానేనసమూహేనహేతునా పులస్త్యనప్తుఃకుబేరస్య దుర్మానసం దేవత్వాత్సదాప్రసన్నమపి తదానీమాగన్తుకక్రోధోదయాత్ వికృతం చిత్తంక్షోభయతిస్మ దుర్నిరీక్షంయథాతథేతి క్రియావిశేషణంవా. సౌగన్ధికాహరణార్థం ద్రౌపద్యాప్రోత్సాహితోభీమో గన్ధమాదనశిఖర మారుహ్య మణిమత్ప్రభృతికుబేరానుచరక్రోధవశసంజ్ఞితరాక్షసగణవధం కృతవాన్ తచ్ఛ్రుత్వాకుబేరఃకిఞ్చిజ్జాతకోపఇవ తత్రాగత్య అగస్త్యశాపమనుస్మృత్య పాండవాన్ప్రతితుతోషేతిభారతం. యద్యపిఆజగరోపాఖ్యానాత్పూర్వమేవ యక్షయుద్ధంభారతేవర్ణితం, తథాపిరామాయణపక్షానురోధాత్ శ్లేషసౌకర్యసమ్పాదనాయాత్రకవినావర్ణితం నాత్యన్తదూషణమావహతీతిధ్యేయం. ఏవముత్తరత్రాపిజ్ఞేయమ్. (౪)

మూ॥వనేపి సా సజ్జతసత్యభామా సమ్భావ్యమానా మునిదారవర్గైః।
పుష్పైరపూర్వైర్దయితోపనీతైఃకృతావతంసా విరరాజ రాజ్ఞీ॥౫॥

వనఇతి. సారాజ్ఞీసీతా దయితేనపత్యారామేణ దయితేనస్నిగ్ధేనలక్ష్మణేనవాఉపనీతైరానీతై రపూర్వైరదృష్టపూర్వైః పుష్పైఃకృతావతంసాకృతకర్ణపూరా కృతశేఖరావాసతీ అవతంసోఽస్త్రీయాంస్యాత్కర్ణపూరేచశేఖరేఇతిమేదినీ. వనేఽపివిరరాజశుశుభే కిమ్భూతా సజ్జతఃప్రాప్తాః సత్యాఃసఫలాః భామాఃక్రోధాయయాసా యద్వాసజ్జతా దృష్టా సత్యాఃసాధ్వ్యః అనసూయాప్రభృతయో యయాసాసజ్జతసతీ అతఏవఅభామా అక్రోధా అనసూయోపదేశాత్పతింప్రతిక్రోధశూన్యాఇత్యర్థః భామఇతిభామక్రోధే ఇత్యస్యఘఞిరూపం. సజ్జతాః సత్యాం భాదీప్తి మాఃలక్ష్మీశ్చ తాయయాసాఇతిబహావః తథామునిదారవర్గైః సమ్భావ్యమానాఆద్రియమాణా. పక్షే దయితేనభీమేన ఉపనీతైః కుబేరసరసఆనీతై రపూర్వైఃపూర్వమదృష్టైః పఞ్చవర్ణైఃపుష్పైః కృతావతంసాసతీ సారాజ్ఞీద్రౌపదీ వనేఽపివిరరాజ; కిమ్భూతా సజ్జతా పతివశీకరణోపాయజిజ్ఞాసార్థం సంప్రాప్తాసత్యభామాకృష్ణపత్నీ యాంసా పాణ్డవసమ్భావనాయ అగతేనకృష్ణేన సహ సత్యభామాప్యాగతా తయాచద్రౌపదీసజ్జతేత్యర్థః శేషంతుల్యమ్. (౫)

మూ॥నిశాచరేషు క్షయితేషు తత్ర ప్రవృత్తయజ్ఞోత్సవపుణ్యఘోషే।
సమున్మునీన్ద్రైస్సుఖమధ్యువాస ప్రహృష్టదారావరజస్సరాజా॥ ౬॥

నిశేతి. నిశాచరేషుఖరాదిషు క్షయితేషునాశితేషుసత్సు అతఏవప్రవృత్తానిర్విఘ్నమారబ్ధా యజ్ఞాఉత్సవాహర్షప్రధానవ్యాపారాః పుణ్యఘోషావేదధ్వనయశ్చ య

స్మిం తత్తథా తస్మిన్ తత్రవనే సరాజా రామః ప్రహృష్టా ముదితా దారాః సీతా అవరజో లక్ష్మణశ్చ యస్య తాదృశస్సన్ మునీన్ద్రైః సమం సహ సుఖమక్లేశం యథా తథా అధ్యువాస అధ్యతిష్ఠత్. క్వచిదపవాదవిషయేఽప్యుత్సర్గోఽభినివిశత ఇతి న్యాయాత్ తత్రైత్య త్రాధికరణత్వం నత్వధివసతియోగే కర్మత్వమితి ధ్యేయమ్. పక్షే సరాజా యుధిష్ఠిరః నిశాచరేషు పరోరక్షకరాక్షసేషు క్షయితేషు భీమేన నాశితేషు సత్సు తత ఆగత్యైకత్ర ధ్యాహార్యం ప్రవృత్తయజ్ఞోత్సవపుణ్యా ఘోషే తత్ర ద్వైతవనే ప్రహృష్టదారావరజః ముదితద్రౌపదీభీమాద్యనుజస్సన్ మునీన్ద్రైః మార్కణ్డేయాదిభిః సమం సుఖమధ్యువాస. (౬)

మూ॥ తతోఽరథవ్యాపృతఘోషయాత్రస్సురేన్ద్రసేనాకృతరోషబన్ధః।

అజాతశత్రూ ద్యమరక్షితాత్మా మాయీ రిపుస్తద్వనగోచరోఽభూత్ ॥౭॥

తత ఇతి. తతస్తదనన్తరం రిపూ రావణః మాయీ మాయావాన్ మాయయా కృతభిక్షువేష ఇత్యర్థః తాదృశస్సన్ తద్వనగోచరోఽభూత్ రామాశ్రమోపలక్షితవనగతో బభూవ సీతాహరణార్థమితి శేషః కిమ్భూతః రథస్య వ్యాపృతో నివారితో ఘోషశ్చక్రధ్వనిర్యత్ర తాదృశీ యాత్రాగమనం యస్య సః రామాభిజ్ఞానశఙ్కయా మన్దచాలనయా నిశ్శబ్దేన రథేన కృతాగమన ఇత్యర్థః తథా సురేన్ద్రసేనాసు కృతో రోషబన్ధో యేన సః దేవపక్షవిరోధీత్యర్థః తథా అజాతశత్రుర్యస్యాసౌ అజాతశత్రూ రామః తస్య ఉద్యమాత్ మారణోద్యోగాత్ రక్షితో గోపిత ఆత్మా దేహో యేన సః రామకర్తృకస్వవధమాశఙ్క్య ప్రచ్ఛన్నాత్మనా తద్వనం ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. పక్షే మాయీ ఘోషావేక్షణచ్ఛలవాన్ రిపుర్దుర్యోధనః రథైర్వ్యాపృతా సమ్పాదితా ఘోషేషు ద్వైతవనస్థాభీరపల్లీషు యాత్రా యేన స గవాం ప్రత్యవేక్షణార్థం వత్సానామఙ్కనార్థఞ్చ విహితఘోషయాత్రాచ్ఛల ఇత్యర్థః తతశ్చ ఐశ్వర్యదర్శనయా పాణ్డవానాం పరితాపనార్థం తద్వనగోచరః పాణ్డవాధిష్ఠితద్వైతవనగతస్సన్ తతశ్చ సురేన్ద్రసేనాసు ఇన్ద్రప్రేరితచిత్రసేనప్రధానగన్ధర్వసైన్యేషు కృతరోషబన్ధః గన్ధర్వైః కృతేన ఆశ్రమప్రవేశనివారణేన జాతక్రోధో యుద్ధం కుర్వన్ తైః పరాజిత్య బధ్వా నీయమాన ఇత్యర్థః యద్వా సురేన్ద్రసేనాభిః కృతో రోషేణ బన్ధో యస్య సః తతశ్చ అజాతశత్రోః యుధిష్ఠిరస్య ఉద్యమేన చేష్టయా రక్షితాత్మా సంస్థాపితజీవనోఽభూదితి భారతానురోధాదన్వయః. (౭)

మూ॥ అథ స్ఫురచ్చిత్రమృగోపలబ్ధ్యై దూరం గతే సావరజే నరేన్ద్రే।

తదాశ్రమోపాన్తముపాప లోభాజ్జయద్రథస్త్రీవ్రత రాదశాస్యః॥౮॥

అథేతి. అథ అనన్తరం స్ఫురన్ శోభమానో యశ్చిత్రమృగః మాయయా అద్భుతమృగరూపధారీ మారీచ ఇత్యర్థః తస్యోపలబ్ధ్యై లాభాయ సావరజే సలక్ష్మణే నరేన్ద్రే రామే దూరం గతే సతి అత్ర పూర్వపశ్చాద్భావేన గమనం బోధ్యం పూర్వం రామో గతః పశ్చాత్ రామస్యేవ మారీచస్యార్తస్వరం శ్రుత్వా అనిష్టమాశఙ్కమానయా సీతయా ప్రేరితో ల

త్రసోటె. పిఙ్గళ ఇత్యర్థః జయా జయయుక్తో రథో యస్య సః తథా తీవ్రం ఉత్కటం తరో వేగో యస్య సః రంహస్తరసీ తు రయస్స్యద ఇత్యమరః. తాదృశో దశాస్యో రావణః లోభాద్ధేతోః సీతాయామితి శేషః తదాశ్రమస్య రామాశ్రమస్య ఉపాన్తం సమీపం అవాప. పక్షే సా వరజే భీమాదిసహితే నరేన్ద్రే యుధిష్ఠిరే చిత్రా బహువిధా మృగా మృగజాతయః తేషాం ఉపలబ్ధ్యై మృగయార్థమిత్యర్థః దూరం గతే సతి అశాస్యః ధనయౌవనాదిమదాదదమ్యో జయద్రథస్తన్నామా సిన్ధురాజః తీవ్రతరాదత్యుద్రిక్తాత్ లోభాత్ ద్రౌపద్యామితి శేషః తదాశ్రమోపాన్తం పాణ్డవాశ్రమనికటం అవాప వివాహార్థమన్యత్ర గచ్ఛన్ యదృచ్ఛయా అతిరూపవతీం ద్రౌపదీం దృష్ట్వా తద్ధరణార్థం తదాశ్రమసమీపం జగామేత్యర్థః. (౮)

మూ॥ స తత్ర కృష్ణాఞ్జితమీనలోచనాం నిరీక్ష్య మూర్తిం జనకాన్వయశ్రియః।
వశం ప్రపేదే వశిభిర్విగర్హితం స్మరస్య మృత్యోరథవా దురత్యయమ్॥౯॥

స ఇతి. స రావణః తత్రాశ్రమే కృష్ణేన కజ్జలేన అఞ్జితే ప్రసిద్ధే మీనవచ్చపలే ఫరవల్లోచనే యస్యాస్సా తథా తాం జనకాన్వయస్య విదేహవంశస్య శ్రీః శోభా యతస్సా తథా తస్యాః అథవా జనకే జనకవంశే అన్వయః సమ్బన్ధో యస్యాస్తాదృశీయా శ్రీః లక్ష్మీః తస్యాస్సీతాయా మూర్తిం నిరీక్ష్య వశిభిర్జితేన్ద్రియైః విగర్హితం నిన్దితం స్మరస్య కామస్య వశం అధీనత్వం ప్రపేదే ప్రాప. అథవా కిం వా దురత్యయం దుర్నివారం అవశ్యమ్భావ్యమిత్యర్థః మృత్యోర్యమస్య మరణస్య వా వశం ప్రపేదే ఏతేనైవ ఉపోద్ఘాతేన మృత్యోరవశ్యంభావాదితి భావః. పక్షే స జయద్రథః తత్ర ద్వైతవనే జనా ఏవ జనకాస్తాన్ భాగ్యవత్పురుషాన్ అన్వేతి అనుగచ్ఛతీతి జనకాన్వయా తెప్వన్వయో యస్యాస్సా ఇతి వా తాదృశీయా శ్రీర్లక్ష్మీః తస్యా మూర్తిం మూర్తిమివ సాక్షాల్లక్ష్మీరూపామిత్యర్థః జనకాన్వయశ్రియః సీతాయా మూర్తిమివేతి కశ్చిత్ జితో మీనో యాభ్యాం తే చపలమీనాదప్యతిరమణీయే ఇత్యర్థః లోచనే యస్యాస్సా తథా తాం కృష్ణాం ద్రౌపదీం నిరీక్ష్య కృష్ణా స్యాద్ద్రౌపదీనీలీ కణాద్రాక్షాసు యోషితీతి మేదినీ స్మరస్య వశం ప్రపేదే అన్యత్సమానం. అత్ర విరుద్ధయోః స్మరవశత్వయమవశత్వప్రాప్త్యోర్వర్ణనాద్ వికల్పాలఙ్కారః. వికల్పస్తుల్యబలయో ర్విరోధశ్చాతురీయుతః ఇతి లక్షణాత్. (౯)

మూ॥ అలోకసమ్భావ్యమసౌ విలోక్య తదఙ్గసౌన్దర్యమనఙ్గమున్నః।
ఏవం వితర్కం మనసా చకార సహేన్ద్రియైస్తన్మయతాం గతేన॥౧౦॥

అలోకేతి. అసౌ రావణః పక్షే జయద్రథః అనఙ్గమున్నః కామవశగః సన్ అలోకసమ్భావ్యం లోకేషు అసమ్భావనీయం అప్రాప్యమిత్యర్థః తస్యాస్సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః అఙ్గసౌన్దర్యం దేహసౌష్ఠవం విలోక్య ఇన్ద్రియైః చక్షురాదిభిః సహ తన్మయతాం తద్రూపతాం గతేన తదాకారతయా పరిణతేనేత్యర్థః యథా తటాకోదకం ఛిద్రాన్నిర్గత్య కుల్యాత్మనా కేదారాన్ప్రవిశ్య తద్వదేవ చతుష్కోణాద్యాకారం భవతి తథా తైజసమ

న్తఃకరణమపి చక్షురాదినానిర్గత్యఘటాదివిషయంగత్వా ఘటాద్యాకారేణపరిణమతేఇతివేదాన్తినః తాదృశేనమనసా ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారం వితర్కంవివిధవిచారంచకార తర్కోవిచారస్సన్దేహోద్భ్రాన్తిశిరోంగుళిన్యర్తకఇతిదర్పణః. (౧౦)

మూ॥ ధాతా ధ్యాననిమీలితాక్షినికరః కైశ్చిత్పదార్థైరనర్ఘైః
సృష్ట్వేమాం తదవస్థఏవ నియతం యజ్ఞక్షమాయామధాత్ ।
యద్యున్మీలితదృష్టిసృష్టమమునా క్వాప్యేతదీయం వపుః
క్వ ధ్యానం క్వ తపః క్వచాస్యనియమః క్వబ్రహ్మవాదే రతిః॥౧౧॥

వితర్కమేవాహ ధాతేతి ధాతాబ్రహ్మా ధ్యానేధ్యానాయవానిమీలితోముద్రితః అక్షినికరశ్చతుర్ముఖత్వాదష్టౌచక్షూంషి యస్యతాదృశస్సన్ నవైరన్యైరనర్ఘైరనుపరాతన్నైః పృథివ్యాదిభిఃకైశ్చిదనిర్వచనీయైః పదార్థైః ఇమాంసీతాంపక్షేద్రౌపదీం సృష్ట్వానిర్మాయ సృష్టికర్మమాత్రవ్యాపృతస్య ధ్యానకాలేపిసృష్టేరయోగాదితిభావః నియతంనూనం తదవస్థఏవనిమీలితాక్షినికరస్సన్నేవ యజ్ఞక్షమాయాంలాఙ్గలకర్షణీయజనకయజ్ఞభూమ్యాం పక్షేద్రుపదయజ్ఞవేద్యాం అధాత్ స్థాపయామాస కుతఏతదిత్యర్థాపత్త్యాఉపపాదయతి యదీతియదిఅమునాధాత్రా ఉన్మీలితావికాసితా దృష్టయశ్చక్షూంషి యత్రతద్యథాస్యాత్తథా క్వాపిముఖాద్యంగే పర్వతేనితమ్బేహుతాశనఇత్యాదివదవచ్ఛేదేసప్తమీ ముఖాద్యవయవావచ్ఛేదేనేత్యర్థః ఏతదీయంసీతాసమ్బన్ధి పక్షేద్రౌపదీసమ్బన్ధివపుః సృష్టంనిర్మితంస్యాదితిశేషః అనన్తరంతదేత్యధ్యాహార్యం తదాఅస్యధాతుర్ధ్యానంతత్త్వచిన్తనంక్వ కుత్రతిష్ఠేదితిశేషః, ఏవంతపఃతపస్యాచక్వతథానియమఃసంయమశ్చక్వ తథాబ్రహ్మవాదేవేదపాఠే ఆత్మమీమాంసాయాంవా రతిరనురాగఃక్వ ధ్యానాదీనాంవిశుద్ధసత్త్వాన్తఃకరణసాధ్యత్వాత్ తస్యచఉన్మీలితదృష్టిసృష్టే తదీయవపుస్సౌన్దర్యదర్శనేన ముగ్ధత్వాన్నతత్రతేషామవకాశఇతి తస్మాద్ధ్యాననిమీలితాక్షినికరోభూత్వా ధాతాఇమాంనిర్మాయతదవస్థఏవ యజ్ఞభూమౌస్థాపితవానిత్యనుమానాలఙ్కారః సచనియతశబ్దస్యనూనార్థకత్వేఉత్ప్రేక్షయా అతదర్థకత్వేఅసమ్బన్ధేసమ్బన్ధరూపయాతిశయోక్త్యాసఙ్కీర్యతే. (౧౧)

మూ॥ అభియోక్తుమాత్మవిశిఖేన శివం యది రూపమేతదవలమ్బ్య పురా।
అయతిష్యత ధ్రువమయుగ్మశరోనను నాభవిష్యదశరీరఇతి॥ ౧౨॥

అభియోక్తుమితి. అయుగ్మశరఃపఞ్చబాణఃకామః పురాఆత్మవిశిఖేనస్వబాణేన శివంఅభియోక్తుంప్రహర్తుం విశిఖప్రహారేణశివంభగ్నసమాధింకర్తుమిత్యర్థః యదిఏతత్ సీతాసమ్బన్ధిపక్షేద్రౌపదీసమ్బన్ధి రూపంసౌన్దర్యంస్వరూపంవా అవలమ్బ్యఆశ్రిత్య సహాయంకృత్వేత్యర్థః ధ్రువమితివితర్కే అయతిష్యతయత్నమకరిష్యత్ ననుతర్హిఅశరీరఇతిఅనఙ్గఇతి నామ్నాఖ్యాతోనాభవిష్యత్ ఉభయత్రక్రియాయాఅనిష్పత్తౌలృఙ్ పురా

కామేనపార్వతీరూపమవలమ్బ్య శివేవిశిఖపాతఃకృతః తచ్చరూపంనేదృశమతఃశివం నామోహయత్ తతశ్చకుపితస్సభగవాన్ తంభస్మావశేషంచకార ఏతద్రూపావలమ్బనే తు నతథాస్యాదితి పార్వతీరూపాపేక్షయైతద్రూపస్యోత్కృష్టాతిశయఇతి వ్యతిరేకాలఙ్కారోధ్వన్యతే. ప్రమితాక్షరావృత్తం ప్రమితాక్షరాసజసస్సైఃకథితేతిలక్షణాత్ (౧౨)

మూ॥ సకామఃకామోస్యామపినిజవధూకోపచకితఃప్రవృత్తానాంస్వైరం
సకలజనచిత్తప్రమథనే। స్వయం లక్ష్మీభావం కిల నిజశరాణాం పరి
హరన్ననఙ్గత్వం గత్వా మమ హృదయదుర్గం నివిశతే॥ ౧౩॥

సకామఇతి. కామఃకన్దర్పః అస్యామపిన కేవలమాత్మపత్న్యాం రత్యామేవ కిన్తు ఆస్యాంసీతాయామపిపక్షే ద్రౌపద్యామపి సకామఃసాభిలాషః ఇత్యనుమినోమీతి శేషః కుతఏతదనుమానమిత్యాహ యతఃసఃనిజవధూఃరతిః తస్యాఃకోపాచ్చకితః త్రస్తస్సన్ తథాసకలజనచిత్తప్రమథనే స్వపరవివేకాభావేన సకామజనమాత్రహృదయోన్మాదనే స్వైరంస్వచ్ఛన్దం నతుప్రయోక్తృప్రయోగసాపేక్షంయథాతథా ప్రవృత్తానాంనిజశరాణాం స్వయంస్వస్యలక్ష్యభావంలక్ష్యత్వం పరిహరన్ అత్రచకారోభోధ్యాఃపరిత్యజంశ్చ కిలేత్యుత్ప్రేక్షాయాం అనఙ్గత్వమశరీరత్వం అథచప్రచ్ఛన్నశరీరత్వంగత్వా మమరావణస్యపక్షేజయద్రథస్య హృదయమేవదుర్గంనివిశతేప్రవిశతి న్యాద్యాద్విశాదేరిత్యాత్మనేపదం. అన్యోఽపికుతశ్చిద్భయేన బాణపాతవారణార్థఞ్చ ప్రచ్ఛన్నశరీరో భూత్వా దుర్గమాశ్రయతి ఏతేనాస్యామతితరాంసకామోఽస్మీతిభావః ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః శిఖరిణీవృత్తమ్. (౧౩)

మూ॥ భవతు శతమఖస్య స్వర్గలోకాధిపత్యం భవతు తదుపభోగ్యానన్ద
నోద్యానలక్ష్మీః। భవతు సతతఫుల్లం దృక్సహస్రం తదీయంసకలమ
ఫలమస్యాః ప్రేక్ష్యతాం యేన యాతః॥ ౧౪॥

ఇమామనధిగచ్ఛతో మహదప్యైశ్వర్యంవ్యర్థమిత్యాహ భవత్వితి. శతమఖస్యతిష్ఠతు తావదన్యేషాంవార్తా శతమఖానుష్ఠానజనితపుణ్యశాలిన ఇన్ద్రస్య స్వర్గలోకాధిపత్యంస్వారాజ్యం భవతుతిష్ఠతు, తథా తేనశతమఖేనఉపభోగ్యా నన్దనోద్యానలక్ష్మీఃనన్దనవనసమ్పత్తిః భవతుతథాసతతఫుల్లం దేవత్వేననిమేషశూన్యత్వాన్నిరన్తరవికసితం స్తోకనమ్రాస్తనాభ్యామిత్యాదివత్ క్రియావిశేషణస్యాపిసమాసో వైకల్పికః తదీయంశతమఖసమ్బన్ధిదృక్సహస్రంచక్షుస్సహస్రంభవతు; కిన్తుతస్యసకలం స్వర్గలోకాధిపత్యాదిసర్వంఅఫలంనిరర్థకంమతఇత్యాహ యతఃశతమఖః అస్యాస్సీతాయాఃపక్షే ద్రౌపద్యాఃకర్త్రిషష్ఠీ; ప్రేక్ష్యతాంసాభిలాషదర్శనవిషయతాం నయాతో నగతః ప్రేక్షితామితిపాఠే అస్యాఇతికర్మణిషష్ఠీ అయంపాఠస్సమ్యక్ అతఏవసతతఫుల్లదృక్సహస్రోక్తిస్సఙ్గచ్ఛతే. అత్రఇమాం వినా ఇన్ద్రస్యస్వారాజ్యాదికంవిఫలమితి వినోక్త్యలఙ్కారోధ్వన్యతే. మాలినీవృత్తమ్.

మూ॥ అవిరతమఖదీక్షాజాతసంస్కారజాడ్యం స్ఫుటతరమరసజ్ఞం మన్మ
హే నాకనాథం। భవతి యది స ఈదృగ్రూపవేషాన్తరజ్ఞశ్చిరతరమ
కళత్రస్స్యాత్కథం గౌతమోఽసౌ॥ ౧౫॥

అవిరతేతి. నాకస్య స్వర్గస్య నాథం ఇన్ద్రం అవిరతమఖదీక్షయా నిరన్తరయజ్ఞానుష్ఠానేన జాతం సంస్కారస్య హేయోపాదేయవివేకశక్తేర్జాడ్యం యస్య స తథా తం యద్వా అవిరతమఖదీక్షాయాం జాతో యస్సంస్కారస్తేన జాడ్యం జడతా యస్య స తథా తం అత ఏవ స్ఫుటతరం సువ్యక్తం అరసజ్ఞం ఉత్కృష్టవిషయేష్వరసికం మన్మహే జానీమః మను బోధనే ఇత్యస్య తానాదికస్య రూపం వమయోర్వ్యతి వైకల్పికత్వాదాగమాభావః. కుత ఇత్యాహ స ఇన్ద్రః ఈదృశోః సీతాసమ్బన్ధినోః పక్షే ద్రౌపదీసమ్బన్ధినోః రూపవేషయోః అన్తరం విశేషం ఇతరసున్దర్యపేక్షయా వైలక్షణ్యం జానాతీతి స తథా తాదృశో యది భవతి స్యాత్ తదా అసౌ గౌతమో అహల్యాపతిర్మునివిశేషః చిరతరం కాలం వ్యాప్య కథం అకళత్రః పత్నీరహితః స్యాత్ ఏతామపేక్ష్య నికృష్టామప్యహల్యాం అతిసున్దరీం మన్యమాన ఇన్ద్రో యత్కామయతేస్మ యేన చ జారసఙ్గదూషితాం తాం కోపేన పాషాణతాం నీత్వా గౌతమశ్చిరం అపత్నీకోఽభూత్ తత్తస్య సంస్కారజాడ్యజనితరసజ్ఞత్వాభావవిజృమ్భితమిత్యర్థః ఏతేనాహల్యాతోఽప్యుత్కృష్టేయమితి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. (౧౫)

మూ॥ అస్యాస్స్ఫుటం మాల్యకదామశోభివేణీగుణోత్కర్షమలిమ్లుచానాం
కలాపినాం కల్పయతీవ దణ్డం శిఖణ్డభారక్షపణాద్ఘనాన్తః॥ ౧౬॥

అస్యా ఇతి. ఘనానాం మేఘానాం అన్తో యత్ర స ఘనాన్తః శరత్కాలః అస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యా మాల్యకానాం పుష్పమాలానాం దామ్నా సమూహేన శోభత ఇతి తాదృశీ యా వేణీ తస్యా యో గుణోత్కర్షః స్వభావతః శోభమానాయా అపి వేణ్యా మాల్యదామకృతశోభాధిక్యమిత్యర్థః తస్య మలిమ్లుచానాం చోరాణాం ప్రతిరోధిపరాస్కన్దిపాటచ్చరమలిమ్లుచా ఇత్యమరః. కలాపినాం మయూరాణాం శిఖణ్డభారస్య పిఞ్ఛసమూహస్య క్షపణాత్ పాతనాత్ స్ఫుటం వ్యక్తం దణ్డం శాస్తిం కల్పయతీవ కరోతీవ శరది మయూరాణాం బర్హపతనం భవతి తత ఏవేయముత్ప్రేక్షా అన్యోఽపి రాజా చోరాణాం శిఖావపనాదిదణ్డం కరోతి అత్ర దణ్డవిధానం ప్రతి మలిమ్లుచాన్తవిశేషణస్య హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారః తేన చోత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే తతశ్చ ఏతస్యా వేణీ మయూరకలాపసదృశీత్యుపమాధ్వనిః. (౧౬)

మూ॥ ఈదృగ్రూపప్రచయరచనారమ్భపాణ్డిత్యయోగాజ్జాతోఽద్యైవాబ్జగతి
నిపుణైః శ్లాఘనీయో విరిఞ్చిః। కిఞ్చైతస్యాః ప్రసవవిధినా భోగకోటీ
నివిష్టం యుక్తం భూమేర్బహుమనుమహే రత్నగర్భాభిధానమ్॥ ౧౭॥

ఈదృగితి. విరిఞ్చేః బ్రహ్మణో దైవాత్ ఘుణాక్షరన్యాయేన నతు స్వాభావికసృష్టికౌశలాదిత్యర్థః ఈదృక్ అలౌకికః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యా యో రూపప్రచయః సౌన్దర్యోత్కర్షః తస్య రచనా నిర్మాణం తస్య ఆరమ్భే అనుష్ఠానే యత్పాణ్డిత్యం కౌశలం తస్య యోగాత్ సమ్బన్ధాత్ నిపుణైర్వివేచకైః జగతి శ్లాఘనీయో జాతః ప్రశంసనీయోऽభూత్ ఇదానీమితి శేషః పూర్వమీదృక్సృష్టేరదర్శనాత్ కేనాపి న తస్య ప్రశంసా కృతా ఇదానీమలౌకికైతద్రూపసృష్టిపాణ్డిత్యదర్శనేన నిపుణైరపి సా క్రియతే తచ్చ పాణ్డిత్యం దైవాద్ఘుణాక్షరన్యాయసిద్ధం అన్యథా వేదాభ్యాసజడస్య విషయపరాఙ్ముఖస్య కుతః స్యాద్రసికమిత్యర్థః. కిఞ్చ అపిచ ఏతస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః ప్రసవవిధినా యజ్ఞవాస్తుతః సముద్భావనేన యోగకోటీనివిష్టం యౌగికశబ్దగణమధ్యప్రవిష్టం అవయవార్థసద్భావాద్యౌగికమిత్యర్థః భూమేః పృథివ్యా రత్నగర్భాభిధానం రత్నం గర్భే యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా రత్నగర్భేతి నామ యుక్తం న్యాయ్యం బహు అత్యన్తం సాదరమిత్యర్థః యథా తథా మనుమహే మన్యామహే అత్ర ఏతస్యా ఇత్యనన్తరం ఏవకారో బోధ్యః ఏతస్యాః స్త్రీరత్నత్వాత్ ఏతత్ప్రసవవిధినైవ భూమే రత్నగర్భత్వం నతు హీరకాదిప్రసవేనేతి భావః అర్థద్వయేऽపి నాన్యైతత్సదృశీతి వ్యతిరేకధ్వనిః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౧౬)

మూ॥ అనుదినమపి గర్భం గాహతామమ్బురాశేర్ముహురపి రవిబిమ్బే
స్వం వపుస్సంక్షిణోతు । అపి పునరకలంకమ్మణ్డలం ప్రాప్య చంద్ర
స్తులయితుమలమస్యా నైవ వక్త్రారవిన్దమ్॥ ౧౭॥

అనుదినమితి. చన్ద్రః అమ్బురాశేః సముద్రస్య గర్భం మధ్యం అనుదినమపి గాహతాం విలోడయతు కళంకక్షాళనార్థమితి భావః ; తథా ముహుర్వారంవారమపి ప్రతిదర్శమపీత్యర్థః దర్శేష్వేవ సూర్యాచన్ద్రమసోరేకరాశ్యవస్థానాత్ రవిబిమ్బే సూర్యమణ్డలే స్వం వపుర్మణ్డలం సంక్షిణోతు సమ్యక్ క్షయం నయతు వపుఃక్షయేణ కళఙ్కక్షయార్థమితి భావః ; అపీతి భిన్నక్రమే అకళఙ్కం మణ్డలం పునః ప్రాప్యాపి కళఙ్కస్య వజ్రలేపవదనపనేయత్వే సత్యపి కథఞ్చిత్ వారంవారం జలక్షాళనతాపాదినా కాలాన్తరే నిష్కళంకో భూత్వాపీత్యర్థః అస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః వక్త్రం ముఖం అరవిన్దమివేతి పురుషవ్యాఘ్రవదుపమితిసమాసః అత్యుత్కృష్టం వక్త్రమిత్యర్థః తులయితుం సదృశీకర్తుం నైవ అలం సమర్థః చన్ద్రో న కేవలం కళఙ్కసమ్పర్కాదేతన్ముఖతులనాయామయోగ్యః కిన్తు నికృష్టత్వాత్ స్వభావతోऽపి ; తస్మాదమ్బురాశిప్రవేశాదికం నిరర్థకమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాపి వ్యతిరేకధ్వనిః. మాలినీవృత్తమ్. (౧౭)

మూ॥ వనాన్తరే స్తోకవిభూషణాపి పర్యాప్తశోభా నిజయైవ కాన్త్యా।
దృష్టా మయా భాగ్యబలేన సైషా మేఘోపరుద్ధేవ శశాఙ్కలేఖా॥ ౧౮॥

వనాన్తర ఇతి. స్తోకమల్పం విభూషణం యస్యాస్సాపి నిజయైవ స్వాభావిక్యైవ

కాన్త్యా పర్యాప్తశోభా ప్రభూతసౌన్దర్యా సాపూర్వవర్ణితోత్కర్షా ఏషాసీతాపక్షే ద్రౌపదీ మయూరావణేన పక్షేజయద్రథేన మేఘేనఉపరుద్ధాఆచ్ఛాదితా శశాఙ్కస్య చన్ద్రస్యలేఖేవ వనాన్తరేమనమధ్యే భాగ్యబలేనప్రాక్తనశుభాదృష్టసామర్థ్యేన దృష్టా శుద్ధాన్తయోగ్యాయాఅప్యస్యా వనాన్తరేదర్శనం మేఘచ్ఛన్నచన్ద్రలేఖాదర్శనమివ. తచ్చభాగ్యబలేన అభాగ్యవతాంకుత ఈదృగభ్యుదయఇత్యర్థః ఉపమేయం శ్రౌతీ.(౧౯)

మూ॥ఆలోకమాత్రాదఖిలోపి మాధ్యాన్మాభూజ్జనోఽసన్మథబాణవేధ్యః।
ఇతీవ నూనం నగరీమపోహ్య వనాన్తమేషా గమితా విధాత్రా॥ ౨౦॥

అస్యావనాన్తరావస్థానే హేతుంతర్కయతి ఆలోకేతి. ఆలోకమాత్రాత్ ఏతస్యా దర్శనమాత్రజనితాత్ మాధ్యాత్ మూఢత్వాద్ధేతోః అఖిలోఽపిసర్వోపిజనః మన్మథబాణస్యవేధ్యోలక్ష్యోమాభూత్ కామవశగోనభవతు ఇతీవహేతోఃనూనంనిశ్చితంవిధాత్రా ఏషాసీతాపక్షేద్రౌపదీ నగరీంఅపోహ్యపరిత్యజ్య వనాన్తంఅన్తశబ్దస్యస్వరూపవాచకత్వాత్ వనం అగమితాఆనీతా. ఏతస్యాజనబహుళాయాంనగర్యామవస్థానేబహూనాం కామపారవశ్యంభవేది త్యస్మాదివకారణాదియం వనమానీతేతిహేతూత్ప్రేక్షా. (౨౦)

మూ॥నఖలు జలదగర్భాద్విద్యుతేఽన్యత్ర విద్యుత్స్ఫటికజఠరలగ్నోవాఽస్య తేపద్మరాగః।ఇయమపి వనభూమౌ వర్తతే హన్తబాలానహిజగతి నిధానంసర్వలోకప్రకాశే॥ ౨౧॥

నఖల్వితి. విద్యుత్ సౌదామినీ జలదగర్భాత్ మేఘమధ్యాదన్యత్ర నఖలువిద్యతేమేఘమధ్యఏవతిష్ఠతీత్యర్థః తథాపద్మరాగోలోహితమణివిశేషః స్ఫటికానాం శ్వేతోపలవిశేషాణాం జఠరలగ్నోమధ్యనివిష్టోమృగ్యతేఅన్విష్యతే శోభాధిక్యజననాత్ స్ఫటికమధ్యఏవస్థాప్యతఇత్యర్థః తథాఇయమపిబాలాసీతాపక్షేద్రౌపదీ హన్తేతిహర్షే వనభూమావర్తతే అర్థాన్తరేణైదందృఢయతి హియతః జగతిలోకే నిధానంనిధీయమానం సువర్ణాద్యుత్కృష్టంవస్తు సర్వలోకప్రకాశేసర్వలోకజ్ఞానగోచరస్థానే నస్థాప్యతఇతిశేషః తస్మాద్వనభూమావేవాస్యాఅవస్థానంయుక్తమిత్యర్థః అత్రనిధానశబ్దస్యనిధీయమానవస్తుమాత్రవాచకత్వేన సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః. (౨౧)

మూ॥ యావన్నరేన్ద్రసుతసాయకదక్షిణారుస్సారఙ్గ రక్తకపిశంన వనం తదాసీత్। తామీక్షమీక్షు మితి తర్కపరస్సరాజా తావద్బభూవ మదనాయుధదక్షిణేమార్గే॥ ౨౨॥

యావదితి. తద్వనంయావత్ నరేన్ద్రసుతస్యరామస్య సాయకేనబాణేన దక్షిణేదక్షిణాఙ్గేఅరుః వ్రణోయస్యతాదృశోయః సారఙ్గోమాయామృగోమారీచ స్తస్యరక్తేనక పిశంశ్యావం నాసీత్ తావత్ సరాజారావణఃతాం సీతాం ఈక్షమీక్షుం దృష్ట్వాదృష్ట్వా

అభీక్ష్ణ్యక్వాణాం;ఇతితర్కపరఃపూర్వోక్తరూపంతర్కంకుర్వన్సన్ మదనాయుధేన కామబాణేన దక్షిణేదక్షిణాఙ్గే ఈర్మంవ్రణోయస్యతాదృశో బభూవకామపరవశోఽభవత్ వ్రణో(స్త్రీ)యామీర్మమరురిత్యమరః. దక్షిణేర్మేతి దక్షిణాదీర్మా ద్వ్యర్థప్రణితదక్షిణాఙ్గేమృగేఇత్యన్యమాసాన్తః.పక్షే నరేన్ద్రసుతానాంమృగయార్థంనిర్గతానాంయుధిష్ఠిరాదీనాం సాయకైర్దక్షిణారుషోయే సారంగామృగా స్తేషాంరక్తేనకపిశంతద్వనం యావన్నాసీత్ యావత్తైర్మృగయాతోననివృత్తిరిత్యర్థః తావత్సరాజాజయద్రథస్తాంద్రౌపదీమీక్షమీక్షంఇతితర్కపరస్సన్ మదనాయుధదక్షిణేర్మాబభూవ. (౨౨)

మూ॥ గాంభీర్యాదివరథతోఽవతీర్య రాగీసంజానన్నపినిజగాదతాంతపస్వీ।
కాసిత్వంకలభకరోరుకస్యదారాఃకోవా తేకథయవనాన్తవాసహేతుః౨౩

గామ్భీర్యాదితి. తపస్వీ ధృతతపస్వివేషో రావణః పక్షే తపస్వీఅనుకమ్ప్యః బహిర్భావితోదారస్వభావఇత్యర్థః జయద్రథః తపస్వీతాపసేచానుకమ్ప్యేత్రిష్వితిమేదినీ. రాగీవస్తుతోఽనురాగవాన్ సన్ రథతోరథాదవతీర్య తాంసీతాంపక్షేద్రౌపదీం సంజానన్నపిరామపత్నీత్వేన పక్షేపాణ్డవపత్నీత్వేన సమ్యక్ జ్ఞాతవానపి గామ్భీర్యాదివ గభీరాశయత్వమివప్రకాశ్య నతుచాపల్యాదిత్యర్థః యద్ గర్భత్వాత్సఇచ్ఛామి నిజగాదవక్ష్యమాణంప్రశ్న కింతదిత్యాహ హేకలభకరోరుకరిశాబకశుణ్డావదూరుయుగ్మేత్వం కాసికాభవసి తథాకస్యదారాఃపత్నీ తథావనాన్తవాసస్యహేతుర్వా కః వనేవాకిమర్థంతిష్ఠసి కథయఏతత్సర్వంబ్రూహి ప్రహర్షణీవృత్తమ్. (౨౩)

మూ॥ సా తేన పృష్టా చలచేతసాపి విస్పష్టమాచష్ట యథార్థమేవ।
తస్యాప్యపిహృత్స్థందశనాంశుజాలైశ్శాన్తింనయన్తీవతమస్సమూహమ్॥౨౪॥

సేతి. చలచేతసాపి కామలోలమనసాపి తేనరావణేన పక్షేజయద్రథేన పృష్టా సాసీతాపక్షేద్రౌపదీ అతిథిబుద్ధ్యా విస్పష్టంసువ్యక్తంయథాతథా యథార్థమేవసత్యమేవ సర్వంఆచష్టఉవాచ; విస్పష్టభాషణే హేతురుత్ప్రేక్ష్యతే దశనానాందన్తానాం అంశుజాలైఃకిరణైః తస్యరావణస్యపక్షేజయద్రథస్య అపిర్భిన్నక్రమే హృత్స్థమపిహృదయాభ్యన్తరస్థితమపి తమస్సమూహంమోహజాలం అథచఅన్ధకారనికరం శాన్తింనాశంనయన్తీవ అత్రతమస్సమూహశబ్దస్య శ్లిష్టత్వేనశాబ్దరూపకం తచ్చదశనే అర్థస్యచన్ద్రిత్వారోపస్యకారణం ఏవఞ్చఏకదేశవివర్తిపరమ్పరితరూపకం తథాచన్ద్రిస్తు బహిస్స్థితమేవ తమశ్శమయతి దశనస్తు హృదయాభ్యన్తరస్థమపీతి వ్యతిరేకశ్చ ఏతాభ్యాంనయన్తీవేత్యుత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. (౨౪)

మూ॥ యోఽసౌ పితానాహితపోనుకార్యః క్షోణీభృతాహంజనకేన తేన।
లబ్ధాపి కృష్ణాజినశోభితాయాం క్షితౌ కశే తే తనయేవ సీతా॥ ౨౫॥

కిమాచష్టేత్యాహ యఇతి. వితానే యజ్ఞే ఆహితం కృతం సోమేన సోమరసేన కార్యం హోమరూపం యేన సః విహితసోమయాగ ఇత్యర్థః తాదృశో యో౽సౌ ప్రసిద్ధః తేన జనకేన జనకవంశప్రసూతేన సీరధ్వజనామ్నా క్షోణీభృతా రాజ్ఞా కర్త్రా సీతా లాఙ్గలపద్ధత్యాముత్పన్నత్వాత్ సీతానామ్నా అహం అపీతి నిశ్చయే సమ్బోధనే వా కళత్రే పత్న్యాం తనయేవ పుత్రీవ కృష్ణాజినేన యజ్ఞాఙ్గత్వాత్ కృష్ణసారచర్మణా శోభితాయాంఙ్కితా లాఙ్గలకృష్టయజ్ఞభూమ్యాం లబ్ధా ప్రాప్తా యథా పత్న్యాం తనయా లభ్యతే తథా యజ్ఞభూమ్యాం జనకేనాహం లబ్ధేత్యర్థః జనకతనయా సీతాస్మీతి కాసీతి ప్రశ్నస్యోత్తరం. పక్షే వితానాహితో విస్తారం ప్రాప్తో యః సోమకః సోమకవంశః తత్ర అర్యః శ్రేష్ఠో యో౽సౌ ప్రసిద్ధః తేన క్షోణీభృతా జనకేన మత్పిత్రా ద్రుపదేన కళత్రే తనయేవ సీతాగుణైర్వైదేహీసదృశీ నిర్మలాశయత్వాత్ గఙ్గాసదృశీ వా కృష్ణా తన్నామ్నా అహం అజినశోభితాయాంఙ్కితా యాజోపయాజవిహితయాగభూమ్యాం లబ్ధా ప్రాప్తా ద్రుపదపుత్రీ కృష్ణాస్మీత్యుత్తరమ్. (౨౫)

మూ॥ పతిర్మమక్షత్త్రిష్వశేషభూభృత్సు ప్రభావిరామో౽యమజాతశత్రుః।
భీమశ్చ భీమావరజశ్చ జిష్ణుర్నాసత్యజాతాభిరతా చ సాహమ్॥ ౨౬॥

పతిరితి. అశేషభూభృత్సు సమస్తనృపతిషు మధ్యే ప్రభావిప్రతాపశాలి క్షత్రం క్షత్త్రియజాతిః అయం అచిరమేవ ఆశ్రమాన్నిర్గతో రామః రామనామా దశరథతనయః మమపతిః స్వామీ ఇదం కస్య దారా ఇత్యస్యోత్తరం కిమ్భూతః అజాతః శత్రుః యస్య సః నిర్హేతుకమవిరోధీత్యర్థః తర్హి కింపరాక్రమశూన్యః నేత్యాహ భీమశ్చ శత్రూణాం భయఙ్కరో౽పి తథా భీమో భయదః అవరజః కనిష్ఠో లక్ష్మణో యస్య తాదృశో౽పి తథా జిష్ణుః శత్రుజయశీలః స్వోక్తదార్ఢ్యార్థమాహ సా సీతా అహం అతో న అసత్యజాతే మిథ్యావాదసమూహే అభిరతా అనురక్తా సత్యమేవ సర్వం కథయామీత్యర్థః. పక్షే క్షత్రం క్షత్త్రియజాతిః తథా అశేషభూభృతాం ప్రభాయాస్తేజసో విరామో నాశో యస్మాత్సః అయం అజాతశత్రుః యుధిష్ఠిరః మమపతిః న కేవలమయమేక ఏవ కిన్తు భీమశ్చ భీమో౽పి మమపతిః తథా భీమస్య అవరజః కనిష్ఠో జిష్ణుః అర్జునశ్చ మమపతిః తర్హి త్రయ ఏవ కిం తే పతయః నాన్యో౽స్తి నహి నహీత్యాహ సా త్రయాణామపి పత్నీ అహం నాసత్యజాతయోః ఆశ్వినేయపుత్రయోః నకులసహదేవయోః అభిరతా చ అనురక్తాపి అహం తయోరపి పత్నీత్యర్థః ఏతేన పఞ్చానాం పాణ్డవానామహం పత్నీ న తే బలాద్గ్రాహ్యా భవామీతి సూచితమ్. (౨౬)

మూ॥ పితుర్నికేతం శ్వశురశ్రియఞ్చ విహాయ సాహం సమయప్రతీక్షా।
దాయాదసఙ్క్రామితరాజ్యభారస్వభర్తృభక్త్యా విపినే వసామి॥ ౨౭॥

పితురితి. సా సీతా అహం పితుర్జనకస్య నికేతం గృహం తథా శ్వశురస్య దశరథస్య శ్రియమైశ్వర్యఞ్చ విహాయ త్యక్త్వా సమయం పూర్ణచతుర్దశవర్షోత్తరకాలం ప్రతీక్షత ఇతి తాదృశీ సతీ దాయాదేర్జ్ఞాతే భరతే సంక్రామితః కైకేయ్యా ప్రాపితో రాజ్యభారో

యస్యతాదృశో౽యః స్వభర్తామత్స్వామీ రామస్తస్మిన్ భక్త్యాఅనురాగేణ విపినేవనే వసామి ఇదంకో౽వాతేవనాన్తవాసహేతురిత్యస్యోత్తరం. పక్షే సాకృష్ణాఅహం పితుః ద్రుపదస్యనికేతం శ్వశురస్యపాణ్డోః శ్రియఞ్చవిహాయ సమయప్రతీక్షాపూర్ణత్రయోదశ వర్షోత్తరకాలంప్రతీక్షమాణాసతీ దాయాదేదుర్యోధనే సంక్రామితః శకునికర్ణాదిభిః ద్యూతచ్ఛలేనసఙ్గమితో రాజ్యభారో యేషాంతాదృశాయే స్వభర్తారోయుధిష్ఠిరాదయ స్తేషుభక్త్యా విపినే వసామి. (౨౬)

మూ॥ఇయంహిపూర్వైః పదవీప్రదిష్టా స్త్రీణాంత్రివర్గాధిగమస్యమూలమ్।
సుఖేషు దుఃఖేష్వథవా స్థితో౽యం యదేకభావేన పతిర్నిషేవ్యః॥ ౨౭॥

ననుభవతునామ తేపత్యుర్వనేవాసః తవకథమిత్యాశఙ్క్యాహ ఇయమితి. హి యతః పూర్వైః ప్రాచీనైర్మన్వాదిభిః స్త్రీణాంత్రివర్గాధిగమస్యధర్మార్థకామప్రాప్తేః ధర్మఫలానభిసన్ధానాన్మోక్షప్రాప్తేరపీతిబోధ్యం మూలంకారణం ఇయంపదవీవర్త్మ ప్రదిష్టాఉపదిష్టా కేయంపదవీత్యాహ సుఖేషుఅథవాదుఃఖేషు అవస్థితో౽యంపతిర్యత్ ఏకభావేనఅవ్యభిచారిణ్యాభక్త్యా నిషేవ్యఃనితరాంసేవనీయః స్మ... ...సేవాముద్దిశ్యైవ వనమాగతాస్మీతిభావః. పతింయానాభిచరతిమనోవాక్కాయసంయతా। సా భర్తృలోకానాప్నోతి సద్భిస్సాధ్వీతిచోచ్యతేఇతిమనుః। దుశ్శీలోదుర్భగోవృద్ధోజడో౽రోగ్యధనో౽పివా।పతిః స్త్రీభిర్నహాతవ్యోలోకేప్సుభిరపాతకీతిభాగవతఞ్చ. (౨౭)

మూ॥ ఇతిబ్రువాణాంస్మరబాణభిన్నః సనిస్సపత్నోమనుజేన్ద్రపత్నీమ్।
మనోజ్ఞహాసాంకృతహాసమేనాం పునర్బభాషే ప్రతిషిద్ధభాషీ॥౨౮॥

ఇతీతి. ఇతిబ్రువాణాంపూర్వోక్తంకథయన్తీం తథామనోజ్ఞహాసాంసాధ్వీత్వాదుద్ధతహాస్యరహితాం ఏనాంమనుజేన్ద్రపత్నీంసీతాంపక్షేద్రౌపదీం సరావణఃపక్షేజయద్రథః కృతహాసంఅవజ్ఞయాకృతహాస్యంయథాతథా పునర్బభాషే వక్ష్యమాణమువాచ సకీదృశః స్మరబాణభిన్నః కామతరళః తథా నిస్సపత్నః రామలక్ష్మణయోఃపక్షే యుధిష్ఠిరాదీనా మసాన్నిధ్యాన్నిర్భయః అతఏవప్రతిషిద్ధం పరస్త్రీసమక్షంయన్నిషిద్ధంతద్భాషతఇతిసః. (౨౮)

మూ॥ అయం పురావిద్భిరుదీర్యమాణః స్ఫుటో౽భవత్సంప్రతి లోకవాదః।
తృణే మహానీలశిలేవ సక్తిం కరోత్యపాత్రే ఖలుకామినీతి॥ ౩౦॥

యద్బభాషే తదాహ అయమితి. పురావిద్భిః ప్రాచీనవిజ్ఞైరుదీర్యమాణః కథ్యమానః అయంలోకవాదఃజనప్రవాదః సంప్రతిస్ఫుటో౽భవత్ సత్యోబభూవ జనప్రవాదస్యప్రామాణ్యసన్దేహే౽పి అద్యత్వదీయవ్యవహారదృష్ట్యా సత్యత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః కః సఇత్యాహ తృణేతృణమణౌనికృష్టోపలేఇత్యర్థః మహానీలశిలేవ కామినీకామమాత్రప

రతస్త్రీ నారీ ఖల్వప్యర్థే అపాత్రేపి అయోగ్యపురుషేపి సక్తిం ఆసక్తిం కరోతీత్యయం లోకవాదః ఏవం సున్దరీ త్వం కథమయోగ్యభర్తరి సానురాగేతి భావః. (౩౦)

మూ॥ ఇదంతు తే భర్తృజనస్య భాగ్యం తవాథవా ప్రాక్తనకర్మశక్తిః।
త్వయా విచారోజ్ఝితయా సఏవ నముచ్యతే యద్భత దుర్గతోఽపి॥ ౩౧॥

ఇదమితి. తు పునః ఇదం వరస్త్రీప్రాపకం తే తవ భర్తృజనస్య భాగ్యం ప్రాచీన శుభాదృష్టం అథవా తవ ప్రాక్తనకర్మణః కుపతిప్రాపకజన్మాన్తరీణనిన్దితకృత్యస్య శక్తిః సామర్థ్యం శక్తిరితి పాఠే పరిపాకః యత్ యస్మాత్ విచారోజ్ఝితయా గ్రాహ్యాగ్రాహ్య వివేకత్యక్తయా త్వయా బత కష్టం దుర్గతోఽపి రాజ్యభ్రంశ వనవాసాదినా దరిద్రోఽపి సఏవ కథమపి పూర్వం స్వీకృత ఏవ పతిర్న ముచ్యతే అద్యాప్యఙ్గీక్రియతే సర్వథాస్య న యోగ్యాసీతి భావః. (౩౧)

అనాత్మసమ్భారసనాథ మేనం సా త్వం విహాయాత్మహితే యతస్వ
అప్యస్తి [illegible] తృణకాష్ఠలోష్టైర్న రాజ్యహీనైర్నరదేవపుత్రైః ౩౨॥

అనాత్మేతి. సా అతిసున్దరీ త్వం అనాత్మసమ్భారసనాథం అత్మపోషణేఽప్యశక్తం [illegible]నం పతిం విహాయ ఆత్మహితే యోగ్యపురుషాన్తరాశ్రయణరూపే యతస్వ యత్నం కురు, భవతు దుర్గతోఽపి పతిః సాధ్వీనామత్యాజ్య ఏవేత్యాశఙ్క్యాహ తృణకాష్ఠలోష్టైరపి కార్యమస్తి అతితుచ్ఛైస్తృణాదిభిరపి కదాచిత్ ప్రయోజనం స్యాత్ న తు రాజ్యహీనైః నరదేవపుత్రైః రాజపుత్రైః కార్యమస్తి తస్మాత్ సాధ్వీభిరపి తాదృశః పతి స్త్యాజ్య ఏవేతి భావః। యావజ్జీవేత్సుఖం జీవేదితి లోకాయతమతమత్రమూలమవగన్తవ్యమ్. (౩౨)

మూ॥ భిక్షావృత్తిం హరమపి జహౌ జాహ్నవీ సిన్ధునాథం
హిత్వా నాగానుపరతమదాన్ పఙ్కజం యాతి భృఙ్గీ।
వీర్యోదగ్రం భజతి నృపతిం ప్రాక్తనం ప్రోహ్య పృథ్వీ
సారాపేతాః సరసిజదృశస్తూలతుల్యా భవన్తి॥ ౩౩॥

దృష్టాన్తేనసోక్తం ద్రఢయతి భిక్షేతి. జాహ్నవీ గఙ్గా సిన్ధో రత్నాకరే సముద్రే ప్రవణా ప్రవిష్టేత్యర్థః అథ చ అనురక్తా సతీ భిక్షైవవృత్తిర్జీవనోపాయో యస్య స తథా తం హరమపి సర్వజనపూజ్యం శివమపి జహౌ తత్యాజ; హరశిరసి న చిరం తస్థావిత్యర్థః ; తథా భృఙ్గీ భ్రమరీ ఉపరతమదాన్ విరతదానాన్ నాగాన్ హస్తినో హిత్వా పఙ్కజం మధుసమృద్ధిపూర్ణం పద్మం యాతి; తథా పృథ్వీ ప్రాక్తనం నృపతిం నిర్వీర్యం రాజానం ప్రోహ్య త్యక్త్వా వీర్యేణోదగ్రం ఉద్భటం అతిబలవన్తమిత్యర్థః నృపతిం భజతి ఆశ్రయతి; తథా సారాద్ధనాదపేతాః పురుషాః సరసిజదృశః స్త్రియాః తూలతుల్యాః తూలవదతితుచ్ఛాస్త్యాజ్యా ఇత్యర్థః భవన్తి అతస్త్వయాపి సారాపేతోఽయం పతి స్త్యాజ్య ఇతి భావః సార

స్త్రద్రవిణన్యాయ్యవారిష్వితి హేమచన్ద్రః అత్రవాక్యార్థానాం పరస్పరబిమ్బప్రతిబిమ్బతయా పర్యవసానాద్దృష్టాన్తాలఙ్కారః; సచత త్తత్త్యాగంప్రతి భిక్షావృత్తిత్వాదీనాం విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గసంసృష్ట్యాసఙ్కీర్ణః.మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.(౩౩)

మూ॥ అహం యువా సున్దరి సిన్ధురాజః కుబేరసమ్పత్ప్రతియోగిలక్ష్మీః।
యో రావణో విద్విషతామసాధ్యస్త్వమాగతంమాంభజ భర్తృభావాత్॥

ఫలితార్థమాహ అహమితి. హేసున్దరిసీతే యోహంరావణో రావణనామా తథాయువా తరుణః తథాసిన్ధౌసముద్రమధ్యే లఙ్కాయామిత్యర్థః రాజత ఇతిసిన్ధురాజః పచాదిత్వాజ్జః యద్వాసిన్ధురేణహస్తినా అజతిగచ్ఛతీతిసిన్ధురాజః తవపతిర్వాన్నాహంపద్యాభ్యంవనేభి) మామిత్యర్థః తథాకుబేరస్యసమ్పదఃసమృద్ధేః ప్రతియోగినీసదృశీలక్ష్మీఃయస్యసః తథావిద్విషతాం శత్రూణాం దేవాదీనాం అసాధ్యః బ్రహ్మవరప్రాప్త్యా అజేయః అతస్త్వం ఆగతం అన్యాభిశ్చేష్టయాదుష్ప్రాపమపిస్వయముపస్థితం మాం భర్తృభావాత్ పతిత్వేన భజఅఙ్గీకురు. పక్షే హేసున్దరిద్రౌపది యోఽహంసిన్ధురాజః సిన్ధుదేశస్యరాజాజయద్రథః తథా విద్విషతాంరావణః రావయతియుద్ధేశబ్దయతీతిసః నన్దాదిత్వాదనః తథాఅసాధ్యోఽజేయః అన్యత్సమానమ్.అత్రభజనంప్రతి యౌవనాదీనాం హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్.(౩౪)

మూ॥ సా త్యక్తశోకా జటిలామశోకైరుద్యానలక్ష్మీముపశోభయన్తీ।
మత్పాణిలూనప్రసవావతంసా సాకం మయా సఞ్చర సిన్ధుదేశాన్॥ ౩౫॥

సేతి. సాత్వం త్యక్తశోకాసతీ నికృష్టపతిపరిత్యాగజన్యశోకం విహాయేత్యర్థః మయాసాకంసహ సిన్ధుదేశాన్ సముద్రతీరప్రదేశాన్ పక్షే సిన్ధునామకదేశాన్ సఞ్చర విహారార్థమితి శేషః కిమ్భూతా అశోకైఃపుష్పితాశోకవృక్షైః జటిలాంవ్యాప్తాం ఉద్యానలక్ష్మీంఉపవనశోభాం ఉపశోభయన్తీస్వసాన్నిధ్యేనవర్ధయన్తీ సిన్ధుదేశేఽపి అశోకవృక్షబాహుల్యమస్తితథామత్పాణినాలూనాఃఛిన్నాఃయేప్రసవాఃపుష్పాదీని తైఃఅవతంసఃశిరఃకర్ణభూషణం యస్యాస్సామత్పరిగ్రహేతవైతాదృశం సౌభాగ్యంభవిష్యతీతిభావః.మయేత్యస్యసహార్థతృతీయాన్తత్వాత్ తద్యోగేఽపి.సఞ్చరేత్యత్రసఞ్చరస్తృతీయాయుక్తాచ్చేత్యనేన నాత్మనేపదమ్కరణార్థతృతీయాన్తయోగే నైవ తద్విధానాత్.(౩౫)

మూ॥ సా తేన వాక్యైరితి సాన్త్వితాపి ధారాహతా విద్యుదివ స్ఫురన్తీ।
అలం ప్రలాపైరపయాహి పాపేత్యుక్త్వా పరావృత్తముఖీ బభూవ॥౩౬॥

సేతి. సాసీతాపక్షేద్రౌపదీ తేనరావణేనపక్షేజయద్రథేన ఇతిపూర్వోక్తైర్వాక్యైః సాన్త్వితాపిప్రలోభితాపి ధారాభిరాహతా విద్యుదివస్ఫురన్తీకోపేనజ్వలన్తీసతీ ధారావర్షణసమయేవిద్యుత్తారళ్యంభవతీతిప్రసిద్ధిః క్వచిద్వాతాహతేతిపాఠః వాతేనాహతాతరళితేత్యర్థః హేపాపనిన్దితపురుష ప్రలాపైరనర్థకాలాపైరలం అపయాహి

20

దూరమపగచ్ఛేతిఉక్త్వా పరావృత్తముఖీ తస్యఅనభిముఖీ బభూవ పాపిష్ఠస్యద్రష్టు మనౌచిత్యాదితిభావః, (౩౬)

యదా తయా ప్రార్థితయాపి భూయశ్శ్రీరేవయాశోణ ఇవాపవిద్ధః।
వికారమాసాద్య తదా సతీవ్రంబలేన తాం హర్తుమియేష బాలామ్॥ ౩౭॥

యదేతి. భూయః పునః పునః ప్రార్థితయాపిపూర్వోక్తరీత్యాస్వభజనం ప్రతియాచిత యాపి తయాసీతయాపక్షే ద్రౌపద్యా శ్రీరేవయా శ్రీమత్యానర్మదయానద్యా శోణోనదవి శేష ఇవ సరావణః పక్షే జయద్రథః యదాఅపవిద్ధోనిరాకృతః తదాసతీవ్రంక్రోధలోభసహా కారేణోత్కటం వికారం కామకృతం మనసః క్షోభం రామాయణపక్షే తపస్వివేషత్యాగ రూపం వా ఆసాద్య ప్రాప్య తాం బాలాం బలేన హర్తుమియేష. పూర్వార్ధే ఉపమా. (౩౭)

మూ॥ పురాతిదర్పాదివ దానవస్త్రయీం విధున్తుదః పర్వణి చన్ద్రికామివ।
నదీరయస్తీరలతామివోత్ప్లవే స తాం జహార ప్రసభేన భామినీమ్॥ ౩౮॥

పురేతి. సరావణః పక్షే జయద్రథః తాం భామినీం సీతాం పక్షే ద్రౌపదీం ప్రసభేన హఠేన జహార ఉపమాభిస్తస్యాః తదయోగ్యత్వముపపాదయతి పురాఅతిదర్పాత్ దానవ స్త్రయీం త్రివేదీమివ తథావిధున్తుదో రాహుః పర్వణి పౌర్ణమాస్యాం చన్ద్రికామివ తథా నద్యా రయో వేగః ఉత్ప్లవే జలోద్రేకే తీరలతామివ. మాలోపమాలఙ్కారః. (౩౮)

మూ॥ తథాగతాం తామవలోక్య విహ్వలాం తదార్తనాద ప్రతిశబ్దమేదురైః
గుహాముఖైర్నిర్ఝరబాష్పవర్షిణీస్వయం నుచక్రన్దవనాన్తమేదినీ॥ ౩౯

తథేతి. వనాన్తమేదినీవనస్థలీ తాం సీతాం పక్షే ద్రౌపదీం తథాగతాం తద్రూపాప న్నాం తథావిధమయోగ్యహరణం ప్రాప్తామిత్యర్థః అతఏవ విహ్వలాం వ్యాకులాం అవలో క్య నిర్ఝరో నిర్ఝరజలం సఏవ బాష్పం అశ్రు తద్వర్షతీతి తాదృశీ సతీ తస్యాఆర్తనా దస్య ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా మేదురైః పూర్ణైః గుహాఏవ ముఖాని తైః కృత్వా నూత్నే స్వయం నుచక్రన్ద అరోదీదివ; అన్యాపి రుదతీం దృష్ట్వా అశ్రువర్షిణీ సతీహాహాదిర వపూర్ణేన ముఖేన రోదితి అత్ర గుహాయాం ముఖత్వారోపస్యనిర్ఝరజలే బాష్పత్వారోపస్య చ శాబ్దత్వాత్ వనాన్తమేదిన్యాం ఆర్థః సఖీత్వారోపోఽపేక్షణీయః శ్లేషైకదేశవివర్తిరూప కమేవేదం నసమాసోక్తిః తదను ప్రాణితాచోత్ప్రేక్షేత్యనయోస్సఙ్కరః. (౩౯)

మూ॥ చలజ్జటాయావనసీమ్ని తిష్ఠతా విలోక్య చౌర్యేణ హృతాం పరేణ తామ్
తదీయకేళీహరిణీగణైస్సమం చిరాయచుక్రోశ వనే ద్విజావళిః॥ ౩౯॥

చలదితి. చలత్ ఉద్ధారార్థం చఞ్చలీభవత్ జటాయుస్తన్నామాపక్షీ యత్రసా తథా తస్యాం వనసీమ్ని తిష్ఠతా పరేణ శత్రుణా రావణేన చౌర్యేణ హృతాం తాం సీతాం విలోక్య ద్విజావలిః పక్షికులం తదీయాః సీతాసమ్బన్ధిన్యో యాః కేళీహరిణ్యః క్రీడామృగ్యస్తాసాంగ

త్రైస్సమం సహ వనే చిరాయ చిరం కాలం వ్యాప్య చుక్రోశ క్రన్దితవతీ. పక్షే యా వనసీమ్ని స్థితా ఆయాసనాపరేణ జయద్రథేన చౌర్యేణ హృతా తాం ద్రౌపదీం విలోక్య చలత్త్రయః కోపేన శిరఃకమ్పనాత్ కమ్ప్యమానా జటాలగ్నకచాయస్యాస్సా ద్విజావలిః ధౌమ్యాదివిప్రసమూహః తదీయా కేళీహరిణీగణైస్సమం వనే చిరాయ చుక్రోశ. దన్తవిప్రాణ్డజాద్విజా ఇత్యమరః.

మూ॥ ఆకృష్యమాణః ప్రసభాదవోచ్చైస్తదార్తనాదైర్నిజయా రుషా చ।
త్వరావతస్తస్య రురోధ మార్గం జవేన భీమః ఖగరాట్సమానః॥ ౪౧॥

ఆకృష్యమాణ ఇతి. ఉచ్చైరున్నతైః తస్యాస్సీతాయా ఆర్తనాదైః హా రామ హా లక్ష్మణేత్యాది కాతరధ్వనిభిః తథా నిజయా రుషా కోపేన చ ప్రసభాత్ ఆకృష్యమాణ ఇవ నీయమాన ఇవ భీమః శత్రుభయఙ్కరః ఖగరాట్ పక్షిశ్రేష్ఠో జటాయుః సమానః సగర్వః సత్ త్వరావతః సీతామాదాయ సత్వరం గచ్ఛతస్తస్య రావణస్య మార్గం పన్థానం జవేన రురోధ ఆవృణోత్. పక్షే ఉచ్చైస్తేషాం ద్విజానామార్తనాదైః నిజయా రుషా చ ప్రసభాదాకృష్యమాణ ఇవ జవేన ఖగరాట్సమానః గరుడతుల్యో భీమో భీమసేనః త్వరావతస్తస్య జయద్రథస్య మార్గం రురోధ. (౪౧)

మూ॥ పరస్పరాక్షేపవివృద్ధరంహసోః ప్రహారరేఖాఙ్కితగాత్రయోర్మిథః।
ప్రకర్షవిస్మాపితసిద్ధచారణం తయోరభూత్సఙ్గరకర్మ దారుణమ్॥ ౪౨॥

పరస్పరేతి. పరస్పరమాక్షేపేణ నిన్దావాదేన వివృద్ధం రంహో యుద్ధవేగో యయోస్తౌ తథా తయోః తథా మిథః పరస్పరం ప్రహారరేఖాభిః ప్రహారజనితచిహ్నైః అఙ్కితే గాత్రే యయోస్తౌ తథా తాదృశోస్తయోః జటాయురావణయోః పక్షే భీమజయద్రథయోః ప్రకర్షేణ విస్మాపితా విస్మయం నీతాః సిద్ధాశ్చారణాశ్చ గణభేదా యత్ర తత్ దారుణం సఙ్గరకర్మ యుద్ధకార్యం అభూత్. (౪౨)

మూ॥ చిరప్రహారక్షతపక్షమేనం నిగృహ్య కణ్ఠస్థితజీవశేషమ్।
స భీమసేనస్స్వబలేన నిన్యే తాం ధర్మరాజాశ్రితదిఙ్ముఖాన్తమ్॥ ౪౩॥

చిరేతి. భీమా సేనా యస్య తాదృశః స రావణః చిరప్రహారేణ క్షతౌ క్షయం గమితౌ పక్షౌ పత్త్రాణి యస్య స తథా తం తథా కణ్ఠస్థితః కణ్ఠాలుఠితో జీవస్య జీవనస్య శేషోఽవశేషో యస్య స తథా తం మృతప్రాయమిత్యర్థః ఏనం జటాయుం నిగృహ్య పరాభూయ స్వస్య బలేన సామర్థ్యేన తాం సీతాం ధర్మరాజో యమస్తేనాశ్రితా యా దిక్ దక్షిణదిక్ తస్యా ముఖస్య సామ్ముఖ్యస్య అన్తం దక్షిణదిఙ్ముఖస్యాన్తే వర్తమానాం లఙ్కామిత్యర్థః నిన్యే ప్రాపయామాస భీమసేన ఇతి తదానీం సేనాయా అసమ్బన్ధాత్ ఉపలక్షణవిధయా అన్వయః. పక్షే స భీమసేనో వృకోదరః చిరప్రహారేణ క్షతౌ పక్షౌ సైన్యాదిసహాయా యస్య తమేనం జయద్రథం నిగృహ్య గృహీత్వా తాం ద్రౌపదీం ధర్మరాజో యుధిష్ఠిరః తదా

త్రితదిఙ్ముఖాన్తం నిన్యే యుధిష్ఠిరసమీపం ప్రాపయామాస అన్విష్యమానమ్. (౪౩)

మూ॥ నిశాచరాణామవరోధకర్త్రా పత్యా ప్రకామం కృతసాన్త్వనాపి।
నినాయ సాశోకవనేషు కాలం న మృత్యునా నాపృథ జీవితేన॥ ౪౪॥

నిశేతి. సా సీతా అశోకవనేషు అశోకవృక్షబహులేషు విస్తృతత్వాద్బహువచనం అవరోధకర్త్రా బన్దిత్వేననియన్త్రిణా కారకేణ నిశాచరాణాంపత్యా ప్రభుణా రావణేన ప్రకామమత్యన్తం కృతసాన్త్వనాపిస్వభజనం ప్రతికృతానునయాసత్యపి న మృత్యునా నాపృథజీవితేన కాలంనిన్యే మృతప్రాయాదుఃఖేన కాలంయాపయామాసేత్యర్థః. కృతసాన్త్వనేతి రమ్యాభాషాద్ బలేనహరణంపరిహృతమ్. పక్షే నిశాచరాణాం హిడిమ్బ్యాదీనాం అవరోధకర్త్రా వినాశకేన పత్యాస్వామినాభీమేన ప్రకామంకృతసాన్త్వనాపి ద్రౌపదీ శోకవనేషుశత్రుహరణానుస్మరణేన శోకబహులేషువనేషు న మృత్యునానాపృథజీవితేన అతిదుఃఖేనేత్యర్థః కాలంనిన్యే. (౪౪)

మూ॥ తతో వనేషు భ్రమతే శశంస భర్త్రే ప్రజానామరణీం ప్రియాం స్వామ్।
ద్విజోత్తమః కృచ్ఛ్రగతః క్రమేణ పరేణ బిభ్యద్ధరిణాపనీతామ్॥ ౪౫॥

తతఇతి. తతోఽనన్తరం క్రమేణయుద్ధాయాసేన కృచ్ఛ్రగతఃజీవనసంశయం ప్రాప్తః ద్విజోత్తమః పక్షిశ్రేష్ఠఃజటాయుః వనేషుభ్రమతే సీతాన్వేషణార్థమితస్తతఃపర్యటతే ప్రజానాంభర్త్రే రాజ్ఞే రామాయ బిభ్యద్ధరిరిన్ద్రోయస్మాత్ సతథా తేనపరేణశత్రుణారావణేన అపనీతాంహృతాం స్వాంప్రియాంసీతాం శశంసయుద్ధేమాంవినిర్జిత్య రావణస్సీతాంజహారేతి కథయామాసేత్యర్థః కిమ్భూతాంఅరణీం తవకోపాగ్నేరుద్దీపకత్వాత్ మన్థనకాష్ఠమివ అన్యాప్యరణీమథ్యమానా అగ్నిమావిర్భావయతి. పక్షే పరేణాధికేన శ్రమేణహరిణానుధావనాయాసేన కృచ్ఛ్రగతః ప్రాప్తక్లేశః ద్విజోత్తమః కశ్చిద్బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠః బిభ్యద్భీతో యోహరిణః అరణ్యాంశిరఃకణ్డూయనతత్పరో మృగరూపధారీధర్మః తేనాపనీతాం స్వాంప్రియాం అగ్నిహోత్రసమ్పాదనైకహేతుత్వాత్ స్నేహాస్పదం అరణీంమన్థనకాష్ఠం వనేషుభ్రమతే ప్రజానాం భర్త్రే యుధిష్ఠిరాయశశంస రాజన్ ఇమామరణీంశృఙ్గలగ్నామాదాయ హరిణోఽయంపలాయతే తదేనంనిగృహ్య తామానీయ మహ్యందేహీతి కథయామాసేత్యర్థః. అరణిస్త్వగ్నిమన్థే నా ద్వయోర్నిర్మన్థ్యదారుణి ఇతి మేదినీ. (౪౫)

మూ॥ వనే పునస్తత్పదవీం విచిన్వన్ నిజానుజప్రాణభయోద్యతేన।
కబన్ధభూతేన పరిశ్రమార్తః కేనాపి భూతేన స సజ్జితోఽభూత్॥ ౪౬॥

వనఇతి. వనేదణ్డకారణ్యాత్ క్రోశత్రయాతీతేఽరణ్యే తస్యాఃసీతాయాః పదవీంస్థానం పునర్విచిన్వన్ కయాపదవ్యాసారావణేననీతేత్యన్విష్యన్ అతఏవపరిశ్రమే

ణభ్రమణఖేదేన ఆర్తః కాతరస్స రామః నిజస్యస్వస్య అనుజస్య లక్ష్మణస్యచ ప్రాణభయే వినాశే ఇత్యర్థః ఉద్యతేన ఉద్యుక్తేన కబన్ధేతి నామ్నా భూతలో విఖ్యాతః ఖ్యాతః కబన్ధభూతస్తేన కేనాపిభూతేన జన్తునా స్థూలశిరో ముని శాపేన రాక్షసతాం ఇన్ద్రేణచ వికృతాఙ్గతాం నీతేన దనోర్మధ్యమపుత్రేణేత్యర్థః సఙ్గతః సమ్ప్రాప్తో౽భూత్ భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ జన్తౌ క్లీబే త్రిషూచితే। ప్రాప్తే వృత్తే సమే సత్యే దేవయోన్యన్తరే తు నా ఇతి మేదినీ. పక్షే వనేపునస్తస్యా అరణ్యాః పదవీం విచిన్వన్ పరిశ్రమార్తః వనభ్రమణశ్రమజనితపిపాసయాక్రాన్తః సయుధిష్ఠిరః నిజానుజానాం భీమాదీనాం ప్రాణభయోద్యతేన ప్రశ్నాపూరణేన జలపానాద్వినాశకేనేత్యర్థః తథాకస్య జలస్య జలపానస్యేత్యర్థః బన్ధభూతేన ప్రతిబన్ధకరూపేణ కేనాపిభూతేన ప్రథమం బకరూపేణ పశ్చాద్యక్షరూపేణ ధర్మేణేత్యర్థః సఙ్గతో౽భూత్ పిపాసార్తేన యుధిష్ఠిరేణ జలానయనార్థం క్రమేణ ప్రేరితా నకులాదయః బకరూపిధర్మవచనముల్లంఘ్య జలం పీత్వా మృతాః తతస్తదనుసన్ధానపరో యుధిష్ఠిరో౽పి తత్రగతస్తేన మిళిత ఇత్యర్థః. (౪౬)

స తేన పూర్వం కృతవిగ్రహో౽పి తద్వ్యాహృతార్థప్రతివాక్యదానైః।
భృశంధినోతిస్మ స నస్తదీయం నయాతి కో వాను వశం గుణానామ్॥ ౪౭॥

సఇతి. సకబన్ధః పూర్వం తేన రామేణ సహ కృతవిగ్రహో౽పి భక్షణోద్యమాత్కృతవిరోధః సన్నపి తేన రామేణ వ్యాహృతః కథితో యో౽ర్థః ప్రయోజనం ‘సత్వం పితాం సమాచక్ష్వ యత్ర వా యేన వా హృతా’ ఇత్యాదిరూపస్తస్య ప్రతివాక్యదానైః ‘శృణు రాఘవ తత్త్వేన’ ఇత్యాదిరూప ప్రత్యుత్తరప్రదానైః కరణైః తదీయం రామసమ్బన్ధిమనో భృశం ధినోతిస్మ అప్రీణయత్ ఉక్తమర్థం సమర్థయతి కో నామ జనః గుణానాం వశం వశ్యతాం నయాతి సర్వో గుణైస్సన్తోషం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. పక్షే సయుధిష్ఠిరస్తేన బకరూపిణా ధర్మేణ పూర్వం కృతో విగ్రహో భ్రాతృవధరూపవిప్రియం యస్య తాదృశస్సన్నపి తేన ధర్మేణ వ్యాహృతః పృష్టో యో౽ర్థః ‘కింస్విదాదిత్యమున్నయతి కేచ తస్యాభితశ్చరాః’ ఇత్యాదిరూపస్తస్య ప్రతివాక్యదానైః ‘బ్రహ్మాదిత్యమున్నయతి దేవాస్తస్యాభితశ్చరాః’ ఇత్యాది ప్రత్యుత్తరప్రదానైః కృత్వా తదీయం ధర్మసమ్బన్ధి మనో భృశం ధినోతిస్మ శేషం తుల్యమ్ అత్రసామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో౽ర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః. (౪౭)

మూ॥ తతో వధాద్విష్కృతదివ్యదేహాత్తో౽హితోపదేశం ప్రతిపద్య ధర్మతః।
నిజానుజాపత్ప్రతిమోక్షణాదసౌ విపత్పయోధిం మనుతేస్మ గోష్పదమ్ ౪౮॥

తతఇతి. అసౌ రామః తతస్తస్మాదనన్తరం వధేన తదనుమత్యా తదీయం రాక్షసశరీరస్య దాహేన ఆవిష్కృతః ప్రకాశితో దివ్యదేహః ప్రాప్తనస్వర్గీయశరీరం యేన సతథా తస్మాత్ తథానిజానుజయోః స్వలక్ష్మణయో రాపదః తద్గ్రహణరూపవిపత్తేః ప్రతిమోక్షణం యస్మాత్తథాతస్మాత్ కబన్ధాత్ ధర్మతో ధర్మేణ ప్రత్యుపకారధర్మమూలకమిత్య

124

ర్థః హితోపదేశం ఇతః పమ్పాప్రదేశం గచ్ఛ తత్ర ఋశ్యమూకే సుగ్రీవేణ సహ సఖ్యం కృత్వా తత్సహాయః సీతాముద్ధరిష్యసీత్యేవం రూపం ప్రతిపద్య ప్రాప్య విపత్ సీతోద్ధరణాక్షేశరూపవిపత్తిరేవ పయోధిః దురధిగమత్వాత్ సముద్రః తం గోష్పదం మనుతే స్మ సుగ్రీవసహాయో ఽచిరమేవ సీతాముద్ధరిష్యామీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః. పక్షే తతోఽసౌ యుధిష్ఠిరః వధాయ భీమాదీనాం జీవనాయ ఆవిష్కృతో దివ్యదేహో యేన స తథా తస్మాత్ యక్షరూపమపహాయ దేవదేహం గృహీతవత ఇత్యర్థః ధర్మతః ప్రశ్నపూరణసన్తుష్టాత్ స్వపితుర్ధర్మాత్ హితోపదేశం ఇతో విరాటనగరం గచ్ఛ తత్ర వర్షమేకమజ్ఞాతవాసమధ్యుష్య యూథేశత్రూన్ జేష్యసీత్యేవమాదేశం ప్రతిపద్య అనన్తరం నిజానుజానాం భీమాదీనాం ఆపదో మరణరూపాయాః ప్రతిమోక్షణాత్ ధర్మవచసా తేషాం పునః ప్రత్యుజ్జీవనాదిత్యర్థః కౌరవవిజయరూపవిపత్పయోధిం గోష్పదం మనుతే స్మ అవశ్యమేవ కౌరవాన్ జేష్యామీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః విపత్పయోధిమితి సిరజ్జరూపకమ్. (౪౮)

మూ॥ తతస్సముద్దీపితమత్స్యమణ్డలం సముల్లసత్కీచకవంశదుర్గమమ్।
పరైరచిన్త్యాచరణస్సముచ్చలన్నరాధిపమ్పావనమాససాద సః॥౪౯॥

తత ఇతి. పరైరన్యైః రావణాదిశత్రుభిర్వా అచిన్త్యమప్రతర్క్యం ఆచరణం కర్మ యస్య సః తథా సముత్ కబన్ధాదేశేన సహర్షః స రామః తతః కబన్ధోపదేశానన్తరం పమ్పానామ మహత్సరస్తస్య వనం జలం తదుపలక్షితదేశమిత్యర్థః ఆససాద ప్రాప; కిమ్భూతం సముద్దీపితం స్వచ్ఛతయా దర్శితం మత్స్యమణ్డలం అన్తః క్రీడన్మీనకులం యేన తత్, తథా సముల్లసద్భిః కీచకవంశైః సశబ్దవేణుభిః కీచకైః వృక్షవిశేషైః వంశైశ్చేతి వా దుర్గమం అన్యైర్గన్తుమశక్యం తథా చలన్ అపగచ్ఛన్ నరాణాం మాధర్మ్యాన సవ్యథా యత్ర తత్ యద్వా నరాణాం విరహిమనుష్యాణాం ఆధిర్యస్మాత్తత్ విరహోద్దీపకమిత్యర్థః అస్మిన్పక్షే చలన్నితి కర్తృవిశేషణమ్. పక్షే తతో ధర్మవచనానన్తరం పరైర్దుర్యోధనాదిభిః అచిన్త్యాచరణో ఽలక్షితప్రచారః సముచ్చలన్ అజ్ఞాతవాసాయ తస్మాద్దేశాద్గచ్ఛన్ స యుధిష్ఠిరః పావనం దోషవర్జితం నరాధిపం విరాటనృపతిం ఆససాద; కిమ్భూతం సముద్దీపితం ప్రజారఞ్జనాదినా ఉద్భాసితం మత్స్యమణ్డలం తన్నామకరాష్ట్రం యేన స తథా తం తథా సముల్లసన్ యః కీచకః విరాటసేనాపతిః దైత్యవిశేషః తస్య వంశైః గోత్రైః దుర్గమం శత్రుభిరనాక్రమణీయం కీచకో ధ్వనిమద్వంశే దైత్యభేదే ద్రుమాన్తరే ఇత్యభిధానాత్ యత్రాపి హేమచన్ద్రః. (౪౯)

మూ॥ మాతఙ్గతేజః క్షపితారిశక్తిః స వానరేన్ద్రం విషయే వసన్తమ్।
సమీరపుత్రేణ కృతానుకూల్యః సంప్రాప రాజా విదితస్సభాయమ్॥౫౦॥

మాతఙ్గేతి. స రాజా రామః సమీరపుత్రేణ వాయుతనయేన హనుమతా కృతమానుకూల్యం సుగ్రీవసమీపనయనరూపోపకారో యస్య సః తథా విదితః హనుమద్వచసా దాశరథిత్వేన తస్సన్ మతఙ్గస్యముని రేరిదమ్మాతఙ్గం యత్తేజః తపః ప్రభావః తేన క్షపి

తాపస్థితా అతఃసుగ్రీవశత్రోర్వాలినః శక్తిఃపరాక్రమోయత్రసతథాతస్మిన్విషయే ఋశ్యమూకప్రదేశే వసన్తంచతుర్భిస్సహాయైస్సహ నిర్భయేనకృతవసతిం వానరేన్ద్రంకపిముఖ్యంసుగ్రీవం సఖాయంమిత్రంసంప్రాప మృతదున్దుభిదానవదేహోత్క్షేపేణ రక్తబిన్దుపాతనాత్ క్రుద్ధేనమతఙ్గమునినా అత్రాగతోమరిష్యసీతి శాపేదత్తే వాలినాఋశ్యమూకప్రదేశఃపరిహృతః. పక్షే సమీరపుత్రేణభీమేన కృతానుకూల్యఃకృతరక్షణః సవా వాశబ్దశ్చార్థే సచ రాజాయుధిష్ఠిరః అవిదితః కైరపిదుర్యోధనాదిభి రజ్ఞాతస్సన్ అజ్ఞాతవాసస్యాపేక్షితత్వాదితిభావః మాతఙ్గానాం హస్తిసైన్యానాం తేజసాక్షపితా అరీణాంశక్తిర్యత్రతాదృశేవిషయేమత్స్యప్రదేశే వసన్తం నరేన్ద్రంరాజానంవిరాటం సఖాయంసంప్రాప మత్స్యదేశంగత్వా విరాటస్యసఖా బభూవేత్యర్థః. (౫౦)

మూ॥ సోఽక్షరన్ధనసఙ్గీతహరిగోత్రావలమ్బనైః ।
తతః కర్మభిః స్వం కృతినం విభావస్వన్వయోఽస్మరత్ ॥ ౫౧॥

సఇతి. విభావసోఃసూర్యస్య అన్వయోవంశఃపుత్రఇత్యర్థః స సుగ్రీవః తస్యరామస్యకర్మభిః దున్దుభిశరీరక్షేపాదిభిః కార్యైః అక్షరన్ అచలాన్ సప్తభిర్భేత వాలివధేక ఇద్ధృతవిశ్వాసఇత్యర్థః ఘనసఙ్గినం రాజత్వాద్ఘనినంవాలినం ఇతాని ప్రాప్తాని యాని హరిగోత్రాణివానరకులాని తేషాంఆవలమ్బనైఃఆశ్రయణైః రామేణవాలినం వినాశ్య తదనుగతవానరకులగ్రహణైరిత్యర్థః స్వంఆత్మానం కృతినం రామకార్యసీతోద్ధరణసమ్పాదనాత్కృతార్థం అస్మరత్ నిశ్చికాయ రామోయదివాలివధరూపం మమోపకారంకుర్యాత్ తదాఅహమపివాలిరాజ్యంప్రాప్య తదనుగతవానరసైన్యావలమ్బనేన సీతోద్ధారరూపం రామస్యప్రత్యుపకారంకరిష్యామీతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. పక్షే విభాకాన్తిః వసూనిధనానిచ తేషామన్వయఃసమ్బన్ధో యత్రతాదృశఃసవిరాటః సూర్యవంశ్యఇతివా అక్షఃపాశకస్తత్క్రీడేత్యర్థః రన్ధనంపాకః సఙ్గీతంగానం హరయోఽశ్వాః గోత్రాగోసమూహః గోత్రాస్యాద్గోసమూహే పీతివిశ్వః తాసాంఅవలమ్బనైఃతద్రూపైః తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం కర్మభిః క్రమేణపఞ్చభిఃకార్యైః కృత్వా స్వంకృతినంఅస్మరత్ ధన్యోఽహంయస్యఅక్షక్రీడాదిషు ఏతేయోగ్యాజనానియుక్తాఇతిమన్యతేస్మ తత్రయుధిష్ఠిరస్యకర్మఅక్షక్రీడా భీమస్యరన్ధనం అర్జునస్యఅన్తఃపురేసఙ్గీతం నకులస్యాశ్వరక్షా సహదేవస్యగోకులరక్షణమితి. (౫౧)

మూ॥ స వ్యఞ్జయన్నాత్మభుజస్య తేజస్సంఘృష్టవిద్విడ్బలలోపిమల్లాన్ ।
బలేనభీమోరఘువీరవర్యస్తాలాన్ వనే వాయురివోన్మమాథ॥ ౫౨॥

సఇతి. బలేనభీమఃశత్రూణాంభయఙ్కరః సరఘువీరవర్యోరామః ఆత్మభుజస్య తేజోబలం వ్యఞ్జయన్ ప్రకాశయితుం హేతౌశతృప్రత్యయః, వనేవాయురివతాలాన్ సప్తతాళవృక్షాన్ సాలానితిచక్వచిత్పాఠః సాలాన్వృక్షాన్ ఉన్మమాథబిభేద సుగ్రీ

126

సప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమితి శేషః. కిమ్భూతాన్ సంఘృష్టః స్పర్ధావాన్ యో విద్విట్ శత్రుః వాలీ తస్య బలలోపినశ్చ తే మల్లా బలీయాంసశ్చేతి తేతథాతాన్ పూర్వం వాలీ సప్త తాళాన్ యుగపద్భేత్స్యామీతి స్పర్ధయా ప్రతిజ్ఞాయ త్రీన్బిభేదనతు సప్త అతస్తస్య బలలోపే తే మల్లా ఇవ జాతా ఇత్యర్థః అన్యేఽపి మల్లాః స్పర్ధావతాం బలం లుమ్పన్తి. పక్షే వీరవర్యో వీరశ్రేష్ఠః సభీమః సంఘృష్టానాం విద్విషాం బలం లోప్తుం శీలం యస్య తాదృశం ఆత్మభుజస్య తేజో వ్యఞ్జయన్ వ్యఞ్జయితుం వనే తాళాన్ వాయురివ రఘులఘు యథా స్యాత్తథా మల్లాన్ బలీయసో జనాన్ బలేన ఉన్మాథక్షోభయామాస విరాటతోషణాయేతి శేషః. రఘువీరో రామః తద్వద్వర్యః శ్రేష్ఠ ఇతి వా. (౫౨)

మూ॥ దారోపరోధేనకృతాపరాధం రణోద్యతం భ్రాతృజనేన సార్ధమ్।
మూర్ఛద్యశో దుందుభిశత్రుమేనం స కీచకం దావ ఇవ వ్యమథ్నాత్॥ ౫౩॥

దారోపరోధనేతి. సరామః దారాణాం సుగ్రీవపత్న్యా ఉపరోధన హరణేన కృతాపరాధం కృతదణ్డార్హకిల్బిషం తథా భ్రాతృజనేన సుగ్రీవేణ సార్ధం సహ రణోద్యతం యుద్ధాసక్తం ఏనం దున్దుభిశత్రుం దున్దుభిదానవరిపుం వాలినం మూర్ఛన్తి అపరాధినో యోగ్యదణ్డవిధానేన వర్ధమానాని యశాంసి యత్ర క్రియాయాం తద్యథా స్యాత్తథా కీచకం వేణువిశేషం దావో వనాగ్నిరివ వ్యమథ్నాత్ జఘాన. పక్షే సభీమః దావ ఇవ వనాగ్నిరివ జ్వలతోఽపానల ఇత్యర్థః దారాణాం ద్రౌపద్యా ఉపరోధన జిహీర్షయా కృతాపరాధం తథా రణోద్యతం నేయమభిసారికా సైరన్ధ్రీ కశ్చిద్వీరోఽయమితి మత్వా యుద్ధాయకృతయత్నం ఏనం కీచకం కీచకనామానం విరాటస్యాలం భ్రాతృజనేన సార్ధం కీచకభ్రాతృభిస్సహ మూర్ఛన్ యశో దుందుభిరివ సమన్తాత్ప్రసృతత్వాద్వ్యావిశేషఇవ యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా వ్యమథ్నాత్ హస్తపాదాద్యఙ్గఘోటనేన వ్యనాశయత్ ; అత్రవిమథనం ప్రతి దారోపరోధనకృతాపరాధత్వస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం. తతః సముద్దీపితమత్స్యమణ్డలమితి శ్లోకే కీచకస్యోపాదానాత్ అత్రచ పునః కథనాత్ సతికథితానుకథనే ఏవమితి ప్రయోగస్సాధుః. (౫౩)

మూ॥ భావాన్తరం ప్రాప్య సురేన్ద్రసూనౌ స్వస్థానమాసేదుషి వీరవర్యే।
రాజానముజ్జృమ్భితమత్స్యకేతుం సుగ్రీవమృద్ధాంగదమాప లక్ష్మీః॥ ౫౪॥

భావాన్తరమితి. వీరవర్యే సురేన్ద్రసూనౌ శక్రతనయే వాలిని భావాన్తరమవస్థావిశేషం మరణమిత్యర్థః ప్రాప్య స్వః స్థానం స్వర్గరూపం స్థానమాసేదుషి ప్రాప్తే సతి లక్ష్మీః రాజ్యశ్రీః ఉజ్జృమ్భితః చిరాత్ ప్రియాలాభేన ఉద్దీప్తో మత్స్యకేతుః కామో యస్య సతథా తం తథా ఋద్ధః సమృద్ధిమాన్ యౌవరాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః అఙ్గదో వాలిపుత్రో యస్మాత్స తథా తం సుగ్రీవం రాజానం ఆప. పక్షే వీరవర్యే సురేన్ద్రసూనౌ అర్జునే బృహన్నళానామనీతి శేషః భావాన్తరం ఉర్వశీశాపాత్ నపుంసకత్వం ప్రాప్య స్వస్థానం స్వయోగ్య

స్థానమ్ అన్తఃపురమిత్యర్థః ఆసేదుషి నారీణాం సఙ్గీతాదిశిక్షణార్థం ప్రాప్తే సతి లక్ష్మీశో భా రాజానం విరాటం ఆప మహాపురుషస్యార్జునస్యాంతఃపురాధిష్ఠానేన విరాటః పూర్వాపేక్షయా అతితరాం శుశుభే ఇత్యర్థః కిమ్భూతం ఉజ్జృమ్భితస్య సమృద్ధస్య మత్స్యస్య తన్నామకస్య దేశస్య కేతుం అత్యున్నతత్వాత్ పతాకామివ తథా సుగ్రీవం శోభనకన్ధరం తథా బుద్ధం హీరకాదిఖచితత్వాత్ మహార్ఘం అఙ్గదం కేయూరం యస్య స తథా తమ్. (౫౪)

మూ॥ మహీభృతో మాల్యవతస్తదాతం బృహన్నళాధ్యేకటకే వసన్తమ్।
పరప్రణీతా స్వకళత్రపీడా కంకం న సాలమ్భయదార్తియోగమ్॥౫౫॥

మహీభృత ఇతి. తదా సుగ్రీవరాజ్యప్రాప్తేః పరం మాల్యవతో మాల్యవన్నామకస్య మహీభృతః పర్వతస్య బృహద్భిః నళైస్తృణవిశేషైరాధ్యే యుక్తే కటకే నితమ్బే సానౌ వా వసన్తం తం రామం సా అతిదుస్సహా పరేణ రావణేన ప్రణీతా జనితా స్వకళత్రపీడా స్వపత్నీసీతావిషయకవిరహవ్యథా కంకం ఆర్తియోగం పీడాసమ్బన్ధం నాలమ్భయత్ న ప్రాపయామాస అపితు సర్వ్వా ఏవ అఙ్గానాం సౌష్ఠవతాపాద్యవస్థా అలమ్భయదిత్యర్థః. తాశ్చ యథా ॥అఙ్గేష్వసౌష్ఠవం తాపః పాణ్డుతా కృశతా౽రుచిః। అధృతిస్స్యాదనాలమ్బస్తన్మయోన్మాదమూర్ఛనాః। మృతిశ్చేతి క్రమాజ్ఞేయా దశస్మరదశా ఇహేతి. తమితి లభేరుపసర్జనీభూతగత్యర్థత్వాత్ప్రయోజ్యకర్మ. పక్షే తదా కీచకేన ద్రౌపద్యుపరోధాత్ పరం మాల్యవతో ధృతమాల్యస్య నిశ్చిన్తతయా స్రగాద్యుపభోగిన ఇత్యర్థః మహీభృతో రాజ్ఞో విరాటస్య బృహన్నళాధ్యే బృహన్నళానామకార్జునయుక్తే కటకే రాజధాన్యాం వసన్తం కఙ్కం గోపనార్థం కఙ్కేతినామధారిణం తం యుధిష్ఠిరం సా పరప్రణీతా కీచకేన జనితా స్వకళత్రస్య ద్రౌపద్యాః పీడా ఉపరోధః ఆర్తియోగం న అలమ్భయత్ భీమేన కీచకస్య వినాశాదితి భావః. న అలమ్భయత్ అపితు అలమ్భయదితి కేచిత్. కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితమ్బయోరితి విశ్వః. (౫౫)

మూ॥ అథ ఘననికురుమ్బైరమ్బుసమ్భారనమ్రైః స్థగితగగనగర్భా విద్యుదుద్యోతహృద్యా। నృపకులజయయాత్రా కేళిదీర్ఘాన్తరాయః పథికమిథునమృత్యుః ప్రావృడుజ్జృమ్భతే స్మ॥ ౫౬॥

అథ షోడశభిశ్శ్లోకైర్వర్షర్తుం వర్ణయతి అథేతి. అథ రామస్య మాల్యవత్పర్వతప్రవేశానన్తరం పక్షే కీచకవధానన్తరం ప్రావృట్ వర్షర్తుః ఉజ్జృమ్భతే స్మ ఉదియాయ కిమ్భూతా అమ్బుసమ్భారేణ జలభరేణ నమ్రైః లమ్బమానైః ఘననికురుమ్బైః మేఘసమూహైః స్థగితః పిహితో గగనస్య గర్భో మధ్యం యత్ర సా తథా విద్యుతాం ఉద్యోతేన ప్రకాశేన హృద్యా మనోజ్ఞా తథా నృపకులస్య రాజబృన్దస్య జయార్థం యాయాత్రా ప్రయాణం తద్రూపా యా కేళిః క్రీడా తస్యా దీర్ఘాన్తరాయః అతివిఘ్నం ప్రావృషి యాత్రాభావాత్ తథా పథికమిథునానాం ప్రోషితద్వన్ద్వానాం మృత్యుః కామోద్దీపకత్వాత్ యమ ఇవ అతిదుఃఖదేత్యర్థః. అత్ర ప్రావృట్స్వభావవర్ణనాత్ స్వభావోక్తిరలఙ్కారః. ఉత్తరార్ధే చ రూపకమి

త్యనయోరనపేక్షితత్వేనావస్థానాత్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. (౫౬)

మూ॥ శీకరక్షరణశీతమారుతాశ్చాతకప్రకరకౌతుకావహాః।
బభ్రముః కృతవియోగిదిగ్భ్రమా వారివాహనివహా విహాయసి॥౫౭॥

శీకరేతి. శీకరాణాం నిస్సృతామ్బుకణానాం క్షరణేన శీతో హిమో మారుతో వాయుః యేభ్యస్తే తథా చాతకప్రకరస్య చాతకసమూహస్య కౌతుకం హర్షం ఆవహన్తి జలదానేన జనయన్తీతి తే తథా కృతో వియోగినాం విరహిణాం దిగ్భ్రమో దిఙ్మోహో యైస్తే ఈదృశా వారివాహనివహా మేఘసమూహాః విహాయసి ఆకాశే బభ్రముః గతాగతం చక్రుః స్వభావోక్తిః. రథోద్ధతావృత్తమ్. (౫౭)

మూ॥ ద్రాక్తటిత్కనకకోణతాడితైర్దధ్వనే ఘనఘటామహానకైః।
తాణ్డవం తదనువృత్తిపేశలం మణ్డలేన విదధే శిఖణ్డినామ్॥ ౫౮॥

ద్రాగితి. ఘనానాం మేఘానాం ఘటాః సమూహా ఏవ మహానకాః బృహత్పటహాస్తైః తటిదేవ కనకకోణః స్వర్ణమయవాదనదణ్డస్తేన తాడితైర్వాదితైరివ తాడ్యమానైః సద్భిః ద్రాక్ శీఘ్రమితి దధ్వనే శబ్దితం భావే లిట్ తథా శిఖణ్డినాం మయూరాణాం మణ్డలేన సమూహేన తేషాం ఘనానాం అనువృత్తౌ ఉపాసనాయాం పేశలం మనోజ్ఞం యథా భవతి తథా యద్వా తదనువృత్త్యా ఘనధ్వనితానుసారేణ పేశలం తాణ్డవం నృత్యం విదధే కృతం కర్మణి లిట్. అన్యేఽపి వాద్యానుసారేణ నృత్యన్తి కోణో వీణాదివాదనమితి. ఆనకః పటహోఽస్త్రీ స్యాదితి తాణ్డవం నటనం నాట్యమితి చామరః. అత్ర పూర్వార్ధే రూపకప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయోః సఙ్కరః; ఉత్తరార్ధే చ శిఖణ్డిషు వాద్యానుసారినటనకర్తృవ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిః. (౫౮)

మూ॥ యాచితేన బహుచాతకద్విజైరమ్బుదేన జలదానపూర్వకమ్।
హేమముష్టిరివ దూరమీరితా సఞ్చచార రుచిరాచిరప్రభా॥౫౯॥

యాచితేనేతి. బహవశ్చాతకా ఏవ ద్విజాః పక్షిణః అథ చ బ్రాహ్మణా ఇవ తైః యాచితేన దేహి దేహీతి ప్రార్థితేన బహు యథా స్యాత్తథేతి వా అమ్బుదేన మేఘేన కర్త్రా) జలదానపూర్వకం జలవర్షణపూర్వకం అథ చ 'మనసా పాత్రముద్దిశ్య భూమౌ తోయం వినిక్షిపేత్' ఇత్యాదిశాస్త్రరీత్యా జలప్రక్షేపపూర్వకం దూరమీరితా దూరే ప్రక్షిప్తా హేమముష్టిరివ రుచిరా అచిరప్రభా విద్యుత్ సఞ్చచార విలలాస, అన్యేఽపి ద్విజైః ప్రార్థితా వదాన్యాః జలప్రక్షేపపూర్వకం సువర్ణముష్టిం ప్రక్షిపన్తి; అత్ర హేమముష్టిరివేతి వాచ్యోపమా అమ్బుదే వదాన్యోపమామార్థీమపేక్షత ఇతి ఏకదేశవివర్తిన్యుపమా సా చ ద్విజేతి జలదానపూర్వకేతి చ శ్లిష్టమితి శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే చతుర్థపాదే చ వృత్త్యనుప్రాసః. (౫౯)

మూ॥ ప్రావృషా జలదపఙ్క్తిబాహునా చణ్డధామ్ని విహితోపగూహనే।
కేళిభిన్నమివ రత్నకఙ్కణం ఖణ్డమిన్ద్రధనుషస్స్మ శోభతే॥ ౬౦॥

ప్రావృషేతి. చణ్డధామ్ని సూర్యే నాయక ఇవేతి శేషః ప్రావృషా స్త్రీనాయికయేవేతి శేషః జలదపఙ్క్తిర్బాహురివేతి తేన కృత్వా విహితోపగూహనే కృతాచ్ఛాదనే అథ చ కృతాలిఙ్గనే సతి కేళిభిః సురతక్రీడాభిః భిన్నం భగ్నం రత్నకఙ్కణమివ ఇన్ద్రధనుషః ఖణ్డం శోభతే స్మ అత్రాపి పూర్వవదేకదేశవివర్తిన్యుపమా ఔపమ్యగర్భసమాసోక్తిరితి కేచిత్. (౬౦)

మూ॥ కేకినాం కలితకేకముచ్చకైర్బర్హభారముపతత్య నృత్యతామ్।
చన్ద్రకైః ఖచకసేఽభ్రమణ్డలం ద్రష్టుమక్షినికరైరివోర్ధ్వగైః॥ ౬౧॥

కేకినామితి. బర్హభారం పిఞ్ఛసమూహం ఉచ్చకైః ఉపతత్య ప్రసార్య కలితాహ్వానోచ్చరితా కేకా తద్రూపా వాణీ యత్ర తద్యథా తథా నృత్యతాం నృత్యం కుర్వతాం కేకినాం మయూరాణాం అభ్రమణ్డలం మేఘబృన్దం ద్రష్టుమూర్ధ్వగైః రక్షినికరైరివ చక్షుస్సమూహైరివ చన్ద్రకైః శ్వేతచక్రైః ఖచకసే వికసితమ్ భావే లిట్. ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. (౬౧)

మూ॥ వ్యోమ్ని ఖేలదచిరాంశునర్తకీహారయష్టినిభయామ్బుధారయా।
పర్యసారి నిపతద్ఘనోపలవ్యాజనాయకమణిప్రకీర్ణయా॥ ౬౨॥

వ్యోమ్నీతి. వ్యోమ్ని ఆకాశాఙ్గణే ఖేలన్తీ నృత్యన్తీ అచిరాంశుర్విద్యుత్ నర్తకీవ నటీవ తస్యా హారయష్టినిభయా ముక్తామయహారగుచ్ఛతుల్యయా తథా నిపతన్తో యే ఘనోపలాః కరకాః త ఏవ వ్యాజేన ఛలేన నాయకమణయః హారమధ్యగతమణివిశేషాస్తైః ప్రకీర్ణయా యుక్తయా అమ్బుధారయా పర్యసారి పరిస్సృతం భూమౌ పతితమిత్యర్థః భావే లిట్. అత్ర ఘనోపలత్వనిషేధేన నాయకమణిత్వస్థాపనాత్ అపహ్నుతిః పూర్వార్ధే చోపమా ఇత్యనయోస్సఙ్కరః. (౬౨)

మూ॥ లోకమున్మదయితుం ప్రసాధితా చూర్ణముష్టిరివ మీనకేతునా।
దిఙ్ముఖేషు నవనీపజం రజో వార్షికేణ మరుతా విచిక్షిపే॥ ౬౩॥

లోకమితి. వార్షికేణ వర్షాకాలోత్పన్నేన మరుతా కామసాహాయ్యకారిణా వాయునా లోకం జనం విరహిణమిత్యర్థః ఉన్మదయితుమున్మత్తం కర్తుం మీనకేతునా కామేన ప్రసాధితా మన్త్రితన్త్రాదినా సమ్పాదితా చూర్ణముష్టిరివ ముష్టిమితం సిద్ధచూర్ణమివేత్యుత్ప్రేక్షా. నవనీపజం నవనీపకదమ్బపుష్పజాతం రజః పరాగః దిఙ్ముఖేషు దిశాం ప్రాన్తేషు విచిక్షిపే విక్షిప్తం అన్యోఽపి లోకోన్మాదాయ కేనాపి సాధితం సిద్ధచూర్ణం దిక్షు విక్షిపతి అత్రోత్ప్రేక్షయా కదమ్బపరాగసంపృక్తవార్షికవాతస్యాత్యన్తముద్దీపకత్వం వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః. (౬౩)

130

మూ॥ స్పర్శసౌఖ్యమనిలేన లంభితాః కామినేవ వనరాజయోషితః।
ఉచ్ఛ్వసన్నవకదంబకేసరా రేజిరే సపులకోద్గమా ఇవ॥ ౬౪॥

స్పర్శేతి. కామినేవ కాముకేనేవ అనిలేన వాయునాకర్త్రా స్పర్శసౌఖ్యం అఙ్గస్పర్శజనితసుఖం లమ్భితాః నీతాః తథా ఉచ్ఛ్వసన్తః ఉద్గచ్ఛన్తో నవకదమ్బానాం కేసరాః కిఞ్జల్కా యాసు తాః వనరాజయోఽరణ్యశ్రేణయో యోషితః కామిన్య ఇవ వనరాజయోషితః పురుషవ్యాఘ్రవత్కర్మధారయః సపులకోద్గమా ఇవ సరోమాఞ్చా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా రేజిరే శుశుభిరే అన్యా అపి కామిన్యః కామినాలిఙ్గితాః స్పర్శసుఖేన పులకం ధారయన్తి అత్ర పూర్వార్ధే శ్రౌతీ లుప్తోపమయోః సఙ్కరః తేన చ కదమ్బకేసరేషు వనరాజిపులకత్వస్య సమ్భావ్యమానత్వాదుత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. (౬౪)

మూ॥ మారుతేన నిజవాహనోచితం నూనమిన్దుహరిణం జిఘృక్షతా।
ఆతతైర్జలదవాగురాశతైః ఋక్షమణ్డలమపి న్యరుధ్యత॥ ౬౫॥

మారుతేనేతి. నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం నిజవాహనోచితం స్వవాహనయోగ్యం పవనో మృగవాహన ఇతి పౌరాణికోక్తేరితి భావః ఇన్దుహరిణం చన్ద్రమణ్డలస్థమృగం జిఘృక్షతా నూనం గృహీతుమిచ్ఛతేవేత్యుత్ప్రేక్షా మారుతేన వార్షికవాతేన ఆతతైర్గగనారణ్యభూమ్యాం ప్రసారితైః జలదా మేఘా ఏవ వాగురా మృగబన్ధస్య పాశాస్తాంశతైః కృత్వా మేఘానాం మారుతవశ్యత్వాదిత్యర్థః ఋక్షమణ్డలమపి నక్షత్రసమూహోఽపి అథ చ భల్లూకసమూహోఽపి న్యరుధ్యత పిహితం అథ చ నిరుధ్య గృహీతం; ఋక్షః పర్వతభేదే స్యాద్భల్లూకే శోణకే పుమాన్। కృతవేధనేఽన్యలిఙ్గం నక్షత్రే పుంనపుంసకమితి మేదినీ. హరిణగ్రహణార్థం యతమానస్య ఋక్షనిరోధః ప్రాసఙ్గిక ఇత్యర్థః. అత్ర జలదే వాగురారోపం ప్రతి ఋక్షమణ్డలే ఋక్షమణ్డలారోపస్య హేతుత్వాత్ శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకం తచ్చ పూర్వార్ధగతయోత్ప్రేక్షయా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణమ్. (౬౫)

మూ॥ శాద్వలేషు రచితాః పరిస్ఫురద్వారిబిన్దుషు సురేన్ద్రగోపకాః।
మౌక్తికవ్యతికరాతిసున్దరైః పద్మరాగమణిభిస్సమం బభుః॥ ౬౬॥

శాద్వలేష్వితి. పరిస్ఫురన్తో వారిబిన్దవో యత్ర తే తథా తేషు శాద్వలేషు ఘాసహరితప్రదేశేషు శాద్వలశ్శాదహరితే ఇత్యమరః రచితా నివేశితా వర్షర్తునేతి శేషః సురేన్ద్రగోపకాః రక్తవర్ణకీటభేదా మౌక్తికానాం వ్యతికరేణ సమ్పర్కేణ అతిసున్దరైః పద్మరాగమణిభిః సమం సదృశం యథా తథా బభుః శుశుభిరే ఆర్థీయముపమా. (౬౬)

మూ॥ ఉత్తరీయమివ కేతకావలీః కేసరాఘమనిలే విధున్వతి।
భృఙ్గలోలసుమనో దళచ్ఛలాత్ప్రోహిణో దివ కటాక్షమాయతమ్॥ ౬౭॥

ఉత్తరీయమితి. అనిలే వార్షికపవనే హఠకాముక ఇవేతి శేషః ఉత్తరీయమివ ఉ

త్తగాసజ్జవస్త్రమివ కేసరౌఘం కిఞ్జల్కసమూహం విధున్వతి చాలయతి సతి కేతకావలిః కేతకశ్రేణీ కామినీవేతి శేషః భృఙ్గేణ లోలం చఞ్చలం యత్సూచనోదలం పుష్పపత్రం తస్యచ్ఛలాత్ ఆయతం దీర్ఘం కటాక్షమివ ప్రాహిణోత్ విచిక్షేప తం ప్రతీతి శేషః. అన్యాపి హఠాదుత్తరీయం చాలయన్తం కాముకం ప్రతి కటాక్షం విక్షిపతి అత్ర పూర్వార్ధే వికేదేశవివర్తిన్యుపమా తయా చ ఉత్తరార్ధగతా ఆపహ్నుత్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా. (౬౭)

మూ॥ చఞ్చుచుమ్బితమనోజ్ఞమాలతీకుట్మలాః ప్రతిపదం మధువ్రతాః।
దధ్రిరే రజతసూచికోటిభిస్సీవ్యమానహరినీలవిభ్రమమ్॥ ౬౮॥

చఞ్చ్వితి. మధువ్రతా భ్రమరాః ప్రతిపదం ప్రతిస్థలం చఞ్చుభిశ్చుమ్బితా మనోజ్ఞాః సున్దరాః మాలతీనాం జాతీనాం కుట్మలాః కోరకా యైస్తాదృశాః సన్తః రజతసూచీనాం రౌప్యనిర్మితశలాకాభేదానాం కోటిభిరగ్రైః సీవ్యమానాః సంగ్రథ్యమానా యే హరినీలా ఇన్ద్రనీలమణయస్తేషాం విభ్రమం విలాసం దధ్రిరే జగృహుః అత్రాన్యవిభ్రమస్య అన్యకర్తృకధారణమసమ్భవత్ మాలతీకుట్మలచుమ్బిమధువ్రత రజతసూచిస్యూతహరినీలయోర్బిమ్బప్రతిబిమ్బతాం బోధయతీతి అసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనిబన్ధనా నిదర్శనా. (౬౮)

మూ॥ అప్రకాశితనిశాకరాననా మేఘనీలవసనావకుణ్ఠనాః।
రాగిణాం రజనయో వితేనిరే చిత్తతోషమభిసారికా ఇవ॥ ౬౯॥

అప్రకాశితేతి. అప్రకాశితం మేఘావృతత్వాదలక్షితం పక్షే అభిజ్ఞానభీత్యా వసనాఞ్చలేనావృతం నిశాకరశ్చన్ద్ర ఆననమివ తత్ యాసు పక్షే నిశాకరవదాహ్లాదకమాననం యాసాం తాః తథా మేఘా నీలవసనానీవ మేఘనీలవసనాని పక్షే మేఘవన్నీలవసనాని తైరవకుణ్ఠనం యాసాం తాదృశో రజనయో రాత్రయః అభిసారికా ఇవ నాయకమభిసరన్త్యః కామిన్య ఇవ అత్ర నీలవసనావకుణ్ఠనత్వప్రతిపాదనాత్ కృష్ణాభిసారో బోధ్యః రాగిణామనురక్తజనానాం చిత్తతోషం మనఃప్రమోదం వితేనిరే చక్రుః అభిసారికా హి రాగిపురుషాణాం తోషయన్తీత్యుపమా అభిసారయతే కాన్తం యా మన్మథవశంవదా। స్వయం వాభిసరత్యేషా ధీరైరుక్తాభిసారికా ఇతి దర్పణః. (౬౯)

మూ॥ ఉచ్ఛ్వసత్కుటజగుచ్ఛపాణ్డురా భృఙ్గసఙ్గతశిలీన్ధ్రబన్ధురాః।
కన్దలీదళసువాససో బభుః ప్రావృషైవ కకుభః ప్రసాధితాః॥ ౭౦॥

ఉచ్ఛ్వసదితి. ఉచ్ఛ్వసద్భిః కుటజగుచ్ఛైః గిరిమల్లికాస్తబకైః పాణ్డురా ధవళాః తథా భృఙ్గసఙ్గతైః శిలీన్ధ్రైః కన్దలీపుష్పైర్బన్ధురా ఉన్నతానతా దన్తురా ఇత్యర్థః తథా కన్దలీదళాని కన్దలీవృక్షపల్లవా ఏవ సువాసాంసి సుష్ఠు వస్త్రాణి యాసాం తాః కకుభో దిశః ప్రావృషైవ వర్షాభిరేవ ప్రసాధితా అలఙ్కృతాస్సత్యో బభుః శుశుభిరే వర్షాస్వేవ కుటజగుచ్ఛాదీనామావిర్భావాత్. శిలీన్ధ్రం కన్దలే [illegible] కవకత్రిపుటాఖ్యయోరితి హేమచన్ద్రః కన్దలీదళే

త్యనేన కన్దళీవృక్షపల్లవబోధనాత్ శిలీన్ధ్రోద్భేదేన చ కన్దళీపుష్పబోధనాన్న పౌనరుక్త్యం అత్ర ప్రావృషి ప్రసాధికాయాః కకుప్ప్రసాధ్యమాననాయికాయాశ్చ వ్యవహారసమారోపాత్సమాసోక్తిః సా చ తృతీయపాదగతేన రూపకేణాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే (౭౦)

మూ॥ తతస్తటిచ్చఞ్చలసమ్పదస్తే వియోగిరామాశయదత్తశోకాః।
దశావిశేషా ఇవ శాత్రవాణాం క్రమేణ వర్షాదివసాః ప్రశేముః॥ ౭౧॥

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం శాత్రవాణాం విజిగీషుపరాభూతరిపూణాం దశావిశేషా అవస్థాభేదా ఇవ తే వర్షాదివసాః క్రమేణ ప్రశేముః నివృత్తాః యథా పరాభూతశాత్రవాణాం దుర్దశాః క్రమేణ విజిగీషుకారుణ్యోదయాన్నివర్తన్తే తథేత్యర్థః కిమ్భూతాః తటితాం చఞ్చలా సమ్పత్సమృద్ధిర్యత్ర తే పక్షే తటిదివ చఞ్చలా అస్థిరా సమ్పత్ శ్రీర్యత్ర తే తథా వియోగినో విరహిణో యే రామాః కామినస్తాసాం ఆశయేషు మనస్సు దత్తో జనితః శోకో యైస్తే ఉభయత్ర తుల్యం రామాయణపక్షే వియోగినో రామస్యేతి వా ఉపమేయం శ్రౌతీ. (౭౧)

అథోడుమాలోజ్జ్వలతారహారా జ్యోత్స్నాస్మితోల్లాసిశశాఙ్కవక్త్రా।
ఉదూఢఫుల్లామ్బురుహా శరచ్ఛ్రీః ప్రావృట్పయోధేరుదియాయ రమ్యా ౭౨

అథ సర్గసమాప్తిపర్యన్తం త్రయోదశభిః శ్లోకైః శరదం వర్ణయతి అథేతి అథ వర్షాపగమానన్తరం శరచ్ఛ్రీః శరదేవ లక్ష్మీః ప్రావృడ్వర్షర్తురేవ పయోధిః దుగ్ధామ్బుధిః తస్మాదుదియాయ ఉదగచ్ఛత్ శరదః ప్రావృడవయవత్వాదితి భావః శ్రీరపి పయోధేరుదితా కిమ్భూతా ఉడుమాలా నక్షత్రపరమ్పరైవ ఉజ్జ్వలః ఉద్దీప్తః తారో విశుద్ధముక్తానిర్మితో హారో యస్యాస్సా, తారో వానరభిన్ముక్తా విశుద్ధ్యోశ్శుద్ధమౌక్తికే ఇతి మేదినీ, తథా జ్యోత్స్నా చన్ద్రికైవ స్మితమీషద్ధాసస్తేన ఉల్లాసి శోభమానం శశాఙ్కశ్చన్ద్ర ఏవ వక్త్రం యస్యాస్సా తథా ఉదూఢం గృహీతం వికాసితమిత్యర్థః పక్షే హస్తేన ధృతం ఫుల్లమమ్బురుహం పద్మం యయా సా అత ఏవ రమ్యా మనోజ్ఞా అత్ర సాఙ్గస్యాఙ్గినో రూపణాత్సాఙ్గరూపకమ్. (౭౨)

మూ॥ పద్మేషు హంసానసనేషు భృఙ్గాన్ మనస్సు రాగం మృగలోచనానామ్।
ప్రాయుఙ్క్త పాథస్సు చ సుప్రసాదం సంప్రత్యనేకేషు గుణాన్ఘనాన్తః॥ ౭౩॥

పద్మేష్వితి. సంప్రతి ఘనస్య ఘనకాలస్య అన్తః శరత్ అనేకేషు వస్తుషు గుణాన్ ఉత్కర్షజనకధర్మాన్ ప్రాయుఙ్క్త అర్పితవాన్ కుత్ర కానిత్యాహ పద్మేషు హంసాన్ ప్రాయుఙ్క్త ప్రాయేణ హంసానాం పద్మవనేషు భ్రమణాదితి భావః ; తథా అసనేషు జీవకద్రుమకుసుమేషు భృఙ్గాన్ భ్రమరాన్ తథా మృగలోచనానాం కామినీనాం మనస్సు రాగం అనురాగం తథా పాథస్సు జలేషు సుప్రసాదం స్వచ్ఛతాం అత్ర పద్మాదిమనోజ్ఞవస్తుషు తద్యోగ్యహంసాదిసమ్బన్ధవర్ణనేన వైచిత్ర్యాధిక్యాత్ సమాలఙ్కారః సమం స్యాదానురూప్యేణ శ్లాఘా యోగ్యస్య వస్తునః ఇతి లక్షణాత్. (౭౩)

P133

మూ॥ కుబేరగుప్తాత్సరసం సరస్తః సరోజరేణూత్కరగౌరపక్షాః।
గతామ్బువాహం గగనాన్తరాళం జగాహిరే రాజమరాళమాలాః॥ ౨౪॥

కుబేరేతి. రాజమరాళమాలాః రాజహంసపఙ్క్తయః సరోజానాం మానసవికసితపద్మానాం రేణూత్కరైః పరాగసమూహైః గౌరాః పీతాః పక్షా యేషాం తాదృశాస్సన్తః కుబేరగుప్తాత్ కుబేరేణ పాలితాత్ తద్దిగధిష్ఠితత్వాదితి భావః సరస్తో మానసాత్సరసః గతాఅమ్బువాహా మేఘా యస్మాత్తాదృశం గగనాన్తరాళం సరససంవర్షాపగమేన సానురాగం యథాతథా జగాహిరే భేజిరే హంసాహి ప్రావృషి మానసం యాన్తి శరది చ తత ఆగచ్ఛన్తీతి కవిసమయః ద్వితీయపాదే హంసానాం స్వభావశ్యపరిత్యాగేన పద్మపరాగాణాం పీతిమగ్రహణాత్ తద్గుణాలఙ్కారః ఉత్తరార్థే చ కావ్యలిఙ్గమిత్యనయోస్సంసృష్టిః. (౨౪)

మూ॥ నిరస్య ధారాధరశైవలౌఘం సలీలమాలమ్బితరశ్మిసూత్రమ్।
భూషామణిం భ్రష్టమివార్కబిమ్బం ప్రావృట్సరస్తశ్శరదుజ్జహార॥ ౨౫॥

నిరస్యేతి. శరత్ కర్త్రీ ప్రావృట్సర ఇవ తస్మాత్ పఞ్చమ్యాస్సార్వవిభక్తికస్తసిః ధారాధరా మేఘాః శైవలా ఇవ తే తథా తేషాం ఓఘం పరమ్పరాం నిరస్య దూరతో నిక్షిప్య ఆలమ్బితం రశ్మయః కిరణాః సూత్రం బన్ధనగుణ ఇవ తత్ యేన తం భ్రష్టం పూర్వం కస్యా అపి జలవిహారిణ్యాః అఙ్గాత్ చ్యుతం భూషామణిమివ అలఙ్కారరత్నమివ అర్కబిమ్బం సూర్యమణ్డలం సలీలం సహేలం ఝటిత్యేవేత్యర్థః యథాతథా ఉజ్జహార ఉద్ధృతవతీ శరది మేఘాపగమేన సూర్యబిమ్బస్య ప్రకాశనాదితి భావః అన్యాపి సరసి భ్రష్టం భూషామణిం శైవలాపసారణేన ఝటిత్యుద్ధరతి అత్ర మేఘాదిషు శైవలాది సామ్యం శాబ్దం శరదిక స్యాశ్చిదుద్ధారికాయా ఆర్థం సామ్యమపేక్షత ఇత్యేకదేశవివర్త్యుపమా వస్తుతస్తూపమా వాచకస్యేవశబ్దస్య ఉపమానోత్తరత్వనియమాదత్ర తదభావాదుత్ప్రేక్షైవేయమ్. (౨౫)

మూ॥ ప్రబోధభాజః పరమస్య పుంసో విలోచనే ద్వే కిల ముక్తనిద్రే।
వ్యపేతపాథోధరపక్ష్మరోధే వ్యరాజతాం వ్యోమ్ని పుష్పవన్తౌ॥ ౨౬॥

ప్రబోధేతి. పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ ఇత్యమరః వ్యోమని ఆకాశే వ్యరాజతాం మేఘాపగమేన అశోభేతాం అత్రోత్ప్రేక్షతే ప్రబోధభాజః వర్షాపగమాత్ ప్రబుద్ధస్య పరమస్య పుంసో నారాయణస్య ముక్తనిద్రే పరిత్యక్తనిద్రాజాడ్యే అత ఏవ వ్యపేతో ఽపగతః పాథోధరైర్మేఘరూపైః పక్ష్మభిః పరస్పరశ్లిష్టై ర్నయనలోమభిః కృతో రోధ ఆవరణం యయోస్తే ద్వే విలోచనే కిల నయనే ఇవ కిలోత్ప్రేక్షాయాం సూర్యాచన్ద్రమసౌ హి పరమార్థతః పరమపురుషస్య నయనే తథాపి ఆకాశదృశ్యమానయోస్తయోః తథాత్వాప్రతీతేరుత్ప్రేక్షా సా చ పాథోధర పక్ష్మేతి రూపకోజ్జీవితా. (౨౬)

మూ॥ మానస్త్మయూరీషునదీషుకార్శ్యం విపాణ్డరత్వఞ్చ వలాహకేషు।
శరద్యభీష్టాగమనిర్వ్యతాభిర్న్యాసీకృతానీవ వియోగినీభిః॥ ౨౭॥

మానమితి. వియోగినీభిః పూర్వంప్రియప్రవాసజనితవిరహిణీభిః సంప్రతిశరది అభీష్టానాంప్రోషితప్రియాణాం అగమేనగృహాగమనేననిర్వృతాభిః విరహాపగమేనసుఖినీభిః సతీభిః ఏతాని విరహచిహ్నానిన్యాసీకృతానీవన్యస్తానీవ కింకింతత్రతత్రన్యస్తమిత్యాహ మయూరీషుమానంమూకత్వం న్యాసీకృతం శరదిమయూరాణాంమూకత్వాత్; తథానదీషుకార్శ్యంకృశత్వం తదా నదీనాంక్షీణజలత్వాత్; తథావలాహకేషుమేఘేషు వారివాహకస్యవలాహకనిపాతః విపాణ్డరత్వంపాణ్డుత్వఞ్చ న్యాసీకృతం తదామేఘానాంజలాపగమేనపాణ్డుత్వాత్; న్యాసీకృతానీత్యనేన శరదపగమే పునరపివిరహసద్భావసూచితః క్రియోత్ప్రేక్షేయమ్. (౨౭)

మూ॥ ఆసాద్య వర్షారజనీవిరామం ప్రబోధహేతోర్మకరధ్వజస్య।
పఠద్భిరుచ్చైరివమంగళానిశుకైర్శుకానాముదకూజిహృద్యమ్॥ ౨౮॥

ఆసాద్యేతి. వర్షాఏవరజన్యః దేవానాంశయనకాలత్వాద్రాత్రయః తాసాంవిరామంఅవసానం ఆసాద్యప్రాప్య మకరధ్వజస్యదేవత్వాన్నిద్రితస్యకామస్య ప్రబోధహేతోర్జాగరణార్థం మఙ్గళానిమంగళాలాపాన్ ఉచ్చైఃపఠద్భిరివ శుకానాంకులైః హృద్యంమనోజ్ఞంయథాతథా ఉదకూజి ఉచ్చైశ్శబ్దితం; భావేలుఙ్. శరదిశుకాలాపాః కామోద్దీపకా ఇతిభావః ఉత్ప్రేక్షా. (౨౮)

మూ॥ విశీర్ణసంక్రన్దనచాపలేశచ్ఛవీని కీర్ణాని తరుస్థలీషు।
సలీలమాదాయమయూరబర్హాణ్యుత్తంసయన్తిస్మకిరాతనార్యః॥ ౨౯॥

విశీర్ణేతి. కిరాతనార్యః శబర్యః విశీర్ణః సమ్యాప్తమేఘాభావేన జర్జరప్రాయో యః సంక్రన్దనచాపః ఇన్ద్రధను స్తస్యలేశః ఖణ్డం తద్వచ్ఛవిః దీప్తిః యేషాంతాని సంక్రన్దనోదుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మేఘవాహనః ఇత్యమరః; తథాతరూణాంస్థలీషువనేషు కీర్ణాని పతితాని శరదిమయూరాణాం బర్హపతనాదితిభావః మయూరాణాం బర్హాణిపిఞ్ఛాని ఆదాయసలీలంసవిలాసంయథాతథా ఉత్తంసయన్తిస్మ కర్ణాలఙ్కారాన్ శిరోలంకారాన్వా అకుర్వన్ అయంకిరాతీనాంస్వభావః ప్రథమపాదగతోపమయాసంసృష్టః. (౨౯)

మూ॥పయోదకాలేనసముద్రగాణాంసంభోగముత్పాద్యసముజ్ఝితానామ్।
నవానఖాఙ్కా ఇవ రేజురుద్ణాం శృఙ్గాగ్రరేఖాస్తటసీమ్ని లగ్నాః॥ ౩౦॥

పయోదేతి. పయోదకాలేనవార్షికసమయేన పుంసేవేతిశేషః నఖాఙ్కా ఇవేతి లిఙ్గాత్ సమ్భోగంఆభోగంవిస్తారమిత్యర్థః అథచసురతం ఉత్పాద్యకృత్వా సముజ్ఝితానాంపరిత్యక్తానాం ఏకత్రవర్షాపగమాత్ అన్యత్రసముద్రగత్వేనపరకీయత్వాత్ సుర

తవిరామాద్వా సముద్రగాణాంనదీనాం నాయికానామివేతి శేషః తటసీమ్ని తీరభువి అన్యత్ర స్తనతటే లగ్నా నవాః ప్రత్యగ్రా నఖాఙ్కా ఇవ నఖక్షతానీవ ఉక్షాంవృషాణాం శృఙ్గాగ్రరేఖాః విషాణాగ్రకృతోత్ఖాతచిహ్నాని రేజుః శుశుభిరే అత్ర శృఙ్గాగ్రరేఖాసు నఖాఙ్కసామ్యస్య వాచ్యత్వా త్పయోదకాలే నాయకసామ్యస్య నదీషు చ నాయికాసామ్యస్యార్థత్వా దేకదేశవివర్తిన్యుపమా సా చ సముద్రగాదిశబ్ద శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుజ్జీవితా ఔపమ్యగర్భసమాసోక్తిరియమితి కేచిత్. (౨౦)

మూ॥ సముద్రపానోత్థితవక్త్రజాడ్యనివృత్తయే కుమ్భభవేన సద్యః।
ఉద్గచ్ఛతా పీతజలా ఇవాచ్ఛాః పత్న్యః పయోధేః కృశతామవాపుః॥ ౨౧॥

సముద్రేతి. అచ్ఛాః స్వచ్ఛజలాః పయోధేః సముద్రస్య పత్న్యో నద్యః ఉద్గచ్ఛతా శరద్యుదితేన కుమ్భభవేనాగస్త్యేన కర్త్రా సముద్రపానేన ఉత్థితం జాతం యద్వక్త్రస్యముఖస్య జాడ్యం వైరస్యం తస్య నివృత్తయే నాశాయ పీతంజలం యాసాం తా దృశ్య ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా కృశతాం క్షీణతాం అవాపుః ప్రాపుః ; అన్యోఽపి విరసక్వాథాదిపానకృతవైరస్యనాశాయ స్వచ్ఛజలంపిబతి. (౨౧)

మూ॥ వ్యపేతనృత్యాః పరిమన్దనాదా నిరస్తబర్హాః శిఖినో న రేజుః।
లయం గతే లాస్యగురౌ పయోదే తత్కాలదీక్షామివ ధారయన్తః॥ ౨౨॥

వ్యపేతేతి. వ్యపేతం విగతం నృత్యం యేషాం తే తథా పరిమన్దనాదాః కర్కశకేకాః తథా నిరస్తబర్హాః గళితపుచ్ఛాః ఈదృశాః శిఖినో మయూరాః లాస్యగురౌ నృత్యోపదేష్టరి పయోదే మేఘే లయం గతే వర్షావిగమాద్విలీనే అథ చ మృతే సతి తత్కాలదీక్షాం ఆచార్యవియోగసమయవిహితనియమం ధారయన్త ఇవ పాలయన్త ఇవ న రేజుః న శుశుభిరే గురువియోగే హర్షాభావాత్ నృత్యాదయో న కర్తుముచితా ఇతి భావః. అత్ర శరత్స్వభావకృతనృత్యాదివిగమే పయోదగురులయకృతదీక్షాధారణజన్యత్వస్య సమ్భావ్యమానత్వాదుత్ప్రేక్షా. (౨౨)

మూ॥ వినిద్రనీలోత్పలలోచనాని ప్రఫుల్లబన్ధూకలలామభాఞ్జి॥
ముఖాని రమ్యాణి దిగఙ్గనానాం భాన్తి స్మ హాసైరివ హంసయూథైః. ౨౩॥

వినిద్రేతి. వినిద్రాణి వికచాని యాని నీలోత్పలాని తాని లోచనానీవ యేషాం తాని తథా ప్రఫుల్లాని బన్ధూకాని బన్ధుజీవకపుష్పాణి లలామానీవ రక్తత్వాత్ సైన్దూరభూషణానీవ తాని భజన్త ఇతి తాని భూషారాజప్రచారేషు లలామఞ్చ లలామ చేతి శాశ్వతః. అత ఏవ రమ్యాణి మనోజ్ఞాని దిశోఽఙ్గనా ఇవ దిగఙ్గనాస్తాసాం ముఖాని సామ్ముఖ్యాని ఆభోగా ఇత్యర్థః అథ చ వదనాని హాసైర్హాస్యైరివ హంసయూథైః రాజహంసమణ్డలైః భాన్తి స్మ శుశుభిరే లుప్తవాచ్యోపమానాం సఙ్కరః ముఖానీతి శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుజ్జీవితః. (౨౩)

మూ॥ నిశా నిశీథినీకాన్తకాన్తిసన్తతిసన్తతాః।
విరేజుః కామదేవస్య యశోభిరివ శోభితాః॥ ౭౪॥

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే పఞ్చమస్సర్గః.

నిశా ఇతి. నిశాః శరద్రాత్రయః నిశీథినీకాన్తస్య చన్ద్రస్య కాన్తిసన్తతిభిః కరజాలైః సన్తతాః వ్యాప్తాః సత్యః కామదేవస్య శరద్రజనీవిజృమ్భణేన వశీకృతసకలభువనస్య కన్దర్పస్య అథ చ ఏతత్కావ్యకారయితుః కామదేవనృపతేః యశోభిః శోభితా ధవళితా ఇవ విరేజుః అత్రానుప్రాసోత్ప్రేక్షయోః శబ్దార్థాలఙ్కారయోః ఏకాశ్రయానుప్రవేశస్సఙ్కరః. (౭౪)

ఇతి శ్రీ ప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం
రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం పఞ్చమస్సర్గః.

మూ॥ సమగ్రవైకర్తనశక్తిరగ్రే ప్రోద్యత్సుశర్మాఽథ సధార్తరాష్ట్రైః।
తదా శరత్కాల ఇవైత్య రాజ్ఞో వినిష్పతజ్జీవధనం రురోధ॥ ౧॥

సమగ్రేతి. అథ ప్రయాణప్రతిబన్ధకవర్షాపగమానన్తరం శరత్కాలః ఏత్యాగత్య రాజ్ఞో రామస్య తదా వినిష్పతత్ సీతావియోగవేదనాం సోఢుమశక్తతయా బహిర్గన్తుమి చ్ఛత్ జీవో జీవనమేవ ధనం తత్ రురోధ అవరుణోదిత్యుత్ప్రేక్షా. శరదః ప్రయాణయోగ్యత్వాత్ ప్రయాణేన చ రావణమాస్కన్ద్య సీతాలాభస్య సమ్భావ్యమానత్వాత్ రామస్య జీవనం కిఞ్చిత్ స్థిరం జాతమితి భావః. కిమ్భూతః అగ్రే ప్రథమతః సమగ్రా మేఘాపగమేన సంపూర్ణా వైకర్తనీ వికర్తనః సూర్యస్తత్సమ్బన్ధినీ శక్తిస్తేజో యత్ర సః సమగ్రసుగ్రీవశక్తిరితి వా తస్యాపి సూర్యపుత్రత్వాత్ తథా ప్రోద్యత్ జిగీషూణాం జాయమానం సుశోభనం శర్మ సుఖం యస్మాత్సః తథా సధార్తరాష్ట్రైః ధార్తరాష్ట్రైః రాజహంసవిశేషైః సహితః అత్ర ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం రురోధేతి క్రియయా తస్య సమ్బన్ధః ఉత్ప్రేక్షావాచకస్యాస్య వ్యవహితయోజనా న దోషాయేతి ధ్యేయమ్. పక్షే అథ కీచకవధప్రోత్సాహితస్య పూర్వపరాజితస్య సుశర్మనృపతేః ప్రేరణానన్తరం సప్రసిద్ధో ధార్తరాష్ట్రో దుర్యోధనః తదా యుధిష్ఠిరాదీనాం విరాటపురవాసకాలే శరత్కాల ఇవ ఏత్యాగత్య రాజ్ఞో విరాటస్య వినిష్పతత్ గోష్ఠాన్నిర్గచ్ఛదేవ జీవాః ప్రాణినః సామాన్యశబ్దస్య విశేషలక్షణయా గావ ఇత్యర్థః తద్రూపం ధనం విరాటస్య గోధనానాం బాహుల్యాదితి భావః రురోధ జగ్రాహ కిమ్భూతః సమగ్రా ఉద్రిక్తా వైకర్తనేన వికర్తనపుత్రేణ కర్ణేన శక్తిః ప్రభావజాదిసామర్థ్యం యస్య సః తథా అగ్రే ప్రోద్యన్ దక్షిణగోగ్రహార్థం ప్రథమం గచ్ఛన్ సుశర్మా తన్నామా నృపతిః యస్య యస్మాద్వా సః శరత్కాలోఽపి పూర్వోక్తవ్యాఖ్యానుసారేణ పూర్వార్ధోక్తవిశేషణత్రయవాన్భవతి. ధార్తరాష్ట్రః కారవేఽహంసే కృష్ణపాదాస్యే సితచ్ఛదే ఇత్యత్రాపి హేమచన్ద్రః. అత్రైవశబ్దస్య సాదృశ్యవాచకత్వాదుపమాలఙ్కారః. (౧)

మూ॥ ద్విషా తదాగోగ్రహణే నిబద్ధే రాజ్ఞా ప్రతీకారపరేణ నున్నమ్।
సద్యః ప్రసర్పద్ధరిసైన్యముద్యద్గజప్రచారోజ్జ్వలముచ్చచాల॥ ౨॥

ద్విషేతి. ద్విషా శత్రుణా రావణేన తస్మిన్ రామే ఆగసోఽపరాధస్య పత్నీహరణరూపస్య గ్రహణం ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ కరణమిత్యర్థః తస్మిన్ నిబద్ధే నిశ్చితే సతి సీతాహరణే రావణకృతత్వేన సుగ్రీవేణ నిశ్చితే సతీత్యర్థః ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం ప్రాదేర్ఘఞ్బహుళమితి దీర్ఘః తత్పరేణ తదర్థముద్యుక్తేన రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ నున్నం సీతాన్వేషణాయ ప్రేరితం సద్యస్తత్క్షణమేవ ప్రసర్పత్ ఉత్తిష్ఠత్ తథా ఉద్యద్వర్ధమానం సోత్సాహమిత్యర్థః తథా గజస్య తన్నామకవానరవిశేషస్య ప్రచారేణ ఉజ్జ్వలం హరిసైన్యం ఉచ్చచాల సీతాన్వేషణార్థం సమన్తాత్ప్రతస్థే. పక్షే తదా ద్విషా సుశర్మణా గవాం గ్రహణే హరణే నిబద్ధే కృతే సతి దక్షిణస్యాం దిశీతి శేషః ప్రతీకారపరేణ రాజ్ఞా విరాటేన సద్యస్తత్క్షణాత్ నున్నం సైన్యం ఉచ్చచాల కిమ్భూతం ప్రసర్పన్తో హరయో అశ్వా యత్ర తత్తథా ఉద్యత్ రథైః శోభమానం తథా గజానాం హస్తిసైన్యానాం ప్రచారేణ ఉజ్జ్వలం ఉద్భటం హస్త్యశ్వరథపాదాతాత్మకం చతురఙ్గసైన్యం జగామేత్యర్థః. యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు ఇత్యమరః. (౨)

మూ॥ గతేషు సైన్యేషు సుశర్మహేతోస్సలబ్ధచిహ్నస్సనయోత్తరశ్రీః।
హరేస్తనూజః ప్రతిపన్నకాలం నృపప్రియాన్వేషణతత్పరోఽభూత్॥ ౩॥

గతేష్వితి. సైన్యేషు వానరబలేషు సుశర్మహేతోః సీతావార్తానయనేన రామస్య అతిసుఖార్థం గతేషు తాసు తాసు దిక్షు ప్రయాతేషు సత్సు సుప్రసిద్ధబలవాన్ హరేర్వాయోస్తనూజః పుత్రో హనుమాన్ లబ్ధచిహ్నః గృహీతరామాఙ్గుళీయకరూపాభిజ్ఞానః అత ఏవ సునయోత్తరా సునీతిప్రధానా శ్రీః సమ్పత్తిర్యస్య సః సాభిజ్ఞానప్రస్థానస్య సునీతిమద్దూతకార్యత్వాదితి భావః. శ్రీర్లక్ష్మ్యాం సరళద్రుమే। వేషోపకరణే వేషరచనాయాం మతౌ గిరి ఇతి హేమచన్ద్రః. తాదృశశ్చ సన్ ప్రతిపన్నకాలం ప్రాప్తకాలం యథా తథా భర్తురుపకారకాలోఽయమితి మత్వేత్యర్థః నృపస్య రామస్య ప్రియాయాః సీతాయాః అన్వేషణే తత్పరోఽభూత్ ఉద్యుక్తో బభూవ. పక్షే సుశర్మహేతోః సుశర్మనృపతేః ప్రతీకారాయ సైన్యేషు విరాటభీమాదిసహితేష్వితి శేషః గతేషు దక్షిణగోగ్రహస్థానం ప్రయాతేషు సత్సు హరేరిన్ద్రస్య తనూజోఽర్జునః లబ్ధచిహ్నః గృహీతగాణ్డీవాదిచిహ్నః తథా సునయః సునీతిమాన్ య ఉత్తరః విరాటతనయస్తేన శ్రీః శోభా యస్య సః ఉత్తరసహిత ఇత్యర్థః తాదృశస్సన్ ప్రతిపన్నో నిశ్చితః కాలస్త్రయోదశవర్షాధికసమయో యత్ర తద్యథా తథా ద్వాదశవర్షాణి వనే వాసః ఏకఞ్చ వర్షమజ్ఞాతవాసః పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతస్తదధికోఽయం కాలో నాస్మాకం ప్రకాశే హానిరితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః నృపస్య విరాటస్య యత్ప్రియం ఉత్తరగోగ్రహస్థానే దుర్యోధనాదీన్నిర్జిత్య గవామానయనరూపం తస్య అన్వేషణే సాధనే తత్పరోఽభూత్ ఉత్తరగోగ్రహస్థానం జగామేత్యర్థః. (3)

మూ॥ సమృద్ధతేజాస్సగృహీతహేతిశ్శమీం సమాసాద్య యథా కృశానుః।
నరేన్ద్రసూనోరవధూయ శఙ్కాం కుర్వన్ప్రతస్థే విజయప్రతీతిమ్॥ ౪॥

సమృద్ధేతి. సహనుమాన్ నరేన్ద్రసూనోరామస్య విజయస్యప్రతీతింనిశ్చయంకు ర్వన్ అతిబలవానయంరామోఽవశ్యమేవ సీతాపహారకంవిజేష్యత ఇతి నిశ్చయంకుర్వ న్నిత్యర్థః అతఏవశఙ్కాంఅవధూయ వృథాయమస్మాకంశ్రమః ఆనీతాయామపిసీతా వార్తాయాం రామోఽపహారకస్యప్రతికర్తుంశక్ష్యతినవేతి వితర్కంపరిత్యజ్యేత్యర్థః ప్రతస్థేజగామ దక్షిణాందిశమితి శేషః కిమ్భూతఃశమీంశమీవృక్షం సమాసాద్యప్రాప్య గృహీతహేతిఃప్రాప్తజ్వాలః శమ్యాంవహ్నిప్రాదుర్భావస్యప్రసిద్ధేరితిభావః కృశాను ర్యథావహ్నిరివ సమృద్ధంసంవృద్ధంతేజోబలంయస్యసః. పక్షే సోఽర్జునఃశమీం పూర్వ సంస్థాపితబాణాద్యస్త్రకం శ్మశానప్రదేశస్థంశమీవృక్షం సమాసాద్య గృహీతహేతిః గృహీతబాణాద్యస్త్రః హేతిస్స్యాదాయుధజ్వాలా సూర్యతేజస్సుయోషితీతి మేదినీ. అతఏవకృశానుర్యథావహ్నిరివ సమృద్ధతేజాస్సన్ నరేన్ద్రసూనోర్విరాటపుత్రస్యోత్తర స్య విజయప్రతీతిం తత్తత్పరిచయేన సత్యంవిజయోఽర్జునోయమితి నిశ్చయం కుర్వన్ కృత్వా విజయోజయేపార్థేవిమానేఇతి హేమచన్ద్రః. శఙ్కాంత్రాసంఅవధూయ [illegible] రాకృత్య ప్రతస్థేకౌరవసైన్యంప్రతిజగామ పూర్వార్ధేఉపమా. (౪)

మూ॥ గచ్ఛన్విలఙ్ఘ్య నగరోపవనాన్తరాణి సమ్పాతిపత్రరథసూచితకా
ర్యసిద్ధిః। వీరోదదర్శ కరినక్రకరాళమగ్రే ఘోషోద్ధతం సలిలరా
శిమివారిసైన్యమ్॥ ౫॥

గచ్ఛన్నితి. నగరాణిఉపవనాని అన్తరాణిప్రాన్తరాణిచ విలఙ్ఘ్యాతిక్రమ్య గ చ్ఛన్ వీరఃశూరః ధీరఇతిపాఠేధైర్యయుక్తోహనుమాన్ సమ్పాతినామాయఃపత్రరథఃప క్షీజటాయుభ్రాతా తేనసూచితావ్యక్తీకృతా కార్యస్యసీతానుసన్ధానస్య సిద్ధిర్యస్యతా దృశస్సన్ సీతామనుపలభ్య ప్రాయోపవేశేనమరణోద్యతేషువానరేషు సమ్పాతినాగ త్యవృత్తాన్తమవగత్య సీతారావణేనలఙ్కామానీతా యూయంతత్రగచ్ఛతేత్యాదికథిత మితి రామాయణస్వరసః. కరిభిర్జలకుఞ్జరై ర్నక్రైః కుమ్భీరైశ్చ కరాళంభయఙ్కరం తథా ఘోషైస్తరఙ్గశబ్దైః ఉద్ధతముద్భటం అరిసైన్యమివసాక్షాత్ శత్రుబలమివేత్యుత్ప్రే క్షా అగ్రేసమ్ముఖేవర్తమానం ప్రథమంవా సలిలరాశింసముద్రం దదర్శఅత్రఇవశబ్దస్యోప మానోత్తరత్వాభావాన్నోపమా కిన్తూత్ప్రేక్షైవేతిధ్యేయమ్. పక్షే నగరస్యవిరాటపుర స్య ఉపవనానాంఅన్తరాణిఅవకాశాన్ బహిఃప్రదేశాన్వా అన్తరమవకాశావధిపరిధా నాన్తర్ధిభేదతాదర్థ్యే। ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యేన్తరాత్మని చేత్యమరః. విల ఙ్ఘ్యగచ్ఛన్ తథా సమ్పాతీనిసమ్యగ్గమనవన్తి పత్రాణివాహనాని పత్రన్తువాహనేపర్ణేఇ తి మేదినీ.అశ్వాఇత్యర్థః యత్రతాదృశఃయోరథస్తేనసూచితా కార్యస్యవిజయస్యసిద్ధిర్య

స్యసః ప్రయాణకాలేహి వాహనస్యావిక్లబగత్యా కార్యసిద్ధిస్సూచ్యతే; సమ్పాతిభిరుడ్డయమానైః పత్రరథైః శుభశకునైః సూచితకార్యసిద్ధిరితివా తాదృశోఽపి సోఽర్జునః కరిణోనక్రాఇవతైః పక్షేకరిసదృశైర్నక్రైః కరాళంతథా ఘోషైః సింహనాదాదిభిః పక్షేతరఙ్గశబ్దైః ఉద్ధతంసలిలరాశిమివ అరిసైన్యం కౌరవబలం అగ్రేదదర్శ కేకేఽత్రాగతా ఇతి ప్రథమం దృష్టవాన్ ఉపమా. (౫)

మూ॥ పురాసమాక్రాన్తమహేన్ద్రభూభృత్సిన్ధురాజంగురుభీష్మదుర్గమ్।
వ్యలఙ్ఘయత్తన్మనసా సమానప్రవృత్తిరభ్రాన్తగతిః పరౌఘమ్॥౬॥

పురేతి. మనసాసమానా ప్రవృత్తిర్గమనయత్నో యస్యసః అతివేగవానిత్యర్థః తథాఅభ్రాన్తగతిః సురసాదిభిరప్యవ్యాహతగమనః సః హనుమాన్ పురాప్రథమం సమాక్రాన్తః ఆరూఢో మహేన్ద్రభూభృత్ మహేన్ద్రపర్వతో యేన తాదృశస్సన్ గురుర్మహాన్ శతయోజనవిస్తీర్ణ ఇత్యర్థః తథా భీష్మస్తరంగాదిభిర్భయఙ్కరః అతఏవదుఃఖేన గమ్యత్యస్మిన్ దుర్గః సుదురోఽధికరణేఇత్యధికరణే డః సచసచసచేతి పరస్యావిశేష్యత్వకల్పనయా కర్మధారయః తాదృశంతథా పరౌఘంప్రబలజలవేగం తంలఙ్ఘ్యోత్తరదిగ్వర్తినం సిన్ధూనాంనదీనాం రాజాప్రభుః పతిరిత్యర్థః రాజాప్రభౌచనృపతౌ ఇతి మేదినీ తంసముద్రం వ్యలఙ్ఘయత్ లఙ్ఘితవాన్. పక్షే మనసాసమానప్రవృత్తిః క్షిప్రకారీ తథా అభ్రాన్తగతిః అమోఘశస్త్రజయోపాయః అర్జునః పురాప్రథమం సమాక్రాన్తో మహేన్ద్రభూభృత్ మహేన్ద్రః శక్రః తత్సదృశో భూభృత్ రాజా దుర్యోధన ఇత్యర్థః యేనతాదృశస్సన్ అర్జునోఽయమితిమత్వా భీతేన భీష్మాదినా స్వనగరాయ ప్రస్థాపితం దుర్యోధనం ప్రథమంసమాక్రమ్యేత్యర్థః ససిన్ధురాజం జయద్రథసహితం తథా గురుణా ద్రోణేన భీష్మేణచదుర్గం తంపరౌఘంశత్రుబృన్దం ఓఘో వేగేజలస్యచ। బృన్దేపరమ్పరాయాశ్చేతి మేదినీ వ్యలఙ్ఘయత్ విపేశ. (౬)

మూ॥ శైలేప్యసావస్ఖలితప్రవృత్తిర్గచ్ఛన్నదీనోత్ప్లవనప్రగల్భః।
ప్రాప్యోపకణ్ఠం పరమణ్డలస్య దదర్శ సంస్థానవిశేషశోభామ్॥౭॥

శైలఇతి. శైలేఽపి విశ్రామార్థమభ్యర్థనపరే మైనాకాచలేపి అస్ఖలితప్రవృత్తిరవారితగమనప్రయత్నస్సన్ గచ్ఛన్ తథా నదీనాంఇనః పతిః సముద్రః తస్యోత్ప్లవనే ఉల్లఙ్ఘనే ప్రగల్భః ప్రతిభాన్వితః తత్పర ఇత్యర్థః అసౌ హనుమాన్ పరమణ్డలస్య శత్రుదేశస్య లఙ్కాయా ఇత్యర్థః ఉపకణ్ఠం సమీపం ప్రాప్య సంస్థానవిశేషాణాం పురసన్నివేశభేదానాం శోభాం దదర్శ సంస్థానస్య చతుష్పథస్య విశేషశోభామితివా సంస్థానమాకృతౌ మృత్యౌ సన్నివేశే చతుష్పథే ఇతి మేదినీ. పక్షే శైలేఽపి శైలోత్పాటనేపి అస్ఖలితప్రవృత్తిః అసఙ్కోచితప్రయత్నః శైలేఇన్ద్రకీలే ఇన్ద్రకీలాధిక్యతకైరాతయుద్ధేఽపీత్యర్థః ఇతివా యస్య కైరాతయుద్ధే ప్రవృత్తిరాసీత్ తస్య కౌరవయుద్ధం కిముదిత్యర్థాపత్తిః

తథాఆదీనంఅక్షీణంవిరోధ్యుదగ్రమిత్యర్థఃయత్ ఉత్ప్లవనంఆక్రమణం తత్ర ప్రగల్భఃయద్వా నద్యాంగఙ్గాయాంభవోనదీనోభీష్మః భవార్థఈనః తస్యఉత్ప్లవనేప్రగల్భస్సన్ గచ్ఛన్ ధావన్ అసావర్జునః పరమణ్డలస్యశత్రునివహస్య ఉపకణ్ఠంప్రాప్య సంస్థానవిశేషస్య వ్యూహరచనాయాః శోభాందదర్శ మణ్డలంపరిధౌకోఠే దేశేద్వాదశరాజసు । క్లీబే శునివహేబిమ్బేత్రిషు పుంసితుకుక్కుర ఇతి మేదినీ. (౭)

మూ॥ పరచక్రం పరిక్రామన్నశోకగహనం గతః ।
తృణాదివ కృతార్థోఽభూన్మాహేయీదర్శనేన సః॥ ౮॥

పరేతి. సహనూమాన్ పరస్యశత్రోశ్చక్రంరాష్ట్రంలఙ్కాం పరిక్రామన్ సీతాన్వేషణాయపరిభ్రమన్ అనన్తరంఅశోకగహనంఅశోకవనంగతఃసన్ మహ్యాఃపృథివ్యాఉత్పన్నామాహేయీసీతాతస్యాదర్శనేన తృణాదివతృణేనైవఏవార్థేఇవశబ్దఃయద్వాతృణాత్కృతార్థఇవ నిష్పాదితప్రయోజనఇవ అభూత్ రామాయసీతావార్తార్పణంప్రయోజనం తచ్చసీతాదర్శనమాత్రేణైవ కృతప్రాయం సమ్భావయామాసేత్యుత్ప్రేక్షా. పక్షే పరచక్రంశత్రుసైన్యంపరిక్రామన్నాక్రామన్ మర్దయన్నిత్యర్థః తథాశోకగహనంశోకరూపం శోకజనితంవాగహనందుఃఖం నగతఃవీరత్వాన్నప్రాప్తః యద్వాశోకేనగహనంకాననం వ్యాప్తమిత్యర్థః గహనంవనదుర్గయోః । గహ్వరేకలిలేచేతిహేమచన్ద్రః తన్నభవతీత్య శోకగహనంయథాస్యాత్తథాపరచక్రంగతఃసోఽర్జునః పరిక్రామన్సన్ మాహేయీనాంగవాందర్శనేన మాహేయీసౌరభేయీ గౌరిత్యమరః తృణాదివకృతార్థోఽభూత్ గవాంప్రత్యాహరణస్య విరాటకార్యస్య సిద్ధప్రాయత్వమ్మన్యమానోబభూవ. (౮)

మూ॥ దృష్ట్వైవ తాం భాసురరాజగోత్రాందీనామనాథాంక్షితిరేణుకీర్ణా-
మ్। పరోపరోధవ్యసనాతిభారాదమోచయల్లఙ్ఘితగోప్రచారః॥ ౯॥

దృష్ట్వైవేతి. గావోజలాని ప్రచరన్త్యస్మిన్సగోప్రచారఃసముద్రః లఙ్ఘితఃగోప్రచారఃయేనసః యద్వా లఙ్ఘితోఽతిక్రాన్తో గవాంలోకచక్షుషాంప్రచారఃసన్నికర్షో యేనసః జనైరదృష్టఇత్యర్థః స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే । లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాంపుంసిగౌరిత్యమరః. తాదృశోహనుమాన్ భాసురందీప్తం రాజగోత్రంరాజకులంయస్యాస్తాం ప్రశస్తరాజవంశ్యామిత్యర్థః సన్తతిర్గోత్రజననకులాన్యభిజనాన్వయావిత్యమరః తథాఅనాథాంపతివియుక్తాం అతఏవదీనాందుఃఖితాం తథాక్షితిరేణుభిఃకీర్ణాం భూమిలుణ్ఠనేనధూళిధూసరాం తాంసీతాందృష్ట్వైవ పరస్యశత్రోరావణస్య యఉపరోధోవరోధనం తద్రూపాత్ వ్యసనాతిభారాత్ విపదతిశయాత్ అమోచయత్ రామవృత్తాన్తకథనేనకిఞ్చిత్సుస్థాంచకారేత్యర్థః. పక్షే లఙ్ఘితగోప్రచారఃప్రాప్తగోప్రచరణస్థానోఽర్జునః అనాథాంపాలరహితాం అతఏవదీనాం తథాక్షితిరేణుకీర్ణాం భాసురస్యతేజస్వినోరాజ్ఞోవిరాటస్య గోత్రాంగోగణం గోత్రాగవాంగణఇతిహే

మచన్ద్రైః దృష్ట్వైవనతువిశేష్యేన శత్రూణాంఝటితిపరాభూతత్వాదితిభావః పరోపరోధవ్యసనాతిభారాత్ దుర్యోధనకృతహరణజనితదుఃఖాతిశయాదమోచయత్. (౯)

మూ॥ తస్యాశ్చగోపాలసమాగమాశాంసమ్పాద్యసన్దర్శితరాజచిహ్నః।
సవ్యఞ్జయామాసహరేస్తనూజమాత్మానమర్కాత్మజశాసనస్థమ్॥ ౧౦॥

తస్యాశ్చేతి. సహనూమాన్ సన్దర్శితంరాజ్ఞోరామస్యచిహ్నం అఙ్గులీయకరూపాభిజ్ఞానం యేనతాదృశస్సన్ తస్యాఃసీతాయాఃచకారః పూర్వాపేక్షయాసముచ్చయే వ్యఞ్జనక్రియయాన్వేతి గాంపృథివీంపాలయతీతి గోపాలోరాజారామ స్తస్యసమాగమాశాంపునఃప్రాప్త్యాశంసాం సమ్పాద్యఆత్మానం అర్కాత్మజస్యసూర్యపుత్రస్యసుగ్రీవస్య శాసనస్థంఆజ్ఞావర్తినం తథాహరేర్వాయో స్తనూజంపుత్రం వ్యఞ్జయామాసచ వాయుపుత్రోహనుమానహం రామమిత్రస్యసుగ్రీవస్యాజ్ఞయా త్వదన్వేషణార్థమత్రాగతఇతి కథయామాసేత్యర్థః. పక్షే సోఽర్జునః తస్యాగోత్రాయా గోపాలానాంగోరక్షకాణాం సమాగమోయత్రతాదృశీం ఆశాందిశం సమ్పాద్య గోత్రాంగోపాలాధిష్ఠితాయాందిశిప్రస్థాప్యేత్యర్థః సన్దర్శితంరాజ్ఞఃక్షత్రియస్య చిహ్నంయుద్ధనైపుణ్యం రాజ్ఞః శక్రస్యచిహ్నం తద్దత్తబాణాదికంవా యేనతాదృశస్సన్ రాజాప్రభౌచనృపతౌక్షత్రియేరజనీపతౌ యక్షేశక్రేచపుంసిస్యాదితిమేదినీ హరేరిన్ద్రస్యతనూజం ఆత్మానం అర్కాత్మజస్యసూర్యపుత్రస్య కర్ణస్య శాసనేశాస్త్రాదమనేఇత్యర్థః తిష్ఠతీతితాదృశం వ్యఞ్జయామాస శాసనంనృపదత్తోర్వ్యాంశాస్త్రాజ్ఞాలేఖయోః స్త్రియామితిహేమచన్ద్రఃసర్వాన్పరిత్యజ్య అస్మల్లోకప్రధానహేతోః కర్ణస్యశాసనంకరిష్యామీతి వారంవారంతదాక్రమణేన సూచయామాసేత్యర్థః. (౧౦)

మూ॥ ప్రయత్నవానుత్తరకీర్తిసిద్ధయేప్రదర్శయిష్యన్బహుశక్తిసమ్పదమ్।
సతాళబాణాసనకర్షణంద్విషాంపురస్స్ఫురత్కేతువనంబభఞ్జ॥ ౧౧॥

ప్రయత్నేతి. సహనూమాన్ ఉత్తరాఉత్తరకాలికీయాకీర్తిః రాక్షససైన్యవధాదిజన్యంయశః తస్యాఃసిద్ధయే బహ్వీయాశక్తిసమ్పత్ సామర్థ్యాతిశయ స్తాంప్రదర్శయిష్యన్ ప్రకర్షేణరాక్షసాన్ దర్శయితుం హేతౌశతృప్రత్యయః ప్రయత్నవాన్సన్ పురః ప్రథమం ద్విషాంరాక్షసానాంవనంఉపవనం బభఞ్జ కిమ్భూతంతాళానాంబాణానాంనీలఝిణ్టీనాం అసనానాంజీవకవృక్షాణాఞ్చ కర్షణంప్రథమతఉత్పాటనం యత్రతత్తథా స్ఫురన్ శోభమానః కేతుశ్చిహ్నవిశేషః పతాకావాయత్రతత్ కేతుర్నారుక్పతాకాదిగ్రహోత్పాతేషులక్ష్మణిఇతిమేదినీ. పక్షే సోఽర్జునః ఉత్తరస్యవిరాటతనయస్యకీర్తిసిద్ధయే ప్రయత్నవాన్ తథాబహుశక్తిసమ్పదం దుర్యోధనాదీన్ప్రదర్శయిష్యన్ సన్ తాళవత్ దీర్ఘం యద్బాణాసనంధనుఃతాళబాణాసనంతస్యకర్షణంయత్రక్రియాయాం తద్యథాస్యాత్తథా తాళేనకరతలేన బాణాసనస్యకర్షణంయత్రేతివా. తాలఃకరతలేఇ

తి మేదినీ పుంసో౽గ్రేష్యుత్కరత్ ద్విషాం కేతువనం పతాకాసమూహం బభఞ్జ చిచ్ఛేద. (౧౧)

మూ॥ సంభ్రాన్తద్రోణముద్యచ్ఛకునికలకలం విహ్వలోలూకసార్థం
సద్యోవిక్షిప్తగుల్మం క్షపితనృపతరుక్షుణ్ణపున్నాగపూగమ్।
అద్ధానున్నాశ్వకర్ణం ప్రమథితవిపులశ్రీఫలం ధూతధాత్రీ
చక్రం చక్రే సశోకాస్పదమరిగహనం ప్రాగశోకాభిరామమ్॥ ౧౨॥

సంభ్రాన్తేతి. సహసూనుర్జునః ప్రాక్ ప్రథమం అశోకైః వఞ్జులవృక్షైః అభిరామం మనోజ్ఞం అరేరావణస్య గహనం ఉపవనం తదానీం శోకాస్పదం భగ్నేనగతశ్రీకత్వాత్ శోచ్యం చక్రే కిమ్భూతం సమ్భ్రాన్తాః ఆశ్రయవృక్షభఙ్గాచ్చకితాః ద్రోణాః కాకభేదా యత్ర తత్ తథా ఉద్యన్ ఉత్తిష్ఠన్ శకునీనాం పక్షిణాం కలకలః కోలాహలో యస్మాత్తత్ తథా విహ్వలః సమ్భ్రాన్త ఉలూకసార్థః పేచకసమూహో యత్ర తత్ తథా సద్యస్తత్క్షణాత్ విక్షిప్తా ఉత్పాటితా గుల్మాః స్తమ్బా యత్ర తత్ తథా క్షపితాః క్షయం నీతాః నృపతరవో రాజవృక్షా యత్ర తత్ అరగ్వధో రాజవృక్షశమ్యాకచతురఙ్గులా ఇత్యమరః తథా క్షుణ్ణాః చూర్ణితాః పున్నాగా దేవవల్లభవృక్షాః పూగాః క్రముకాశ్చ యత్ర తత్ తథా అద్ధా ఝటితి నున్నాశ్చాలితాః అశ్వకర్ణా వృక్షభేదా యత్ర తత్ తథా ప్రమథితా రుగ్ణా విపులా మహాన్తః శ్రీఫలా మాలూరా యత్ర తత్ తథా ధూతం కమ్పితం ధాత్రీచక్రం ఆమలకీసమూహో యత్ర తత్. పక్షే సో౽ర్జునః ప్రాక్ అశోకేన శోకాభావేన గోరత్నలాభహర్షేణేత్యర్థః అభిరామం అరయో గహనమివ అరిగహనం దుర్విగాహత్వాదరణ్యతుల్యానరీనిత్యర్థః శోకాస్పదం కర్ణభ్రాత్రాదివీరగణవినాశనేన శోకయుక్తం చక్రే కిమ్భూతం సమ్భ్రాన్తో వ్యాకులో ద్రోణో భారతాచార్యో యత్ర తత్ ద్రోణః కాకే కృపీపతావితి విశ్వః తథా ఉద్యన్ శకునేః సౌబలస్య కలకలో యస్మాత్తత్ శకునిః పుంసి విహగే సౌబలే కరణాన్తరే ఇతి మేదినీ. తథా విహ్వలో య ఉలూకో భారతయోద్ధృవిశేషస్తద్రూపః సార్థః సంయాత్రో యత్ర తత్ ఉలూకస్స్యాత్తు కాకారౌ విన్ద్రౌ భారతయోధినీతి హేమచన్ద్రః. తథా సద్యో విక్షిప్తా విద్రావితా గుల్మాః సేనా సైన్యరక్షణం వా యత్ర తత్ గుల్మస్సేనాఘట్టభిదోస్సైన్యరక్షణరుగ్భిదోరితి మేదినీ. తథా క్షపితా నృపాస్తరవ ఇవ యత్ర తత్ అన్యస్మిన్ గహనే తరవస్తిష్ఠన్తి తథా క్షుణ్ణాః క్షుద్రతాం నీతాః పున్నాగానాం పురుషశ్రేష్ఠానాం పూగస్సమూహో యత్ర తత్ స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్రపుఙ్గవర్షభకుఞ్జరాః । సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థవాచకా ఇత్యమరః తథా అద్ధా ఝటితి నున్నాః పాతితా అశ్వా యస్య తాదృశః కర్ణో రాధేయో యత్ర తత్ తథా ప్రమథితం విపులం మహత్ శ్రియః సమ్పత్తేః ఫలం సౌన్దర్యరూపం యత్ర తత్ తథా ధూతం పూర్వం సగర్వవిక్రమేణ కమ్పితం ధాత్రీచక్రం భూమణ్డలం యేన తత్ ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతరీతి మేదినీ. అస్మిన్పక్షే అరిగహనమితి లుప్తోపమా స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౧౨)

మూ॥ పరాభవాత్పరికుపితేన భూభృతా ప్రదేశితాః ప్రచురబలా బలాధిపాః।
సముద్యయుస్తముపరితోరణస్థితం శరావలీవిరచితదూరదుర్దినాః॥ ౧౩॥

పరాభవాదితి. పరాభవాత్ వాటికాభఙ్గరూపాత్ ధర్షణాత్ పరికుపితేన అత్యన్తక్రుద్ధేన భూభృతా రాజ్ఞా రావణేన ప్రదేశితాః ప్రేరితాః తథా ప్రచురం ప్రభూతం బలం సామర్థ్యం సైన్యం వా యేషాం తే బలాధిపా రాక్షససేనాపతయః శరావల్యా బాణపరమ్పరయా విరచితం దూరమత్యన్తం దుర్దినం దుర్దినవదన్ధకారం యైస్తాదృశాస్సన్తః ఉపరితోరణస్థితం బహిర్ద్వారోపరి తిష్ఠన్తం తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః। తం హనూమన్తం సముద్యయుః ప్రాపుః సముత్ సహపర్ణం యథాతథా యయురితి వా. పక్షే పరాభవాత్ సేనావినాశరూపాత్ పరికుపితేన భూభృతా దుర్యోధనేన ప్రదేశితా బలాధిపా భీష్మాదయః ఉ ఇతి పాదపూరణే రోషోక్తౌ వా. ఉః సమ్బోధనే రోషోక్త్యోరనుకమ్పాని యోగయోః। పదపూరణే చ పాదపూరణేఽపి చ దృశ్యతే ఇతి మేదినీ। పరితః సమన్తాత్ రణస్థితం లఘుహస్తత్వాత్ రణస్థైః సర్వైః సహ యుధ్యన్తమిత్యర్థః తమర్జునం సముద్యయుః అన్యత్సమానమ్. రుచిరావృత్తం లక్షణముక్తం ప్రాక్. (౧౩)

మూ॥ ఉదాయుధైర్వ్యరుచదసౌ పతాకిభిర్విరోధిభిర్మృధభువి కోష్ఠకీకృతః।
తటిచ్ఛటాద్యుతిజటిలైర్వలాహకైర్బలాకిభిర్వృత ఇవ విన్ధ్యభూధరః॥ ౧౪

ఉదాయుధైరితి. అసౌ హనుమాన్ పక్షే అర్జునః మృధభువి యుద్ధభూమ్యాం ఉదాయుధైరుల్లాసితప్రహరణైః తథా పతాకిభిః సధ్వజైర్విరోధిభిః శత్రుభిః కోష్ఠకీకృతః మధ్యగతీకృతః వేష్టిత ఇత్యర్థః కోష్ఠః కుసూలే చాన్తర్జఠరే కుక్షిగృహస్య చేతి మేదినీ తతస్స్వార్థికః కః ప్రత్యయః తాదృశస్సన్ తటిచ్ఛటానాం విద్యుద్దామ్నాం ద్యుతిభిః కాన్తిభిః జటిలైః జటాయుక్తైరివ వ్యాప్తైరిత్యర్థః ఇదముదాయుధైరిత్యస్య ప్రతిబిమ్బనం తథా బలాకిభిర్బకపఙ్క్తిసహితైః ఇదం పతాకిభిరిత్యస్య ప్రతిబిమ్బనం బలాకా బకపఙ్క్తిస్స్యాద్బలాకా బిసకణ్ఠికా। బలాకాం కాముకీమాహుర్బలాకిస్తు బకో మత ఇతి శాశ్వతః తాదృశైర్వలాహకైర్మేఘైః వృతో విన్ధ్యభూధర ఇవ వ్యరుచత్ శుశుభే అత్రేవశబ్దస్యోపమానోత్తరత్వాభావాత్ నోపమా కిన్తూత్ప్రేక్షా తయా చ శత్రవస్తస్య కిఞ్చిదప్యపకర్తుం నశక్తా ఇతి వస్తు ధ్వన్యతే. (౧౪)

మూ॥ పరోజ్ఝితానపి పరమర్మభేదినస్స పత్రిణస్తృణమివ చిన్తయన్ క్షణాత్।
వ్యలోడయద్రణభువి వైరిమణ్డలం మదోత్కటో గజ ఇవ పల్వలం బలీ॥ ౧౫॥

పరోజ్ఝితానితి. స బలీ బలవాన్ హనుమాన్ పక్షే అర్జునః పరైశ్శత్రుభిః ఉజ్ఝితాన్ క్షిప్తాన్ అపిర్భిన్నక్రమే పరస్య మర్మభేదినోఽపి పత్రిణో బాణాన్ తృణమివ చిన్తయన్ తృణవదసారాన్ మన్వానః సన్ రణభువి యుద్ధభూమ్యాం మదోత్కటో మదకలో గజః పల్వలమల్పసర ఇవ వైరిమణ్డలం రిపుకులం క్షణాత్ ఉత్సవాత్ న తు భయాత్ క్షణా

ఉద్ధవ ఉత్సవ ఇత్యమరః వ్యాలోడయత్ విగాహితవాన్ ఉపమా. (౧౫)

మూ॥ నిరన్తరశరవ్రాతతిరోహితదిగన్తరః ।
ససైన్యపూరః పరితః ప్రాప దక్షుస్తమాహవే॥ ౧౬॥

నిరన్తరేతి. పరితస్సమన్తాత్ నిరన్తరశరవ్రాతైః లఘుహస్తతయా అనవరతక్షిప్త బాణపరమ్పరాభిః తిరోహితం దిశామన్తరమవకాశో యేన సః తథా సైన్యానాం పూరేణ ప్రవాహేణ సమూహేనేత్యర్థః సహవర్తమానః ససైన్యపూరః యద్వా పరితః సైన్యైః పూరయతీతి సైన్యపూరః సప్రసిద్ధః అక్షః తన్నామ రావణపుత్రః ఆహవే యుద్ధే తం హనూమన్తం ప్రాపత్. పక్షే దక్షో యుద్ధకుశలః సపూర్వం పరాభూతః సైన్యపూరః సైన్యసముదాయః ఆహవే తమర్జునం పరితశ్చతుర్దిక్షు ప్రాప అవేష్టత ద్వన్ద్వయుద్ధేనాజేయం తం మత్వా సర్వే మిళిత్వా పరితోఽవరుధ్య యుయుధురిత్యర్థః శేషం తుల్యమ్. (౧౬)

మూ॥ వికలితరథవంశం మఙ్క్షు భగ్నాక్షభావాత్ ప్రమథితబలనాథం రుద్ధ
భీష్మప్రభావమ్ । క్షుపితకృపకృపాణం తత్తదాకర్ణకృష్టస్ఫురితవి
పులచాపం సస్మ సైన్యం ధునోతి॥ ౧౭॥

వికలితేతి. సహనూమాన్ తదా క్షపితా త్యక్తా కృపా దయా యైస్తాదృశాః కృపాణాః ఖడ్గా యత్ర తాదృశమపి తథా ఆకర్ణకృష్టాః కర్ణసమీపపర్యన్తమాకృష్టాః స్ఫురితాశ్చిత్రితా విపులాశ్చాపా ధనూంషి యత్ర తథావిధమపి ఏతద్విశేషణద్వయే అపికారో బోధ్యః సజ్జితత్వాత్ భీషణకృపాణచాపాదిభిరతితరాం యుధ్యదపీత్యర్థః తత్సైన్యం రాక్షసబలం ధునోతిస్మ క్షోభయామాస క్షోభప్రకారం విశేషణైర్దర్శయతి కిమ్భూతం మఙ్క్షు ఝటితి భగ్నః పరాజితః వినాశిత ఇత్యర్థః అక్షస్తన్నామా రావణపుత్రో యత్ర తత్తథా తస్య భావో మఙ్క్షుభగ్నాక్షభావస్తస్మాత్ వినాశితాక్షకుమారత్వాదిత్యర్థః వికలితా వికలతాం నీతాః భగ్నా ఇత్యర్థః రథానాం వంశాః కేతవో యత్ర తత్తథా ప్రమథితా వృక్షముష్టిశిలాదిభిర్వినాశితాః బలనాథాః సేనాపతయః ప్రహస్తపుత్రాదయో యత్ర తత్ తథా రుద్ధో నివారితో భీష్మో భయఙ్కరః ప్రభావో రాక్షసానాం ప్రతాపః యత్ర తత్ భగ్నాక్షభావాదిత్యత్ర భగ్నాక్షమారాదితి భీష్మప్రభావమిత్యత్ర భీష్మప్రచారమితి క్వచిత్పాఠః అర్థః సుగమః. పక్షే సోఽర్జునః తదా కర్ణేన రాధేయేన కృష్టః స్ఫురితో విపులశ్చాపో యత్ర తాదృశమపి యుద్ధతత్పరకర్ణసనాథమపీత్యర్థః తత్సైన్యం దుర్యోధనబలం ధునోతిస్మ యతః మఙ్క్షు తత్క్షణాత్ భగ్నో రుగ్ణోఽక్షో రథావయవవిశేషో యత్ర తస్య భావాత్ అక్షో రథస్థావయవే పాశకేప్యక్షమిన్ద్రియమితి శాశ్వతః వికలితరథవంశం తథా ప్రమథితబలనాథం తథా రుద్ధః సఙ్కోచితః భీష్మస్య గాఙ్గేయస్య ప్రభావో యత్ర తత్తథా క్షపితః భగ్నః కృపస్య హతాశ్వసారథేః రథాదవప్లుత్య ఖడ్గేన యోద్ధుకామస్య శారద్వతస్య కృపాణో యత్ర తత్. (౧౭)

మూ॥ నిబద్ధవైరం సృజతా శిలీముఖాన్ ప్రవర్తితానల్పతరాస్త్రతేజసా ।
స రాజపుత్రేణ జితేంద్రతేజసా న్యరోధి దుర్యోధన ఉద్యతోఽపి సన్ ॥౧౮॥

నిబద్ధేతి. నిబద్ధం భ్రాతృవధామర్షాద్గాఢం వైరం యత్ర తద్యథా తథా శిలీముఖాన్ బాణాన్ సృజతా విక్షిపతా తథా ప్రవర్తితం అనల్పతరం బహుతరం అస్త్రాణాం తేజో బలం యేన స తథా తేన తథా జిత ఇన్ద్రో యేన తాదృశం తేజః సామర్థ్యం యస్య సః తథా తేన ఇన్ద్రజిన్నామ్నేత్యర్థః రాజ్ఞో రావణస్య పుత్రేణ మేఘనాదేన దుర్దుష్టకప్రభోరనాదిష్టత్వాన్నిహితమిత్యర్థః యత్ యోధనం యుద్ధం తత్ర ఉద్యతః ఉద్యుక్తః సన్నపి అపరిచ్ఛిన్నక్రమేవా క్రియయాఽన్వేతి. సహనూమాన్ న్యరోధి అపి బ్రహ్మదత్తపాశాస్త్రేణ నిరుద్ధోఽపి యుద్ధేన సమస్తరాక్షసజయసమర్థోఽపి బ్రహ్మదత్తపాశాస్త్రమర్యాదారక్షణార్థం రావణదర్శనార్థఞ్చ బద్ధోఽపి బభూవేత్యర్థః. దుర్యోధనో దుష్టయోద్ధా ఇతి ప్రథమాన్తో వా పక్షే జితేన్ద్రతేజసా ఖాణ్డవదాహే సఞ్చితేన్ద్రప్రభావేణ రాజపుత్రేణార్జునేన ఉద్యతస్సన్నపి సాటోపం యుద్ధం కుర్వన్నపి దుర్యోధనో న్యరోధి పరాజితః శేషం తుల్యమ్. (౧౮)

మూ॥ విపక్షవీరైస్సమితిం ప్రవేశితః సమీక్ష్య రాజానమసౌ సురద్విషాం ।
ధరాత్మజానిగ్రహణప్రతిక్రియాం నివేదితార్థైర్వచనైరకోపయత్ ॥ ౧౯॥

విపక్షేతి. అసౌ హనూమాన్ విపక్షవీరైరిన్ద్రజిత్ప్రభృతిభిః సమితిం సభాం ప్రవేశితః పాశాస్త్రేణ బద్ధ్వా సభాం నీతః సన్ సురద్విషాం రాక్షసానాం రాజానం సమీక్ష్య తం ధరాత్మజాయాః భూమిపుత్ర్యాః సీతాయాః యత్ నిగ్రహణం రావణకృతో నిగ్రహః తస్య యా ప్రతిక్రియా ప్రతీకారః తత్ర విషయే నివేదితో బోధితోఽర్థో యేషాం తాదృశైర్వచనైః అకోపయత్ రామదూతో హనూమానహం సీతాన్వేషణార్థమత్రాగతః సీతా చాశోకవనికాయాం రుద్ధా దృష్టా తత్ప్రతిక్రియార్థం మయా వనభఙ్గాదికం కిఞ్చిత్కృతం సంప్రతి సీతా రామాయ విసృజ్యతాం న చేద్రామస్స్వయమాగత్య సమస్తరాక్షసవినాశం కరిష్యతీత్యాదివాక్యైః రావణం కుపితం చకారేత్యర్థః పక్షే సమితిం యుద్ధం అసౌ అర్జునః సురద్విషాం అసురాంశసమ్భూతానాం ధరాత్మజా యజ్ఞవేదిసమ్భవా ద్రౌపదీ నిగ్రహణం కేశామ్బరాకర్షణాదిరూపం అన్యత్సమానమ్ సమితిస్సమవేతార్థే సభాయామపి సఙ్గరే ఇతి విశ్వః. (౧౯)

మూ॥ తతో హనూమాన్ విజయాఙ్కభూతస్స్వైరేణ ఘోరేణ నదన్పరేషాం।
లాఙ్గూలలగ్నేన హుతాశనేన పదాహ లఙ్కామివ చిత్తవృత్తిమ్॥ ౨౦॥

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం దూతత్వాదవధ్యస్యాప్యస్య లాఙ్గూలదాహరూపో దణ్డో విధేయ ఇతి రావణాదేశానన్తరమిత్యర్థః విజయస్య రామకర్తృకరాక్షసకులపరాజయస్య అఙ్కభూతశ్చిహ్నభూతః రాక్షససైన్యవధాదినా అవశ్యమ్భావిరామవిజయసూ

చక ఇత్యర్థః హనూమాన్ ఘోరేణభయఙ్కరేణస్వరేణ నదన్సన్ సింహనాదంకుర్వన్ని త్యర్థః లాంగూలలగ్నేన రాక్షసైర్దత్తేనపుచ్ఛస్థితేన హుతాశనేనవహ్నినా పరేషాం రాక్షసానాం చిత్తవృత్తిమివమనోరథమివేత్యుత్ప్రేక్షా లఙ్కాందదాహభస్మీచకార పక్షే విజయస్యార్జునస్య అఙ్కభూతః అస్యకపిధ్వజత్వాత్ కేతురూపోహనూమాన్ ఘోరేణస్వరేణనదన్సన్ పూర్వంలాఙ్గూలలగ్నేనహుతాశనేనలఙ్కామివ పరేషాం దుర్యోధనాదీనాం చిత్తవృత్తింజయమనోరథం దదాహవినాశయామాస హనూమతో ఘోరస్వరంశ్రుత్వా భీతైశ్శత్రుభిః జయాశాపరిత్యక్తేత్యర్థః ఉపమా. (౨౦)

మూ॥ ఏవంప్రకాశీకృతవీర్యసమ్పద్ధరేఃకుమారోహరిదశ్వకల్పః।
విరోధినామ్మూర్ధ్ని నిధాయపాదంయశోఽచ్ఛముష్ణీషమివవ్యముష్ణాత్॥

ఏవమితి. ఏవంపూర్వోక్తప్రకారేణ ప్రకాశీకృతావీర్యసమ్పత్ సామర్థ్యాతిశయోయేనసః తథాహరిదశ్వకల్పఃసూర్యవత్తేజస్వీత్యుపమా భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణరశ్మయఇత్యమరః. హరేర్వాయోఃకుమారోహనూమాన్ విరోధినాంరాక్షసానాం మూర్ధ్ని శిరసి పాదంనిధాయచరణమివార్పయిత్వా ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా సమ్యక్ప్రరాజితేత్యర్థః ఉష్ణీషమివసాక్షాత్ శిరోవేష్టనమివేత్యుత్ప్రేక్షా ఉష్ణీషహరణస్య నితాన్తాపమానసూచకత్వాదితిభావః తేషాంఅచ్ఛంనిర్మలంయశోపి అముష్ణాత్ విశేషేణాపజహార కాకాక్షిన్యాయాదనుషఙ్గాద్వా విరోధినామిత్యస్యయశ ఇత్యనేనాప్యన్వయః అత్రోపమాప్రతీయమానోత్ప్రేక్షావాచ్యోత్ప్రేక్షాణాం నిరపేక్షతయాస్థితత్వాత్సంసృష్టిః పక్షే హరేరింద్రస్యకుమారో విరోధినాందుర్యోధనాదీనాం అచ్ఛంయశఇవ ఉష్ణీషం వ్యముష్ణాత్ మదర్థంశత్రూణాంవసన మానీయతామిత్యుత్తరావాక్యమనుస్మృత్య గాన్ధర్వాస్త్రేణ మోహితానాంశత్రూణాం విచిత్రవసనరచితముష్ణీషం జహారేత్యర్థః ఉష్ణీషమితిజాత్యాశ్రయణాదేకవచనం శేషంతుల్యమ్ యశఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. (౨౧)

మూ॥ ప్రభావినోదీప్రబలామ్బురాశేర్విలఙ్ఘనాల్లబ్ధజయోత్తరశ్రీః।
నృపప్రియోపాయనరత్నహారీపునస్సమీయాయతదాత్మవర్గైః॥౨౨॥

ప్రభేతి. ప్రభాయాః స్వలాఙ్గూలస్థవహ్నిజ్వాలాయా వినోదీసముద్రజలేమజ్జనేననిర్వాపకః తథాలబ్ధోయోజయ స్తేనఉత్తరాఉత్కృష్టా జయోత్తరాజయప్రధానా వా శ్రీయస్యసః తథానృపప్రియాసీతా తస్యాయత్ ఉపాయనరత్నంతద్దత్తంరామాయ దేయం శిరోమణిరూపంతద్ధరతీతి తాదృశోహనూమాన్ ప్రబలోమహాన్ యః అమ్బురాశిః సముద్ర స్తస్యవిలఙ్ఘనాత్ విలఙ్ఘనంప్రాప్య యబ్ గర్భత్వాత్పఞ్చమీ । తథాత్మవర్గైస్తైరాత్మీయసమూహైః అఙ్గదాదిభిరిత్యర్థః పునస్సమీయాయసఙ్గతోబభూవ॥ పక్షే ప్రభావినః ప్రతాపయుక్తస్యాపి దీప్తంఅస్త్రపరిచ్ఛదాదిభిరుజ్జ్వలం బలంశత్రుసైన్యమేవ అమ్బురాశిః అసైన్యైరలఙ్ఘ్యత్వాత్ సముద్ర స్తస్యవిలఙ్ఘనాత్ అతిక్రమ

జ్ఞాద్ధేతోః లబ్ధో జయో యేన తాదృశస్య ఉత్తరస్య విరాటతనయస్య శ్రీః జయలక్ష్మీః యస్మాత్సః తథా నృపస్య విరాటస్య యత్ ప్రియోపాయనం శత్రుపరాజయరూపాభీష్టలాభః తదేవ ఆహ్లాదకత్వాద్రత్నం తద్ధారీ తన్నివేదక ఇత్యర్థః అర్జునః తైరాత్మవర్గైర్యుధిష్ఠిరాదిభిః పునస్సమీయాయ. (౨౨)

మూ॥ తతస్సమృద్ధాఙ్గదహేమకుణ్డలాః సమేత్య సర్వే కృతమన్త్రనిశ్చయాః।
కృతార్థభావాన్మధురోచితశ్రియః క్షమాపతేస్తే పురతోఽవతస్థిరే॥ ౨౩॥

తత ఇతి. తతో హనూమదాగమనానన్తరం తే సర్వే వానరాః సమేత్య మిళిత్వా కృతో మన్త్రస్య మన్త్రణాయా నిశ్చయో యైస్తాదృశాస్సన్తః మన్త్రిస్తు రావణాదికం హత్వా సీతాం గృహీత్వా శ్రీరామసమీపే గన్తవ్యమితి బహుభిరుక్తే సీతాన్వేషణే నియుక్తానామస్మాకం న సీతానయనేఽధికార స్తస్మాత్తద్వార్తైవ సంప్రతి ప్రాపణీయేతి జామ్బవతా కథితం తదేవ సర్వైః స్థిరీకృతమితి. క్షమాపతేః రామస్య పురతోఽగ్రేఽవతస్థిరే। ఉపస్థితాః కిమ్భూతాః కృతార్థభావాత్ విహితసీతాన్వేషణరూపప్రయోజనత్వాత్ సమృద్ధాః సప్రతిభాః అఙ్గదో వాలిపుత్రః హేమకుణ్డలో వానరవిశేషశ్చ యేషాం తే తథా మధు రాతి దదాతీతి మధురం మధువనం తత్రోచితాః శ్రియో యేషాం తే అఙ్గదాదేశాత్ రక్షకదధిముఖమవజ్ఞాయ విహితమధుపానాదికా ఇత్యర్థః పక్షే తతోఽర్జునాగమనానన్తరం తే సర్వే యుధిష్ఠిరాదయః సమృద్ధాని మహార్ఘాణి అఙ్గదాని కేయూరాణి హేమకుణ్డలాని చ యేషాం తే తథా కృతమన్త్రనిశ్చయాః ఇతః పరమేవం కర్తవ్యమితి విహితమన్త్రణావధారణాః తథా కృతార్థభావాత్ మధురా మనోజ్ఞా ఉచితా యోగ్యా చ శ్రీర్యేషాం తాదృశాస్సన్తః సమేత్య క్షమాపతేర్విరాటస్య పురతోఽవతస్థిరే. (౨౩)

మూ॥ ఉపకారగుణజ్ఞేన రాజ్ఞా తద్విహితస్తదా।
కేళీకలహసంవృత్తప్రహారోఽపి స చక్షమే॥ ౨౪॥

ఉపకారేతి. ఉపకారః సీతావార్తానయనరూపో యో గుణస్తం జానాతీతి తేన రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ తైర్హనుమదాదిభిః విహితః కృతః సః కేళీకలహేన క్రీడావివాదేన సంవృత్తః ప్రసక్తః ప్రహారోఽపి మధువనరక్షకదధిముఖాదివానరేష్వాఘాతోఽపి తదా చక్షమే సోఢవాన్॥ పక్షే ఉపకారగుణజ్ఞేన వర్షమేకమాశ్రయదానరూపగుణం స్మరతా రాజ్ఞా యుధిష్ఠిరేణ తదా ఉత్తరవిజయవార్తాశ్రవణకాలే తేన విరాటేన విహితః సః కేళ్యాం పాశక్రీడాయాం యః కలహస్తత్ర సంవృత్తః ప్రహారోఽపి అక్షేణ లలాటే తాడనమపి చక్షమే; అహో మత్పుత్రేణోత్తరేణ కౌరవసైన్యాన్యపి జితానీతి ముహుర్ముహుః కథయతా విరాటేన బృహన్నలా యస్య యన్తా స కథం న విజేష్యత ఇతి కథయన్ యుధిష్ఠిరః క్రోధాత్ పాశకేన లలాటే తాడిత స్తస్య తాడనం పతద్రక్తమపి ఉపకారస్మరణాత్తేన సోఢమిత్యర్థః అత్ర ప్రహారక్షమాం ప్రతి ఉపకారగుణజ్ఞత్వస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్.

మూ॥ దృష్ట్వైవ చూడామణిశోభినస్తాంస్తచ్ఛక్తిసమ్పాదితభూరికార్యః।

సమ్భావయామాస చిరం నరేన్ద్రః శ్రుతప్రియోదన్తనితాన్తహృష్టః॥ ౨౫॥

దృష్ట్వైవేతి. నరేన్ద్రో రామః చూడామణ్యా సీతాయాః శిరోరత్నేన శోభన్త ఇతి తాదృశాన్ ప్రత్యయార్థమానీతసీతా శిరోరత్నరూపాభిజ్ఞానానిత్యర్థః తాన్ హనూమదాదీన్ దృష్ట్వైవ చిరం సమ్భావయామాస అహో మహత్ కార్యం యుష్మాభిః కృతమితి సమ్మానయామాస కిమ్భూతః తేషాం శక్త్యా సమ్పాదితం భూరి మహత్కార్యం సీతావార్తానయనరూపం యస్య సః తథా శ్రుతః యః ప్రియాయాః సీతాయాః ఉదన్తో వృత్తాన్తస్తేన నితాన్తహృష్టః అతిసన్తుష్టః. పక్షే తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం శక్త్యా సమ్పాదితాని భూరీణి బహూని కార్యాణి శత్రుజయగోప్రత్యాహరణాదీని యస్య తాదృశో నరేన్ద్రో విరాటః శ్రుత ఉత్తరముఖాత్ జ్ఞాతో యః ప్రియః ఉదన్తః నైతే కఙ్కాది నామకాః సామాన్యాః కిన్తు అజ్ఞాతవాసముషితాః పాణ్డవా ఏవేతి వృత్తాన్తస్తేన నితాన్తహృష్టస్సన్ చూడామణిభిశ్శోభనః శోభమానాః ఏతదుపలక్షణం ప్రభాతే స్నాతానలఙ్కృతాన్ నృపాసనమధిరూఢాంశ్చ తాన్ యుధిష్ఠిరాదీన్ దృష్ట్వైవ చిరం సమ్భావయామాస అహో మహద్భాగ్యం మే యత్ పాణ్డవా భవన్తోఽత్రాజ్ఞాతవాసముషితా ఇత్యాదినా సన్తోషయామాసేత్యర్థః. (౨౫)

మూ॥ ప్రభఞ్జనస్య ద్విషతాం జిష్ణోరాత్మోద్భవస్తదా।

సత్కృత్య సుహృదాం మధ్యే రాజ్ఞా దత్తోత్తరో బభౌ॥ ౨౬॥

ప్రభఞ్జనస్యేతి. ద్విషతాం జిష్ణోః ప్రభఞ్జనస్య వాయోః ఆత్మోద్భవః పుత్రో హనూమాన్ తదా రాజ్ఞా రామేణ సుగ్రీవేణ వా సుహృదామఙ్గదాదీనాం మధ్యే సత్కృత్య దత్తం ఉత్తరం సాధు సాధు ధన్యోఽసి యేన త్వయా ఇదుస్సాధమప్యేతత్కర్మ కృతమితి ప్రతివచనం యస్మై తాదృశస్సన్ బభౌ పక్షే ద్విషతాం ప్రభఞ్జనస్య జేతుః జిష్ణోరర్జునస్య ఆత్మోద్భవః పుత్రోఽభిమన్యుః తదా యదాఽర్జునో నాఙ్గీచకార తస్మిన్కాలే ఇత్యర్థః రాజ్ఞా విరాటేన సుహృదాం మధ్యే సత్కృత్య దత్తా ఉత్తరా తన్నామ్నీ స్వకన్యా యస్మై తాదృశస్సన్ బభౌ.

మూ॥ సదుత్తరోదారగుణస్సన్తోషితహరీశ్వరః

రేజే సౌభద్రతావిష్టః కామదేవ ఇవ శ్రియా॥ ౨౭॥

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే షష్ఠస్సర్గః.

సదుత్తర ఇతి. సన్ శోభమానో విద్యమానో వా ఉత్తర ఉత్కృష్ట ఉదారో మ

హారీ గుణో యస్య సః ఏకార్థేన సహాదివిశేషణత్రయేణ గుణసామ్యాత్ తుల్యత్వం ప్రతిపాదితం. తథా సీతావార్తానయనేన సన్తోషితో హరీశ్వరో వానరరాజః సుగ్రీవో యేన సః తథా భద్రతయా ఆవిష్టాయుక్తః అసౌ హనూమాన్ శ్రియా సమ్పాదితప్రభుకృత్యత్వాత్ సౌమనస్యసమ్పత్త్యా అథ చ శోభయా కామదేవ ఇవ కన్దర్ప ఇవ ఏతత్కావ్యకారయితృ కామదేవనృప ఇవ రేజే. శుభే పక్షే సక్ సదృశత్వాత్ శోభమానః ఉత్తరాయాః స్వపత్న్యాః ఉదారో గుణో యస్మిన్ సః తథా సన్తోషితో హరిర్మాతులః ఈశ్వరో రాజా యుధిష్ఠిరశ్చ యేన సః తాదృశః సౌభద్రతావిష్టః సుభద్రాతనయత్వం ప్రాప్తః అభిమన్యుః శ్రియా కామదేవ ఇవ రేజే ఉపమాలఙ్కారః. (౨౬)

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం

రాఘవపాణ్డవీయమహాకావ్యటీకాయాం షష్ఠస్సర్గః.

అథ నృపతిరుపేత్య మిత్రవర్గైః హరిబలభద్రముఖైః ప్రణీతమన్త్రః।
అవగతరిపురాత్మచక్రవృద్ధ్యా నిజవిజయోచితయత్నమన్వతిష్ఠత్॥ ౧॥

అథేతి అథ సీతావార్తాప్రాప్త్యనన్తరం నృపతీ రామః హరిషు వానరేషు మధ్యే బలభద్రా బలేన శ్రేష్ఠా బలాధికా ఇత్యర్థః తన్ముఖైస్తత్ప్రభృతిభిః మిత్రవర్గైః సుగ్రీవాదిబన్ధుసమూహైః సహ ప్రణీతః కృతో మన్త్రః కథం సముద్రముత్తీర్య రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్స్యేత్యేవంరూపా మన్త్రణా యేన తాదృశస్సన్ అనన్తరఞ్చ ఆత్మచక్రస్య సుగ్రీవకథితస్వసైన్యస్య వృద్ధ్యా ఆధిక్యేన అవగతో జేతవ్యత్వేన నిశ్చితో రిపూ రావణో యేన తాదృశశ్చ సన్ చక్రం ప్రహరణే కులాలాద్యుపకరణే రాష్ట్రే సైన్యరథాఙ్గయోరితి హేమచన్ద్రః నిజవిజయే ఉచితం యత్నముద్యమం అన్వతిష్ఠత్ కర్తుమారేభే. పక్షే అథ అభిమన్యువివాహానన్తరం నృపతిర్యుధిష్ఠిరః హరిః కృష్ణః బలభద్రో బలదేవస్తన్ముఖైః మిత్రవర్గైః అభిమన్యువివాహే సమాగతైః శ్రీకృష్ణప్రభృతియాదవైః ద్రుపదప్రభృతిపఞ్చాలైశ్చేత్యర్థః ప్రణీతమన్త్రః ప్రథమం దుర్యోధనాయ దూతః ప్రేష్యతాం స్వసైన్యాన్ నృపతయశ్చాహూయన్తామిత్యేవంవిహితమన్త్రణస్సన్ తథా ఆత్మచక్రవృద్ధ్యా అవగతో యాతవ్యత్వేన నిశ్చితః రిపుర్దుర్యోధనో యేన తాదృశశ్చ సన్ స్వశక్త్యుపచయం వినా రిపుర్న యాతవ్య ఇతి నిశ్చిన్వన్నిత్యర్థః నిజవిజయోచితం యత్నముద్యోగమన్వతిష్ఠత్ పుష్పితాగ్రావృత్తం అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్.

తతో యుగాన్తక్షుభితాబ్ధికల్పా స్స్వభారభుగ్నోరగరాజకణ్ఠాః।
స్ఫురత్ప్రభా వానరపుఙ్గవానాం దిగన్తరేభ్యః పృతనాస్సమీయుః॥ ౨॥

తత ఇతి తతోనన్తరం యుగాన్తే ప్రళయే క్షుభితః క్షోభం గతో యోబ్ధిః సముద్రస్తత్కల్పాః తస్మాదీషదూనాః తత్సదృశ్య ఇత్యర్థః మనాగూనే కల్పదేశ్యదేశీయా ఇతి కల్ప

ప్రత్యయః తథా స్వభారేణ తేషాం గౌరవేణ భుగ్నో వక్రతాం నీత ఉరగరాజస్య పృథ్వీ ధారయితురనన్తస్య కణ్ఠో యాభిస్తాః తథా స్ఫురన్తీ ప్రభా శోభా యాసాం తథా విధా వానరపుఙ్గవానాం కపిశ్రేష్ఠానాం పృతనాః సేనాః దిగన్తరేభ్యో దిగవకాశేభ్యః సమీయుః సమాజగ్ముః అత్ర పూర్వార్ధే ప్రథమపాదే కల్పప్రత్యయస్యోపమావాచకత్వాత్ శ్రౌత్యుపమా ద్వితీయపాదే చ ఉరగరాజకణ్ఠస్య పృతనాభారభుగ్నత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకల్పనాదతిశయోక్తిః తయోశ్చ పరస్పరం నిరపేక్షతయావర్తనాత్ సంసృష్టిః. పక్షే నరపుఙ్గవానాం రాజ్ఞాం స్ఫురత్ప్రభావా విలసత్ప్రతాపాః పృతనాః సమీయుః శేషం సమానం.

సన్నద్ధసైన్యేషు బలాధిపేషు తతస్తతో భూపతిమాశ్రయత్సు।
విరోధిచక్రం బహుధార్తరాష్ట్రం చిన్తాభిరన్తర్గతశల్యమాసీత్॥ ౩॥

సన్నద్ధేతి సన్నద్ధాని యుద్ధోద్యుక్తాని సైన్యాని యేషాం తే తథా తేషు బలాధిపేషు వానరసేనాపతిషు తతస్తతస్తస్మాత్తస్మాద్దిగన్తరాదేత్య భూపతిం రామం సుగ్రీవం వా ఆశ్రయత్సు సత్సు బహుధా బహుభిః ప్రకారైర్వనభఙ్గపురదాహాదిభిరార్తం హనూమమతా పీడితం రాష్ట్రం రాజ్యం యస్య తాదృశం విరోధినః శత్రో రావణస్య చక్రం సైన్యం చిన్తాభిః రామదూతే నేదృశీమవస్థాం కృతా రామస్స్వయమాగత్య నజానే కిం విధాస్యతీత్యేవం రూపాభిరన్తర్గతశల్యమాసీత్ హృదయమగ్నశల్యమివ బభూవ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా అన్తస్సపీడం బభూవేత్యర్థః. పక్షే సన్నద్ధాని వర్మితాని సైన్యాని యేషాం తే తథా తేషు బలాధిపేషు యుయుధానద్రుపదాదిషు భూపతిం యుధిష్ఠిరం ఆశ్రయత్సు సత్సు ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్యోధనస్యేదం ధార్తరాష్ట్రం చక్రం బహు అసఙ్ఖ్యాతమపీత్యపికారోఽత్ర బోధ్యః ఏకాదశాక్షౌహిణీగణితమపీత్యర్థః చిన్తాభిర్విరోధి విరుద్ధమాసీత్ పాణ్డవసైన్యాపేక్షయా బహ్వపి కౌరవసైన్యం భీమార్జునబలమనుస్మృత్య సభయం బభూవేత్యర్థః అత్ర విరోధశబ్దస్య భయబోధకత్వే లక్షణా కిమ్భూతం అన్తర్గతః వరదానపారవశ్యాదన్తః ప్రవిష్టః శల్యో మద్రాధిపో యస్య తత్ మాతులత్వాద్యుధిష్ఠిరమభ్యాగచ్ఛన్ శల్యః పథి దుర్యోధనేన శుశ్రూషితః తుష్టో దత్తవరశ్చ దుర్యోధనపక్షం ప్రవిష్ట ఇతి భారతం. (౩)

కృతోద్యమశ్శత్రుజయే యథావద్రాజా స రాష్ట్రాణి వనాని తీర్త్వా।
మహావిపద్వారినిధిం తితీర్షుర్వేలావనాన్తం ప్రతిపద్య తస్థౌ॥ ౪॥

కృతోద్యమ ఇతి యథావత్ యథావిధి శత్రుజయే కృతోద్యమః కృతయత్నో రాజా రామః స రాష్ట్రాణి సరాజ్యాని వనాని రాజ్యాని వనాని చేత్యర్థః తీర్త్వా అతిక్రమ్య మహతీ విపత్ దుఃఖం యత్ర తద్యథా తథా వారినిధిం లవణార్ణవం తితీర్షుః తరితుమిచ్ఛుస్సన్ వేలావనస్య తీరజాతారణ్యస్య అన్తం సమీపం ప్రతిపద్య ప్రాప్య తస్థౌ పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరః సరాష్ట్రాణి వనాని ద్వాదశవర్షాణి వనవాసం ఏకవర్షం విరాటనగరేఽజ్ఞాతవాసఞ్చ యథావత్తీర్త్వా నిర్వాహ్య వేలాయాః త్రయోదశవర్షాత్మకకాలస్య అవనం పాలనం

తస్యాన్తం ప్రతిపద్య మహావిపదేవదురవగాహత్వాద్వారినిధిః తం తితీర్షుస్సన్ శత్రుజయే కృతోద్యమః తస్థాసయతో న బభూవ మహావిపద్వారినిధిమితి నిరఙ్గరూపకం. (౪)

మూ॥ సా సహ్యభూభృత్కటకాన్తశక్తా ధీరా మహేన్ద్రస్య విలఙ్ఘనేపి ।
సమం సముద్రస్య పయస్సమృద్ధ్యా నరేన్ద్రసేనా ప్రతిగచ్ఛతి స్మ॥ ౫॥

సేతి సహ్యభూభృతః సహ్యనామకపర్వతస్య కటకస్య నితమ్బస్య అన్తే సమాప్తౌ లఙ్ఘనే ఇత్యర్థః శక్తా సమర్థా తథా మహేన్ద్రస్యాపి అత్యుచ్చమహేన్ద్రనామకపర్వతస్యాపి విలఙ్ఘనే ధీరా ధైర్యవతీ అవ్యథేత్యర్థః సా నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనా సముద్రస్య పురోవర్తినో లవణార్ణవస్య పయస్సమృద్ధ్యా జలపూరస్య సమం సామ్యం ప్రతిగచ్ఛతి స్మ ప్రాప సముద్రతరఙ్గపరమ్పరేవ రామసేనా శుశుభే ఇత్యర్థః ఇత్యుపమయా ఇయం రామసేనా వా తరఙ్గపరమ్పరా వా ఇతి సన్దేహాలఙ్కారః సముద్రసాన్నిధ్యాద్వ్యజ్యతే పక్షే సహ్యః సోఢవ్యః స్వయుద్ధయోగ్యా ఇత్యర్థ యే భూభృతో విపక్షభూపాలాః తేషాం కటకస్య సేనాయా అన్తే మృతౌ మారణే ఇత్యర్థః శక్తా క్షమా సహ్యమారోగ్యసోఢవ్యే సహ్యోఽద్రావితి । కటకస్త్వద్రినితమ్బే బాహుభూషణే సేనాయాం రాజధాన్యాం చేతి చ హేమచన్ద్రః మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే ఇతి శబ్దార్ణవః మహేన్ద్రస్య శక్రస్య మహేన్ద్రః పర్వతే శక్రే ఇతి మేదినీ నరేన్ద్రసేనా యుధిష్ఠిరబలం శేషం తుల్యం. (౫)

మూ॥ అథ నృపమనువేలం సేవ్యమానం బలౌఘై రగణితదశకణ్ఠోద్దణ్డదోర్దణ్డశక్తిః । అనిలసుతనిబద్ధప్రీతిరాగత్య దూరాత్క్షితిఘటితకిరీటం రాక్షసేన్ద్రో వవన్దే॥ ౬॥

అథేతి అథానన్తరం రాక్షసేన్ద్రో విభీషణో రావణావమానితః చతుర్భిః సచివైస్సహేతి శేషః అనువేలం వేలాయాం సముద్రతీర ఇత్యర్థః సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః బలౌఘైర్వానరసైన్యసమూహైః సేవ్యమానం నృపం రామం ఆగత్య శివకుబేరవచనాదితి శేషః క్షితిఘటితకిరీటం భూసులగ్నకిరీటం యథా తథా దూరాద్వవన్దే ప్రణనామ కిమ్భూతః అగణితః పాదప్రహారాదినా తిరస్కారకరణాత్ పరిత్యక్తో దశకణ్ఠో రావణో యేన సః తథా ఉద్దణ్డా ఉద్భటా దోర్దణ్డయోర్బాహుదణ్డయోః శక్తిః బలం యస్య సః అనన్తరం సచసచేతి విశేషణయోః కర్మధారయః తథా అనిలసుతే హనుమతి నిబద్ధా లఙ్కాదాహకాలే జాతా ప్రీతిర్యస్య సః మాతురాదేశాత్ రామాయ సీతా దీయతామితి ముహురభ్యర్థయన్ క్రుద్ధేన రావణేన పాదప్రహారాదినావమానితః తమపహాయ శివకుబేరయోర్వచనాత్ ఆగత్య విభీషణో రామం శరణం జగామేత్యర్థః పక్షే అగణితోఽవజ్ఞాతో దశకణ్ఠో యయా తాదృశీ ఉద్దణ్డా దోర్దణ్డశక్తిర్యస్య సః రావణాదప్యతివీర్యశాలీత్యర్థః తథా అనిలసుతే భీమే జనకత్వాన్నిబద్ధా ప్రీతిర్యస్య సః తాదృశో రాక్షసేన్ద్రో ఘటోత్కచః అనువేలం అనుక్షణం బలౌఘైః సేవ్యమానం నృపం యుధిష్ఠిరం ఆగత్య దూరాత్ క్షితి

ఘటితకిరీటం ఏవన్ద్రె మాలినీవృత్తం. (౬)

మూ॥ తంభీమతేజఃప్రభవంప్రభావీ విపక్షశక్తిప్రతిఘాతహేతుం ।
విభీషణంభూమిపతిస్స్వకీయ ప్రసాదలక్ష్మీసదనంచకార॥ ౭॥

తమితి ప్రభావీ తేజస్వీ సప్రతాపః ప్రభావశ్చయత్తేజః కోశదణ్డజమిత్యమరః। భూమిపతీ రామః భీమస్య భయఙ్కరస్య తేజసః ప్రభవం ఉత్పత్తిస్థానం తథా విపక్షస్య రావణస్య శక్తేః పరాక్రమస్య యః ప్రతిఘాతో నాశనం తస్య హేతుం కారణత్వేనాభిమతం తం విభీషణం తన్నామకం రావణభ్రాతరం స్వకీయ్యా ప్రసాదేన స్వస్య ప్రసన్నతయా లక్ష్మ్యై రావణశ్రియః సదనం ఆశ్రయం చకార రాక్షసరాజ్యే తం అభిషిషేచేత్యర్థః. పక్షే ప్రభావీ భూమిపతిర్యుధిష్ఠిరః భీమస్య వృకోదరస్య తేజసా శుక్రేణ ప్రభవః హిడిమ్బాగర్భే ఉత్పత్తిర్యస్య తం శుక్రం తేజో రేతసీ చేత్యమరః తథా విపక్షస్య కర్ణస్య యా ఇన్ద్రదత్తా ఏకపురుషఘాతినీ శక్తిస్తస్యాః ప్రతిఘాతే హేతుం తం ప్రత్యేవ కర్ణేన తస్యాః ప్రక్షేప్స్యమానత్వాదితి భావః తథా విభీషణం శత్రూణాం భయఙ్కరం తం ఘటోత్కచం స్వకీయ్యా ప్రసాదరూపాయా స్తజ్జనితాయా వా లక్ష్మ్యాః శ్రియాః సదనం ఆశ్రయం చకార స్వప్రసాదేన తం సమ్మానయామాసేత్యర్థః అత్ర చతుర్థపాదార్థం ప్రతి విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః. (౭)

జవేనజిష్ణుర్నృపనన్దనోథ ద్విషోజిగీషుర్హరిసంశ్రయేణ ।
దుర్యోధనేనద్విషతావగాఢం మధ్యేపయోరాశిముపాససాద॥ ౮॥

జవేనేతి అథానన్తరం జిష్ణుః జయశీలో నృపనన్దనో రామః హరిసంశ్రయేణ వానరాణామాశ్రయేణ ద్విషశ్శత్రూన్ రావణాదీన్ జిగీషుః జేతుమిచ్ఛుః సన్ జవేన త్వరయా సీతాప్రత్యుద్ధరణస్య విళమ్బాసహత్వాదితి భావః దుర్యోధనేన దుష్టయోద్ధ్రా ద్విషతా శత్రుణా రావణేన మధ్యే అవగాఢం కృతావగాహనం కృతవసతిమిత్యర్థ లఙ్కానగర్యాః సముద్రమధ్యావస్థానాదితి భావః పయోరాశిం సముద్రం ఉపాససాద ప్రతస్థే. పక్షే నృపనన్దనో జిష్ణురర్జునః జిష్ణుర్నా వాసవేఽర్జునే ఇతి మేదినీ హరిసంశ్రయేణ కృష్ణావలమ్బనేన ద్విషో జిగీషుః సన్ మధ్యే అవగాఢం హరిణా కృతవసతిం ద్వారకాపుర్యాః సముద్రమధ్యే హరిణా విహితత్వాదితి భావః పయోరాశిం ద్విషతా దుర్యోధనేన సహ గమ్యమానైశ్చ సహార్థైరితి తృతీయా జవేన ఉపాససాద దుర్యోధనోఽర్జునశ్చ ద్వావపి సాహాయ్యార్థం హరిమాశ్రయితుం సముద్రమధ్యకృతాస్పదాం ద్వారకాపురీం ప్రతస్థాత ఇత్యర్థ.

మూ॥ తుఙ్గోద్వల్లత్తరఙ్గావళిమిళితమహానక్రమావర్తచక్రభ్రాన్త్యుద్ధి
ణ్డీరపిణ్డప్రతిగణితసితచ్ఛత్రవిస్తారశోభం।అమ్భస్సమ్భారభారాలస
జలదఘటాదుర్దినీభూతదిక్కం దిగ్దన్తిప్రౌఢశుణ్డాశకలితసలిలం
సాగరంసోభ్యపశ్యత్॥ ౯॥

తుఙ్గేతి। స రామః పక్షే ఘనశ్చ సాగరం లఙ్కాపరిఖాభూతం పక్షే ద్వారకాపరిఖాభూతం సముద్రం అభ్యపశ్యత్ ఆభిముఖ్యేన దదర్శ కిమ్భూతం తుఙ్గాః స్థూలా ఉద్వల్గన్త్యః ఉత్ఫాలముచ్ఛలన్త్యః ఉత్వల్గదితి పాఠేయమేవార్థః యాస్తరఙ్గావళయ ఊర్మిసమూహాస్తాసు మిళితాః సఙ్గతాః మహానక్రా బృహత్కుమ్భీరా యత్ర తం తథా ఆవర్తచక్రే జలభ్రమిసమూహే భ్రామ్యద్భిస్తరఙ్గవశాచ్చలద్భిః హిణ్డీరపిణ్డైః ఫేనపటలైః ప్రతిగణితా సదృశీకృతా ప్రతిగళితేతి పాఠే న్యక్కృతా సితచ్ఛత్రాణాం శ్వేతాతపత్రాణాం విస్తారస్యాభోగస్య శోభా యత్ర తం స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః ఇతి హిణ్డీరోఽబ్ధికఫః ఫేన ఇతి చామరః తథా అమ్బుసమ్భారస్య అన్తర్గతపయఃపూరస్య భారేణ గౌరవేణ అలసా మన్దగమనా. యా జలదఘటా మేఘసమూహాస్తాభిర్దుర్దినీభూతాః అప్రకాశమానా దిశో యత్ర తం తథా దిగ్దన్తినాం దిగ్గజానాం యాః ప్రౌఢాః స్థూలాః శుణ్డాస్తాభిః శకలితం సీమన్తితం సలిలం యత్ర తం స్రగ్ధరావృత్తం. (౯)

మూ॥ సరసం బహుయోజనాధివాసం ధృతగామ్భీర్యమనుజ్ఝితప్రసాదమ్
సమహార్థముపాసదత్ సముద్రం ధ్వనిభాజం సుకవేరివ ప్రబన్ధమ్॥౧౦॥

సరసమితి। స రామః పక్షే జనః సుకవేః సుష్ఠువర్ణయితుః ప్రబన్ధమివ కావ్యమివ సముద్రం ఉపాసదత్ ప్రాప కిమ్భూతం సరసం లవణరససహితం తస్య లవణమయత్వాత్ సరసం సజలమితి బహవః తన్న మనోరమం సముద్రస్య జలమయత్వాత్ సముద్రపదేన తల్లాభాత్ అన్యత్ర శృఙ్గారాదిసహితం శృఙ్గారాదివ్యఞ్జకమిత్యర్థః రసో గన్ధరసే జలే శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే తిక్తాదౌ ద్రవరాగయోరితి మేదినీ తథా బహూని యోజనాని చతుఃక్రోశీరధివసతీతి స తథా తం అత్ర రామాయణపక్షే బహుపదం శతసంఖ్యాపరం శతయోజనవిస్తీర్ణం సముద్రం మకరాలయమిత్యుక్తేః భారతపక్షే లక్షపరం జమ్బూద్వీపసముద్రస్య లక్షయోజనపరిమితత్వాత్ అన్యత్ర బహ్వ్యో యోజనాః పదార్థానాం పరస్పరమన్వయాస్తాసామధివాసో యత్ర తం తథా ధృతం గామ్భీర్యం గభీరతా అన్యత్ర అర్థగౌరవం యేన స తథా తం తథా అనుజ్ఝితః సర్వదైవాపరిత్యక్తః ప్రసాదః స్వచ్ఛతా అన్యత్ర గుణవిశేషో యేన స తథా తం చిత్తం వ్యాప్నోతి యః క్షిప్రం శుష్కేన్ధనమివానలః। స ప్రసాదః సమస్తేషు రసేషు రచనాసు చ। శబ్దాస్తద్వ్యఞ్జకా అర్థబోధకాః శ్రుతిమాత్రత ఇతి దర్పణః తథా మహాన్తో బహవోఽర్థా రత్నాదిధనాని అన్యత్ర సుకవికృతకావ్యస్య ప్రాయేణ శ్లిష్టత్వాత్ అభిధేయా యత్ర స తథా తం అర్థోఽభిధేయరైవస్త్వవ్యవరః తథా ధ్వనిం తరఙ్గశబ్దం అన్యత్ర ధ్వన్యతే వాచ్యార్థాపేక్షయాధికచమత్కారిత్వేన వ్యజ్యత ఇతి ధ్వనిర్వ్యఙ్గ్యం తం భజతీతి స తథా తం భజో ద్విర్ఘశ్చేతి క్విప్ దీర్ఘశ్చ అష్టమశ్లోకే పయోరాశిముపాససాదేత్యత్ర సదధాతోః ప్రస్థానార్థకత్వాత్ అత్ర చ ప్రాప్త్యర్థకత్వాన్న పౌనరుక్త్యం ఉపమేయం శ్లేషానుప్రాణితా వృత్తమిదం ఔపచ్ఛన్ద

సికం వైతాళీయభేదః షడ్విషమేఽష్టౌ సమేకలాశ్చ తాశ్చ సమేస్యుర్నోనిరన్తరా ఇత్యుక్తలక్షణయుక్తత్వాత్ ఇత్యపరవక్త్రమ్యతశ్చైవ్రతాస్తేఽధికే గురౌ స్యాదౌపచ్ఛన్దసికం కవీన్ద్రహృద్యమితిలక్షణాత్. (౧౦)

మూ॥ స వారిపూరస్ఫుటదారణాయ కృతప్రతిజ్ఞం ప్రతిదర్శితాత్మా। తమర్చ
యద్వారిధిరూర్మిబాహు ప్రణున్నరత్నావళిరక్షితాక్షిః॥ ౧౧॥

స ఇతి స వారిధిః సముద్రః వారిపూరాణాం జలౌఘానాం యత్ స్ఫుటం దారణం బాణైః క్షోభణం తస్మై కృతా ప్రతిజ్ఞా అద్యాక్షోభ్యమిమం క్రుద్ధః క్షోభయిష్యామి సాగరమిత్యేవం రూపా యేన తాదృశం తం రామం ప్రతి దర్శిత ఆత్మా యేన తాదృశః సన్ ఊర్మిబాహుభ్యాం తరఙ్గవద్ఘూర్ణాభ్యాం బాహుభ్యాం మూర్తిమత్స్వభుజాభ్యాం ప్రణున్నయా ప్రక్షిప్తయా రత్నావళ్యా రక్షితే అక్షిణీ యస్య తాదృశం కృత్వా తమర్చయత్ పూజితవాన్ విభీషణాదివచసా సముద్రం శరణమభిగమ్య తీరేసుప్తస్య రామస్య యదా తిస్రో నిశా వ్యతీతాః న చ సముద్ర ఆయాతస్తదా బాణైః క్షోభణాయ కృతప్రతిజ్ఞం తథాకర్తుమారభమాణశ్చ తం సముద్రస్స భయమాగత్య పూజితవానిత్యర్థః పక్షే ప్రతిదర్శిత ఆత్మా జలమయం స్వరూపం యేన తాదృశ స్సవా వాశబ్ద శ్చార్థే స చ వారిధిః రిపూణాం శత్రూణాం ఉరసాం వక్షసాం స్ఫుటదారణాయ శత్రువినాశనాయేత్యర్థః కృతప్రతిజ్ఞం తం స్వతీరే ఉపస్థితం అర్జునం ఊర్మయ ఏవ బాహవస్తైః ప్రణున్నయా రత్నావళ్యా రక్షితావక్షిణీ యస్య తాదృశం కృత్వా అర్చయత్ దేవాంశభూతః సముద్రః అసురాంశభూతకౌరవసైన్యవినాశనరూప దేవకార్యకరణాయ కృతప్రతిజ్ఞం అర్జునం పూజయామాసేత్యర్థః యద్వా వాశబ్ద ఇవార్థే ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకః క్రియాన్వితశ్చ అర్చయదివేత్యర్థః భారతాదతిరిక్తోఽయమర్థః పక్షాన్తరానురోధాద్వర్ణితః ఇతి ధ్యేయం. (౧౧)

మూ॥ వేలాదరీదున్దుభివాదదక్షైస్తరఙ్గహస్తైః కృతమఙ్గళస్య।
ఉదన్వతోఽభ్యాగమనానుకూల్యాదమంస్తసక్రాన్తమివారిచక్రం॥౧౨॥

వేలేతి వేలాయాం తీరే యా దర్యః కన్దరాః దరీతు కన్దరో వాస్త్రీత్యమరః తా ఏవ దున్దుభయో వాద్యభేదాస్తాసాం వాదనే దక్షైః నిపుణైః తరఙ్గా ఏవ హస్తాః తైః కృతం మఙ్గళం యేన స తథా తస్య ప్రయాణే దున్దుభిధ్వనిశ్రవణస్య కార్యసిద్ధిసూచకత్వేన మాఙ్గళ్యత్వాదితి భావః ఉదన్వతస్సముద్రస్య అభ్యాగమనం అభిముఖ్యేనాగమనరూపం యత్ ఆనుకూల్యం కార్యసిద్ధిసూచకత్వేన ప్రియాచరణం తస్మాత్ స రామః పక్షేఽర్జునః అరిచక్రం రిపుసైన్యం క్రాన్తమివ ఆక్రాన్తమివ నిర్జితమివేత్యర్థః అమంస్త బుబుధే అత్ర పూర్వార్ధగతేన రూపకేణ ఉత్తరార్ధగతోత్ప్రేక్షాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. (౧౨)

మూ॥ దిశా నయా గచ్ఛ నిజేష్టసిద్ధయే హరిప్రభావార్పితసేతుబన్ధయా।
ఇతీవ తస్మై స్ఫుటమాహ సాగరః స్వనైర్గభీరైః ప్రతినాదయన్దిశః॥౧౩॥

దిశేతి హే రామ హరిర్వానరః విశ్వకర్మతనయో నలస్తస్య ప్రభావేణ అలౌకిక

సామర్థ్యేన అర్పితః మధుపరివిన్యస్తః సేతుబన్ధో యస్యాం సా తథా తయా అనయా ద
క్షిణయేత్యర్థః దిశా నిజేష్టసిద్ధయే రావణాదివినాశ సపూర్వకసీతా ప్రత్యుద్ధరణరూప
కార్యసాధనార్థం గచ్ఛ లఙ్కామితి శేషః ఇవోత్ప్రేక్షాయాం తస్య ప్రతినాదయన్ని
త్యనేనాన్వయః గభీరైః స్వరైః దిశః ప్రతినాదయన్నివ ప్రతిధ్వనియుక్తాః కుర్వన్నివ సా
గరః మూర్తిమాన్ సముద్ర ఇతి పూర్వోక్తం తస్మై రామాయ రామముద్దిశ్యేత్యర్థః యదభి
ప్రేత్య ధాత్వర్థ ఇతి సమ్ప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ స్ఫుటం సువ్యక్తం ఆహ ఉవాచ క్వచి
ద్భూతేపి వర్తమానప్రయోగః సాధుః సాగరపదేన త్వత్పూర్వపురుషసగరకృతోఽస్మి అత
స్త్వయామపరోధః సోఢవ్య ఏవేతి సూచితం॥ పక్షే హే అర్జున హరిః కృష్ణః తత్ప్రభావార్పిత
సేతుబన్ధయా అనయా పశ్చిమయా దిశా నిజేష్టసిద్ధయే హరిం స్వపక్షీకర్తుం గచ్ఛ ద్వార
కాం ప్రయాహి గభీరైః స్వరైః తరఙ్గధ్వనిభిః దిశః ప్రతినాదయన్ సాగరః తస్మై అర్జునాయ
ఇతీవ స్ఫుటం ఆహ అత్ర తరఙ్గధ్వనౌ తాదృశకథనస్య సమ్భావ్యమానత్వాదుత్ప్రేక్షా. (౧౩)

మూ॥ అసౌ నిసృష్టాశనితీవ్రవేగ హరిప్రభావోచ్ఛలితాన్ పురస్తాత్ ।
కృతాభిపాతాన్ జలధౌ దదర్శ విచిత్రధాతుచ్ఛురితాన్మహీధ్రాన్॥౧౪॥

అసావితి అసౌ రామః పురస్తాత్ ప్రథమం నిసృష్టాశనివత్ నిక్షిప్తవజ్రవత్ తీవ్రో
వేగో యేషాం తాదృశా యే హరయో వానరాః తేషాం ప్రభావేణ సామర్థ్యేన ఉచ్ఛలి
తాన్ ఉద్గతాన్ వానరైరుత్పాటితానిత్యర్థః అనన్తరఞ్చ జలధౌ సేతునిర్మాణాయ కృ
తః అభిపాతః పాతనం యేషాం తాన్ అత ఏవ సముద్రజలసంసర్గేణ విచిత్రైర్బహువిధైః
ధాతుభిర్గళద్భిర్గైరికాదిభి శ్ఛురితాన్ ఆక్తాన్ మహీధ్రాన్ పర్వతాన్ దదర్శ సముద్ర
వచనానన్తరమేవ పర్వతాదినా వానరైరారభ్యమాణం సేతుం దదర్శేత్యర్థః. పక్షే అసావ
ర్జునః పురస్తాదగ్రే నిసృష్టాశనివత్ యో హరేః కృష్ణస్య ప్రభావోనుభావస్తేన ఉచ్ఛ
లితాన్ ద్వారకాసేతుసమ్పాదనాయ స్వయమాగతాన్ తథా జలధౌ కృతాభిపాతాన్
పతిత్వా స్థితాన్ తథా విచిత్రధాతుభి శ్ఛురితాన్ మహీధ్రాన్ పర్వతాన్ దదర్శ నిసృ
ష్టాశనా అశని నిక్షేపే తీవ్రోవేగో యస్య తాదృశో హరిరిన్ద్రస్తస్య ప్రభావాత్ ఉచ్ఛ
లితాన్ పక్షచ్ఛేదభయేన పలాయితాన్ తథా జలధౌ కృతాభిపాతాన్ నిమజ్య స్థితాన్
మహీధ్రాన్ పర్వతాన్ దదర్శేతి వా మహీధ్రాన్ రాజ్ఞ ఇతి కేచిత్ తన్న యుక్తం మహీ
ధ్రశబ్దస్య రాజని కేనాప్యప్రయుక్తత్వాత్ అన్త్యవిశేషణద్వయాసఙ్గతేశ్చ. (౧౪)

మూ॥ స విశ్వకర్మోద్భవశిల్పసిద్ధం సుదూరసీమన్తితవారిపూరం।
మణిప్రభాభాసురసౌధవీథ్యా వ్యజ్వాయితాఖణ్డలచాపకల్పం॥౧౫॥

స ఇతి స హరివంశకేతుః హరేః సూర్యస్య వంశే గోత్రే కేతురివ సూర్యవంశశ్రేష్ఠ
ఇత్యర్థః పక్షే హరిర్వానరో హనుమాన్ తద్యుక్తో వంశకేతుః వంశధ్వజో యస్య సోఽ

ర్జునః హరివంశస్యఇన్ద్రవంశస్యచన్ద్రవంశస్యవా కేతురివేతివా యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిషు ఇత్యమరః సేతుం దదర్శేతిఉత్తరశ్లోకేనాన్వయః కిమ్భూతం విశ్వకర్మాదేవతష్టా తస్మాదుద్భవోజన్మయస్య సవిశ్వకర్మోద్భవోనళ స్తస్యశిల్పేన సిద్ధంనిష్పన్నం పక్షే విశ్వకర్మణఉద్భవోయస్య తాదృశం శిల్పంతేనసిద్ధం ద్వారకాప్రవేశసేతో ర్విశ్వకర్మణాకృతత్వాదితిభావః తథా సుదూరంఅతిదూరపర్యన్తం సీమన్తితఃసీమన్తవద్విభాజితో వారిపూరోయేన తం తథా మణీనాంపర్వతస్థరత్నానాం తరఙ్గానీతసంలగ్నసముద్రరత్నానాంవా ప్రభాభిర్భాసురందీప్రం అతఏవఅభ్రవిధ్యాంఆకాశమార్గే ఋజుఃసరళః ఆయతోదీర్ఘో యఆఖణ్డలచాపఇన్ద్రధనుః రోహితమిత్యర్థః తదేవఋజురోహితమిత్యమరః తత్కల్పంతస్మాదీషదూనం తత్సదృశమిత్యర్థః అతఏవోపమా తత్కల్పసంప్రతిచమణిప్రభాభాసురత్వస్యవిశేషణగత్యాహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం తస్మాదనయోరఙ్గాఙ్గిత్వేనసఙ్కరః. (౧౫)

మూ॥ హరిప్రభావోపచితక్షమాభృ న్నివేశనైశ్చాయతతాంప్రపన్నం।
మహీమహామ్భోరుహనాళకల్పం దదర్శసేతుంహరివంశకేతుః॥౧౬॥

హరీతి పునఃకిమ్భూతం హరీణాంవానరాణాం పక్షే హరేఃశ్రీకృష్ణస్య ప్రభావేణసామర్థ్యేన పక్షే అనుభావేన ఉపచితాఃప్రథమంతీరే ఆనీయఉపచయంరాశిత్వంగమితాః అన్తర్భావిణ్యర్థత్వాదయమర్థః యేక్ష్మాభృతఃపర్వతాః తేషాంనివేశనైరారోపణైశ్చ ఆయతతాంఆయామం అయనతామితిపాఠేఅయనతాంవర్త్మత్వం ప్రపన్నంప్రాప్తం తథా మహీపృథివీమహామ్భోరుహ మివబృహత్పద్మమివమహీ మహామ్భోరుహం పురుషవ్యాఘ్రవదుపమితిసమాసః తస్య నాళకల్పంవృన్తసదృశం. జమ్బూద్వీపభూమేః పద్మాకారతయాపురాణేషువర్ణితత్వాత్ తన్నాళదణ్డస్యచావశ్యమపేక్షితత్వాత్ అయం సేతుస్తన్నాళమివేత్యుపమా యుక్తకం. (౧౬)

మూ॥ సద్వారకాన్తాంనగరీంగరిష్ఠాం సంప్రస్థితస్తేనపథానృవీరః।
దదర్శధీరోహరివాహినీభి ర్నిరన్తరాళానికకుమ్ముఖాని॥ ౧౭॥

సఇతి సనృవీరోమనుష్యేషుశూరః ధీరోధైర్యవాన్ రామః తేననళకృతేనసేతుమయేన పథా ద్వారైశ్చతుర్భిఃసింహద్వారైః కాన్తాంమనోజ్ఞాంతథాగరిష్ఠాంఅతిగుర్వీం నగరీంలఙ్కాం సంప్రస్థితఃసన్ హరివాహినీభిఃవానరసేనాభిః నిరన్తరాళానినిరవకాశీకృతాని వ్యాప్తానీత్యర్థః కకుమ్ముఖానిదిఙ్ముఖాని దదర్శ దిశస్తుకకుభఃకాష్ఠాఇత్యమరః పక్షే సనృవీరోనరనామావీరోఽర్జునః తస్యనరావతారత్వాదితిభావః తేన పథా గరిష్ఠాంసమృద్ధాం తాంప్రసిద్ధాం ద్వారకాం నగరీంసంప్రస్థితస్సన్ హరేఃకృష్ణస్య వాహినీభిఃసేనాభిః అశ్వసేనాభిరితికేచిత్ నిరన్తరాళాని కకుమ్ముఖాని దదర్శ. (౧౭)

మూ॥ పశ్యన్మనోజ్ఞాన్కటకప్రదేశా న్స్వలఙ్ఘ్యపన్థానమలఙ్ఘ్యతేజాః।
విరోధినాధిష్ఠితపూర్వభాగం సతంధరిత్రీధరమాససాద॥ ౧౮॥

పశ్యన్నితి అలఙ్ఘ్యంఅనభిభవనీయం తేజోయస్య తాదృశః సరామః పన్థానం సేతుమయంమార్గం విలంఘ్యఅతిక్రమ్య మనోజ్ఞాన్ కటకప్రదేశాన్ పశ్యన్ సన్ తంప్రసిద్ధం ధరిత్రీధరంసువేలనామానం లఙ్కాపర్వతం ఆససాదప్రాప కిమ్భూతం విరోధినారావణేన అధిష్ఠితఃపూర్వభాగోయస్య సతథా తం సువేలస్యపూర్వభాగే లఙ్కాయానివేశాదితిభావః. పక్షే సోఽర్జునః కటకప్రదేశాన్కృష్ణ సేనానివేశాన్ పశ్యన్ సన్ విరోధినాదుర్యోధనేన పూర్వమాగతేనేతి శేషః అధిష్ఠితఃపూర్వభాగఃశిరోనిధానప్రదేశోయస్య తాదృశం తం ధరిత్రీధరంకూర్మమూర్త్యాధృతధరిత్రీకం కృష్ణం ఆససాద ధరిత్రీధరం అనన్తావతారంబలదేవం ఆససాద శిష్యత్వాత్ ప్రథమం బలదేవంప్రాపేతికేచిత్. (౧౮)

మూ॥ విచారమూఢస్యబలానుకూల్యం ద్విషోఽపికుర్వన్ జగతీధరోఽసౌ
అముష్యపాదాన్తజుష స్తదానీం నివ్యాజమాత్మార్చనమాచచార॥౧౯॥

విచారేతి అసౌజగతీధరోభూధరఃసువేలో విచారమూఢస్యవివేకశూన్యస్య రామవిరుద్ధాచరణాదితిభావః ద్విషోరావణస్య బలానాం సైన్యానాం ఆనుకూల్యంఫలజలస్థలాదిదానేనోపకారం కుర్వన్నపి పాదాన్తజుషఃప్రత్యన్తపర్వతప్రాన్తాశ్రయిణః పాదాఃప్రత్యన్తపర్వతా ఇత్యమరః అముష్యరామస్య తదానీం నివ్యాజంనిష్కపటంయథాతథా ఆత్మార్చనంవాసార్థమాత్మప్రదానేనపూజనం ఆచచారచకార అన్యోఽపి సుజనః శత్రుపక్షీయోఽపిసమీపముపస్థితస్య భద్రజనస్యాత్మార్పణేనాపిఆనుకూల్యమాచరతి పక్షే అసౌజగతీధరః విచారమూఢస్యపాదాన్తప్రదేశముపహాయకృష్ణస్యశిరఃప్రదేశాశ్రయణాన్మూర్ఖస్య ద్విషోపినిరన్తరంద్విషతోదుర్యోధనస్యాపి బలానుకూల్యంస్వీయగోపసైన్యప్రదానేనోపకారం కుర్వన్ సన్ పాదాన్తజుషశ్చరణప్రాన్తదేశాశ్రయిణః అముష్యార్జునస్య తదానీం నివ్యాజంయథాతథా ఆత్మార్చనంఆత్మప్రదానేనపూజనం ఆచచార ఆత్మార్పణమేవక్వచిత్పాఠః తత్ర ఉభయత్రాప్యర్థఃసుగమః సాహాయ్యప్రార్థనయాదుర్యోధనార్జునావ్యాపవ్యాగతౌదృష్ట్వా ఏకత్రేయమతియుధ్యన్తీమదీయాక్షౌహిణీ అపరత్రాయుధ్యన్నహమేక స్తద్యథేచ్ఛంయువాభ్యాంప్రియతామితికృష్ణేనోక్తే దుర్యోధనేనాక్షౌహిణీవృతా అర్జునేనతుఅయుధ్యన్నపికృష్ణఇతిభారతీకథా. (౧౯)

మూ॥ బలోపలమ్భాదవలేపభాజా దైవాద్విపక్షేణపురోనిరస్తః
విభీషణోవిద్విషతామసాధ్యః ప్రీత్యాన్వయాసీత్పురుషోత్తమస్తం॥౨౦॥

బలేతి బలస్యతపఃప్రభావజనితసామర్థ్యస్య ఉపలమ్భాత్ ప్రాప్తేర్హేతోః అవలేపభాజాగర్వితేన విపక్షేణరామశత్రుణారావణేన దైవాత్ రామస్యైవభాగధేయాత్

విపక్షభేదస్యవిజిగీషోర్భాగ్యజన్యత్వాదితిభావః పురస్సభ్యానామగ్రే నిరస్తః ప్రదీయ తాం దాశరథాయమైథిలీత్యాదివదతా పాదేనతాడితస్సన్నిత్యర్థః విభీషణోరావణభ్రాతా తంరామం ప్రీత్యా అన్వయాసీత్ అనుగతోబభూవ పాదతాడనావమానేనరామపక్షోబభూవేత్యర్థః కిమ్భూతః విద్విషతాంశత్రూణాం అసాధ్యఃఅజేయః అహార్యఇతిపాఠేఅభేదనీయః తథా పురుషేషూత్తమఃశ్రేష్ఠః అధార్మికంవిహాయధార్మికపక్షావలమ్బనాత్ తస్యపురుషోత్తమత్వమితిభావః పక్షే దైవాత్ అర్జునస్యైవభాగ్యాత్ పురఃప్రథమం బలస్యకృష్ణదత్తసైన్యస్య ఉపలమ్భాత్ లాభాత్ అవలేపభాజాఅతిచతురోస్మీయే నాయుధ్యన్తమేకంకృష్ణంవిహాయరణశౌణ్డేయమక్షౌహిణీవృతేతిగర్వంభజతా విపక్షేణ దుర్యోధనేన నిరస్తఃపరిత్యక్తస్సన్ పురుషోత్తమః తమర్జునం ప్రీత్యాస్నేహేన అన్వయాసీత్ కిమ్భూతః విద్విషతాంవిభీషణఃఅయుధ్యన్నపి కేవలంసారథ్యావలమ్బనేనభయఙ్కరః తథా అసాధ్యఃఅత్రకాకాక్షిన్యాయాద్విద్విషతామిత్యుభయత్రాన్వేతి. (౨౦)

మనుష్యమూర్తేఃపరమస్యపుంస సౌహార్దమాసాద్య సదైవయోగాత్ ।
పౌలస్త్యసమ్పత్తిమపిస్వకీయభ్రూభఙ్గలీలాసులభామమంస్త॥ ౨౧॥

మనుష్యేతి సవిభీషణః దైవయోగాత్ శుభాదృష్టసమ్బన్ధాత్ మనుష్యమూర్తేర్మనుష్యరూపధారిణః వస్తుతఃపరమస్యపుంసఃపరమాత్మనఃశ్రీరామస్య సౌహార్దంమైత్రీం సౌహార్దకృతరాక్షసాధిపత్యాభిషేకమిత్యర్థః ఆసాద్యప్రాప్య అపిర్నిశ్చయే పౌలస్త్యస్యరావణస్య సమ్పత్తిమాధిపత్యం స్వకీయభ్రూభఙ్గస్యలీలయావిలాసేన సులభాంసుప్రాపాంఅనాయాసలభ్యామిత్యర్థః అమంస్తమేనే॥ పక్షే సోఽర్జునః దైవయోగాత్ మనుష్యమూర్తేః పరమస్యపుంసఃకృష్ణస్య సౌహార్దంసౌహార్దేనాఙ్గీకృతసారథ్యరూపసాహాయ్యమిత్యర్థః ఆసాద్య పౌలస్త్యసమ్పత్తిమపికుబేరస్యైశ్వర్యమపి స్వకీయభ్రూభఙ్గలీలాసులభాం అమంస్త కేఇమేదుర్యోధనాదయఃకీటాఃకుబేరమపి అనాయాసేనజిత్వాతస్యసమ్పత్తిమ్. లబ్ధుంశక్నోమీతిసమ్భావయామాసేత్యర్థః పౌలస్త్యస్తుకుబేరేస్యాద్దశగ్రీవేపిపుంస్యయమితిమేదినీ. (౨౧)

మూ॥ ససైన్యసుగ్రీవసమగ్రయాన ప్రభావసమ్పన్నరనాథజన్మా ।
సభూమిభర్తుఃకటకమ్మనస్వీ జవాదుపప్లావ్యముపేత్యతస్థౌ॥ ౨౨॥

ససైన్యేతి ససైన్యఃవానరసైన్యైస్సహవర్తమానో యస్సుగ్రీవోవానరరాజస్తస్య యత్ సమగ్రంసమ్పూర్ణం ఉద్భటమిత్యర్థః యానంయాత్రా తేనప్రభావసమ్పత్ ప్రతాపాతిశయోయస్యసః తథా మనస్వీమానీ ప్రశస్తమనస్కోవా సనరనాథజన్మా రాజతనయోరామః ఉపప్లవ్యంఉపద్రవణీయం సేనానివాసాదితిభావః భూమిభర్తుః సువేలపర్వతస్య కటకంనితమ్బం జవాద్వేగాదుపేత్య తస్థౌ సువేలనితమ్బంగత్వాతత్ర శిబిరంసంస్థాప్యయుద్ధాశయాతస్థావిత్యర్థః. పక్షే ససైన్యంరథరక్షకసైన్యసహితం సు

గ్రీవాః కృష్ణస్యాశ్వాః సుగ్రీవో వాసుదేవస్య హయే శాఖామృగే స్వరే ఇతి మేదినీ తైస్సమ
గ్రం సంయుక్తశ్చ యత్ యానం కృష్ణస్య రథ స్తేన ప్రభావసమృత్ యస్య సః కృష్ణసహితః
కృష్ణరథమారుహ్యాధికతర ప్రభావశాలీత్యర్థః తథా మనస్వీ స నరనాథజన్మా అర్జునః
ఉపప్లవ్యం ప్లజ్గత్యర్థః పద్యతే గన్తవ్యమిత్యర్థః భూమిభర్తుర్యుధిష్ఠిరస్య కటకం శిబిరం
జవాత్ కృష్ణలాభహర్షేణాతివేగా దుపేత్య తస్థౌ. (౨౨)

మూ॥ తదాశుకో ఽపి ప్రతిపక్షవాచా వచోహరః ప్రాప్య సుయన్త్రితాత్మా।
తమున్నతాంసం జయశబ్దపాత్రం శ్రియం దధానం నృపతిం నిదధ్యౌ॥౨౩॥

తదేతి తదా తస్మిన్ కాలే శుకోఽపి శుకనామా రాక్షసోఽపి అపినా సారణస్య ప
రిగ్రహః సబలే సాగరం తీర్ణే రామే దశరథాత్మజే। అమాత్యౌ రావణశ్శ్రీమాన్ అబ్రవీచ్ఛుక
సారణావిత్యుపక్రమ్య తత్రేతి ప్రతిపత్యాథ జగ్మతుర్యత్ర తద్బలమితి లఙ్కాకాణ్డాత్
ప్రతిపక్షవాచా కియన్తి రామసైన్యాని దృష్ట్వా గన్తవ్యమితి రావణస్య వాక్యేన వచోహరో
దూతస్సన్ తథా సుయన్త్రితః సుగోపితః ఆత్మా శరీరం యేన సః వానరరూపప్రతిచ్ఛన్న
శరీర ఇత్యర్థః యద్వా వానరరూపేణ పరిభ్రమన్ విభీషణేన జ్ఞాత్వా సంయతశరీర ఇత్య
ర్థః ఈదృశశ్చ సన్ ప్రాప్యాగత్య రామశిబిరమితి శేషః తం ఉన్నతాంసం వృషస్క
న్ధం తథా శ్రియం వీరత్వశోభాం దధానం అతఏవ జయశబ్దస్య పాత్రం ఆధారం నృపతిం
రామం సుగ్రీవం వా నిదధ్యౌ దదర్శ. పక్షే సఞ్జయశబ్దస్య పాత్రం వాచ్యః సఞ్జయనా
మేత్యర్థః తథా సుయన్త్రితాత్మా అవహితబుద్ధిః కోఽపి వచోహరో దూతః తదా ప్రతి
పక్షవాచా ధృతరాష్ట్రస్య వచసా ఆశు శీఘ్రం ప్రాప్య ఉన్నతాముజ్వలన్తీం శ్రియం ద
ధానన్తం నృపతిం యుధిష్ఠిరం నిదధ్యౌ. (౨౩)

మూ॥ తదాజ్ఞయా సౌగతభీతిరేనం హరిప్రణేతారమిదం జగాద।
ప్రజ్ఞేక్షణస్త్వామిదమాహ రాజా ముఖేన మే గూఢధురి స్థితస్య॥౨౪॥

తదేతి తస్య రామస్యాజ్ఞయా దూతోఽయం మావధ్యతామిత్యనుమత్యా గతభీతి
ర్నిర్భయో ఽసౌ శుకః ఏనం హరీణాం వానరాణాం ప్రణేతారం నాయకం సుగ్రీవం ఇదం
వక్ష్యమాణం జగాద కిన్తదిత్యాహ ప్రజ్ఞా బుద్ధిరీక్షణం జ్ఞానసాధనం యస్య సః బుద్ధిపూర్వ
కం కార్యాకార్యవిచారీ న తు యథాదృష్టానుసారీ ఇత్యర్థః మూర్ఖ రాజా రావణః దూతా
నాం ధురి భారే స్థితస్య తే చానిత్యా ఇతి సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ ఋగాదేరత్ సర్వ
త్రేతి నాత్ సమాసాన్తః మే మమ ముఖేన త్వామిదం వక్ష్యమాణం ఆహ పక్షే తస్య యు
ధిష్ఠిరస్యాజ్ఞయా అహో సఞ్జయాగమ్యతామత్రోప విశ్యతామిత్యనుమత్యా గతభీతి
రసౌ సఞ్జయః హరిః కృష్ణః ప్రణేతా నాథో యస్య స తథా తం ఏనం యుధిష్ఠిరం ఇదం జ
గాద కిం తదిత్యాహ హే యుధిష్ఠిర ప్రజ్ఞైవ ఈక్షణం చక్షుర్యస్య సః అన్ధ ఇత్యర్థః
రాజా ధృతరాష్ట్రః మమ ముఖేన త్వామిదమాహ శేషం తుల్యం. (౨౪)

మూ॥ త్వయాహిమత్ప్రీతిపరాయణత్వా దఙ్గీకృతా సాధుజనప్రవృత్తిః
అతస్స్వయోగ్యేపథివర్తితవ్యం నతేసువేలాక్రమణేనసిద్ధిః ॥ ౨౭ ॥

ఇదంపదప్రతిపాద్య మాహ త్వయేతి హేసుగ్రీవ హినిశ్చితం త్వయాపరైరతివిప రివర్తితైఇతిపరాయణః ప్రతికూలః మమరావణస్య ప్రీతేఃపరాయణోమత్ప్రీతిపరాయణస్తస్యభావస్తత్త్వం తస్మాత్ హేతోః అసాధుజనస్యమూర్ఖలోకస్య వప్రవృత్తి రఙ్గీకృతాకర్తుమారబ్ధా విజితసమరాసురత్రిభువనస్య మమాప్రీతికరంతస్మైతద్యుద్ధోద్యోగరూపకార్యం మూర్ఖత్వంవ్యఞ్జయతీత్యర్థః అతోహేతో స్స్వయోగ్యేవానరజాత్యుచితే పథివనఫలభక్షణపూర్వకావిరోధావస్థానరూపేమార్గే వర్తితవ్యంస్థాతవ్యం నతు వీరకార్యేయుద్ధాదావితిభావః నను సువేలపర్వతమపిససైన్యేనమయాక్రాన్తం తవ పరాజయస్తునాతిదూరేతిష్ఠతీత్యత్రాహ సువేలస్యతదాఖ్యలఙ్కాపర్వతస్య ఆక్రమణేన తేతవ నసిద్ధిర్నసీతాప్రత్యాహరణరూపకార్యలాభః రాక్షసవీరాణామజేయత్వాదితిభావఃపక్షే హేయుధిష్ఠిర త్వయా మమధృతరాష్ట్రస్య యాప్రీతి స్తత్పరాయణత్వాత్ తదధీనత్వాత్ మత్ప్రీతి మేవానురుధ్యేత్యర్థః సాధుజనప్రవృత్తిఃసజ్జనాచరణం రాజ్యంవిహాయవనేవాసఇత్యర్థః అఙ్గీకృతా అతః మత్ప్రీత్యనురోధేన ప్రథమదర్శితసాధుత్వాద్ధేతోః స్వయోగ్యసాధోస్స్వస్యఉచితె పథిసన్మార్గేఇత్యర్థః వర్తితవ్యం సువేలాయాఃసన్మర్యాదాయాఆక్రమణేనోల్లఙ్ఘనేన తేతవ నసిద్ధిర్నేష్టలాభః ధనజనక్షయాదిదోషబహుళేవిగ్రహే మామనఃకాఙ్క్షీరితిభావః. (౨౭)

మూ॥ ఆత్మోచితంప్రోహ్యవనాన్తవాసం యుద్ధాయమాచాపలమత్యకార్షీః
అనాత్మనీనేపథివర్తమానాత్ పుంసోహిలోకాభృశముద్విజన్తే॥ ౨౮ ॥

ఆత్మోచితమితి హేసుగ్రీవ ఆత్మోచితంస్వయోగ్యం వనాన్తవాసంవనసీమాస్వవస్థానం ప్రోహ్యత్యక్త్వా యుద్ధాయయుద్ధంకర్తుం రణశూరైఃరాక్షసైః సహేతి శేషః అతిశయేన చాపలంచపలతాం మాకార్షీ మూర్ఖమరు వానరాణాంవనవాసమాత్రాధికారాత్ యుద్ధచాపలంవిహాయవనఏవస్థీయతామిత్యర్థః నను సత్యంవనవిహారిణోవానరావయంయుద్ధానుష్ఠానేఽస్మాకంకాహానిరిత్యత్రాహ హియతః అనాత్మనీనేఆత్మనోఽహితే పథి స్వానధికృతకార్యఇత్యర్థః వర్తమానాత్ పుంసఃపురుషాత్ లోకాభృశముద్విజన్తే ఉద్వేగంగచ్ఛన్తి స్వానధికృతకర్మాధికారే పురుషస్యసిద్ధిలాభఃసుదూరపరాహతఃకేవలంలోకోద్వేగఃఫలమిత్యర్థః. పక్షే హేయుధిష్ఠిర ఆత్మోచితంధార్మికస్యస్వస్యఉచితంవనాన్తవాసం ప్రోహ్య యుద్ధాయ చాపలం మాత్యకార్షీః చిరకాలంవనఏవస్థీయతాం ధార్మికస్యతవ జనక్షయకరంయుద్ధానుష్ఠానమనుచితమిత్యర్థః తథాత్వేదోషమాహ అనాత్మనీనేఇతి అత్రోత్తరార్ధేన హేతునా కార్యస్యపూర్వార్థార్థస్యసమర్థనాత్ కార్యకారణభావేనార్థాన్తరన్యాసః. (౨౮)

యథార్థమేతత్కురురాజవాక్యం విచార్యమా లాఘవసంశ్రయీ భూః।
హితోపదేశేషు పరాఙ్ముఖానా మదూరసంస్థా విపదో హి పుంసాం॥ ౨౭॥

యథార్థేతి హే సుగ్రీవ ఏతత్పూర్వోక్తం యథార్థం సత్యం రాజ్ఞో రావణస్య వాక్యం విచార్య స్వమనసి వివేచ్య కురు పాలయ లాఘవసంశ్రయీ చాపలాశ్రయో మా భూః సర్వథా సాహసాన్నివర్తస్వేత్యర్థః అకరణే దోషమాహ హియతః హితోపదేశేషు హితవాదిజనస్యాదేశేషు హితాః హితజనకా యే ఉపదేశాస్తేషు వా పరాఙ్ముఖానాం తాననఙ్గీకుర్వతాం పుంసాం విపదః అదూరసంస్థా నికటవర్తిన్యః ఝటితి త్వేవ రాక్షసైర్విగృహ్ణన్ససైన్యో మరిష్యసీతి భావః. పక్షే ఏతత్ యదుక్తం యథార్థం కురురాజస్య ధృతరాష్ట్రస్య వాక్యం విచార్య లాఘవసంశ్రయీ మా భూః శేషం తుల్యం పూర్వోక్త ఏవాలఙ్కారః. (౨౭)

మూ॥ ఏవం విపక్షదూతేన వ్యాహృతా వాక్యసన్తతిః।
ప్రతిజఘ్నే సరస్వత్యా హరిరాజముఖోత్థయా॥ ౨౮॥

ఏవమితి విపక్షస్య రావణస్య దూతేన శుకేన వ్యాహృతా ఉక్తా ఏవముక్తప్రకారా వాక్యసన్తతిర్వచనజాతం హరీణాం వానరాణాం రాజా హరిరాజః సుగ్రీవస్తస్య ముఖాదుత్థయా ఉత్థితయా సరస్వత్యా వక్ష్యమాణయా వాణ్యా ప్రతిజఘ్నే ప్రతిహతా నివారితేత్యర్థః యద్యపి రామాయణాదౌ శుకసుగ్రీవయోరేవముక్తిప్రత్యుక్తివర్ణనం న దృశ్యతే తథాపి సఙ్గతత్వాత్ శ్లేషానురోధాచ్చ తద్వర్ణనం న దూషణమావహతీతి ధ్యేయం పక్షే విపక్షస్య ధృతరాష్ట్రస్య దూతేన సఞ్జయేన ఏవం వ్యాహృతా వాక్యసన్తతిః హరిః కృష్ణః రాజా యుధిష్ఠిరశ్చ తయోర్ముఖాభ్యాం ఉత్థయా సరస్వత్యా ప్రతిజఘ్నే. (౨౮)

మూ॥ అహో మహానైపుణమస్య భూభృతో నివృత్తయే నోదయితుం చిరాయ నః। భవన్తి సువ్యక్తమనాత్మవేదినః పరోపదేశేషు విశేషపణ్డితాః॥ ౨౯॥

అహో ఇతి అహో ఇత్యాక్షేపే అస్య భూభృతో రావణస్య నోఽస్మాకం చిరాయ నివృత్తయే యుద్ధాత్ప్రతినివర్తనాయ నోదయితుం ప్రేరయితుం మహత్ సాతిశయం నైపుణం కౌశలం యతః అనాత్మవేదినః ఆత్మహితాహితానభిజ్ఞాః జనాః పరేషాముపదేశేషు సువ్యక్తం స్ఫుటం యథా తథా విశేషేణ పణ్డితాః విజ్ఞాః భవన్తి ఆత్మహితం న జానన్తి పరేషాం హితవదహితముపదిశన్తి ఏతన్మూర్ఖస్య లక్షణమిత్యర్థః పక్షే నోఽస్మాకం చిరాయ నివృత్తయే నివృత్తిగుణాశ్రయణాయ ఆత్మోచితం ప్రోఝ్య వనాన్తవాసమితి శ్లోకేన చిరకాలం వనవాసాయేత్యర్థః నోదయితుం అస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య అహో మహానైపుణం శేషం సమానం అత్ర ఉత్తరార్ధే నసామాన్యేన విశేషస్య పూర్వార్థస్య సమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసః. (౨౯)

మూ॥ సచేద్ధి రాజా ప్రతిదానపూర్వం శాన్తింన వాఞ్ఛత్యుచితాం కులస్య
దశాననస్యాపిదశాననస్యాద ముష్యదీనాహతబన్ధుసూనోః॥ ౩౦॥

సఇతి సరాజారావణః చేద్యది ప్రతిదానపూర్వంసీతాప్రత్యర్పణపూర్వకం కుల స్యరాక్షసవంశస్య ఉచితాంకర్తుం యోగ్యాంశాన్తిం హినిశ్చితంనవాఞ్ఛతినేచ్ఛతి త దాదశాననస్యాపిదశానన త్వేనాతిపరాక్రమశాలినోఽపీత్యర్థః అముష్య దీనాదశాదుఃఖ బహులా అవస్థానస్యాత్ నభవేదితిన అపితుభవేదేవేత్యర్థః కిమ్భూతస్య యతః హతాః ఆశంసాయాంభూతసామాన్యవిహితాశ్చేతిభవిష్యతిక్తః అస్మాభిర్ఘానిష్యమాణా ఇత్య ర్థః బన్ధవోమిత్రాణి సూనవఃపుత్రాశ్చయస్యస తథాతస్యహతబన్ధుసూనోఃజనస్య దీనా దశా అముష్యననస్యాదితివా సీతాంనప్రతిదాస్యతిచేత్ సబన్ధుపుత్రోమరిష్యతీత్యర్థః పక్షే సరాజాధృతరాష్ట్రః ప్రతిదానపూర్వం ద్యూతచ్ఛలేన గృహీతస్యరాజస్య పునః ప్రత్యర్పణపూర్వకం కులస్యకౌరవవంశస్య ఉచితాంశాన్తిం నవాఞ్ఛతిచేత్త దాహతబ న్ధుసూనోర్దశాననస్యరావణస్య దీనాదశా అముష్యాపిధృతరాష్ట్రస్యాపి ననస్యాద పి తుస్యాదేవయథాదశాననఃసీతా మప్రదాయహతబన్ధుసూనుర్దీనాం దశాంప్రాప్తవానయ మపి రాజ్యమప్రదాయతథాప్రాప్స్యతీత్యర్థః అత్రాపేర్వ్యవహితయోజనం శ్లిష్టకావ్య త్వాన్నదోషాయేతిబోధ్యం. (౩౦)

మూ॥ శుభాశుభేకర్మణిసన్నివిష్టం ధర్మోయథాపశ్యతిలోకమేకః।
తథాజనశ్చేదఖిలోఽపిధర్మం జగత్యధర్మస్యకుతోవకాశః॥ ౩౧॥

శుభేతి శుభాశుభేతిశుభేఽశుభేవాకర్మణి సన్నివిష్టంవ్యాపృతం లోకం ఏకోధ ర్మో యథాపశ్యతి ధర్మశ్చజానాతినరస్యవృత్తమితిస్మరణాత్ తథాఅఖిలోపిసర్వోఽ పి జనశ్చేత్ ధర్మంపశ్యతి తదా జగతి అధర్మస్య అవకాశఃఅవసరః కుతః సర్వద్రష్టా ఏకోధర్మోఽస్తి ఇత్యజానన్నేవజనోఽధర్మే ప్రవర్తతఇత్యర్థః ఏతేనాధార్మికస్తేరాజా యతః ఈదృశమధర్మం కర్తుముద్యతఇతివిశేషస్యప్రస్తుతస్యవాచ్యేనాప్రస్తుతేనసామా న్యేన బోధనాదప్రస్తుతప్రశంసా ఉభయత్రసమానం. (౩౧)

మూ॥ సఏవతావత్ప్రసమీక్ష్యధర్మం సమాచరత్వాత్మహితంవిధేయం।
నయావదారోహతిహన్తమౌర్వీ భీమానుజస్యేష్వసనంఖరారేః॥ ౩౨॥

ఉపసంహరన్నాహ సఏవేతి సఃరావణః ధర్మంప్రసమీక్ష్యసదసత్కర్మఫలప్రద ఏకోధర్మోస్తీత్యుద్దిశ్య విధేయంఅవశ్యకరణీయం ఆత్మహితంసీతాప్రత్యర్పణరూపం తా వదేవసమాచరతుకరోతు హన్తేతిహర్షేవాక్యాలఙ్కారేవా భీమోభయఙ్కరో నుజో లక్ష్మణోయస్యసతథాతస్య ఖరారేఃఖరరాక్షసశత్రోరామస్య మౌర్వీజ్యా ఇష్వసో ఽస్యన్తేక్షిప్యన్తేఽనేనేతిఇష్వసనంధనుర్యావన్నారోహతి తతఃపరం తస్యప్రాణాః సం

శయంగమిష్యన్తీతిభావః పక్షే సధృతరాష్ట్రైః అస్త్రహితం రాజ్యప్రత్యర్పణరూపం ఖ
రాణాంతీక్ష్ణకర్మణాం ఖలానామిత్యర్థః । అరేః భీమస్య వృకోదరస్య అనుజః కనిష్ఠో భీ
మానుజస్తస్యార్జునస్య శేషం తుల్యం. (32)

మూ॥ ససౌష్ఠవవ్యఞ్జితశౌర్యమార్గః ప్రత్యాహతో వానరవర్యవాక్యైః।
సద్యః పురీం ప్రాప్య జనేశ్వరే తద్వచోవిషం సర్ప ఇవోత్ససర్జ ॥33॥

స ఇతి సశుకః సౌష్ఠవేన సుష్ఠుతయా వ్యఞ్జితో వ్యక్తీకృతః శౌర్యమార్గో వీర్యప
ద్ధతిర్యైస్తాని తథా తైర్వానరవర్యస్య కపిశ్రేష్ఠస్య సుగ్రీవస్య వాక్యైః ప్రత్యాహతో ని
రాకృతస్సన్ సద్యస్తత్క్షణమేవ నతు విలమ్బ్య పురీం లఙ్కాం ప్రాప్య జనేశ్వరే రాక్ష
సేశ్వరే తత్ సుగ్రీవసమ్బన్ధి వచో వ్యథకత్వాద్విషమివ వచోవిషం పురుషవ్యాఘ్రవదు
పమితిసమాసః సర్ప ఇవేతి లిఙ్గాత్ సర్ప ఇవ ఉత్ససర్జ ఉజ్జగార ఉవాచేత్యర్థః సర్పోఽపి సౌ
ష్ఠవవ్యఞ్జితో గరుడాదీనాం శౌర్యమార్గో యైస్తాదృశైః నరవర్యస్య నరేన్ద్రస్య విష
వైద్యస్యేత్యర్థః వాక్యైః ప్రత్యాహత ఇవ విషముద్గిరతి నరేన్ద్రస్తు మహీపాలే విషవైద్యే
పి పుంస్యయమితి మేదినీ పక్షే సః సఞ్జయః వాశబ్ద ఇవార్థే నరవర్యయోః కృష్ణయుధిష్ఠి
రయోః వాక్యైః ప్రత్యాహతో వా । తాడిత ఇవ పురీం హస్తినాం ప్రాప్య జనేశ్వరే ధృ
తరాష్ట్రే తద్వచోవిషం ఉత్ససర్జ శేషం తుల్యం ఉపమేయం. (33)

మూ॥ ఆగామిసఙ్గ్రామవిపన్నివృత్త్యా వుపాయచిన్తాకులచిత్తవృత్తేః।
క్షత్త్రాభియుక్తస్య విమోహభాజః ప్రజాగరోఽభూద్రజనీషు రాజ్ఞః॥ 34॥

తతః కింవృత్తమిత్యాహ ఆగామీతి ఆగామీ ఆగమిష్యన్ యః సఙ్గ్రామో యు
ద్ధం స ఏవ ఘనజనక్షయకరత్వాత్ విపత్ తస్యా నివృత్తౌ నివారణే ఉపాయానాం చిన్త
యా ఆకులా చిత్తవృత్తిః యస్య స తథా తస్య తథా క్షత్త్రేణ క్షత్త్రియేణ రామేణ నత్వితరేణ
అభియుక్తస్య విరోధితస్య అత ఏవ విమోహభాజః ఇతికర్తవ్యతావిమూఢస్య రాజ్ఞో రావ
ణస్య రజనీషు ప్రజాగరో జాగరణమభూత్ పక్షే క్షత్త్రా విదురేణ అభియుక్తస్య సతిర
స్కారం బోధితస్య క్షత్తా శూద్రాత్ క్షత్త్రియజే ప్రతీహారే చ సారథౌ । భుజిష్యాతనయేఽపి స్యా
దితి మేదినీ విదురస్య భుజిష్యాపుత్రత్వాత్ క్షత్తృశబ్దవాచ్యత్వం రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య
శేషం సమానం అత్ర ప్రజాగరం ప్రతి విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం. (34)

మూ॥ అత్రాన్తరే భూమిపతేః ప్రియార్థం పయోధిసీమాధిగతోరుసైన్యాః।
హరీశ్వరా భూమిభృతోఽధ్యరోహన్ తుఙ్గాం ప్రతిజ్ఞామివ తుఙ్గభూమిమ్॥ 35॥

అత్రేతి అత్రాన్తరే ఏతస్మిన్నవసరే భూమిపతేః రామస్య ప్రియా సీతా తదర్థం తద్దర్శ
నార్థం హరీశ్వరాః వానరాధిపాః అఙ్గదాదయః తుఙ్గాం మహతీం ప్రతిజ్ఞామివ భూమిభృ
తః సువేలపర్వతస్య తుఙ్గభూమిం ఉచ్చప్రదేశం అధ్యరోహన్ ఆరురుహుః కిమ్భూతాః స

యోధిసీమానంసముద్రస్యదక్షిణతీర మధిగతాని ప్రాప్తాని ఉరూణిమహాన్తి సైన్యానియే షాన్తే సర్వసైన్యానిసముద్రస్యదక్షిణకూలమాగతానిదృష్ట్వా సీతాదర్శనార్థంనువేలశృఙ్గాణ్యారురుహురిత్యర్థః పక్షే భూమిపతేర్యుధిష్ఠిరస్యప్రియార్థంప్రీతయే హరీశ్వరాఃకృష్ణప్రధానా భూమిభృతో రాజానః పయోధిసీమభ్యః సముద్రతీరేభ్యః అధిగతానిఆగతాని ఉరూణిసైన్యానియేషాంతాదృశాస్సన్తః తుఙ్గభూమిమివ తుఙ్గాంప్రతిజ్ఞాం అహమేవంకరిష్యామిత్యాదిరూపాం అధ్యరోహన్ ఉభయత్రాప్యుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః.(౩౭)

మూ॥ భూభృచ్ఛిరచ్ఛేదవిధానదక్షే మాయావిని క్షుభ్యతి రాక్షసౌఘే।
వైధవ్యచిన్తాచకితైశ్చకంపే నరేన్ద్రదారైర్ధరణీసమేతైః॥ ౩౮॥

భూభృదితి మాయావినిమాయాకార్యనిపుణే అతఏవమాయయా భూభృతోరామస్య శిరసశ్ఛేదవిధానే దక్షేరాక్షసౌఘే క్షుభ్యతిచలతిసతి ధరణ్యాపృథివ్యా సమేతైఃసహితైః నరేన్ద్రస్యరామస్య దారైఃపత్న్యాసీతయా ఆపోదారాఇత్యాదినాదారశబ్దస్యనిత్యబహువచనాన్తత్వం వైధవ్యచిన్తయా ధిగహంవిధవాభవిష్యామీతిభావనయా చకితైర్భీతైః సద్భిశ్చకంపేకమ్పితం అత్రరాక్షసౌఘక్షోభకృతంధరణ్యాఃకమ్పనమన్యత్ చిన్తాభయకృతంసీతాయాశ్చకమ్పనమన్యదితిభిన్నయోః కమ్పనయోరేకత్వాధ్యవసానాత్ అతిశయోక్తిః సాచసమేతైరితిసహితార్థస్య కథనాత్సహోక్తిమూలా పక్షే భూభృతాంరాజ్ఞాం శిరచ్ఛేదవిధానదక్షే తథామాయావినిరాక్షసౌఘేఘటోత్కచబలే క్షుభ్యతిక్షోభంకుర్వతిసతి నరేన్ద్రాణాందుర్యోధనాదీనాం దారైఃపత్నీభిః చకంపే శేషంతుల్యం భూభృచ్ఛిరోచ్ఛేదేతిపాఠే రామాయణపక్షేసఏవార్థః పిణ్డాందద్యాద్గయాశిరఇత్యాదౌ అకారాన్తస్యాపిశిరశబ్దస్యదృష్టచరత్వాత్ భారతపక్షేతు భూభృతాంపర్వతానాం శిరాఃశిలాః బాలాదేర్లేరోవారశ్చలఇతిలస్యరః తాసా ముచ్ఛేదవిధానముత్పాటనం తత్రాపి దక్షేఇత్యర్థః. (౩౮)

మూ॥అథాఙ్గదంబిభ్రతముల్లసన్మహస్సురేన్ద్రసూనోర్హృదయైకనన్దనం।
సమీక్ష్యకార్యస్యగతింనరేశ్వరో హరింపరేషాం నగరీమజీగమత్ ॥౩౯॥

అథేతి అథానన్తరం నరేశ్వరోరామః కార్యస్య గతిం సమీక్ష్య సీతాయాచనమకృత్వాయుద్ధోద్యోగోనవిధేయఇతివివిచ్య అఙ్గదంఅఙ్గదనామానం హరింవానరం పరేషాంరాక్షసానాం నగరీంలఙ్కాం అజీగమత్ దూతత్వేనప్రాస్థాపయత్ కిమ్భూతం ఉల్లసదుద్దీప్తం మహస్తేజోబిభ్రతంధారయన్తం తథా సురేన్ద్రసూనోర్వాలినః హృదయైకనన్దనంహృదయాహ్లాదకరం పుత్రమిత్యర్థః సురేన్ద్రసూనోరుల్లసన్మహోబిభ్రతంతథాహృదయైకనన్దనం సర్వమనస్సన్తోషకమితివా పక్షే నరేశ్వరోయుధిష్ఠిరః కార్యస్య గతింసమీక్ష్య సన్ధ్యసిద్ధౌతువిగ్రహఇతినీతిః తస్మాత్ సన్ధ్యర్థమేవ ప్రథమం య

త్నః కరణీయ ఇతి వివిచ్యేత్యర్థః హరిం కృష్ణం పరేషాం నగరీం హస్తినాం అజీగమత్ కి మ్భూతం ఉల్లసన్మహా ఉద్దీప్త కాన్తి అఙ్గదం కేయూరం బిభర్తీతం తథా సురేన్ద్రసూనోరర్జున స్య ప్రణయిత్వాత్ హృదయైకనన్దనం. (౩౭)

మూ॥ స యాన నిర్హ్రాదముదీరయన్ఖే సుదూరమధ్వానమతీత్య వేగాత్।
ప్రపద్య మధ్యం పరమణ్డలస్య దదర్శ రాజానమభీస్సభార్యం॥ ౩౮॥

స ఇతి యానస్య గమనస్య నిర్హ్రాదం శబ్దం ఖే ఆకాశే ఉదీరయన్ జనయన్ ఆకా శపథేనైవ గచ్ఛన్నిత్యర్థః సోఽఙ్గదః వేగాత్ సుదూర మధ్వానం పన్థాన మతీత్య ఉల్లఙ్ఘ్య అభీః నిర్భయస్సన్ పరమణ్డలస్య శత్రుసమూహస్య మధ్యం ప్రపద్య ప్రాప్య సభార్యం స స్త్రీకం మన్దోదరీసహితమిత్యర్థః సభాయాం ఆర్యా యస్య తాదృశమితి వా రాజానం రావ ణం దదర్శ పక్షే యానస్య రథస్య నిర్హ్రాదం చక్రధ్వనిం ఖే ఉదీరయన్ స్థాపయన్ స హరిః సభార్యం గాన్ధారీసహితం రాజానం ధృతరాష్ట్రం దదర్శ శేషం తుల్యం. (౩౮)

మూ॥ బలాధిపైర్భీష్మముఖైరుపేతం ప్రసిద్ధభూరిశ్రవసం హరిస్తం।
స కర్ణశల్యం వచ ఇత్యవోచత్ ప్రకాశ గమ్భీర మహార్థజాతం॥ ౩౯॥

బలాధిపైరితి స హరిర్వానరోఽఙ్గదః భీష్మాణి భయఙ్కరాణి ముఖాని వదనాని యే షాం తే తథా తైర్బలాధిపైస్సేనాపతిభిః ఉపేతం వేష్టితం తథా ప్రసిద్ధాని భూరీణి బహూ ని వింశతిసఙ్ఖ్యకానీత్యర్థః శ్రవాంసి శ్రవణాని యస్య తాదృశం తం రావణం కర్ణశల్యం శ్రుతికటు తథా ప్రకాశం ప్రకాశమానం న తు దుర్బోధం గమ్భీరం గౌరవాన్వితం మ హత్ ఓజస్వి అర్థజాతం వాచ్యసమ్పత్తిర్యస్య తాదృశ మితి వక్ష్యమాణం వచః అవోచత్ పక్షే హరిః కృష్ణః భీష్మముఖైః గాఙ్గేయప్రభృతిభిః ర్బలాధిపైరుపేతం తథా ప్రసిద్ధోఽతివి ఖ్యాతో భూరిశ్రవా నృపవిశేషో యస్య తం తథా కర్ణో రాధేయః శల్యో మద్రాధిపస్తా భ్యాం సహితం తం ధృతరాష్ట్రం ఇతి వక్ష్యమాణం వచోఽవోచత్ శేషం సమానం. (౩౯)

మూ॥ అనాత్మవంశోచితమాత్మగర్హితం సబన్ధుమిత్రస్య కులస్య ఘస్మరం।
త్వమగ్రయాయీ నయపారదృశ్వనాం విరోధమీదృగ్విధమీహసే కథం॥ ౪౦

అనాత్మేతి హే రావణ పక్షే హే ధృతరాష్ట్ర నయస్య పారం అవసానం పశ్య న్తీతి నయపారదృశ్వానో నీతిరహస్యజ్ఞాః కర్ణో దృశ ఇతి వన్ తేషాం అగ్రయాయీ ప్ర థమగణ్యస్త్వం ఈదృగ్విధం ఏవం ప్రకారం పరపత్నీహరణరూపం పక్షే పరరాజ్యాప్ర దానరూపం నీతివిరుద్ధం విరోధం వివాదజనకం కర్మ కథమీహసే కర్తుం చేష్టసే కిమ్భూ తం అనాత్మవంశోచితం న ఆత్మకులస్య యోగ్యం తవ కులోత్పన్నైః కైరప్యనాచరితమిత్య ర్థః తథా ఆర్యైః శిష్టైః మహాజనైర్గర్హితం తథా బన్ధవః ఆత్మపితృమాతృసమ్బన్ధినః పితృవ్యస్రీయా దయః సుహృదో మిత్రాణి తైః సహితస్య కులస్య ఘస్మరం భక్షకం నాశకమిత్యర్థః. (౪౦)

మా॥ తస్మాదస్మాద్విరమ కలహాద్గోప్తుమాత్మీయగోత్రం క్షోణీభర్త్రే వితర
ముషితామాత్మపాలో మహేలాం । నోచేజ్జిష్ణోరుపహరశరశ్రేణయే ప్రా
ణరాశీన్ స్తోహాన్ధానాం యుధి నిజసుహృద్బన్ధుభృత్యాత్మజానాం॥ ౪౧॥

తస్మాదితి హే రావణ పక్షే ధృతరాష్ట్ర తస్మాత్పూర్వోక్తాద్ధేతోః అస్మాదుపస్థి
తాత్కలహాత్ విరోధాత్ విరమ నివృత్తో భవ పర్యాఙ్భ్యో రమ ఇతి పరస్మైపదం ఆత్మీయ
గోత్రం స్వవంశం గోప్తుం రక్షితుం తథా ఆత్మానం పాలయతీత్యాత్మపాలః ఆత్మానశ్చ గో
ప్తుమిత్యర్థః క్షోణీభర్త్రే రాజ్ఞే రామాయ పక్షే యుధిష్ఠిరాయ ముషితాం ఛలేనాపహృ
తాం పక్షే ద్యూతచ్ఛద్మనా గృహీతాం మహేలాం మహే ఉత్సవే ఇలతి శేతే సజ్జచ్ఛత ఇత్యర్థః మహే
లా మహిళా ఉత్సవప్రియాః ఖలు కామిన్య ఇతి ప్రసిద్ధిః ఇల్ శయే గతౌ ఇతి కవికల్పద్రు
మః తస్మాదిగుపధాత్కప్రత్యయః మహతీ పూజ్యా మాతేత్యర్థః ఇలా భూర్యస్యాస్సా
మహేలా భూమితనయేత్యర్థ ఇతి కేచిత్ తాం సీతాం పక్షే మహతీ చాసౌ ఇలా భూశ్చేతి
మహేలా తాం మహారాజ్యమిత్యర్థః ఇలోర్వీవాగ్బుధస్త్రీగౌరితి హేమచన్ద్రః వితర దే
హి నోచేదేవం నస్యాచ్చేత్తదా యుధి యుద్ధే జిష్ణోర్జయశీలస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య
శరశ్రేణయే బాణపరమ్పరాయై మోహాన్ధానాం హితాహితవివేకరహితానాం నిజాః
స్వీయాః సుహృదో మిత్రాణి బన్ధవః పూర్వోక్తాస్త్రివిధాః భృత్యాస్సేవకాః ఆత్మజాశ్చ
మేఘనాదాదయః పక్షే దుర్యోధనాదయస్తేషాం ప్రాణరాశీనుపహర అర్పయ అప్రదా
నే అవశ్యమేవైతే వినఙ్క్ష్యన్తీతి భావః మన్దాక్రాన్తావృత్తం. (౪౧)

మా॥ నిశితవిశిఖసఙ్ఘోత్కృత్తవీరోత్తమాఙ్గస్తబకితలహరీభిశ్శోణితామ్భ
స్సరిద్భిః । నయనిపుణనయావచ్ఛాద్యతే క్షోణిచక్రం ద్రుతముపనత ౪౨॥
కాలం తావదాధత్స్వ సన్ధిమ్॥

నిశితేతి హే నయనిపుణ నీతిమర్మజ్ఞ రావణ పక్షే ధృతరాష్ట్ర నిశితాస్తీక్ష్ణా యే వి
శిఖా రామస్య పక్షేఽర్జునస్య బాణాస్తేషాం సఙ్ఘైః ఉత్కృత్తాని ఛిన్నాని యాని వీరా
ణాం త్వదీయశూరాణాం ఉత్తమాఙ్గాని మస్తకాని తైస్స్తబకితా జాతస్తబకా ఇవ లహర్య
స్తరఙ్గా యాసాం తాభిః శోణితాని హతవీరజనరుధిరాణ్యేవ అమ్భాంసి తేషాం సరిద్భిర్నదీ
భిః ప్రవాహైరిత్యర్థః యావత్ క్షోణిచక్రం భూమణ్డలం నఛాద్యతే తావద్ద్రుతం శీ
ఘ్రం ఉపనత ఉపస్థితః కాలో యత్ర తచ్చ యథా స్యాత్తథా ఇతః పరమేవం కాలో దుర్లభ
ఇతి భావః సన్ధిం ఆధత్స్వ కురుష్వ మాలినీవృత్తం. (౪౨)

వైధవ్యవ్యథితసుతావరోధబద్ధ ప్రక్రన్దప్రతిరవమేదురోదరాణి । స్యుర్యా
వన్న తవ గృహాణ్యతో విచారం త్వం తావత్కురు కులశాన్తయే యతస్వ॥ ౪౩॥

వైధవ్యేతి హే రావణ పక్షే ధృతరాష్ట్ర తవ గృహాణి అన్తఃపురాణి వైధవ్యేన పతివియోగేన వ్యథితాః కాతరా యే సుతానాం మేఘనాదాదీనాం పక్షే దుర్యోధనాదీనాం అవరోధాః అన్తఃపురికాః పత్న్య ఇత్యర్థః తైర్బద్ధ ఆరబ్ధో యః ప్రక్రన్దః ప్రకర్షేణ క్రన్దనం తస్య ప్రతిరవేణ ప్రతిధ్వనినా మేదురాణి గమ్భీరాణి వ్యాప్తానీత్యర్థః ఉదారాణ్యభ్యన్తరాణి యేషాం తాని యావన్న స్యుః తావత్ అతో౽త్ర విషయే సప్తమ్యాస్తసిః విచారం కురు తథా కులశాన్తయే వంశరక్షణాయ యతస్వ యత్నం కురుష్వ పక్షే అతో హేతోః తావత్ అవిచారం శీఘ్రం కురు కులస్య శాన్తయే యతస్వ విగ్రహావలమ్బనే వశ్యమేవ తే పుత్రాః మరిష్యన్తీతి భావః ప్రహర్షిణీవృత్తం త్ర్యాశాభిర్మ్ననజరగాః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్.(౪౩)

మూ॥ ద్విజోత్తమాకీర్ణకుశస్థలాఢ్యాన్ గ్రామానపి త్వం నియతం విసృజ్య।
సుఖప్రసాధ్యేన యుధిష్ఠిరేణ సన్ధాయ మోదస్వ చిరాయ రాజ్ఞా॥౪౪॥

ద్విజోత్తమేతి హే రావణ ద్విజోత్తమైర్మునిభిరాకీర్ణాః తథా కుశస్థలైః ద్విజకర్మప్రధానాఙ్గదర్భబహులప్రదేశైః ఆఢ్యా యుక్తాశ్చ తే చ తే చేతి విశేషణసమాసః ఈదృశాన్ గ్రామానపి నియతం విసృజ్య దత్త్వా। అపిః సముచ్చయే న కేవలం సీతాప్రత్యర్పణమాత్రేణ రామస్య కోపశాన్తిః కిన్తు త్వదీయా రాక్షసా మునిజనవసతిగ్రామేషు సదోపద్రవమాచరన్తి తేషాం నివారణేన తానపి నిరుపద్రవాన్ కృత్వేత్యర్థః సుఖప్రసాధ్యేన సుఖేన సఙ్గమ్యమానేన యుధిష్ఠిరేణ సంగ్రామస్థిరేణ రాజ్ఞా రామేణ సహ సన్ధాయ సన్ధిం కృత్వా చిరాయ మోదస్వ హర్షం ప్రాప్నుహి పక్షే హే ధృతరాష్ట్ర ద్విజోత్తమైరాకీర్ణం యత్కుశస్థలం అవిస్థలాపరనామకో గ్రామవిశేషస్తదేవ ఆఢ్యం ముఖ్యం యేషాం తే తథా తాన్ గ్రామానపి అపిరేవార్థే అవిస్థలప్రభృతీన్ పఞ్చ గ్రామానేవ న తు సర్వప్రదేశానిత్యర్థః విసృజ్య దత్త్వా యుధిష్ఠిరేణ రాజ్ఞా సన్ధాయ చిరాయ మోదస్వ శేషం తుల్యం అవిస్థలం వృకస్థలం మాకన్దీం వారణావతం। అవసానం మహాబాహో కఞ్చిదేకఞ్చ పఞ్చమమితి భారతం. (౪౪)

మూ॥ పరిగతనయవిద్యాన్బిభ్రతో రాజలక్ష్మీం విషయరసనిధానే యౌవ
నే వర్తమానాన్। బలతులితమహేన్ద్రానాత్మజానాత్మతుల్యాన్ సమ
రభువి ముధా త్వం మాన్తకాయోపహార్షీః॥ ౪౫॥

పరిగతేతి హే రావణ పక్షే ధృతరాష్ట్ర త్వం ఆత్మజాన్ పుత్రాన్ ఇన్ద్రజిదాదీన్ పక్షే దుర్యోధనాదీన్ సమరభువి యుద్ధస్థలే ముధా అకారణం అన్తకాయ యమాయ మా ఉపహార్షీః యమస్యోపహారాన్ మా కురు మా వినాశయేత్యర్థః కిమ్భూతాన్ పరిగతా సమ్ప్రాప్తా నయవిద్యా యైస్తాన్ న తు మూర్ఖానిత్యర్థః తథా రాజలక్ష్మీం రాజ్యశ్రియం బిభ్రతో ధారయతః యౌవరాజ్యే వర్తమానానిత్యర్థః తథా విషయరసానాం నిధానం భోగో యత్ర తస్మిన్ యౌవనే వర్తమానాన్ న తు బాలాన్ వృద్ధాన్వేత్యర్థః తథా

బలేన తులితో జితః పక్షే సదృశీకృతో మహేన్ద్రః శక్రో యైస్తాన్ తథా ఆత్మతుల్యాన్ ఆత్మవత్ బలాధికాన్ యావనేవర్తమానఇతిపాఠే భారతపక్షే యావనేఽవర్తమానోవృద్ధఇత్యర్థః. (౪౫)

మూ॥ ఇతిహరివదనాద్వినిస్సృతాసా పరిషదిసజ్జనసమ్మతాపి వాణీశ్శశిరుచిరివగహ్వరేమహాద్రేః నమనసిపరస్యచకారనప్రవేశం॥ ౪౬॥

ఇతీతి పరిషది సభాయాం ఇతిపూర్వోక్తరూపా హరేర్వానరస్యాఙ్గదస్య పక్షే కృష్ణస్య వదనా ద్వినిస్సృతా తథా సజ్జనసమ్మతా సాధుజనప్రియాపి పక్షే నారదాదిభిరాదృతాపి సావాణీ మహాద్రేఃమహాపర్వతస్య గహ్వరే శశిరుచిశ్చన్ద్రకిరణఇవ పరస్య శత్రో రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య మనసి ప్రవేశం నచకార తస్యరుచికరీనబభూవ యథా మహాద్రేర్గహ్వరే శశిరుచిర్నప్రవిశతి కేవలంతమఏవతిష్ఠతి అత్రాపితథేత్యుపమాయుద్ధమన్తరేణసీతాం పక్షేరాజ్యం నదాస్యామీతి తేననిశ్చితమిత్యర్థః పుష్పితాగ్రావృత్తం అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా ఇతిలక్షణాత్. (౪౬)

మూ॥ త్వరితమతివృషాకపేర్గిరోద్యద్భ్రుకుటిభుజంగమలాఞ్ఛనో విపక్షః।
రిపుకులబలసారభూతమేనం తమఇవతిగ్మరుచింనిరోద్ధుమైచ్ఛత్ ॥౪౭॥

త్వరితేతి వృషాణామిన్ద్రియాణాం శ్రేష్ఠానాం మనుష్యాణాం ఇన్ద్రియజిత్సు కపిశ్రేష్ఠేషు అతిక్రాన్తోఽతివృషా ఇన్ద్రోపేన్ద్రోపిజేతేత్యర్థః వాసవోవృత్రహావృషా ఇత్యమరః విపక్షో రావణః కపేరఙ్గదస్య గిరాపూర్వోక్తవాచా ఉద్యతీజాయమానా యాభ్రుకుటిఃభ్రూభఙ్గః సైవభుజఙ్గరత్వాద్భుజఙ్గమః తద్రూపంలాఞ్ఛనం కోపచిహ్నం యస్యతాదృశస్సన్ రిపుకులేషుశత్రుసమూహేషు మధ్యే బలేన సామర్థ్యేన సారభూతంప్రధానం ఏనంకపిం తిగ్మరుచింతమో రాహురివ తమస్తురాహుస్స్వర్భానురిత్యమరః।త్వరితంఝటితి నిరోద్ధుంసంయన్తుం ఐచ్ఛత్ పక్షే విపక్షో దుర్యోధనః త్వరితాసత్వరా మతిఃయత్రక్రియాయాంతద్యథా తథా వృషాకపేఃకృష్ణస్య।హరవిష్ణూవృషాకపీఇత్యమరః రిపుకులస్యయుధిష్ఠిరాదేః బలేషుసైన్యేషుసారభూతం ఏనంవృషాకపిం శేషంతుల్యం ఉపమాలఙ్కారః పూర్వోక్తంవృత్తం. (౪౭)

మూ॥ అధిపతిబలనున్నవ్యజ్ఞసాసౌబలాగ్రే రిపుషుకృతనిరోధప్రక్రమే పుప్రకామం। పరిషదిసిజ తేజస్తేజయామాసఘోరస్వం హరిరివబలియజ్ఞేవిక్రమక్రాన్తలోకః॥ ౪౮॥

అధిపతీతి అధిపతినా రాక్షసాధిపేన రావణేన బలేనశక్త్యా నున్నేషు ఝటితివానరమిమంనిగృహాణేతిప్రేరితేషు రిపుషురాక్షసేషు కృతో నిరోధప్రక్రమః సంయమనోపక్రమో యైస్తే తథా తేషుసత్సు అసౌఅఙ్గదః పరిషదిసభాయాం బలానాంసైన్యానామ

గ్రే బలాన్యనాదృత్యేత్యర్థః అజ్ఞసాతత్వేన ప్రకామంప్రభూతం యథాతథా విక్రమే ణాక్రాన్తాః క్షోభితా లోకాజనా యేనతాదృశస్సన్ పూర్వం బలియజ్ఞే హరిర్వామనఇవ నిజతేజస్తేజయామాస ప్రకాశయామాస యథావామనః పూర్వంబలియజ్ఞే విక్రమేణపాదవిక్షేపేణ ఆక్రాన్తలోకో వ్యాప్తభువనత్రయః సన్ పరిషది నిజతేజోఽదర్శయత్తథేత్యర్థః నకేవలంగదంసంయన్తుం శేకురిత్యర్థః పక్షే అధిపతేర్దుర్యోధనస్య బలేన సన్నేషు రిపుషు దుశ్శాసనాదిషు కృతనిరోధప్రక్రమేషు సత్సు పరిషది నృపాణాంసదసి సౌబలస్యశకునే రథాగ్రేచ అర్థాత్ ప్రాకరణికః కృష్ణః నిజతేజస్తేజయామాస విశ్వరూపం దర్శయామాసేత్యర్థః శేషంతుల్యం ఉపమా మాలినీవృత్తం. (౪౮)

మూ॥ దివిచభువిచతుల్యం తాయమానైర్మహోభిః ప్రమథితపరధామా
లోచనాని ప్రతిఘ్నన్ । అరితిమిరనిరాసాద్దర్శయన్విశ్వరూపం మి
హిరఇవసఉద్యన్సర్వభూతైరశంసి॥ ౪౯॥

దివీతి సోఽఙ్గదః ఉద్యన్ మిహిరః సూర్యఇవ సర్వభూతైరశంసి స్తుతః కిమ్భూతోఽఙ్గదః సూర్యశ్చ ప్రమథితంసఙ్కుచితం పరధామశత్రుతేజః అన్యత్రగ్రహాదికాన్తిర్యేనసః తథా దివిఆకాశేచ భువిపృథివ్యాఞ్చ తుల్యంసమానంయథాతథా తాయమానైర్విస్తార్యమాణైః మహోభిఃపరాక్రమైః అన్యత్రకిరణైః లోచనానిరాక్షసానాంఅన్యత్రజనానాం నయనాని ప్రతిఘ్నన్ ప్రతిహతానికుర్వన్ ఏకత్రపరాక్రమదర్శనజనితవిస్మయాత్ అన్యత్రదర్శనాసహిష్ణుత్వాదితిభావః తథా అరయోరాక్షసాస్తిమిరాణీవ అన్యత్రఅరయఇవతిమిరాణి తేషాంనిరాసాత్ నిగ్రహాజనితహర్షాదిత్యర్థః అన్యత్రనివారణాత్ విశ్వరూపంవిశ్వవ్యాపకంస్వరూపం అతిబృహద్రూపమిత్యర్థః అన్యత్రవిశ్వేషాంపదార్థానాంస్వరూపం దర్శయన్ అత్రమిహిరఇవేత్యుపమా శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యాసఙ్కీర్ణా పక్షే లోచనానిభీష్మద్రోణవిదురాన్ మహర్షీంశ్చవర్జయిత్వా అన్యేషాంసభ్యానాంనయనాని ప్రతిఘ్నన్ తథా విశ్వరూపంస్వస్మిన్ విశ్వేషాంబ్రహ్మాదీనాం స్వరూపం దర్శయన్సకృష్ణః సర్వభూతైరశంసి శేషంతుల్యం. (౪౯)

మూ॥ పరప్రతాపాతపసన్నిపాతాత్ ప్రకీర్య తేజఃప్రతిపక్షకక్షే ।
పరస్యశాన్త్యైపునరేవశాన్తిం ప్రాపానుకుర్వన్రవికాన్తచేష్టాం॥౫౦॥

పరేతి రవికాన్తస్యసూర్యకాన్తమణేః చేష్టాంక్రియా మనుకుర్వన్ తులయన్ ప్రకరణప్రాప్తోఽఙ్గదః పక్షే కృష్ణశ్చ పరస్యశత్రోః అన్యత్రసూర్యస్య ప్రతాపః తేజః ఔద్ధత్యమిత్యర్థః ఆతపఇవసతథా తస్యసన్నిపాతాత్ సమ్బన్ధాద్ధేతోః కక్షః శుష్కవనం తృణంవా ప్రతిపక్షః శత్రుః కక్ష ఇవసతథా తస్మిన్ కక్షో వీరుధిదోర్మూలేకచ్ఛేశుష్కవనే తృణే ఇతిహేమచన్ద్రః తేజోబలం ప్రకీర్య ప్రకాశ్య అన్యత్రతేజోవహ్నిం ప్రక్షిప్య

పునరేవ ఏవాప్యర్థే పునరపి పరస్యశత్రో రన్యత్రసూర్యస్య శాన్త్యాసంయంతుమశ
క్తత్వాదనాస్థయా అన్యత్రఅస్తగమనేన శాన్తిం ప్రాపశాన్తోబభూవ విశ్వహాపంసం
హృతవానిత్యర్థః రవికాన్తోయథా రవికరసమ్పర్కేణజ్వలన్ కక్షందగ్ధ్వా పునశ్చరవే
రస్తగమనేనశాన్తో భవతితథా యమిత్యుపమాప రస్యశాన్త్యేత్యత్ర సకృత్ప్రశాన్త్యేతి
పాఠోనమనోరమః. (౫౦)

మూ॥ సక్షిప్రంనృపజననీతిపారదర్శీ సైన్యైర్వాక్యైః కృతపరపక్షకర్ణభేదః।
భూభర్తుర్నికటముపేత్యవైరివర్గం వ్యాచష్టప్రతినియతోగ్రదణ్డసాధ్యం౫౧

సఇతి నృపజనానాం నీతేర్నయస్య పారదర్శీమర్మజ్ఞ స్తథాసైన్యైర్వాక్యైర్నిర్
జకటువచనైః కృతఃపరపక్షస్యశత్రుపక్షస్య కర్ణభేదఃశ్రోత్రవ్యథా యేనతాదృశః సో
ఽఙ్గదఃక్షిప్రంశీఘ్రం భూభర్తూరామస్య నికటముపేత్యాగత్య వైరివర్గంశత్రుసఙ్ఘం ప్ర
తినియతేనఉపయుక్తేన ఉగ్రేణమహతా దణ్డేననిగ్రహేణ సాధ్యంవశ్యం వ్యాచష్టఅక
థయత్ అతిదుర్వినీతారాక్షసాఃస్వయంసీతాందత్వాసన్ధింనకరిష్యన్తి అతోమహతాప
రాక్రమేణతేఆక్రమ్యన్తా మిత్యవాచేత్యర్థః పక్షే నృపజనన్యాయస్య ఇతేర్గతేర్దుర్గతే
రిత్యర్థః యఃపారః అవసానం తద్దర్శీదుర్యోధనాదినిధనమంతరేణకున్తీసుఖంనలప్స్యతఇ
తిజానన్నిత్యర్థః తథా సైన్యైర్వాక్యైఃకృతఃపరపక్షస్యశత్రుపక్షమాశ్రితస్య కర్ణస్యరా
ధేయస్య భేదోవేధో యేనతాదృశ స్సకృష్ణః భూభర్తుఃయుధిష్ఠిరస్య క్షిప్రంనికటముపే
త్య వైరివర్గందుర్యోధనాదికం ప్రతినియతోగ్రదణ్డసాధ్యం వ్యాచష్ట సూచ్యగ్రలగ్నభూఖ
ణ్డమపిదుర్యోధనాదయస్తేనదాస్యన్తి అతఃప్రబలేనయుద్ధోద్యోగేన తేఆక్రమ్యన్తా మిత్య
వాచేత్యర్థః ప్రహర్షిణీవృత్తం త్ర్యాశాభిర్మ్నజరగాఃప్రహర్షిణీయమితిలక్షణాత్.(౫౧)

మూ॥ అథాత్తకాలోనృపతిర్న్యయుఙ్క్త బలానిరోషాదభిషేణనాయ।
యుగాన్తమాసాద్యయథామ్బురాశిఃస్వామ్భాంసిలోకత్రయసంప్లవాయ॥

అథాత్తేతి అథఅఙ్గదస్యపక్షేకృష్ణస్యవచనానన్తరం నృపతీరామః పక్షేయుధి
ష్ఠిరః ఆత్తఃప్రాప్తః కాలఃయాత్రాయోగ్యసమయః యేనతాదృశస్సన్ రోషాత్క్రో
ధాత్ అభిషేణనాయసేనయాశత్రోరభిముఖగమనాయ యత్సేనయాభిగమనమరాత
దభిషేణనమిత్యమరః అభిపూర్వాత్సేనాశబ్దాత్ సేనయాభిముఖగమన మిత్యర్థేణిచ్
బలానిసైన్యాని న్యయుఙ్క్తప్రేరయామాస ఉపమయాదృఢయతి అమ్బురాశిఃసము
ద్రః యుగాన్తంప్రళయకాల మాసాద్య లోకత్రయస్యసంప్లవాయ స్వామ్భాంసిస్వీయ
జలాని యథానియుఙ్క్తే తథేత్యర్థః అత్రశ్రౌతీయథేవవాశబ్దాఇవార్థేవావతిర్యదీత్యు
క్తేః యథాశబ్దప్రయోగా దుపమేయంశ్రౌతీ తయాచనృపతేరనివార్యప్రసరత్వంవ్యజ్య
తఇత్యలఙ్కారేణవస్తుధ్వనిః. (౫౨)

మూ॥ సాకం భువా మత్సరిణాం మనాంసి ప్రకమ్పయన్ భూమిపతిః ప్రపేదే।
దిశో జిగీషుర్జమదగ్నిజన్మా రామః కురుక్షేత్రమివాజిభూమిం॥౫౩॥

సాకమితి భువా భూమ్యా సాకం సహ మత్సరిణాం ద్వేషిణాం రాక్షసానాం మనాంసి ప్రకమ్పయన్ ఏకత్ర బలభరేణ అన్యత్ర భయేనేతి భావః భూమిపతీ రాజా రామో దాశరథిః ద్విషః శత్రూన్ జిగీషుః జేతుమిచ్ఛుః సన్ జమదగ్నిజన్మా జామదగ్న్యో రామః కురుక్షేత్రమివ ఆజిభూమిం సఙ్గ్రామస్థలం ప్రపేదే జగామ యథా ద్విషో జిగీషుః జమదగ్నిజన్మా రామః కురుక్షేత్రం ప్రపేదే తథేత్యర్థః అత్ర సహోక్త్యుపమయోః నిరపేక్షతయా అవస్థానాత్సంసృష్టిః పక్షే భూమిపతిర్యుధిష్ఠిరః జమదగ్నిజన్మా రామ ఇవ కురుక్షేత్రమాజిభూమిం ప్రపేదే అన్యత్తుల్యం అస్మిన్పక్షే ఇవశబ్దస్యోపమానోత్తరత్వాభావే నోపమాయా అవాచకత్వాదుత్ప్రేక్షావాచకత్వం తతశ్చ సహోక్త్యుత్ప్రేక్షయోస్సంసృష్టిః. (౫౩)

మూ॥ అథోద్ధతస్యన్దనసప్తిపత్తిహస్తిస్ఫుటాటోపనికామభీమా। రణాఙ్గ
నం ప్రాపదశాస్యసేనాపతిప్రణున్నా పృతనా పరేషాం॥ ౫౪॥

అథోద్ధతేతి అథానన్తరం ఉద్ధతానాం ఉద్భటం చలతాం స్యన్దనానాం రథానాం సప్తీనాం అశ్వానాం పత్తీనాం పదాతీనాం హస్తినాం చ చతురఙ్గసేనానామిత్యర్థః హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాఙ్గస్యాచ్చతుష్టయమిత్యమరః। యః స్ఫుటో వ్యక్త ఆటోప ఔద్ధత్యం తేన నికామభీమా అతిభయదా తథా దశాస్యస్య రావణస్య సేనాపతిభిః ప్రణున్నా చాలితా పరేషాం పృతనా సేనా రణాఙ్గనం సఙ్గ్రామచత్వరం ప్రాప పక్షే అశాస్యస్య కేనాప్యదమ్యస్య దుర్యోధనస్య యస్సేనాపతిర్భీష్మః తేన ప్రణున్నా పరేషాం పృతనా రణాఙ్గనం కురుక్షేత్రం ప్రాపత్ అగమత్ అన్యత్తుల్యం. । (౫౪)

మూ॥ అథ గతవతి రాజ్ఞః సోదరే శత్రుపక్షం శ్రితవతి తదభీష్టం సంవిధిత్సౌ
యుయుత్సౌ। అపి సుభటసమేతా సా చమూః కాన్తిమత్తాం యువతి
రివ న లేభే కర్ణశోభావిహీనా॥ ౫౫॥

అథేతి అథానన్తరం గతవతి అపమానకారిణం రావణం విహాయ పూర్వం నిస్సృతే తథా శత్రుపక్షం రామపక్షం శ్రితవతి భజమానే రాజ్ఞో రావణస్య సోదరే విభీషణే తస్య రామస్య అభీష్టం సంవిధిత్సౌ సమ్యక్కర్తుమిచ్ఛౌ అత ఏవ యుయుత్సౌ యోద్ధుమిచ్ఛౌ సతి సా చమూః రాక్షసీ సేనా సుభటైః సుయోద్ధృభిః సమేతా సఙ్గతాపి కర్ణశోభావిహీనా కుణ్డలాదికృతశ్రవణశోభాహీనా యువతిరివ కాన్తిమత్తాం శోభాం న లేభే ప్రాప భ్రాత్రాద్యాత్మీయజనాధిష్ఠితా హి సేనా జిగీషోస్సౌభాగ్యం వ్యఞ్జయతి అత్ర తదభావాన్న శుశుభే ఇత్యర్థః పక్షే శత్రుపక్షం శ్రితవతి పాణ్డవపక్షపాతిని యుయుత్సౌ యుయుత్సునామకే రాజ్ఞో దుర్యోధనస్య సోదరే ఏకపితృకత్వాద్భ్రాతరి యుయుత్సోర్భుజిష్యాతనయత్వాన్న సోదరత్వం గతవతి దుర్యోధనమపహాయ పాణ్డవాన్ప్రాప్తే సతి సా చ

172

మూః కౌరవసేనా సుభటైస్సమేతాపి కర్ణశోభావిహీనా యువతిరివ కాన్తిమత్త్వాంసలేభే చమూరపి కర్ణేనరాధేయేనకృతయాశోభయావిహీనా రథాతిరథసఙ్ఖ్యానే భీష్మేణకర్ణ స్యార్ధరథత్వకథనాత్ క్రుద్ధః కర్ణోऽజీవతిభీష్మేऽహంనయోత్స్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవాన్ తతశ్చయుయుత్సౌ శత్రుపక్షమాశ్రితే కర్ణేచరణపరాఙ్ముఖేసతి సాచమూర్న్లుశుభేఇత్య ర్థః శేషంతుల్యం ఉపమేయంకర్ణశోభావిహీనేతి శ్లేషానుప్రాణితా మాలినీవృత్తం.(౫౫)

మూ॥ విలోక్యజిష్ణుః పరమణ్డలంతచ్ఛిన్నాం ప్రియాపాయభయాద్గతోపి।
స్థైర్యంప్రపేదే హరియోగలబ్ధస్వాస్థ్యః ప్రభావిక్రమశోభిరాజః॥౫౬॥

విలోక్యేతి జిష్ణుర్జయశీలో రామోదాశరథిః ప్రభావేషపరిచ్ఛదాదిభిః శోభా వి క్రమః పరాక్రమస్తాభ్యాంశోభత ఇతి ప్రభావిక్రమశోభి తత్పరమణ్డలంశత్రుచక్రం విలోక్య ప్రియాయాః మాయానిర్మితాయాః సీతాయాః అపాయాత్ వధాత్ యద్భయం తస్మా చ్ఛిన్నాంగతోऽపి హాకష్టంసీతాపిఏతైర్వధ్యతే ఇతిభావనాంప్రాప్తస్సన్నపి హరేర్వాన రస్యసుగ్రీవస్య యోయోగోయుక్తిః నేయంతత్త్వతస్సీతా కిన్తుమాయారచితా కేవలంభయ ప్రదర్శనార్థంమాయావినాంరాక్షసానా మేతత్కర్మేతివివేచనేత్యర్థః తేనలబ్ధం స్వాస్థ్యం సౌమనస్యం యేనతాదృశస్సన్ స్థైర్యంధైర్యం ప్రపేదే ప్రాప హరీతివిభీషణస్యోపల క్షణం తేనాపితథాబోధనాత్ యద్యపిమాయాసీతావధస్యరామాయణాదౌ మేఘనాద యుద్ధకాలేవర్ణితత్వా దత్రతద్వర్ణనమనుచితమిత్యసన్తోష స్తర్హి ఏవంవ్యాఖ్యేయం ప్రి యాయాయోऽపాయః సమ్భావ్యమానో వధ స్తద్భయాత్ యదథోऽయమాడమ్బరః యది సాసీతాక్రుద్ధరాక్షసైర్వధ్యతే ఇతిభీతేరిత్యర్థః హరియోగశ్చ ఇయంతావత్ స్త్రీత్రా ప్యనాగసాకథమేతైర్హన్తవ్యా। అవధ్యాశ్చస్త్రియంప్రాహు స్తిర్యగ్యోనిగతామపీతిస్మ రణాదితిసుగ్రీవస్యయుక్తి స్తయాలబ్ధస్వాస్థ్య ఇతి పక్షే అభిరామః రణకుశలో జిష్ణురర్జు నః ప్రభావిప్రభావవత్ తత్పరమణ్డలం భీష్మద్రోణాదిబాన్ధవపూర్ణమితి శేషః విలోక్య ప్రియాణాంస్నిగ్ధానాంభీష్మాదీనాం అపాయోऽవశ్యంమరణం తస్మాద్యద్భయం తస్మాద్ధే తోశ్ఛిన్నాంగతోऽపికశ్మలంప్రాప్తోऽపి హరేః కృష్ణస్య యోగేనగీతారూపేణతత్త్వో పదేశేన లబ్ధస్వాస్థ్యః విగతమోహః సన్ క్రమశః క్రమేణ స్థైర్యంప్రపేదే ప్రసన్న చేతాబభూవ. (౫౬)

మూ॥ కృతోపసత్తింతరసాగురూణాం నరేన్ద్రసూనుః కలితజ్యధన్వా।
బభూవభీమోభుపిశస్వరస్య వధం విధిత్సన్నివకామదేవః॥ ౫౭॥

ఇతిరాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే సప్తమస్సర్గః.

కృతోపసత్తిమితి నరేన్ద్రసూనూ రామః పక్షే యుధిష్ఠిరోऽర్జునోవా కలితా ప్రాప్తా జ్యామౌర్వీ యేనతాదృశం ధనుర్యస్యతథావిధస్సన్ తరసావేగేన గురూణాం

ధనుర్వేదాచార్యాణాం విశ్వామిత్రాదీనాంవసిష్ఠదశరథాదీనాఞ్చ పక్షే ద్రోణభీష్మాదీనాం ఉపసత్తింఉపాసనాం కృత్వాగురూన్నమస్కృత్యేత్యర్థః శమ్బరస్యాసురవిశేషస్య వధం విధిత్సౌ కర్తుమిచ్ఛౌ కామదేవఃకన్దర్పఇవ అథచశమ్బరస్యమృగస్య వధం విధిత్సౌ మృగయాయాంవర్తమానఇత్యర్థః కామదేవఃఏతత్కావ్యప్రవర్తకనృపవిశేషఇవ భువిసఙ్గ్రామభూమ్యాం భీమోభయఙ్కరోబభూవ శమ్బరంసలిలేపుంసిమృగదైత్యవిశేషయో రితి మేదినీ ఉపమాలఙ్కారః. (౫౮)

ఇతిశ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం
కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాణ్డవీయ
మహాకావ్యటీకాయాం సప్తమఃస్సర్గః.

మూ॥ అథరఘునృపసూనోరేకతస్త్యాయమానే బధిరితజగదణ్డంచణ్డకోదణ్డఘోషే । యుగపదుభయసేనోజ్జృమ్భితోద్దామభేరీ పటహమురజనాదాధ్మాతగర్భంనభోభూత్ ॥ ౧॥

అథేతి అథగురూపాసనానన్తరం బధిరితంబధిరీకృతం జగదణ్డంబ్రహ్మాండం యత్రతద్యథాతథా రఘునృపసూనోఃరఘురాజవంశోత్పన్నస్య రామస్య పక్షే రఘులఘుశీఘ్రమిత్యర్థః నృపసూనోర్యుధిష్ఠిరస్య అర్జునస్యవా చణ్డఃశత్రుభయదః కోదణ్డస్య ధనుషో ఘోషష్టఙ్కారస్తస్మిన్ ఏకతఏకస్మిన్ దేశే స్త్యాయమానేఉపచీయమానేసతి అనన్తరం నభోగగనం యుగపత్ఏకదైవ ఉభయసేనయో రుజ్జృమ్భితఊర్ధ్వముత్థితఉద్దామఉద్భటో యో భేరీపటహమురజానాంవాద్యభేదానాం నాదస్తేన ఆధ్మాతఃప్రతిధ్వనితః గర్భోఽన్తరాళం యస్యతాదృశమభూత్ రణోత్సాహాయభేర్యాదయోఽవాద్యన్తేత్యర్థః మాలినీవృత్తం. (౧)

మూ॥ రణభువిరణరేణౌతూర్యనాదేచతూర్ణం స్థగయతిజగదణ్డంన్యక్కృతాన్యప్రవృత్తి । అహహననిరధారిప్రాణినాంచేతనాభిః క్షితిమయముతవిశ్వంశబ్దతన్మాత్రకంవా॥ ౨॥

రణేతి రణభువియుద్ధభూమ్యాం రణస్యరేణౌరథగజతురగాదిభిరుత్థాపితేరజసి తథాతూర్యాణాంరణవాద్యానాం నాదేధ్వనౌచ జగదణ్డంబ్రహ్మాణ్డం న్యక్కృతానిషిద్ధా అన్యేషాం ప్రవృత్తిర్యత్రతద్యథాతథాజగదణ్డవిశేషణంవా । తూర్ణంస్థగయతివ్యాప్నువతిసతి అహహవిస్మయే ప్రాణినాం చేతనాభిఃబుద్ధిభిః ఉతకిం విశ్వం క్షితిమయం రేణుబాహుళ్యాత్ పార్థివంవా కింవా తూర్యనాదబాహుళ్యాత్ శబ్దతన్మాత్రకంశబ్దమాత్రస్వరూపం ఇతి ననిరధారినిర్ధారితం శబ్దఏవతన్మాత్రం అహఙ్కారకార్యవిశేషోయ

174 (174)

త్రేతివా । అహఙ్కారాత్పఞ్చతన్మాత్రాణీతి సాఙ్ఖ్యాః తానిచ రూపరసగన్ధస్పర్శశబ్ద రూపాణి రణభువి యోధానాం మహాన్విమర్దో బభూవేతి భావః అత్ర సంశయ ఏవ పర్యవసానాత్ శుద్ధసన్దేహాలఙ్కారః సచ క్షితిమయత్వశబ్ద తన్మాత్రకత్వయోర్భ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమన్త్వాలక్షత్యనయోరఙ్గాఙ్గిత్వేన సఙ్కరః. (౨)

మూ॥ కాష్ఠాః క్వాపి విలిల్యిరే కబలితాః కేనాపి భానోస్త్విషః
కుత్రాప్యస్తమహర్జగామ కుహచిన్నష్టం నభోమణ్డలం ।
కేనాజ్ఞాయి విలోచనస్య విషయః కాలక్షపా కాప్యభూత్
బ్రహ్మాణ్డోదరపూరణం రణమహీరేణౌ తదా తన్వతి॥ ౩॥

కాష్ఠా ఇతి తదా తస్మిన్ యుద్ధసమయే రణమహీరేణౌ రణభూమ్యుత్థితే రజసి బ్రహ్మాణ్డోదరస్య బ్రహ్మాణ్డమధ్యస్య పూరణం కుర్వతి తన్వతి కాష్ఠా దిశః క్వాపి పర్వతగుహాదౌ విలిల్యిరే విలయం గతా ఇవ తథా భానోః సూర్యస్య త్విషః కాన్తయః కేనాపి భూతేన కబలితా భక్షితా ఇవ తథా అహర్దివసం కుత్రాపి ద్వీపాన్తరే అస్తం జగామేవ తథా నభోమణ్డలం కుహచిత్ కుత్రచిత్ కింశబ్దస్య సప్తమ్యన్తస్య కుహాదేశో నిపాతః నష్టం పలాయితమివ తథా విలోచనస్య విషయశ్చక్షుర్గోచరతాం ప్రాప్తోపి పదార్థః కేనాజ్ఞాయి జ్ఞాతః న కేనాపీత్యర్థః తథా కాపి వక్తుమశక్యా కాలక్షపా కాళరాత్రిరివ అభూత్ ఉపస్థిత రేణునైబిడ్యాద్దిగాదివివేకో నాసీదిత్యర్థః ఏతేన రణసమ్మర్దస్య మహత్త్వం ధ్వనితం అత్ర దిగాదివిలయాదేః సమ్భావ్యమానత్వాదివశబ్దప్రయోగాభావాచ్చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా తాసాఞ్చ పరస్పరమనపేక్షతయా వస్థానాత్సంసృష్టిః శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. (౩)

మూ॥ ఆరమ్భే మదసలిలం రణద్విపానాం వ్యాగ్యద్దిక్కరికరశీకరం తతశ్చ ।
భూరేణుర్జలధరగర్భవారి పీత్వా స్వస్సిన్ధోరపి నిరపాదపాం ప్రవాహం॥

ఆరమ్భ ఇతి భూరేణుః సమరభూమ్యుత్థితం రజః ఆరమ్భే ఉత్థానోపక్రమే రణద్విపానాం యుద్ధహస్తినాం మదసలిలం పీత్వా స్వసంయోగేన శోషయిత్వేత్యర్థః తతశ్చ వాయువశాద్దిక్షు వికీర్ణః మాద్యన్తో మత్తా యే దిక్కరిణః ఐరావతాదయస్తేషాం కరశీకరం శుణ్డానిస్సృతజలకణం పీత్వా శీకరం సరశే వాతసృతామ్బుకణయోః పుమానితి మేదినీ అనన్తరమూర్ధ్వముత్థితో జలధరాణాం మేఘానాం గర్భవారి మధ్యస్థం జలం పీత్వా తతో ఽప్యూర్ధ్వముత్థితః స్వస్సిన్ధోర్మన్దాకిన్యాః అపి అపాం జలానాం ప్రవాహం నిరపాత్ నిశ్శేషేణాపిబత్ అతిపఙ్కిలం చకారేత్యర్థః అత్ర లోకాతీతవస్తుసమృద్ధివర్ణనాదుదాత్తం రేణోర్మదపానాద్యసమ్బన్ధేపి తత్కల్పనాదతిశయోక్తిః అతిపిపాసువ్యవహారారోపాచ్చ సమాసోక్తిరితి బహూనామలఙ్కారాణామేకత్రావస్థానాత్ ఏకాశ్రయానుప్రవేశసఙ్కరః ప్రహర్షిణీవృత్తం. (౪)

అష్టమః సర్గః.

మూ॥ ప్రచలితహరిచక్రచ్ఛిన్నమూలో విసర్పన్నభసికృతవిరోధః ప్రాతి
కూల్యాన్నరాణాం। సపది ధరణిరేణుస్తిగ్మభానుం న్యరౌత్సీ దపర
ఇవ మహీయాన్ రంహసా సైంహికేయః॥ ౫॥

ప్రచలితేతి మహీయాన్ అతిప్రభూతో ధరణిరేణుః రణభూమ్యుత్థితం రజః రం హసా వేగేన అపరః సైంహికేయో రాహురివ సపది తత్క్షణాత్ తిగ్మభానుం సూర్యం న్యరౌత్సీత్ ఆచ్ఛాదయామాస అన్యత్ర పూర్వవైరమనుస్మృత్య జగ్రాస కిమ్భూతః ప్రచలితానాం వేగేన ధావతాం సైన్యాదీనాం యద్ధరిచక్రం వాతచక్రం వా త్యేత్యర్థః హరిశ్చన్ద్రార్క వాతాశ్వశుకభేకయమాహిషు ఇతి మేదినీ తేన ఛిన్నం మూలం యస్య సః సైన్యవేగవాతేన సావశేషముత్థాపిత ఇత్యర్థః అన్యత్ర ప్రచలితేన కమ్పితేన హరేః నారాయణస్య చక్రేణ సుదర్శనేన ఛిన్నమూలః నివృత్తగళః తథా నభసి ఆకాశే విసర్పన్ ఊర్ధ్వముత్తిష్ఠన్ అన్యత్ర గ్రహరూపేణ రాశిచక్రే భ్రమత్ తథా ప్రాతికూల్యాత్ ప్రతికూలపవనేన ఉద్ధూయమానత్వాత్ నరాణాం కృతవిరోధః కృతచక్షురాద్యుపరోధః అన్యత్ర ప్రాతికూల్యాత్ ప్రతికూలస్థానవర్తిత్వాత్ తృతీయపఞ్చాదిభిన్నస్థానవర్తిత్వాదిత్యర్థః నరాణాం కృతవిరోధః జనితాశుభః జనితవైరో వా కేతూపప్లవభౌమమందగతయుపఞ్చత్రిసంస్థాశ్శుభా ఇత్యాదిజ్యోతిషం శ్లేషానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్షా మాలినీవృత్తం. (౫)

మూ॥ ఆసరోజభవసద్మ సర్వతో లోకముద్భ్రమతి రేణుమణ్డలే। నూనమా
హితభయం న్యమీమిలద్భాస్కరేన్దునయనే విరాట్పుమాన్॥ ౬॥

ఆసరోజేతి రేణుమణ్డలే రణరజఃపటలే ఆసరోజభవసద్మ బ్రహ్మలోకపర్యన్తం సర్వతః సమన్తాత్ లోకం విశ్వం ఉద్భ్రమతి ఉచ్చైరాక్రామతి సతి నూనముత్ప్రేక్షాయాం విరాట్పుమాన్ జగత్సముష్టిరూపః పరమపురుషః ఆహితభయం ప్రాప్తభయం యథా తథా భాస్కరేన్దూ సూర్యాచన్ద్రమసావేవ నయనే న్యమీమిలత్ నిమీలితవానివ అన్యోఽపి రజస్సఞ్చారిత్వా భయాన్నయనే నిమీలయతి అత్ర లోకాతీతవస్తుసమ్పత్తి వర్ణనాదుదాత్తేనోత్ప్రేక్షా జ్ఞాజ్ఞితయా సఙ్కీర్యతే రథోద్ధతావృత్తం రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ ఇతి లక్షణాత్. (౬)

ఉద్గాఢదుర్దినవిసంస్థులచిత్తవృత్తిరారబ్ధగాత్రమలమోవసనాన్తసఙ్గీ।
ఆమృష్టగణ్డతిలకాని ముఖాన్యచుమ్బద్రాగీవ రేణునికరస్సురసున్దరీణాం॥ ౭॥

ఉద్గాఢేతి రేణునికరః సమరరజస్సఙ్ఘః రాగీవ కాముకపురుష ఇవ సురసున్దరీణాం దేవీనాం ఆమృష్టాని ఆచ్ఛాదితాని అన్యత్ర చుమ్బనసమ్మర్దాత్ ప్రోఞ్ఛితాని గణ్డతిలకాని యత్ర తాని ముఖాని అచుమ్బత్ చుమ్బితవాన్ ప్రకృతే పస్పర్శేత్యర్థః కిమ్భూతః ఉద్గాఢం సాతిశయం యద్దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం తేనేవ అన్యత్ర తస్మిన్ విసంస్థులా అధీరా అ

న్యత్రసురతలోలుపేత్యర్థః చిత్తవృత్తిర్యేన అన్యత్ర యస్య సః దుర్దినే హి కామినాం మనశ్చ ఞ్చలం భవతి అతఏవ భగవాన్ శ్రీకాళిదాసః మేఘాలోకే భవతి సుఖినోప్యన్యథావృత్తి చేతః కణ్ఠాశ్లేష ప్రణయిని జనే కిమ్పునర్దూరసంస్థే ఇతి తథా ఆరబ్ధం గాత్రాణాం మలనం స్వసమ్బన్ధాన్మలినీభావః అన్యత్ర సమ్మర్దనం యేన సః తథా వసనాన్తే వస్త్రాఞ్చలే సఙ్గః స మ్బన్ధోఽస్యాస్తీతి సః కామినోపి కామినీనాం వసనాన్తమాకర్షన్తి అత్ర శ్లేషానుప్రాణితే యముపమా పూర్వవదుదాత్తేన సఙ్కీర్ణా వసన్తతిలకావృత్తం. (౭)

మూ॥ అకాలజలదావళీకలితరక్తధారాహతా కరీన్ద్రకరటక్షరన్మదమ
హోర్మిరుద్ధాసితా। రణవ్రణితసైనికక్షతజసిక్తమూలా చ సా ర
జోయవనికాశనైరపససార సేనాముఖాత్॥ ౮॥

అకాలేతి సాపూర్వోక్తస్వరూపా రజో రణధూళిరేవ యవనికా ఆచ్ఛాదకత్వా త్తిరస్కరిణీ ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సేత్యమరః సా సేనానాం ముఖాత్ సమ్ముఖస్థానాత్ శనైరపససార నష్టా కిమ్భూతా యతః అకాలే ఉదితా జలదావళీ మేఘ మాలా తస్యా గళితా రాక్షసానాం పక్షే కౌరవాణామమఙ్గళసూచనాయ నిస్సృతా యా రక్తధారా తయా ఆహతా సిక్తేత్యర్థః తథా కరీన్ద్రాణాం కరటేభ్యో గణ్డేభ్యః క్షరన్తీ యా మ దస్య దానజలస్య మహోర్మిస్తయా రుద్ధా కరటో గజగణ్డే స్యాత్కుసుమ్భే నిన్ద్యజీవనే ఇ తి మేదినీ అతఏవ అసితా మదజలసమ్పర్కాత్ కృష్ణా తథా రణే వ్రణితా జాతవ్రణా యే సై నికాస్తేషాం క్షతజేన రుధిరేణ సిక్తం మూలం రణాఙ్గణరూపోత్థానస్థానం యస్యాస్సా చ అత్ర రజోయవనికేతి నిరఙ్గరూపకం అపసారణం ప్రతి చ విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్కా వ్యలిఙ్గం పృథ్వీవృత్తం జసౌ జసయలా వసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురురితి లక్షణాత్. (౮)

మూ॥ ఆభూమణ్డలమాపయోధివలయాదాచక్రవాళాచలా
దాతారాపథమాపురన్దరపదాదాపద్మసద్మాలయాత్।
ఆబ్రహ్మాణ్డకటాహకర్పరపుటం తూర్ణం జుఘూర్ణే భయా
ద్భ్రామ్యద్దికరికీర్ణకర్ణవలయం భేరీరవైర్భైరవైః॥ ౯॥

ఆభూమణ్డలేతి భైరవైః భయఙ్కరైః భేరీరవైః రణభేరీశబ్దైః భయాత్ భ్రామ్య న్తో ముహ్యన్తో యే దిక్కరిణస్తైః కీర్ణం చాలితం కర్ణవలయం కర్ణమణ్డలం యత్ర తద్యథా తథా తూర్ణం శీఘ్రం ఆభూమణ్డలం ప్రథమం భూమణ్డలమభివ్యాప్య జుఘూర్ణే భ్రాన్తం భావే లిట్ అభివ్యాప్తావఙ్ అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా వేతి పాక్షికోఽవ్యయీభావః ఏవ మగ్రేపి తతశ్చ ఆపయోధివలయం సముద్రవలయమభివ్యాప్య జుఘూర్ణే తతశ్చ ఆచక్ర వాళాచలాత్ లోకాలోకపర్వతసీమానమభివ్యాప్య చక్రవాళోఽద్రిభేదే స్యాచ్చక్రవా ళస్తు మణ్డలమితి విశ్వః ఏతావధూర్ధ్వసీమానః ఊర్ధ్వసీమ్నశ్చ దర్శయతి ఆతారా

పథంనక్షత్రవీథీమభివ్యాప్య జుఘూర్ణే తతశ్చ ఆపురన్దరపదాత్ ఇన్ద్రలోకమభివ్యాప్య తతశ్చఆపద్మసద్మాలయాత్ పద్మంసద్మ యస్యసపద్మసద్మాబ్రహ్మా తల్లోకమభివ్యాప్య తతశ్చఆబ్రహ్మాణ్డకటాహకర్పరపుటం బ్రహ్మాణ్డమేవకటాహోలోహపాత్రభేద స్తస్యకర్పరంకపాలం తదేవపుటంసంపుటం తదభివ్యాప్య అత్రయథాయథా భేరీరవస్యదీర్ఘత్వం తథాతథాభూమణ్డలాదిక్రమేణాధోలోకవ్యాప్తిః తారాపథాదిక్రమేణచోర్ధ్వోర్ధ్వలోకవ్యాప్తిః తేనచ పూర్వపూర్వవ్యాప్యపరిత్యాగేనైవ పరపరవ్యాప్తేర్న పర్యాయాలఙ్కారః కిన్త్వేకస్యానేకగోచరమితి విశేషభేదఏవ సచపూర్వవదుదాత్తేనసఙ్కీర్ణః వృత్త్యనుప్రాసశ్చ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. (౯)

మూ॥ దివ్యాస్త్రగ్రామశిక్షానికష మరికులారబ్ధవైరాగ్ని హోమం
స్వర్లోకస్యాకర్ష దివ్యౌషధ మమరపురీవర్త్మ సోపానఖణ్డం
కీర్తిక్షీరాబ్ధిమూలస్థల మఖిలజగచ్ఛల్యనిర్హారయన్త్రం
ప్రాణద్యూతంవ్యదీవ్య న్నృపకులమహసాంమణ్డనంశౌర్యశౌణ్డాః॥౧౦॥

దివ్యాస్త్రైరితి శౌర్యేణవీరత్వేన శౌణ్డావిఖ్యాతా మత్తావా శౌర్యశౌణ్డాయోధాః శౌణ్డోవిఖ్యాతమత్తయోరితిహేమచన్ద్రః ప్రాణద్యూతంప్రాణపణకద్యూతం వ్యదీవ్యన్ ప్రాణాన్పణీకృత్యయుద్ధరూపద్యూతేనచిక్రీడురిత్యర్థః దివఃకరణం యుగపత్కర్మచేతికరణస్యకర్మసంజ్ఞా కిమ్భూతం దివ్యానాంఅస్త్రగ్రామాణాం అస్త్రసంఘానాం యాశిక్షాతస్యా నికషంకషపాషాణం పరీక్షాస్థానమిత్యర్థః తథా అరికులై రారబ్ధోవైరమేవాగ్ని స్తత్రహోమఃస్వపరప్రాణాహుతిర్యత్రతత్ తథాస్వర్లోకస్యాకర్షణాంస్వర్వేశ్యానా మాకర్షణేఆనయనే దివ్యౌషధంసమ్ముఖసఙ్గ్రామమరణేనస్వర్గస్త్రీలాభాదితిభావః అన్యదపిసిద్ధౌషధం ధార్యమాణంఇష్టాంస్త్రియమాకర్షతి తథా అమరపుర్యాఃస్వర్గస్యవర్త్మని సోపానఖణ్డం అధిరోహణీరూపం స్వర్గప్రాప్తేఃకారణమిత్యర్థః తథాకీర్తిరేవస్వచ్ఛత్వాత్ క్షీరాబ్ధి స్తస్యమూలస్థలంనిదానం తథా అఖిలజగతాం శల్యస్యశల్యవత్ పీడాకారకస్యరావణస్య పక్షేదుర్యోధనస్య నిర్హారేనివారణే యన్త్రందేవాద్యధిష్ఠానంపాత్రభేదోవా యన్త్రందేవాద్యధిష్ఠానేపాత్రభేదేనియన్త్రణేఇతి హేమచన్ద్రః తథా నృపకులస్య మహసాం తేజసాంమణ్డనంఅలఙ్కారణం అత్రబహూనాంనికషాదీనాం కేవలానాంరూపణాన్మాలా నిరఙ్గరూపకం స్రగ్ధరావృత్తం. (౧౦)

మూ॥పురోబలానాంవిజయధ్వజశ్రియంసమాదధానేనభృశంహనూమతా।
ప్రవేశితాశ్శ్రోత్రపథేనవిద్విషాం మనస్సుభీతిర్నదతాతిభైరవం॥ ౧౧॥

పురఇతి విజయేశత్రుజయే ధ్వజస్య శ్రియంశోభాం సమాదధానేనసమ్యగ్ధారయతా విజయస్యధ్వజేనేవేత్యర్థః పక్షే విజయస్యార్జునస్య ధ్వజస్యరథకేతోః శ్రియం

F78

సమాదధానేనజనయతా అర్జునరథధ్వజేహనూమతో౽వస్థానాదితిభావః హనూమతా బలానాంశత్రుసైన్యానాం పురో౽గ్రే భృశంఅతిభైరవం అతిభయఙ్కరఞ్చ యథాతథా నదతాశబ్దంకుర్వతా సతాశ్రోత్రపథేనకర్ణమార్గేణ విద్విషా మ్మనస్సు భీతిఃప్రవేశితా హనూమతోభైరవంనాదంశ్రుత్వారిపవోభయంప్రాపురిత్యర్థః. (౧౧)

మూ॥ బలోద్ధతానీలగజాభిరామా తీవ్రాచ్ఛభల్లాశరభారభీమా।
మహోదయారమ్భపరాగభీర తారప్రణాదాకుముదానుబద్ధా॥ ౧౨॥

బలోద్ధతేతి మహీపతేరామస్య పక్షేయుధిష్ఠిరస్య సేనా ననాదసింహనాదం చకార ఇత్యుత్తరశ్లోకేక ర్తృక్రియేక్షేయే. కిమ్భూతా బలేనతేజసా ఉద్ధతాఉద్భటా తథా నీలగజాభ్యాంవానరవిశేషాభ్యాం అభిరామామనోజ్ఞా పక్షే నీలవర్ణైర్గజైరభిరామా తథా తీవ్రాఉద్రిక్తా అచ్ఛభల్లాభాలూకా జామ్బవదాదయో యత్రసా పక్షే తీవ్రాణితీక్ష్ణాని అచ్ఛానినిర్మలీకృతాని భల్లానిఅస్త్రవిశేషా యత్రసా తథా శరభస్యవానరవిశేషస్య అరఃసఞ్చరణం బుగతావిత్యస్యరూపం తేన భీమా పక్షే శరభారేణబాణసమూహేన భీమా తథా మహోదయాయజయలాభాయ ఆరమ్భపరాఉద్యతా తథా గభీర స్తారస్యవానరవిశేషస్య ప్రణాదోధ్వని ర్యత్రసా పక్షే గభీర స్తారఉచ్చైః ప్రణాదోయస్యాస్సా ఏవఞ్చ విధేయేనపౌనరుక్త్యం విశేషణైనభిన్నత్వ ప్రతిపాదనాత్ తారోవానరభిన్మక్తావిశుద్ధ్యోఃశుద్ధమౌక్తికే త్రిలిఙ్గాత్యుచ్చశబ్దేచేతి మేదినీ తథా కుముదస్యవానరభేదస్య పక్షే రాజభేదస్యహస్తినోవా అనుబన్ధఃసమ్బన్ధోయత్రసా కుముదఃకపాదిఃజ్ఞాగనాగయోఃదైత్యవిశేషేచసితోత్పలే ఇతిహేమచన్ద్రః. (౧౨)

మూ॥ ఉదీర్ణతాలార్జునకృష్ణసార ప్రౌఢాయుధామన్యుబలోర్జితాచ।
మహీపతేస్సంలసదుత్తమౌజాః సేనాశతానీకముఖాననాద॥ ౧౩॥

ఉదీర్ణేతి పునఃకిమ్భూతా ఉదీర్ణాఉద్ధతా యేతాలాస్తాలవృక్షా అర్జునాఃకకుభవృక్షాః కృష్ణసారాఃశింశపావృక్షాశ్చ తఏవప్రౌఢాని ఆయుధాన్యస్త్రాణి యస్యాస్సా కృష్ణసారశ్శింశపాయాంమృగభేదేస్నుహీతరా వితిహేమచన్ద్రః తథా మన్యునాక్రోధేన జనితం యద్బలంతేజ స్తేనోర్జితాఉద్భటా చతథా సంలసత్ ఉత్తమఓజోవిక్రమోయస్యాస్సా తథా శతానిశతసఙ్ఖ్యకాని అనీకానిసైన్యాని ముఖేవ్యూహసమ్ముఖే ప్రతిపక్షసమ్ముఖేవాయస్యాస్సా అనీకసేనయోర్వ్యష్టిసమష్టిరూపత్వాన్నపౌనరుక్త్యం పక్షే ఉదీర్ణతాళారణోత్సాహేనఉత్థాపితహస్తతాళా తథా అర్జునకృష్ణయోఃసారేణ బలేన ప్రౌఢా తథా యుధామన్యునామాఅర్జునస్యపార్శ్వరక్షకః తథా శతానీకోనకులస్యపుత్రః సమ్ముఖెయస్యాస్సా నాకులిస్తుశతానీక ఇతిభారతం. (౧౩)

మూ॥ అకమ్పనోద్దీపితమేఘనాదా ప్రహస్తనాథా దృఢచిత్రకాయా ।
ఆవిర్భవద్వైరనరాన్తకోగ్రా సామర్షవేగోజ్జ్వలలోహితాక్షా ॥ ౧౪॥

అకమ్పనేతి సాపరవాహినీ రావణసేనా పక్షే దుర్యోధనసేనా శత్రూన్ రామాదీన్ పక్షే యుధిష్ఠిరాదీన్ రురోధేత్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః కిమ్భూతా అకమ్పనో రాక్షసభేద స్తేనోద్దీపితో యుద్ధాయ ప్రోత్సాహితో మేఘనాద ఇన్ద్రజిద్యత్ర సా తథా ప్రహస్తో రాక్షసవిశేషః స నాథః సేనాపతిర్యత్ర సా తథా దృఢో యుద్ధస్థిరశ్చిత్రకాయో రాక్షసభేదః రావణపుత్రో ఽతికాయో వా యత్ర సా తథా ఆవిర్భవద్వైరం విరోధో యస్య తాదృశో యో నరాన్తకో రావణపుత్రవిశేష స్తేన ఉగ్రా భయదా తథా అమర్షేణ కోపేన జనితో యో వేగ స్తేన సహితః అతఏవ ఉజ్జ్వలః క్రోధాధ్మాతో లోహితాక్షస్తన్నామ రాక్షసభేదో యత్ర సా పక్షే అకమ్పనైః భయకమ్పరహితైర్గజై రుద్దీపితః ప్రకాశితః మేఘస్యేవ నాదో యత్ర సా అకమ్పనా నిర్భయేతి వా ఛేదః తథా ప్రహస్తాః ప్రశస్తబాహుశాలినో నాథాః సేనాపతయో యత్ర సా తథా దృఢః ప్రహారక్షమ శ్చిత్రో మనోజ్ఞః కాయో దేహో యస్యాస్సా తథా ఆవిర్భవద్వైరాణాం నరాణాం అన్తో నాశో యత్ర సా అతఏవ ఉగ్రా భయానకా అథవా ఆవిర్భవద్వైరా యే నరాన్తకా నరాశనా అలమ్బుషప్రభృతయో రాక్షసా స్తై రుగ్రా తథా సామర్షవేగా అమర్షేణ సత్వరా తథా ఉజ్జ్వలే క్రోధోద్దీప్తే లోహితే చ అక్షిణీ యస్యాస్సా. (౧౪)

మూ॥ ససిన్ధురాజా తరసోగ్రభీష్మా సహేతిశల్యా కృతవర్మనిష్ఠా ।
సమిన్మహాకర్మసుదక్షిణా చ రురోధ శత్రూన్ పరవాహినీ సా యుగ్మకం॥ ౧౫॥

సేతి పునః కిమ్భూతా సిన్ధురైర్హస్తిభిస్సహితా హస్తిమహామృగః పీలుః సిన్ధురో దీర్ఘమారుత ఇతి త్రికాణ్డశేషః తథా జాతరసా జాతయుద్ధానురాగా తథా ఉగ్రా ప్రచణ్డా భీష్మా భయదా చ ఉగ్రభీష్మా విశేషణసమాసః తథా సహేతీని సజ్వాలాని అతిశోణితానీత్యర్థః శల్యాని తోమరాస్త్రాణి యస్యాస్సా హేతిజ్వాలాస్త్రయోర్నార్యాం పుంస్యపి హేమచన్ద్రః తథా కృతావర్మణః సన్నాహస్య నిష్ఠా సమాప్తిర్యయా సా ఆముక్తకవచేత్యర్థః తథా సమితి యుద్ధే యాని మహాకర్మాణి మహావ్యాపారాః తేషు దక్షిణా నిపుణా చ పక్షే ససిన్ధురాజా సిన్ధురాజో జయద్రథః తత్సహితా తథా తరసా బలేన ఉగ్రో భీష్మో గాఙ్గేయో యత్ర సా తరసా రురోధేతి వా తథా సహేతిస్సాయుధః శల్యో మద్రరాజో యత్ర సా తథా కృతవర్మణి హార్దిక్యే నిష్ఠా యస్యాస్సా తథా సమితి మహత్కర్మ యస్య తాదృశః సుదక్షిణో నృపవిశేషో యత్ర సా చ. (౧౫)

మూ॥ ఘోరాహవస్మే వాసరరాత్రికల్పే పరస్పరం సఙ్ఘటనాముపేతే ।
చక్ర్యాశిరేవీరశరీరముక్తాః సన్ధ్యామయూఖా ఇవ రక్తధారాః॥ ౧౬॥

180

వ్యూహేతి వాసరరాత్రికల్పే దినరజనీసదృశే వ్యూహద్వయే విన్యస్తసైన్యద్వయే వ్యూహస్తు బలవిన్యాస ఇత్యమరః పరస్పరం సంయోగం ఉపేతే ప్రాప్తే సతి వీరాణాం శరీరేభ్యో ముక్తాః క్షరితా రక్తధారాః సన్ధ్యామయ్యో భా ఇవ సన్ధ్యాసమయోత్పన్నలోహితసూర్యకిరణా ఇవ చకాశిరే శుశుభిరే యథా దివసరాత్ర్యోస్సంయోగే లోహితాః సన్ధ్యామయ్యో భాః ప్రకాశన్తే తథా సైన్యయోస్సంయోగే వీరశరీరక్షరితా రక్తధారా ఇత్యుపమా సా చ ప్రథమపాదే ఆర్థీ చతుర్థపాదే శ్రౌతీ తదనయోస్సఙ్కరః ఏతద్శ్లోకషట్కం పాశ్చాత్యపుస్తకేషు న దృశ్యతే కిన్తు సఙ్గతార్థమితి వ్యాఖ్యాతం. (౧౬)

మూ॥ మేదోవసాపిచ్ఛిలకచ్ఛలగ్నైరాచాన్తవీచ్యశ్శకునైః పిశాచైః ।
దూరం వహన్త్యో రుధిరామ్బునద్యః సిన్దూరరేఖా ఇవ రేజురుర్వ్యాః॥ ౧౭॥

మేద ఇతి మేదో మాంసప్రభవో ధాతువిశేషః వసా మజ్జా బృహతీకణ్టకారికేతివత్ మేదస్తు వపా వసేత్యమరే మేదోవసయోరేకపర్యాయతా తాభ్యాం పిచ్ఛిలో యః కచ్ఛః కూలాధఃప్రదేశః తత్ర లగ్నైః స్థితైః శకునైః పక్షిభిః పిశాచైశ్చ ఆచాన్తాః పీతా వీచయ ఊర్మయో యాసాం తాః తథా దూరం వహన్త్యో గచ్ఛన్త్యః రుధిరాణ్యేవ అమ్బూని తేషాం నద్యః ఉర్వ్యాః పృథివ్యాః సిన్దూరరేఖా ఇవ రేజుః శుశుభిరే అన్యాపి స్త్రీ సిన్దూరరేఖాం ధారయతి అత్ర వాచ్యేన రుధిరనదీనాం సిన్దూరరేఖాసామ్యేన ఉర్వ్యాస్స్త్రియా ఇవేతి స్త్రీసామ్యస్య ప్రతీతే రేకదేశవివర్తిరూపకం ఔపమ్యగర్భసమాసోక్తిరితి కేచిత్. (౧౭)

మూ॥ ఆపీయ పూరం రుధిరాపగానాం విపాకరజ్యన్మదిరారుణానాం ।
విలఙ్ఘ్య వేలాం క్షితికమ్పనున్నః పయోనిధిః క్షీబ ఇవోచ్చచాల॥ ౧౮॥

ఆపీయేతి క్షితికమ్పేన రణవిమర్దకృతేన అమఙ్గళరూపేణ వా భూమికమ్పేన నున్నశ్చాలితః పయోనిధిస్సముద్రః విపాకేన పాకస్యాధిక్యేన వైలక్షణ్యేన వా రజ్యన్త్యో రక్తీభవన్త్యో యా మదిరాస్తద్వదరుణానాం లోహితవర్ణానాం రుధిరాపగానాం రక్తనదీనాం పూరం ఓఘం ఆపీయ సమ్యక్పీత్వా క్షీబో మత్త ఇవ వేలాం తీరం అథ చ మర్యాదాం విలఙ్ఘ్య ఉచ్చచాల అన్యోపి మదిరాం పీత్వా మత్తో భూత్వా మర్యాదాముల్లఙ్ఘయతి అత్ర మదిరారుణానామితి లుప్తోపమయా క్షీబ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా తత్సంసృష్టేన చ రుధిరనదీనాం సముద్రపర్యన్తగమనరూపేణ వస్తునా ప్రభూతజనక్షయరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. (౧౮)

మూ॥ చరణఖనితపృథ్వీమణ్డలోద్ధూతధూళీపిహితదశదిగన్తాః సమ్వృతన్తస్సమన్తాత్ । క్షయమరుత ఇవోచ్చైర్భగ్నతుఙ్గాద్రిశృఙ్గా యుధి
నహరిసమూహాః సేహిరే వైరివర్గైః॥ ౧౯॥

చరణేతి చరణైః పాదవిక్షేపైః అన్యత్ర సవేగవహనైః ఖనితం క్షుణ్ణం యత్పృథ్వీమణ్డలం భూతలం తస్మాదుద్ధూతా యా ధూళ్యో రజాంసి తాభిః పిహితా ఆచ్ఛాదితా దశదిశామన్తా యైస్తే తథా సమన్తాత్ సర్వతః సమ్పతన్తః యుద్ధార్థం ధావన్తః తథా ఉచ్చైర్నదన్తః తథా భగ్నాని ఉత్పాటితాని తుఙ్గాన్యుచ్చాని అద్రిశృఙ్గాణి పర్వతశిఖరాణి యైస్తాదృశా హరిసమూహా వానరసఙ్ఘాః క్షయమరుత ఇవ ప్రళయవాతా ఇవ యుద్ధే వైరివర్గైః రాక్షసబృన్దైః న సేహిరే న సోఢుం శక్తాః పక్షే భగ్నతుఙ్గాద్రిశృఙ్గాః క్షయమరుత ఇవ హరిసమూహాః సమూహశబ్దః ప్రభృత్యర్థః కృష్ణప్రభృతయః అశ్వసమూహా వా వైరివర్గైః కౌరవసైన్యసంఘైః న సేహిరే శ్లేషం సమానం శ్రౌతీయముపమా మాలినీవృత్తం. (౧౯)

మూ॥ రక్తాసవానన్దితడాకినీకః ప్రవృత్తనీరన్ధ్రకబన్ధనృత్యః ।
రణాతిరేకః క్షణదాచరాణా మ్మహోత్సవో ముక్తిభియాం బభూవ ॥ ౨౦॥

రక్తేతి రక్తమేవాసవో మద్యం మద్యభేదో వా శీధురిక్షురసైః పక్వైః అపక్వైర్వా ఆసవో భవేదితి మాధవః తేనానన్దితా డాకిన్యః కాళీగణభేదా యత్ర సః తథా ప్రవృత్తం నీరన్ధ్రాణామవిరళానాం కబన్ధానాం క్రియాయుక్తనిర్మస్తకకళేబరాణాం నృత్యం యత్ర సః కబన్ధో(స్త్రీ) క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమిత్యమరః కబన్ధోత్థానసఙ్ఖ్యా యుద్ధే తత్తత్సఙ్ఖ్యకగజాదినిపాతనే భవతి యదాహుః ప్రాచీనాః నాగానామయుతం తురఙ్గనియుతం సార్ధం రథానాం శతం పత్తీనాం దశకోటయో నిపతితా ఏకః కబన్ధస్తదేతి తథా ముక్తిభియాం నిర్భయానాం క్షణదాచరాణాం యోద్ధౄణాం ఆగన్తుకానాఞ్చ రాక్షసానాం మహాన్ ఉత్సవో యత్ర ఈదృశో రణాతిరేకో మహాన్ రణో బభూవ. (౨౦)

ప్రసర్పిరక్షోబలనాయకా ముహుః కృతప్రహారాః కురవః స్థిరోద్యమాః ।
లసద్యశః పాణ్డుభువామలోడయ న్సముచ్చలత్కృష్ణముఖం ద్విషాం బలం ॥

ప్రసర్పీతి ముహుః కృతః ప్రహారో యైస్తే తథా కురవే కుత్సితరవకరణే స్థిర ఉద్యమో యేషాం తే ప్రసర్పిణః ఇతస్తతో ధావన్తో రక్షోబలనాయకా రాక్షససేనాపతయః లసద్యశసా శుద్ధకీర్త్యా పాణ్డుః శుక్లా భూర్యేభ్యస్తే తథా తేషామపి ద్విషాం శత్రూణాం రామాదీనాం బలం సైన్యం ఆలోడయన్ చాలయామాసుః కిమ్భూతం సముచ్చలత్ భయేన ఇతస్తతః పలాయమానం తథా కృష్ణాని భయేన మలినాని వానరబహుళత్వాత్ స్వభావతః శ్యామాని వా ముఖాని యస్య తత్ పక్షే ముహుః కృతప్రహారాస్తథా స్థిరోద్యమా నిశ్చలయుద్ధోద్యోగాః కురవః కురుకులసమ్బన్ధినః కాదియుక్తే శపసే లుగ్వేతి విసర్జనీయలోపః బలనాయకాః సేనాపతయో భీష్మాదయః ద్విషాం శత్రుభూతానాం పాణ్డుభువాం పాణ్డవానాం బలం ఆలోడయన్ కిమ్భూతం ప్రసర్పిణి ధావన్తి రక్షాంసి ఘటోత్క-

ప్రాదీని యత్రతత్తథా లసద్యశః అన్యత్రవిఖ్యాతకీర్తి తథా సముచ్ఛలత్ భయచపలం తథా కృష్ణముఖంవాసుదేవప్రధానం ప్రసర్పిరక్షోబలం నయన్నిభయా ద్దేశాన్తరం ప్రాపయన్తీతి ప్రసర్పిరక్షోబలనాయకాః కురవో దుర్యోధనాదయ ఇతివా. (౨౧)

మూ॥ ద్రుతమధరితవజ్రముష్టిపాతం స్ఫురదశనిప్రభహేతిదుర్నిరీక్ష్యం।
రణభువివిదధే మహాభుజాభ్యామరికులమర్దనమశ్వినన్దనాభ్యాం॥ ౨౨॥

ద్రుతమితి మహాభుజాభ్యాం అశ్వినన్దనాభ్యాం మైన్దద్వివిదవానరాభ్యాం మైన్దశ్చ ద్వివిదశ్చైవధీరౌతావశ్వినోస్సుతావితిరామాయణాత్ రణభువి అరికులస్య మర్ధనంపీడనం విదధేచక్రే కిమ్భూతం ద్రుతం అధరితస్తుచ్ఛీకృతో వజ్రముష్టేరాక్షసవిశేషస్య పాతఆక్రమణంయత్రతత్ తథా స్ఫురన్తీ యా అశనిప్రభస్యరాక్షసవిశేషస్య విద్యుజ్జిహ్వస్యేత్యర్థః హేతిరాయుధం తయాదుర్నిరీక్ష్యం ద్రష్టుమశక్యం అప్రతికార్యమిత్యర్థః పక్షే అశ్వినన్దనాభ్యాంనకులసహదేవాభ్యాం అరికులమర్దనం విదధే కిమ్భూతం అధరితావజ్రస్యేవముష్టేఃపాతోయత్రతత్ తథా స్ఫురన్తీ అశనిప్రభావిద్యుత్తుల్యాదీప్తిర్యాహేతి స్తయా దుర్నిరీక్ష్యం అన్యైర్ద్రష్టుమశక్యం శేషంసమానం. (౨౨)

మూ॥ రథాన్రథైర్వాజిభిరర్వతోఘ్నన్నిభానిభైః పత్తిభిరేవపత్తీన్।
సమీరసూనుస్సమరేపరేషాం బలానివీరఃప్రసభంబభఞ్జ॥ ౨౩॥

రథానితి వీరఃశూరః సమీరసూనుర్హనుమాన్ పక్షే భీమః సమరే పరేషాం అన్యేషాం రిపూణాం బలానిసైన్యాని ప్రసభంహఠేన బభఞ్జపరాజితవాన్ కింకుర్వన్ రథైఃకృత్వా రథాన్ఘ్నన్నాశయన్ తథా వాజిభిరశ్వైః అర్వతోఽశ్వాన్ఘ్నన్ వాజివాహార్వగన్ధర్వహయసైన్ధవసప్తయఇత్యమరః తథా ఇభైఃహస్తిభిః ఇభాన్ఘ్నన్ తథా పత్తిభిఃపదాతిభిరేవ పత్తీన్ఘ్నన్. (౨౩)

మూ॥ వ్యూహప్రతివ్యూహవిధానదక్షస్సేనాపతిఃపావకలబ్ధజన్మా।
నరేన్ద్రసైన్యానిజుగోపనీలశ్శిఖణ్డియూథానియథామ్బువాహః॥ ౨౪॥

వ్యూహేతి వ్యూహఃసైన్యరచనావిశేషః సూచీముఖాదిః ప్రతివ్యూహాఽవిపరీతసైన్యరచనావిశేషః తయోర్విధానే దక్షఃకుశలః తథా పావకలబ్ధజన్మాఅగ్నిపుత్రః నీలోనీలనామా సేనాపతిః నరేన్ద్రస్యరామస్య సైన్యాని జుగోప రరక్షఉపమిమీతే అమ్బువాహోమేఘః శిఖణ్డియూథానిమయూరకులాని యథా గోపాయతిపుష్ణాతి తథేత్యర్థః పక్షే పావకలబ్ధజన్మాయజ్ఞాగ్నికుణ్డోత్థితో ధృష్టద్యుమ్నః నీలఃశ్యామోఽమ్బువాహో యథా శిఖణ్డియూథాని తథా నరేన్ద్రస్యయుధిష్ఠిరస్య సైన్యాని జుగోప ద్రోణవినాశాయ ద్రుపదేనాభ్యర్థితాభ్యాం యాజోపయాజాభ్యాం వితాయమానేయజ్ఞే ద్రౌపదీధృష్టద్యుమ్నశ్చయజ్ఞకుణ్డాదుత్థితావితి వార్తా శేషంసమానం ఉపమేయం శ్రౌతీ. (౨౪)

మూ॥ వ్యాధూతనానాయుధయోధభీమా మద్ధ్వనా తజ్జఘటా గరిష్ఠాం।
పలాశిభిస్తాం శ్రిశిఖైర్బబాధే సహస్రగోసూనురరాతిసేనాం॥ ౨౫॥

వ్యాధూతేతి సహస్రగోః సూర్యస్య సూనుః పుత్రః సుగ్రీవః ద్రాగ్ఝటితి విశిఖైః శిఖాగ్రం ప్రహారార్థ మగ్రత్వాత్ తద్రహితైః పలాశిభిః వృక్షైః కరస్థైః పలాశిద్రుద్రుమాగమా ఇత్యమరః అరాతేః రావణస్య సేనాం బబాధే పీడయామాస కిమ్భూతాం వ్యాధూతాని కమ్పితాని నానాయుధాని యైస్తాదృశా యే యోధాః భటాః తైః భీమాం భయదాం తథా మదేనానామత్తా మాతఙ్గఘటా హస్తిబృన్దం తయా గరిష్ఠాం అతిగుర్వీం దుష్ప్రవేశామిత్యర్థః పక్షే సహస్రగోః సహస్రలోచనస్యేన్ద్రస్య సూనుః అర్జునః పలాశిభిః పలంమాసం తద్భక్షకైః మాంసభేదకైరిత్యర్థః విశిఖైః బాణైః కృత్వా అరాతేః దుర్యోధనస్య సేనాం బబాధే శేషం తుల్యం. (౨౫)

మూ॥ విభీషణో దర్శితభర్తృభక్తి ర్యుద్ధే హిడిమ్బాకులభూః ప్రసర్పన్।
క్షపాచరేన్ద్రః క్షపయామ్బభూవానీకాన్యనేకాని నిశాచరాణాం॥ ౨౬॥

విభీషణ ఇతి దర్శితా భర్తరి రామే భక్తిర్యేన సః తథా యుద్ధే ప్రసర్పన్ ధావన్ తథా హీతి నిశ్చయే పాదపూరణే వా డిమ్భేన భయకృతధ్వనినా విప్లవేన ఆకులా భూర్యస్మాత్ సః డిమ్భో భయధ్వనావజ్ఞే పుప్ఫుసప్లీహవిప్లవే ఇతి మేదినీ తాదృశః క్షపాచరేన్ద్రో రాక్షసశ్రేష్ఠో విభీషణః నిశాచరాణాం రాక్షసానాం అనేకాని బహుసఙ్ఖ్యకాని అనీకాని సైన్యాని క్షపయామ్బభూవ నాశయామాస పక్షే విభీషణో భయఙ్కరః హిడిమ్బాకులభూః హిడిమ్బాతనయో ఘటోత్కచః దర్శితా భర్తరి యుధిష్ఠిరే భక్తిః యేన తాదృశః సన్ నిశాచరాణాం దుర్యోధనసమ్బన్ధిరాక్షసయోధానాం యద్వా నిశాయాం చరన్తి యుద్ధార్థం ధావన్తీతి నిశాచరా రాత్రియోద్ధారః తేషామనీకాని రాత్రియుద్ధే ఘటోత్కచస్య వీర్యాధిక్యం భారతే వర్ణితం శేషం సమానం. (౨౬)

మూ॥ పరిస్ఫురత్కార్ముకమణ్డలో ధన్వపాత్మజో వానరవీరలక్ష్మా।
తతాప విద్వేషిబలం పృషత్కైర్లోకం మయూఖైరివ చణ్డభానుః॥ ౨౭॥

పరిస్ఫురదితి అథానన్తరం పరిస్ఫురత్ శోభమానం కార్ముకమణ్డలం ఆకర్షణేన మణ్డలీకృతం ధనుః యస్య సః తథా వానరవీరాః సుగ్రీవాదయః లక్ష్మాణి జయచిహ్నాని సైన్యప్రధానాని వా యస్య సః లక్ష్మ చిహ్నప్రధానే చేతి మేదినీ తాదృశో నృపాత్మజో రామః మయూఖైః కిరణైః చణ్డభానుస్సూర్యో లోకమివ పృషత్కైర్బాణైః విద్వేషిబలం శత్రుసైన్యం తతాప తాపయామాస పక్షే వానరవీరో హనూమాన్ లక్ష్మ ధ్వజచిహ్నం యస్య తాదృశో నృపాత్మజోఽర్జునః శేషం తుల్యం ఉపమాలఙ్కారః. (౨౭)

మూ॥ లూనస్యన్దనకేతుపత్తితురగచ్ఛత్త్రాక్షధూర్బన్ధురా
సైన్యస్త్రీకుచకుమ్భమౌక్తికబహిష్కారస్ఫురత్సాహసాః।
వీరోరస్స్థలదారణారుణముఖాస్సైన్యేషు దేవద్విషాం
ప్రాణోన్మోషణనిర్విచారచతురాశ్చేరుస్తదీయాశ్శరాః॥ ౨౮॥

లూనేతి తదీయాః రామసమ్బన్ధినః పక్షే ఽర్జునసమ్బన్ధినః శరాః బాణాః దేవాన్ ద్విషన్తీతి దేవద్విషో రాక్షసాః పక్షే ఽసురావతారా దుర్యోధనాదయ స్తేషాం సైన్యేషు చేరుః కిమ్భూతాః లూనైః ఛిన్నైః స్యన్దనైరథైః కేతుభిర్ధ్వజైః పత్తిభిః పాదాతైః తురగైరశ్వైః ఛత్త్రైః అక్షై రథావయవభేదైః ధూర్భిర్యుగ్యానాగ్రభాగైశ్చ కృత్వా బన్ధురా రమ్యాః బన్ధురో రమ్యనమ్రయోరితి హేమచన్ద్రః తథా సైన్యస్త్రీణాం రణహతభటపత్నీనాం కుచకుమ్భేభ్యో యో మౌక్తికానాం ముక్తాదామ్నాం బహిష్కారః అపసారణం తత్ర స్ఫురత్ సాహసం బలాత్కారకర్మ యేషాం తే బలాత్కారకృతేకృత్యే సాహసం దమనేపి చేతి విశ్వః తథా వీరాణా మురఃస్థలదారణేన వక్షోవిదారణేన అరుణాని తద్రక్తసంపర్కాల్లోహితాని ముఖాన్యగ్రాణి యేషాం తే తథా ప్రాణోన్మోషణే రిపూణాం ప్రాణాపహరణే యన్నిర్విచారం విచారాభావః విచారమకృత్వైవ ప్రాణాపహరణమిత్యర్థః తత్ర చతురాః కుశలాః అత్రాపాతతో నిన్దాబోధకేన విశేషణచతుష్టయేన స్తుతేర్వ్యంగ్యత్వాద్వ్యాజస్తుతిరలఙ్కారః. (౨౮)

మూ॥ నిపాతయన్తో ధ్వజకాననాని విదారితోత్తుఙ్గకరీన్ద్రశైలాః।
మహేన్ద్రముక్తాశనిసన్నికాశా నసేహిరే తస్య శరా విపక్షైః॥ ౨౯॥

నిపాతయన్త ఇతి మహేన్ద్రేణ ముక్తా క్షిప్తా యా అశనిః వజ్రం తస్యాః సన్నికాశస్సాదృశ్యం యేషు తాదృశా స్తస్య రామస్య పక్షేఽర్జునస్య శరాః విపక్షైరాక్షసైః పక్షే దుర్యోధనాదిభి ర్న సేహిరే సోఢుం శక్తాః కిమ్భూతాః ధ్వజాః పతాకాః అవిరళత్వాత్ కాననానీవ ధ్వజకాననాని తాని నిపాతయన్తః తథా విదారితా ఉత్తుంగా అత్యుచ్చాః కరీన్ద్రాః శైలా ఇవ కరీన్ద్రశైలా యైస్తే అశనిరపి కాననాని నిపాతయతి శైలాంశ్చ విదారయతి ఉపమా. (౨౯)

చరంస్తథాజౌ రఘురాజసూను ర్విపాటితారాతిచమూర్విపాఠైః।
గాణ్డీవముచ్ఛ్రాయిధనుర్విధున్వ న్నాసఘౌన్నరో దేవ ఇవాబభాసే॥ ౩౦॥

చరన్నితి తథా కిఞ్చ ఆజౌ యుద్ధే చరన్ పరిభ్రమన్ తథా విపాఠైః బాణైః బాణస్స్యాదస్త్రికణ్డకః స్థూలక్షేదో విపాఠశ్చ చిత్రపుఙ్ఖశ్శరస్స్వర ఇతి త్రికాణ్డశేషః విపాటితా విదారితా అరాతిచమూః శత్రుసేనా యేన సః తథా ఉచ్ఛ్రాయి ఉన్నతం ధ

సు ర్విధున్వాన్ కమ్పయన్ రఘురాజసూనూ రామః నరః మనుష్యమూర్తిరపి గాణ్డీవంధ నుర్విధున్వాన్ సాక్షాద్దేవోఽగ్నిరివ వరుణ ఇవవా, ఆబభాసే శుశుభే గాణ్డీవం హి వరుణ స్యాసీత్ తతో గృహీత్వాఽగ్నినా ఖాణ్డవదాహసమయే ఽర్జునాయ దత్తమితి భారతం పక్షే రఘులఘుయథాతథా ఆచరన్ తథా గాణ్డీవనామకం ధను ర్విధున్వన్ రా జసూనురర్జునః శేషం సమానం యద్వా తాదృశోఽర్జునః సాక్షా న్నరో నరనామా నారాయణాపరమూర్తి ర్దేవ ఇవా బభాసే అత్రార్జునస్యైవ నరావతారత్వాత్ అవతారా వతారిణోః భిన్నత్వాధ్యవసాయాత్ సాదృశ్యసఙ్గతిః. (౩౦)

మూ॥ అథ రణభువి భీష్మః ప్రోచ్చల న్మేఘనాద స్ఫురదవిరళ

రోపారోపమర్దర్శ్యచాపః । ద్విషదయుతనిపాతే నిత్యబద్ధ

ప్రతిజ్ఞః స్ఫుటముపలభత దో ష్ణోర్విక్రమస్యావకాశం॥ ౩౧

అథేతి అథానన్తరం రణభువి భీష్మో భయఙ్కరః మేఘనాద ఇన్ద్రజిత్ స్ఫుటం వ్యక్తం దోష్ణోర్బాహ్వోః విక్రమస్య అవకాశమవసరం అలభత ప్రాపత స్మిన్నవసరే మే ఘనాదోఽతిపరాక్రమేణ యుద్ధం కృతవానిత్యర్థః కిమ్భూతః ప్రోచ్చలన్ ఊర్ధ్వమాక్రా మన్ అన్తరిక్షగతః ప్రచ్ఛన్నశరీర ఇత్యర్థః రామాయణేతథైవ తస్య యుద్ధవర్ణనాత్ తథా స్ఫురతాం అవిరళానాం రోపాణాం బాణానాం అరోపేణ యోజనేన దుర్దర్శోఽదృ శ్యశ్చాపో యస్య సః తథా ద్విషదయుతనిపాతే అత్రాయుతశబ్దోఽసఙ్ఖ్యపరః అసఙ్ఖ్య శత్రునిపాతనే నిత్యం బద్ధా రావణసమీపే కృతా ప్రతిజ్ఞా యేన సః పక్షే రణభువి ప్రో చ్చలన్నుద్గచ్ఛన్ మేఘస్యేవ నాదః సింహనాదో యస్య సః తథా ద్విషతాం అయుత స్య దశసహస్రాణాం నిపాతే నిత్యబద్ధప్రతిజ్ఞః ప్రతిదినం దశసహస్రసఙ్ఖ్యకాని శత్రుసై న్యాని నిపాతయిష్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞో భీష్మో గాఙ్గేయః దోష్ణో ర్విక్రమ స్యావకాశం అ లభత అన్యత్తుల్యం. (౩౧)

మూ॥ రోమాఞ్చితా ఇవ భువో గిరయః ప్రరోహ త్పక్షా

ఇవాభ్రపటలీజటిలా ఇవాశాః । అన్తశ్శకు న్తిభిరివా

ఞ్చితమన్తరిక్షం తద్బాణసన్తతితిరస్కరణాదభూవన్॥ ౩౨॥

రోమాఞ్చితా ఇతి తస్య మేఘనాదస్య పక్షే భీష్మస్య బాణసన్తతిభిః శరపరమ్ప రాభిః తిరస్కరణాదాచ్ఛాదనాత్ భువో భూమయః రోమాఞ్చితా ఇవ కణ్టకితా ఇవా భూవన్ తథా గిరయః పర్వతాః ప్రరోహత్పక్షా ఇవ జాయమానపక్షా ఇవ తథా ఆశా ది శః అభ్రపటలీజటిలా ఇవ మేఘశ్రేణీవ్యాప్తా ఇవ తథా అన్తరిక్షమాకాశం శకున్తిభిః ప క్షిభిః అన్తర్మధ్యే అఞ్చితమివ వ్యాప్తమివ అత్రోత్ప్రేక్షాణాం సంసృష్టిః బాణసన్త

తిషు రోమాఞ్చపక్షే భ్రపటలీశకున్తీనామారోపస్య ప్రతీయమానత్వాద్రూపకాలఙ్కారో వ్యజ్యతే. (౩౨)

మూ॥ సురేన్ద్రసన్తానభువాభిమన్యునా మహారథో భగ్నమనోరథః కృతః।
పరైర్దురీక్ష్యస్స బభూవ తేజసా రవిర్యథా మధ్యమధిష్ఠితో దివః॥ ౩౩॥

సురేన్ద్రేతి అభిమన్యునా అభిగతరోషేణ సురేన్ద్రసన్తానో వాలీ తద్భువా అఙ్గదేన భగ్నో మన ఇవ రథో యస్య ఈదృశః కృతః స మహారథో మేఘనాదః దివ ఆకాశస్య మధ్యమధిష్ఠిత ఆక్రాన్తః సన్ రవిర్యథా సూర్య ఇవ తేజసా పరాక్రమేణ అన్యత్ర కిరణజాలేన పరైశ్శత్రుభిః అన్యత్రాన్యైర్దుర్నిరీక్ష్యో ద్రష్టుమశక్యో బభూవ క్రుద్ధేనాఙ్గదేన రథే భగ్నే సతి మేఘనాదో మాయయా గగనమధ్యమాక్రమ్య అతితరాం యుద్ధం కృతవానిత్యర్థః పక్షే అభిమన్యునా అభిమన్యునామ్నా సురేన్ద్రసన్తానోఽర్జునస్తద్భువా తత్పుత్రేణ భగ్నో మనోరథో వ్యూహభేదాశయో యస్య ఈదృశః కృతః స మహారథో భీష్మః దివో మధ్యమధిష్ఠితో రవిర్యథా మధ్యాహ్నకాలికసూర్య ఇవ తేజసా బలేన పరైర్దుర్నిరీక్ష్యో బభూవ ఉపమాలఙ్కారః. (౩౩)

మూ॥ తేనద్విషాందుష్కరదర్శనేన ముక్తశ్శరాశీవిషరాశిరుగ్రః।
క్షపాముఖే ధ్వాన్తవదన్తరిక్షం నిరన్తరాళం న చిరాచ్చకార॥ ౩౪॥

తేనేతి తేన మేఘనాదేన ద్విషాం దుష్కరస్య రథభఙ్గరూపకర్మణో దర్శనేన హేతునా తద్దర్శనజనితకోపేనేత్యర్థః క్షపాముఖే సన్ధ్యాసమయే ముక్తస్త్యక్త ఉగ్రో భయదః శరాశీవిషరాశిః బాణత్వేన పరిణతః సర్పసమూహః ధ్వాన్తవదన్ధకార ఇవ న చిరాత్ శీఘ్రం అన్తరిక్షం నిరన్తరాళం అవకాశశూన్యం చకార బాణాకృతిభిః సర్పైర్గగనం పూరయామాసేత్యర్థః పక్షే ద్విషాం దుష్కరస్య కర్మణో దర్శనేన తేన భీష్మేణ ముక్తః తథా ఉగ్రః శరాః భయఙ్కరత్వాత్ ఆశీవిషా ఇవ తేషాం రాశిః క్షపాముఖే ధ్వాన్తవత్ న చిరాత్ అన్తరిక్షం నిరన్తరాళం చకార యథా క్షపాముఖే ధ్వాన్తమన్తరిక్షమాచ్ఛాదయతి తథేత్యర్థః ఉపమా. (౩౪)

మూ॥ తథాశాన్తనవోద్యోగే మేఘనాదే యథాధ్వగాః।
అవాపుః ప్రాణసన్దేహముదారా వానరేశ్వరాః॥ ౩౫॥

తథేతి మేఘనాదే ఇన్ద్రజితి తథా తేన ప్రకారేణ అశాన్తోఽనష్టో నవో నవీన ఉద్యోగో యుద్ధచేష్టా యస్య స తథా తాదృశే సతి నికుమ్భిలాయాం వహ్నౌ హుత్వా పునర్నవీనమివ యుద్ధం కుర్వతి సతీత్యర్థః యథాధ్వ యుద్ధమార్గమనతిక్రమ్య గచ్ఛన్తీతి యథాధ్వగాః న్యాయేన యుధ్యన్త ఇత్యర్థః తథా ఉదారా యుద్ధకుశలా అపి వానరేశ్వరాః సుగ్రీవాదయః

ప్రాణసన్దేహంఅద్యప్రాణాఃస్థాస్యన్తినవేతిసంశయమవాపుః పక్షే తథాతాదృశే శా
న్తనవస్యశన్తనోఃపుత్రస్యభీష్మస్య ఉద్యోగేసతిఉద్గతాఆరావాభయధ్వనయోయేషాంతా
దృశానరేశ్వరారాజానః మేఘస్య నాదేగర్జితే అధ్వగాయథాపథికాఇవ ప్రాణసన్దేహ
మవాపుః అస్మిన్పక్షేఉపమాలఙ్కారః. (౩౫)

మూ॥ అస్త్రైరనాలీఢవపుఃపరేషాం ధృతాయుధోయావదమిత్రమేకః।
మనోరథంవైరిజనస్యభఙ్క్త్వా శ్వేతంయశఃపుఙ్ఖమసౌబబన్ధ॥ ౩౬॥

అస్త్రైరితి పరేషాం అస్త్రైరనాలీఢంఅనాక్రాన్తం వపురస్యసఃతథాఏకః అత్రా
పికారోబోధ్యః ఏకోఽపియావన్తోమిత్రాయావదమిత్రం యావతోఽవధారణేఇత్యవ్య
యీభావః సర్వాన్ శత్రూన్ ప్రతీత్యర్థః ధృతమాయుధం యేనతాదృశోఽసౌమేఘనా
దః పక్షే భీష్మః వైరిజనస్య మనోరథంజయాశాం భఙ్క్త్వానిరాకృత్య శ్వేతంశుద్ధం య
శఃపుఙ్ఖం బబన్ధఅర్జయామాస యద్వా రామాయణపక్షే యావదితివాక్యాలఙ్కారే అ
మిత్రంరామం బబన్ధసర్పమయబాణైఃసమేతంచకార అత్రోత్ప్రేక్షా శ్వేతంయశఃపు
ఙ్ఖంవిశుద్ధకీర్తిరాశిమివబబన్ధ ఇవ శబ్దాభావాత్ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా భారతపక్షే శ్వే
తం శ్వేతనామకన్నృపంబబన్ధేతికశ్చిత్. (౩౬)

మూ॥ నరనారాయణౌసాక్షాదివతౌరామలక్ష్మణౌ।
సచక్రేసతిరశ్చక్రేనాగరూపధరైశ్శరైః॥ ౩౭॥

సఇతి సమేఘనాదః నాగానాంసర్పాణాం రూపంరూపాన్తరం ధరన్తీతినాగ
రూపధరాః శరరూపేణపరిణతానాగాఇత్యర్థః తైఃశరైః సచక్రౌససైన్యౌ సాక్షాత్ నర
నారాయణావివ తౌరామలక్ష్మణౌ తిరశ్చక్రేఆచ్ఛాదయామాస పూర్వస్యైవాయమనువాదో
ఽయం పక్షే సభీష్మః నాగరూపధరైస్సర్పవద్భయదైః శరైఃకృత్వా సచక్రౌచక్రాస్త్ర
సహితౌ సాక్షాద్రామలక్ష్మణావివతౌ నరనారాయణౌనరనారాయణావతారౌ అర్జున
కృష్ణౌ తిరశ్చక్రే ఉభయత్రాప్యుత్ప్రేక్షా. (౩౭)

మూ॥ దుర్నివారమపరైర్ధరణీశః తస్యవీర్యమవలోక్యసరోషః।
నాగబద్ధఇవమన్దరశైలః స్థైర్యమాత్మగతముత్సృజతిస్మ॥ ౩౮॥

దుర్నివారమితి ధరణీశోరామః అపరైర్జనైః దుర్నివారంనివారయితుమశ
క్యం తస్యమేఘనాదస్య వీర్యంబలమవలోక్య సరోషఃసక్రోధస్సన్ నాగేనవాసుకి
నా బద్ధోవేష్టితో మన్దరశైలోమన్థాచలఇవ ఆత్మగతంస్వీయం స్థైర్యంధైర్యం ఉత్సృజ
తిస్మ తత్యాజ రామోఽపిబాణరూపధరనాగైర్బద్ధోమన్దరోయథా నాగబద్ధోఽచలస్త
థేత్యర్థః పక్షే ధరణీశఃకృష్ణః అపరైర్దుర్నివారంతస్యభీష్మస్య వీర్యమవలోక్య సరో

షస్సన్ నాగబద్ధో మన్దరశైల ఇవ ఆత్మగతం స్థైర్యం స్థిరత్వం అస్త్రం న ధారయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః ఉత్సృజతి స్మ ప్రతోదం గృహీత్వా భీష్మేణ సహ యోద్ధుముద్యత ఇత్యర్థః స్వాగతావృత్తం స్వాగతాతురనభాగురుయుగ్మమితిలక్షణాత్. (౩౮)

మూ॥ జిఘాంసయా తస్య శరార్దితాని బలాని భగ్నాని సమీక్షమాణః।
మనుష్యమూర్తిః పురుషః పురాణో మహీతలమ్మన్యువశాజ్జగామ॥ ౩౯॥

జిఘాంసయేతి మనుష్యమూర్తిర్మాయామానుషవిగ్రహః వస్తుతః పురాణః పురుషః పరమాత్మా రామః సర్వాస్త్రతిరస్కృత ఇతి శేషః జిఘాంసయా హననేచ్ఛయా తస్య మేఘనాదస్య శరైరర్దితాని పీడితాని అతఏవ భగ్నాని సమన్తాత్పలాయమానాని బలాని సైన్యాని సమీక్షమాణః పశ్యన్ మన్యువశాత్ ఆహో మదర్థమేతే హన్యన్త ఇతి శోకవశాన్మహీతలం జగామ భూతలే పపాత పక్షే మనుష్యమూర్తిః పురాణః పురుషః కృష్ణః శరార్దితాని అతఏవ భగ్నాని బలాని సమీక్షమాణస్సన్ మన్యువశాత్ క్రోధవశాత్ తస్య భీష్మస్య జిఘాంసయా మహీతలం జగామ ప్రతోదహస్తో రథాదవప్లుత్య భూతలం ప్రాపేత్యర్థః. (౩౯)

మూ॥ సపది భువననాథే తాం దశాం సంప్రపన్నే భ్రమతి చ హరిచక్రే లోలహేతిప్రతానే। సురమునిభిరవాది స్వస్తి లోకత్రయాయేత్యుదజని పరసైన్యే మంక్షు కోలాహలశ్చ॥ ౪౦॥

సపదీతి భువననాథే రామే సపది తాం దశాం సర్పశరబన్ధాత్ భూమిపతనరూపాం అవస్థాం సంప్రపన్నే సమ్ప్రాప్తే సతి తథా లోలాః చపలాః సంపతన్త ఇత్యర్థః హేతీనాం మేఘనాదస్యాయుధానాం ప్రతానా విస్తారా యత్ర తాదృశే హరిచక్రే వానరసైన్యే చ భ్రమతి రామస్య తాదృగవస్థాదర్శనేన భ్రాన్తిమ్మోహం గచ్ఛతి సతి సురా ఇన్ద్రాదయః మునయో నారదాదయః తే చ తే చ తథా తైః లోకత్రయాయ స్వస్తి భూయాదితి శేషః నమః స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ ఇతి అవాది ఉచ్చరితం జగన్మయస్య రామస్య విపత్తౌ జగతోఽపి సా భవేదితి భావః తథా పరసైన్యే శత్రుబలే మఙ్క్షు ఝటితి కోలాహలశ్చ రామపతనజనితహర్షేణ కలకలశ్చ ఉదజని ఉచ్చైర్బభూవ లోలశ్చఞ్చలో స్తగమనోన్ముఖ ఇత్యర్థః హేతీనాం సూర్యతేజసాం ప్రతానో యత్ర స తథా తస్మిన్సన్ధ్యాసమయే ఇత్యర్థః ఇతి వా హేతిస్స్యాదాయుధజ్వాలాసూర్యతేజస్సు యోషితీతి మేదినీ పక్షే భువననాథే కృష్ణే సపది తాం దశాం భీష్మజిఘాంసయా క్రోధేన భూమ్యవతరణరూపాం సంప్రపన్నే సతి తథా లోలో హేతేర్జ్వాలాయాః ప్రతానో యస్య తాదృశే హరేర్నారాయణస్య చక్రే సుదర్శనే చ భ్రమతి కృష్ణస్య కోపదర్శనేన ఊర్ధ్వమాగత్య భ్రమణం కుర్వతి సతి హరిచక్రే అశ్వసమూహే ఇతి బహవః శేషం సమానం. (౪౦)

మూ॥ నిరీక్ష్య రామానుజమాకులం తథా తదాపి సంజ్ఞే భువనత్రయే భృశం।
ప్రభావవేదీ భువనప్రభోః పరమ్ముమోచ నస్వాం ప్రకృతిం పితామహః॥౮౧॥

నిరీక్ష్యేతి తథేతిచార్థే-రామస్యానుజం లక్ష్మణఞ్చ ఆకులం సర్పశరబద్ధాదవసన్నం నిరీక్ష్య తదాభువనత్రయే భృశం విసంజ్ఞే సంజ్ఞారహితే ముగ్ధే సతి భువనానాం ప్రభోః రామస్య ప్రభావవేదీ అనుభావజ్ఞః మర్త్యత్వవరస్యైవ మర్యాదారక్షణార్థం సలక్ష్మణోఽయం రామః శరబద్ధో న వస్తుతః జగత్ప్రభోః కుతో బన్ధనశఙ్కేతి జానన్నిత్యర్థః పరం కేవలం పితామహో బ్రహ్మా స్వాం ప్రకృతిం నిజస్వభావం నముమోచ తత్యాజ పక్షే తదా రామస్య బలభద్రస్య అనుజం కృష్ణం తథా ఆకులం క్రోధాధ్మాతం నిరీక్ష్య భువనత్రయే భృశం విసంజ్ఞే సతి భువనప్రభోః కృష్ణస్య ప్రభావవేదీ భక్తస్య మమ త్వామస్త్రం గ్రాహయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా రక్షార్థమేవాస్య కోపానుబన్ధో న వస్తుతో భక్తవత్సలత్వాదితి జానన్ పితామహో భీష్మః కేవలం స్వాం ప్రకృతిం నముమోచ. (౮౧)

మూ॥ అవాన్న వాయుర్నిరవాత్కృశానుః క్షితిశ్చకమ్పే జలధిర్జుఘూర్ణే।
ఆసీన్మహోల్కాజటిలం నభశ్చ కిం వాతదోద్భ్రాన్తమభూన్న భూతం॥౮౨॥

అవాదితి తదా తస్మిన్ రామస్య పక్షే కృష్ణస్య క్షోభకాలే కిం వా కతమం వా భూతం ఆకాశాద్యన్యతమం మహాభూతం ఉద్భ్రాన్తం క్షుబ్ధం వికృతమిత్యర్థః నాభూత్ అపితు సర్వమేవేత్యర్థః యతః వాయుర్నావాత్ నవాతి స్మ తథా కృశానుర్వహ్నిః నిరవాత్ నిర్వాణమగచ్ఛత్ తథా క్షితిశ్చకమ్పే తథా జలధిః సముద్రో జుఘూర్ణే ఆవర్తబహులోఽభూత్ తథా నభ ఆకాశఞ్చ మహోల్కాభిర్జటిలం జటావత్ వ్యాప్తమిత్యర్థః ఆసీత్ అధిష్ఠానస్య క్షోభేఽధిష్ఠితక్షోభస్య యుక్తత్వాదితి భావః అత్ర చతుర్థపాదవాక్యం ప్రతి పూర్వవాక్యపఞ్చకస్య హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః. (౮౨)

మూ॥ అథ భువమవతీర్ణః పన్నగారిః కిరీటీ సపది శమితమన్యుః ప్రీతిహృద్యైర్వచోభిః। తమవజితభుజఙ్గప్రాభవాభ్యాం భుజాభ్యామశిథిలముపగూహ్య స్వామవస్థామనైషీత్॥ ౮౩.

అథేతి అథ జామ్బవదాదివాక్యేన గరుడస్మరణానన్తరం భువం భూమిమవతీర్ణః ఉపనతః తథా కిరీటీ మకుటవాన్ ధృతమనోజ్ఞవేష ఇత్యర్థః పన్నగారిర్గరుడః ప్రీత్యా ప్రేమ్ణా హృద్యైర్మనోజ్ఞైః వచోభిః సపది తత్క్షణమేవ శమితో నాశితో మన్యుః శోకో యేన తాదృశస్సన్ అవజితం పరిభూతం భుజఙ్గానాం ప్రాభవం ప్రభుత్వం యాభ్యాం వినాశకత్వాదితి భావః తౌ తథా తాభ్యాం భుజాభ్యామశిథిలం గాఢం యథా తథా తం రామం ఉపగూహ్య ఆలిఙ్గ్య స్వాం అవస్థాం నిజస్వభావం అనైషీత్ ప్రాపయామాస భుజాభ్యామా

లిఙ్గనేన సర్వశరానపసార్య సుప్తం చకారేత్యర్థః పక్షే అథకృష్ణక్రోధదర్శనానన్తరం భువమవతీర్ణః రథాద్భూమిమాగతః పన్నగారిః ఖాణ్డవదాహే అశ్వసేనాదినాగానాం శత్రుః కిరీటీ అర్జునః ప్రీతిహృద్యైర్వచోభిః సపది శమితమన్యుః నివారితకృష్ణక్రోధస్సన్ అపజితభుజఙ్గప్రాభవాభ్యాం భుజఙ్గవద్దీర్ఘాభ్యాం భుజాభ్యాం తం కృష్ణం అశిథిలముపగూహ్య స్వామవస్థాం పూర్వవత్ శాన్తాత్మతాం అనైషీత్. (౪౩)

మూ॥ దీప్తం యశస్సంయతిలబ్ధవన్తం గాఙ్గేయముచ్చైర్గతమాత్మధామ్నా
తృణీకృతాఖణ్డలశత్రుమేనం రాజాత్మవర్గైస్సహ బహ్వమంస్త॥ ౪౪॥

దీప్తమితి రాజా రావణః ఆత్మవర్గైః స్వవర్గైః సహ తృణీకృతో విజితః ఆఖణ్డలశత్రుః స ఏవ శత్రుః యేన తాదృశం ఏనం మేఘనాదం బహుధా తథా అమంస్త మన్యతే స్మ సాధు వత్స చిరఞ్జీవ యద్రామలక్ష్మణౌ అపి జితవానిత్యాదినా బహుమానమస్య చకారేత్యర్థః కిమ్భూతం ఆత్మధామ్నా స్వతేజసా సంయతి యుద్ధే దీప్తం యశః రామబన్ధనాత్ శుద్ధాం కీర్తిం లబ్ధవన్తం తథా ఉచ్చైర్గేయం స్తోతవ్యం గేయం గానార్హమితి యశోవిశేషణం వా తథా గాం భూమిం గతం అన్తరిక్షే స్థిత్వా రామాదీన్ పరాభూయ తతో భూమిమాగతమిత్యర్థః పక్షే రాజా దుర్యోధనః ఆత్మవర్గైః దుశ్శాసనాదిభిః సహ ఏనం గాఙ్గేయం భీష్మం బహు అమంస్త కిమ్భూతం ఆత్మధామ్నా ఉచ్చైర్గతం ఉచ్ఛ్రితాం ప్రాప్తం తథా దీప్తం శుద్ధం యశః సంయతి లబ్ధవన్తం తథా తృణీకృతా ఆఖణ్డలశత్రవో దైత్యా యేన తం యద్వా ఖణ్డం లాన్తీతి ఖణ్డలాః న ఖణ్డలా అఖణ్డలాః సమగ్రా ఇత్యర్థః తృణీకృతా అఖణ్డలాః శత్రవో యేన తం అఖణ్డలపుత్రమితి పాఠే రామాయణపక్షే ఇన్ద్రపుత్రో జయన్తః భారతపక్షే అర్జునః. (౪౪)

మూ॥ తదా పునస్స్వాం ప్రకృతిం ప్రపన్నౌ నిరీక్ష్య హృష్టౌ నరదేవవర్యౌ।
బలాధినాథాః ప్రసభం బభఞ్జుః ప్రచణ్డవేగాః పరమణ్డలం తే॥ ౪౫॥

తదేతి తదా నరదేవవర్యౌ క్షత్రియశ్రేష్ఠౌ నరరూపౌ దేవవర్యావితి వా రామలక్ష్మణౌ స్వాం ప్రకృతిం అశోకముగ్ధత్వరూపాం ప్రపన్నౌ ప్రాప్తౌ అత ఏవ హృష్టౌ హర్షేణ యుక్తౌ ఉత్సాహినౌ హృష్టౌ ఇతి పాఠే కర్తృవిశేషణం నిరీక్ష్య తే బలాధినాథాః సేనాపతయః సుగ్రీవాదయః ప్రచణ్డాః శత్రుభయదో వేగో యేషాం తాదృశాస్సన్తః ప్రసభం బలేన పరమణ్డలం శత్రుసైన్యం బభఞ్జుః పరాజితవన్తః రణే భఙ్గః పరాజయ ఇత్యమరః పక్షే నరో నరావతారోఽర్జునః దేవవర్యః కృష్ణః స్వాం ప్రకృతిం ప్రపన్నౌ నిరీక్ష్య అర్జునస్య యుద్ధోత్సాహిత్వం కృష్ణస్య శాన్తాత్మత్వం ప్రకృతిః బలాధినాథా భీష్మాదయః శేషం సమానం.

మూ॥ ఆక్రాన్తమన్తర్హరినాయకానాం తేషాం ప్రతాపేన కృశానునేవ॥
పురత్రయం ప్లుష్టమివేశ్వరేణ విరోధిచక్రం చకితం చచాల॥ ౪౬।

ఆక్రాన్తమితి తేషాం హరినాయకానాం వానరసేనాపతీనాం పక్షే కృష్ణనాథానాం భీమాదీనాం కృశానునా వహ్నినేవ ప్రతాపేన తేజసా అన్తర్మధ్యే ఆక్రాన్తం విరోధిచక్రం శత్రుసైన్యం ఈశ్వరేణ శివేన ప్లుష్టం దగ్ధం పురత్రయమివ చకితం భీతం సత్ చచాల చఞ్చలం బభూవ ఉపమయోస్సంసృష్టిః. (౪౬)

మూ॥ రోషేణ ధూమ్రాక్షమకమ్పనఞ్చ ప్రమథ్య సైన్యం పవమానసూనుః।
వ్యయూయుజత్సంయతి జీవితేన తుఙ్గేన దోష్ణా తులితాద్రిశృఙ్గః॥౪౭॥

రోషేణేతి తుఙ్గేన బృహతా దోష్ణా బాహునా తులితముద్ధృతం అద్రిశృఙ్గం యేన తాదృశః పవమానసూనుర్హనుమాన్ ధూమ్రాక్షం ధూమ్రాక్షనామకం అకమ్పనమకమ్పననామకఞ్చ రాక్షససేనాపతిం రోషేణ ప్రమథ్య వినాశ్య అనన్తరం సంయతి యుద్ధే సైన్యం రాక్షసబలం జీవితేన వ్యయూయుజత్ వియోజయామాస జఘానేత్యర్థః పక్షే తుఙ్గేన దోష్ణా తులితం సదృశీకృతం అద్రిశృఙ్గం యేన తాదృశః పవమానసూనుః భీమః రోషేణ ధూమ్రాక్షం కలుషలోచనం తథా అకమ్పనఞ్చ భయకమ్పరహితం రణాదచలన్తమితి వా సైన్యం కౌరవబలం ప్రమథ్య గదాదిభిరాహత్య జీవితేన వ్యయూయుజత్ అస్మిన్ పక్షే తులితాద్రిశృఙ్గ ఇతి అన్యూనోపమా. (౪౭)

మూ॥ తతో నిషఙ్గీ శరధీ ప్రహస్తస్సేనాపతిః క్రౌఞ్చమివాపగేయః।
బలం బృహచ్ఛక్తిధరో బిభేద మూర్ఛద్యశః పాణ్డుసుతస్య రాజ్ఞః॥౪౮॥

తత ఇతి తతోఽనన్తరం నిషఙ్గీ తూణవాన్ తథా శరాన్ దదాతి శరైర్ద్యతీతి వా శరదం ధనుః తదస్యాస్తీతి శరదీ ధనుర్ధరః తథా శక్తిం సామర్థ్యం అస్త్రవిశేషం వా ధరతీతి శక్తిధరః ప్రహస్తో రాక్షసవిశేషః సేనాపతిస్సన్ రాజ్ఞః సుతస్య దశరథతనయస్య రామస్య బృహత్ప్రభూతం తథా మూర్ఛతా వర్ధమానేన యశసా పాణ్డుశుక్లం సర్వత్రలబ్ధకీర్త్యర్థః బలం వానరసైన్యం ఆపగేయో గఙ్గాతనయః శక్తిధరః కార్తికేయః క్రౌఞ్చం పర్వతవిశేషమివ బిభేద వివ్యాధ కార్తికేయస్య గఙ్గయాఙ్కయత్ర్యా లఙ్ఘ్యభృతత్వాదాపగేయత్వం పక్షే శరైర్దీప్తోజ్జ్వలాన్ హస్తో యస్య సః సేనాపతి రాపగేయో భీష్మః పాణ్డుసుతస్య రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య మూర్ఛద్యశో బృహద్బలం శక్తిధరః క్రౌఞ్చమివ బిభేద అన్యత్తుల్యం ఉపమా. (౪౮)

మూ॥ ప్రవీరలోకాన్ప్రళయం నయన్తం ప్రతాపకాలానలమస్య దృష్ట్వా।
యశోధనస్తన్నిధనైకసాధ్యం స్వపక్షరక్షాం క్షితిపోను మేనే॥౪౯॥

ప్రవీరేతి యశ ఏవ ధనం యస్య సః క్షితిపో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః ప్రవీరలోకాన్ శ్రేష్ఠయోద్ధృజనాన్ ప్రళయం నాశం నయన్తం అస్య ప్రహస్తస్య పక్షే భీష్మస్య

192

ప్రతాపఏవ కాలానలః ప్రళయాగ్ని స్తం దృష్ట్వా స్వపక్షాణాం రక్షాం రక్షణం తస్యప్ర
హ స్తస్య పక్షే భీష్మస్య నిధనైకసాధ్యాం వినాశమాత్రజన్యాం అనుమేనే నిశ్చికాయ అ
స్యజీవనేమదీయా నజీవిష్యన్తి అతోయథాస్యవినాశః స్యాత్తథా విధేయమితి నిశ్చితవాని
త్యర్థః అత్రద్వితీయపాదే లోకప్రళయకరణధర్మస్య సాక్షాదుపమానఏవసమ్భవాత్ప్ర
తాపకాలానలేతిరూపకం నోపమా. (౪౯)

మూ॥ విక్రాన్తా అపిధీమన్త స్తేపార్థాహరినాయకాః ।
నక్తఞ్చారిబలాధీశ మభిపేతుర్జయార్థినః॥ ౫౦॥

విక్రాన్తా ఇతి విక్రాన్తా అపిపరాక్రమశాలినోఽపి తథా ధీమన్తః కాకాక్షిన్యా
యాదత్రాపి అపేరన్వయః బుద్ధిమన్తోఽపి అపార్థా అపగతప్రయోజనాః పూర్వం ప్రహ
స్తం జేతుమశక్నువంత ఇత్యర్థః తే హరినాయకా వానరసేనాపతయః జయార్థినస్సన్తః
నక్తఞ్చారిబలానాం నిశాచరసైన్యానాం అధీశం నాయకం ప్రహస్తం అభిపేతుః అధికమా
చక్రముః సమ్ముఖాయయురితి శేషః పక్షే విక్రాన్తా అపి ధీమన్తోఽపి హరినాయకాః అత్రాప్య
పేరన్వయః కృష్ణనాథా అపి తథాపి భీష్మం జేతుమశక్నువన్త ఇత్యర్థః తేపార్థాః పృథా
యాః కున్త్యాస్తనయా యుధిష్ఠిరాదయః జయార్థినస్సన్తః నక్తఞ్చ కారః పాదపూరణే
రాత్రౌ అరేర్దుర్యోధనస్య బలాధీశం సేనాపతిం భీష్మం అభిపేతుః ప్రాపుః కథమప్యజేయ
స్యభీష్మస్య వధోపాయజిజ్ఞాసయా రాత్రౌ తస్య శిబిరం ప్రాపురిత్యర్థః. (౫౦)

మూ॥ నిర్భిన్నమర్మణా దేహస్పృహాంహిత్వా యుయుత్సతా ।
పరేభ్యస్తేన వీరేణ వధోపాయః ప్రదర్శితః॥ ౫౧॥

నిర్భిన్నేతి నిర్భిన్నం నిశ్శేషేణ విదారితం మర్మ మర్మస్థానం హృదయం యస్య
తాదృశేన తథాపి దేహస్పృహాం దేహధారణాకాఙ్క్షాం హిత్వా యుయుత్సతా యో
ద్ధుమిచ్ఛతైవ తేన వీరేణ ప్రహస్తేన పరేభ్యశ్శత్రుభ్యో రామాదిభ్యః యదభిప్రేత్యతాత్వా
ర్థ ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ వధోపాయః స్వస్యమారణోపాయః ప్రదర్శితః
జ్ఞాపితః మర్మణిభిన్నే హి యోద్ధారో రణాదపయానం యుర్వన్తి అయన్తు నిర్భిన్నమర్మాపి
అపయానమకృత్వా జీవనాశాం పరిత్యజ్య యుద్ధం కృతవాన్ తేనైవ స్వల్పప్రహారరూపం
స్వవధోపాయం సూచయామాసేత్యర్థః పక్షే నిర్భిన్నం ప్రకాశితం మర్మరహస్యం యేనస
తథా తేన తథా దేహస్పృహాం హిత్వా యుయుత్సతా భీష్మస్యేచ్ఛామృత్యుత్వాత్ సత్యాం
దేహధారణేచ్ఛాయాం మరణం న భవేదితి తాం హిత్వైవ యోద్ధుమిచ్ఛతేత్యర్థః తేన వీరేణ
భీష్మేణ పరేభ్యో యుధిష్ఠిరాదిభ్యో వధోపాయః శిఖణ్డినః పురతోఽవస్థాపనరూపః ప్రద
ర్శితః కథితః పురాకిల అమ్బానామ్నీ కన్యా వివాహార్థమాగతా అన్యపూర్వాసీతి నిరాకృతా
కోపాద్భీష్మహన్త్రాస్మీతి సఙ్కల్పేన తపశ్చార సేయం శిఖణ్డీ ద్రుపదస్య పుత్రస్తద్దర్శనేన

చనాహం యోత్స్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం తతశ్శిఖణ్డినం పురస్కృత్యార్జునోఽయుధ్యత తేన చాయుధ్యన్నహం శరశతనిచితో భూమ్యాం పతిష్యామీత్యాది సర్వం భీష్మోకథయదిత్యర్థః. (౫౧)

ప్రవర్త్య భూయస్సమరం పరశ్శతాన్విపక్షవీరాన్నయతోఽయమక్షయం।
పరాక్రమస్తస్య ధనఞ్జయోద్భవప్రతాపరుద్ధోఽపి విపప్రథేతరామ్॥ ౫౨॥

ప్రవర్త్యేతి భూయః పునరపి సమరం ప్రవర్త్య ప్రకర్షేణ వర్తయిత్వా శతాత్పరే పరశ్శతాః శతాధికాస్తాన్ పరిమాణం శతాదూర్ధ్వం పరశ్శతముదాహృతమితి కోశః పరాచ్ఛతసహస్రయోరితి సుట్ విపక్షవీరాన్ శత్రుయోధాన్ యమక్షయం యమాలయం నయతః ప్రాపయతస్తస్య ప్రహస్తస్య పరాక్రమః ధనఞ్జయాద్వహ్నేరుద్భవోఽయస్య సః ధనఞ్జయోద్భవః నీలనామా వానరేశ్వరస్తస్య ప్రతాపేన రుద్ధోఽపి వారితోఽపి విపప్రథేతరాం విశేషేణాత్యర్థం ప్రథితో బభూవ నీలేన సార్ధమత్యర్థం యుయుధ ఇత్యర్థః పక్షే తస్య భీష్మస్య పరాక్రమః ధనఞ్జయోఽర్జునస్తస్మాదుద్భవో యస్య తాదృశో యః ప్రతాపః తేన రుద్ధోఽపి విపప్రథేతరాం ధనఞ్జయోఽర్జునే వహ్నౌ నాగభిద్దేహమారుతే ఇతి మేదినీ. (౫౨)

మూ॥ ప్రతిదిశమరివీరానాశుగైర్దారయిత్వా సమరభువి చరన్తం నాయ
కం వాహినీనాం। ప్రసభమభిపపాత ప్రాంశుధామాగ్నిజన్మా ఫణి
పతిమివ తీవ్రం చణ్డవేగశ్శిఖణ్డీ॥ ౫౩॥

ప్రతీతి దిశం దిశం ప్రతి ప్రతిదిశం సర్వాసు దిక్ష్విత్యర్థః ఆశుగైర్బాణైః అరివీరాన్ శత్రుయోధాన్ దారయిత్వా విదార్య ద్రావయిత్వేతి పాఠే అపసార్య సమరభువి యుద్ధాఙ్గణే చరన్తం భ్రమన్తం వాహినీనాం సేనానాం నాయకం పతిం ప్రహస్తం ప్రాంశురుద్రిక్తం ధామ తేజో యస్య తాదృశోఽగ్నిజన్మా అగ్నిపుత్రో నీలవానరః చణ్డవేగో వికటవేగవాన్ శిఖణ్డీ మయూరస్తీవ్రం విషోల్బణం ఫణిపతిమివ ప్రసభం బలేన అభిపపాత ఆభిముఖ్యేన ప్రాప పక్షే ప్రాంశుధామ్నైవ మహాతేజస ఏవ అగ్నిస్తస్య జన్మ యస్మాత్ తాదృశః యజ్ఞాగ్న్యుత్పన్న ఇతి కేచిత్ శిఖణ్డీ తన్నామా ద్రుపదపుత్రః చణ్డవేగః గరుడస్తీవ్రం ఫణిపతిమివ వాహినీనాం నాయకం భీష్మం ప్రసభమభిపపాత శేషం సమానం శిఖణ్డీ నా కలాపే స్యాద్బర్హే యోరిమయూరయోరితి మేదినీ ఉభయత్రాప్యుపమా భారతపక్షే చణ్డవేగస్య శిఖణ్డివిశేషణత్వే ఫణిపతిమివ సాక్షాత్సర్పమివేత్యుత్ప్రేక్షా. (౫౩)

మూ॥ అసహ్యతేజాః ప్రహరన్నసహ్య మనోజవస్యన్దనదీర్ణభూమిః।
అసౌ విసర్పన్ననురేసమన్తాన్న తచ్ఛరాణామభవచ్ఛరవ్యమ్॥ ౫౪॥

అసహ్యేతి అసహ్యంరిపుభిఃసోఢుమశక్యం తేజోయస్యసః తథా ప్రసహ్యాహ తేన ప్రహరన్ ప్రహారంకుర్వన్ తథా మనసఇవజవోవేగోయస్యసః తథా స్యన్దనంగమ నం గమనవిశేషార్థకస్యస్యన్దధాతోర్గమనార్థకత్వేలక్షణా పక్షేరథస్తేనదీర్ఘాభూమిర్యే నసః తథా సమరేసమన్తాత్ సర్వతో విసర్పన్ వేగేనభ్రమన్ ఈదృశోఽసౌనీలః ప క్షేశిఖణ్డీ తస్యప్రహర్తుస్య పక్షేభీష్మస్య శరాణాం శరవ్యంలక్ష్యంనాభవత్ లక్ష్యంల క్ష్యంశరవ్యఞ్చేత్యమరః అజహల్లిఙ్గత్వాన్నపుంస్త్వం పూర్వత్రవేగాతిశయేనవిసర్పణా న్నశరవ్యత్వం అతఏవపదార్థహేతుకంకావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః ఉత్తరత్రశిఖణ్డినోఽ మ్బావతారత్వేన స్త్రీత్వాత్ స్త్రీషుశస్త్రంనసన్ధాస్యఇతిభీష్మస్యప్రతిజ్ఞయా నశరవ్య త్వమితిబోధ్యమ్. (౫౪)

మూ॥ సఙ్ఖ్యేసమ్ముఖతాంసతాంరచయతా తారాన్వయస్యప్రియం సద్య
స్సమ్మదహృష్టరోమవిలసద్వక్షశ్శిలాంబిభ్రతా । అగ్రేధామశిఖ
ణ్డినఃప్రథయతా భ్రాజిష్ణునా జిష్ణునా నీలేనామ్బుముచేవదావదహ
నస్సేనాపతిఃపాతితః॥ ౫౫॥

సఙ్ఖ్యఇతి సఙ్ఖ్యేయుద్ధేసతాంసాధూనాం విభీషణాదీనాం సమ్ముఖతాంప్రసన్న ముఖతాం ప్రియఞ్చరచయతాకుర్వతా తథా సమ్మదేనహర్షేణ హృష్టానిఉద్గతాని యా నిరోమాణి తైర్విలసద్వక్షోయత్రతద్యథా తథా శిలాంప్రస్తరఖణ్డం బిభ్రతాధారయతా తథా భ్రాజిష్ణునాదీప్తిమతా తథా జిష్ణునాజయశీలేన నీలేననీలనామ్నా వానరేశ్వరే ణ తారాన్వయస్యతారాపుత్రస్య అఙ్గదస్యాగ్రేశిఖణ్డినోమయూరస్య ధామతేజఃశుక్ర మిత్యర్థః ప్రథయతాపృథూకుర్వతా అమ్బుముచామేఘేన దావదహనోవనాగ్నిరివ సే నాపతిఃప్రహస్తః సద్యస్తత్క్షణమేవ పాతితఃశిలాప్రహారేణనిపాతితః అన్యత్రనిర్వాపితః యథామేఘేనదావదహనః సద్యోనిర్వాప్యతేతథాపాతితఇత్యర్థః పక్షే సఙ్ఖ్యే సతాం వీరాణాం సమ్ముఖతాంయుద్ధోన్ముఖత్వం రచయతా తథా తారాన్వయస్యఉచ్చవంశో త్పన్నస్య యుధిష్ఠిరస్య కృష్ణస్యవా ప్రియఞ్చరచయతా యద్వా తారాబృహస్పతిప త్నీ తస్యాఅపత్యంతారోబుధ స్తదన్వయస్య బుధస్యచన్ద్రాత్మజత్వాత్ చన్ద్రవంశోత్ప న్నస్య పూరోర్వంశస్యేత్యర్థః తథా సమ్మదహృష్టరోమభిః విలసద్యద్వక్ష స్తత్ కఠినత్వా త్ విస్తీర్ణత్వాచ్చశిలేవ తాంబిభ్రతా తథా శిఖణ్డినోద్రౌపదస్యాగ్రే శిఖణ్డినంపురస్కృ త్యేత్యర్థః ధామతేజఃప్రథయతా తథాభ్రాజిష్ణునాశోభమానేనఈదృశేనజిష్ణునాఅర్జు నేన నీలేనసలిలభారశ్యామలేన అమ్బుముచాదావదహనఇవ సేనాపతిఃభీష్మః సద్యః పాతితః శరశతనిచితోరథాద్భూమౌనిపాతితః తారాన్వయస్యేత్యత్ర రామానుజస్యేతి క్వచిత్ పాఠస్తత్ర పూర్వత్రలక్ష్మణస్యఉత్తరత్రకృష్ణస్యేత్యర్థః ఉపమాలఙ్కారః శా ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. (౫౫)

మూ॥ రణాఙ్గణగతః ప్రాణాం స్తావదేవ బభార సః ।
యావ త్తిగ్మకరో నాసీ దాగ్నేయపథగోచరః॥ ౫౬॥

రణేతి తిగ్మకరో లఘుహస్తః సుప్రహస్తః రణాఙ్గణగతస్సన్ తావదేవ ప్రాణాన్ బభార ఆధారయత్ యావత్ ఆగ్నేయస్య అగ్నితనయస్య నీలస్య పన్థాః సమ్ముఖం ఆగ్నేయపథః ఋుగాదిత్వాదత్సమాసాన్తః తద్గోచరో నాసీన్న బభూవ యావన్నీలేన సహ యుద్ధం న కృతం తావజ్జీవిత ఆసీత్ యుధ్యమానే తు నీలే సద్య ఏవ మమారేత్యర్థః ఏతేన నీలస్య శౌర్యాధిక్యం ధ్వనితం పక్షే రణాఙ్గణగతః రణభూమౌ శరశయ్యామధిశయానః సభీష్మః తావదేవ ప్రాణాన్ బభార యావ త్తిగ్మకరః సూర్యః ఆగ్నేయో ఽగ్నిసమ్బన్ధీయః పన్థాః కోణః ఇత్యర్థః తస్మాద్విదిశి ఉత్తరస్యాం దిశీత్యర్థః చరతీతి గోచరో నాసీత్ ఆగ్నేయ్యా దిశః సకాశాదుత్తరస్యాం దిశి న గన్తుముద్యత ఇత్యర్థః యావత్సూర్యస్యోత్తరాయణం న భవేదితి పరమార్థం స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే లక్ష్యదృష్ట్యోః స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమరః యద్వా ఆగ్నేయపథగః అగ్నికోణస్థిత స్తిగ్మకరః యావదచరః స్వల్పచరో నాసీత్ అగ్నికోణాదుత్తరదిశం స్వల్పం గన్తుముద్యతో న బభూవేత్యర్థః అశబ్దస్స్యాదభావేపి స్వల్పార్థప్రతిషేధయోరితి మేదినీ. (౫౬)

మూ॥ ఏవం దశాహో నిర్ధృతప్రతిజ్ఞః కపిధ్వజేనాహితయుద్ధభీష్మః ।
పతత్రిభి స్తీవ్రముఖైరుపేత స్సవీరశయ్యాం చిరమధ్యశేత॥ ౫౭॥

ఏవమితి ఏవం దశాయాః స్వస్య జీవనావస్థాయాః హానయే నాశాయైవ ధృతా కృతా ప్రతిజ్ఞా అహత్వా న నివర్తిష్యే ఇత్యాదిరూపా యేన సః తథా కపిధ్వజేన వానర శ్రేష్ఠేన నీలేన సహ ఆహితం కృతం యద్యుద్ధం తత్ర భీష్మో భయఙ్కరః ఈదృశో ఽపి స ప్రహస్తః తీవ్రముఖైః తీక్ష్ణతుణ్డైః పతత్రిభిః తన్మాంసభక్షణేచ్ఛయా ఆగతైః పక్షిభి రుపేతో వేష్టితస్సన్ వీరాణాం మృతయోధానాం శయ్యాం శయనం రణభూమిమిత్యర్థః యత్రార్థే ఽధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేత్యధికరణస్య కర్మత్వం చిరం అధ్యశేత అధిశయితవాన్ రణభూమౌ నిపత్య దీర్ఘనిద్రాం జగామేత్యర్థః ఏవం దశాహాని దశసఙ్ఖ్యకదివసాన్ వ్యాప్య ధృతా పాలితా ప్రతిజ్ఞా అయుతయోధవధరూపా యేన సః తథా కపిధ్వజేనార్జునేన సహ ఆహితా కృతా యుద్ యుద్ధం యేన సః యుధ్యతేర్భావే క్విప్ హేతి పాదపూరణే తాదృశ స్స భీష్మో గాఙ్గేయః తీవ్రముఖైః తీక్ష్ణాగ్రైః పతత్రిభిర్బాణైః ఉపేతో నిచితస్సన్ చిరం బహుకాలం యావదుత్తరాయణమిత్యర్థః వీరశయ్యాం వీరజనోచితం శయనం శరశయ్యామిత్యర్థః అధ్యశేత. (౫౭)

మూ॥ తతోఽజిగీషుః ప్రతిపత్తుమాజౌ లఙ్కేశ్వరః ప్రాగివ దేవరాజమ్ ।
దృఢధను స్తుఙ్గకిరీటమాలీ రాకల్పరత్నద్యుతిశోభికర్ణః॥ ౫౮॥

తతఇతి తతఃప్రహస్తవినాశానన్తరం లఙ్కేశ్వరో రావణః ఆజౌయుద్ధే ప్రాక్ పూర్వం దేవరాజంఇన్ద్రమివ ప్రతిపక్షంశత్రుంరామం జిగీషుస్సన్ ధనుర్ధరోధృతవాన్ స్వయంయోద్ధుమాజగామేత్యర్థః కిమ్భూతః తుఙ్గాన్యుచ్చాని కిరీటానిమకుటాని యేషు తాదృశా మౌళయోమస్తకానియస్యసః తథా ఆకల్పరత్నానాంనైపథ్యభూతహీరకాదీనాం ద్యుతిభిః శోభినః కర్ణాఃశ్రోత్రాణియస్యసః పక్షే తతోభీష్మపతనానన్తరం తుఙ్గకిరీటమౌళిః కర్ణోరాధేయః ప్రాక్పురా లఙ్కేశ్వరో దేవరాజమివ ప్రతిపక్షమర్జునం జిగీషుస్సన్ ఆకల్పరత్నద్యుతిశోభి స్వస్యహస్తాభరణరత్నకాన్త్యాశోభమానం ధనురధోపూర్వంజీవతియుధ్యమానే భీష్మేనాహంయోత్స్య ఇతి తేన ప్రతిజ్ఞాతం సంప్రతిశరశయ్యామధిశయానేతస్మిన్యుద్ధార్థంసధనుఃజగ్రాహేత్యర్థః ఉపమా. (౫౭)

మూ॥ స్వామినాజనితసత్క్రియేణసా దిఙ్ముఖాన్తరవిసారితేజసా।
దక్షిణాదిగివకుమ్భజన్మనా నాథవత్యజనివైరివాహినీ॥ ౫౮॥

స్వామినేతి జనితా సత్క్రియాసమ్మానంయేన సతథా తేన తథాదిఙ్ముఖాన్తరవిసారిదిగన్తవిఖ్యాతం తేజోయస్యతాదృశేన స్వామినారావణేన సావైరివాహినీ రాక్షససేనా కుమ్భజన్మనాఅగస్త్యేన దక్షిణాదిగివ నాథవతీసనాథా అజని తేజస్విస్వామిసత్కారేణపునర్నవీనేవరిపుసేనాయుద్ధాయావస్థితేత్యర్థః పక్షే స్వామినాదుర్యోధనేన జనితాసత్క్రియా సైనాపత్యాభిషేకాదిః యస్యసతథా తేనకుమ్భజన్మనా కుమ్భయోనినాద్రోణేన కుమ్భయోనిరగస్త్యస్స్యాద్వసిష్ఠద్రోణయోఃపుమానితి మేదినీ దక్షిణాదిగివ సావైరివాహినీ నాథవత్యజని భీష్మపతనానన్తరందుర్యోధనేనద్రోణఃసేనాపతిఃకృతఃఇత్యర్థః కర్ణస్సేనాపతిఃకృతఇతి కేషాఞ్చిద్వ్యాఖ్యానం భారతానవలోకనవిజృమ్భితంకుమ్భజన్మనేతిశ్లిష్టంపదం యథాకుమ్భజన్మనాఅగస్త్యేనదక్షిణాదిక్ సనాథా తథా కుమ్భజన్మనాద్రోణేనవైరివాహినీత్యుపమా శ్లేషానుప్రాణితా అన్యత్తుల్యంరథోద్ధతావృత్తమ్.

మూ॥ సజీవితగ్రహణవిధౌకృతోద్యమః క్షమాపతేఃప్రసభమజాతవిద్విషః।
ససంభ్రమోచ్చలితపయోధిడమ్బరైస్స్వమణ్డలైఃపరబలమభ్యవర్తత॥

సఇతి సరావణః అజాతవిద్విషఃఅన్యాయ్యాచరణాభావేనానుత్పన్నశత్రోరపి క్షమాపతేరాజ్ఞో రామస్య ప్రసభంబలేన జీవితగ్రహణవిధౌజీవనగ్రహణకర్మణి వధకర్మణీత్యర్థః కృతోద్యమఃకృతయత్నస్సన్ ససంభ్రమాణిసత్వరాణి తథా ఉచ్చలితస్యఅతిక్రాన్తవేలస్య పయోధేరివ డమ్బరంవేగచాపల్యం యేషాంతానిచేత్యనయోర్విశేషణసమాసః ఈదృశైఃస్వమణ్డలైఃనిజసైన్యబృన్దైః కృత్వా పరబలంరామసైన్యం అభిలక్షీకృత్య అవర్తతరామసైన్యసమ్ముఖంజగామేత్యర్థః పక్షే సద్రోణః అజాతవిద్విషః క్షమాపతేర్యుధిష్ఠిరస్య భూపతే ర్జీవితగ్రహణవిధౌజీవితస్యజీవనవతో గ్రహణకర్మణిఅగమిక

త్వేపి ప్రణతస్యజనప్రియామిత్యాదివత్సమాసః కృతోద్యమఃజీవన్తంయుధిష్ఠిరంగృహీ
ష్యామీతికృతప్రతిజ్ఞస్సఽ శేషంతుల్యం రుచిరావృత్తమ్. (౯౦)

మూ॥ ససజ్గరేన రేన్ద్రస్య విజయంప్రతిసన్దధే।
వసన్తేకామదేవస్య శీతరశ్మేరివోదయః॥ ౯౧॥

ఇతిరాఘవపాణ్డవీయేమహాకావ్యే అష్టమస్సర్గః.

సఇతి సరావణః పక్షేద్రోణః సజ్గరేయుద్ధే నరేన్ద్రస్యరామస్య పక్షేయుధిష్ఠి
రస్య యోవిజయస్తత్కర్మకపంజయస్తంప్రతిసన్ధేసన్ధానంచకార ఉపమయేదం
దృఢయతి వసన్తేకాలే కామదేవస్యకన్దర్పస్య విజయంప్రతికన్దర్పకర్తృకయువజనప
రాజయంప్రతి శీతరశ్మేశ్చన్ద్రస్యోదయఇవ చన్ద్రోదయోయథాకామదేవస్యకామిజనవి
జయంప్రతిసన్ధత్తేతథేత్యర్థః అథచకామదేవస్యఏతత్కావ్యప్రయోజకనృపతేర్విజ
యంఉత్కర్షంసౌమనస్యమిత్యర్థః ప్రతిశీతరశ్మేరుదయఇవ విజయప్రీతిమాదధఇతి
పాఠస్తునమనోరమః భారతపక్షే నరేన్ద్రస్యేతికర్తృపష్ఠీవా నరేన్ద్రస్యదుర్యోధ
నస్య ఉపమా. (౯౧)

ఇతిశ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం
కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాణ్డవీయ
మహాకావ్యటీకాయాం అష్టమస్సర్గః.

రాఘవపాండవీయె - నవమఃసర్గః.

మూ॥ సాసేనాయుద్ధయాత్రోత్సుకసుభటముఖాధ్మాతశఙ్ఖానుమూర్ఛ
న్నానానిస్సాణభేరీమురజవరరవాక్రాన్తలోకాన్తరాళా।
వాతవ్యాధూతధౌతధ్వజపటపటలీచుమ్బ్యమానామ్బువాహా
వాహవ్యాహతక్షుణ్ణోత్థలబహులరజోనిర్భరానిర్బభాసే॥ ౧॥

సేతి సాసేనారావణబలం పక్షేకౌరవబలం నిర్బభాసేఅతితరాంశుశుభే కిమ్భూ
తా యుద్ధయాత్రాయాంయుద్ధార్థంగమనే ఉత్సుకాఉద్యుక్తా యేసుభటావీరాస్తేషాం
ముఖైరాధ్మాతావాదితా యేశఙ్ఖాస్తేషాం అనుశఙ్ఖరవస్యపశ్చాదిత్యర్థః మూర్ఛన్తఉ
జ్జృమ్భమాణాః నానాబహువిధా యే నిస్సాణానాంవాద్యభేదానాం భేరీణాం మురజ
వరాణాంమృదఙ్గశ్రేష్ఠానాం చరవాధ్వనయస్తైరాక్రాన్తంవ్యాప్తం లోకాన్తరాళంభు
వనవివరం యయాసా తథా వాతేన వ్యాధూతానాంకమ్పితానాం ధౌతానాంక్షాళితా

నాం శుభ్రాణామిత్యర్థః ధ్వజపటానాంపతాకావస్త్రాణాం యాపటలీరాజీ తయా చు
మ్బ్యమానా సంశ్లిష్యమాణా అమ్బువాహా మేఘాః యయా సా తథా వాహవ్యూహేనా
శ్వసమూహేన క్షతం క్షుణ్ణం యత్ క్ష్మాతలం తస్య బహులోరజోనిర్భరో ధూళిపటలం
యస్యాం సా స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౧)

మూ॥ తదను సా భరతాగ్ర్యవరూథినీ ధృతమహాయుధయోధనిరన్తరా।
సమరరఙ్గతలే సమదోచ్ఛలద్గజఘటే జఘటే పరసైనికైః॥ ౨॥

తదన్వితి తదను తదనన్తరం ధృతాని మహాయుధాని యైస్తాదృశా యే యోధా భ
టాస్తైర్నిరన్తరా నిరవకాశా ధృతమహాధృత్యోత్సవా ఆయుధైరోద్ధైశ్చ నిరన్తరేతి వా
సా అగ్రే భవోఽగ్ర్యః భరతస్యకైకేయస్యాగ్ర్యో రామస్తస్య పక్షే భరతవంశశ్రేష్ఠస్య యు
ధిష్ఠిరస్య వరూథినీ సేనా సమదా మత్తా ఉచ్ఛలన్తీ వల్గన్తీ గజఘటా హస్తిబృన్దం యత్ర
తాదృశే సమర ఏవ రఙ్గో నాట్యభూమిస్తస్య తలే పరసైనికైః శత్రుబలైః జఘటే మిళి
తం అత్ర సమరరఙ్గేతి నిరఙ్గరూపకం జఘటే జఘటే ఇతి యమకం తదనయోః సంసృష్టిః స
మదోచ్ఛలద్గజఘటైరితి పాఠస్తు న మనోరమః ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తం ద్రుతవిలంబితమా
హ నభౌ భరావితి లక్షణాత్. (౨)

మూ॥ పణవానకశఙ్ఖసింహనాదైః బధిరీభూతనభోదిగన్తరాళం।
ఇతరేతరసక్తవైరివీరం సమరం సమ్భ్రతసమ్భ్రమం బభూవ॥ ౩॥

పణవేతి పణవా వాద్యభేదా ఆనకాః పటహాః శఙ్ఖాశ్చ లక్షణయా పణవాదిశబ్దా
ఉపస్థాప్యన్తే సింహనాదాః సింహవద్వీరాణాం నాదాశ్చ తేషాం ద్వంద్వః తైర్బధిరీభూ
తాని నభో గగనం దిగన్తరాళాని దిఙ్మధ్యాని చ బధిరత్వసమ్బన్ధాన్నభశ్చరాదిప్రాణిషు లక్ష
ణా యత్ర తత్ తథా ఇతరేతరసక్తాః పరస్పరం యుద్ధసజ్జతా వైరివీరా యత్ర తత్ తథా
సమ్భ్రతో ధృతః సమ్భ్రమ ఆవేగ ఆదరో వా యత్ర తత్ తాదృశం సమరం బభూవ వై
తాళీయభేద ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తం లక్షణముక్తం ప్రాక్. (౩)

మూ॥ మహాహవే మహితమనోరథం ద్విషం మహీపతేః ప్రతిముఖమిన్ద్ర
జిద్గురుం। న్యవారయద్ద్రుతమభిపత్య గోపతే శ్శరీరజో భుజధృతతు
ఙ్గగోత్రధూః॥ ౪॥

మహాహవ ఇతి మహాహవే మహాసఙ్గ్రామే గవాం కిరణానాం పతిః సూర్యస్తస్య
శరీరజః పుత్రస్సుగ్రీవః భుజాభ్యాం ధృతా తుఙ్గా ఉచ్చా గోత్రస్య పర్వతస్య ధూర్భారః
శృఙ్గమిత్యర్థః యేన తాదృశస్సన్ ధూర్యానముఖభారయోరితి హేమచన్ద్రః తే చాని
త్యా ఇతి సమాసాన్తాభావః ద్రుతమభిపత్య ఆగత్య మహితం పూజితం సన్తుష్టమిత్యర్థః
మనో యత్ర తాదృశో రథో యస్య తం యద్వా ఆమహితో దుష్టో మనోరథో రామజిఘాం

సారూపో యస్య తం అత ఏవ మహీపతే రామస్య ప్రతిముఖం సమ్ముఖాగతం ద్విపం ద్వేష్టారం ఇన్ద్రజితో మేఘనాదస్య గురుం పితరం రావణం న్యవారయత్ నివారితవాన్ పక్షే భుజేన ధృతా తుఙ్గా మహతీ గోత్రస్య వంశస్య ధూర్యేన సః తథా ఇన్ద్రజిత్ ఖాణ్డవదాహే ఇన్ద్రవిజయీ గోపతేః స్వర్గపతేరిన్ద్రస్య శరీరజోఽర్జునః మహానేవ మహీపతేః యుధిష్ఠిరస్య అమహితే అసత్కారే గ్రహణే ఇత్యర్థః మనోరథో యస్య తం అత ఏవ తస్యైవ ద్విషం ప్రతిముఖఞ్చ గురుం కౌరవాచార్యం ద్రోణం ద్రుతమభిపత్య న్యవారయత్ ద్రోణస్తు గురురాచార్య ఇతి త్రికాణ్డశేషః రుచిరావృత్తమ్. (౪)

మూ। హరిప్రణేతారముదూఢబాణ స్సమ్మహీగతం భానుమివ స్ఫురన్తమ్।
జిత్వా సవీరాన్నితరామరౌత్సీ దాకాశకుక్షిమ్భరిభిః పృషత్కైః॥ ౫॥

హరీతి సరావణః ఆకాశకుక్షిమ్భరిభిః ఆకాశోదరపూరకైః పృషత్కైః కృత్వా వీరాన్ వానరయోధాన్ జిత్వా క్వచిద్భిత్త్వేతి పాఠః ఉదూఢబాణం గృహీతబాణాఖ్య వృక్షం బాణో వృక్షవిశేషే స్యాచ్ఛరస్యావయవే శరే ఇతి హేమచన్ద్రః తథా మహీగతం భూతలాగతం భానుమివ సూర్యమివేత్యుత్ప్రేక్షా స్ఫురన్తం తేజసా జ్వలన్తం వీరాణాం వానరాణాం ప్రణేతారం నాయకం సుగ్రీవం నితరామత్యర్థం అరౌత్సీత్ రురోధ మహీగతం గాఢప్రహారేణ భూమౌ పతితం హరిప్రణేతారం జిత్వా వీరాన రౌత్సీదితి వా పక్షే స ద్రోణః వీరాన్ పాణ్డవయోధాన్ జిత్వా ఉదూఢబాణం గృహీతశరం శరైర్వ్యధ్యమానమిత్యర్థః హరిః కృష్ణః ప్రణేతా సారథిర్యస్య తమర్జునం అరౌత్సీత్ శేషం సమానమ్. (౫)

మూ॥ కిరీటినస్స్యన్దన కేతుమాళిం క్రాన్త్వానదన్తం కపిసైన్యనాథం।
దృష్ట్వా విపక్షస్య వినేతుమిచ్ఛో ర్నేత్రాణి రోషాదరుణత్వమాపుః॥ ౬॥

కిరీటిన ఇతి స్యన్దనస్య రావణరథస్య కేతుమాళిం ధ్వజాగ్రం క్రాన్త్వా ఆక్రమ్య నదన్తం శబ్దం కుర్వన్తం కపిసైన్యనాథం నీలం సుగ్రీవమితి కేచిత్ తన్న రామాయణవిరోధాత్ దృష్ట్వా వినేతుమిచ్ఛోః తమపనేతుకామస్య కిరీటినః కిరీటవతః ఉన్నతశీర్షస్యేత్యర్థః తత ఏవ ధ్వజాగ్రాక్రమణాపమానాత్కోప ఇతి భావః విపక్షస్య రావణస్య నేత్రాణి చక్షూంషి రోషాత్ అరుణత్వం లౌహిత్యం ఆపుః. పక్షే కిరీటినోఽర్జునస్య స్యన్దన కేతుమాళిం క్రాన్త్వాధిష్ఠాయ నదన్తం కపిసైన్యనాథం హనూమన్తం దృష్ట్వా వినేతుమిచ్ఛోర్విపక్షస్య దుర్యోధనస్య నేత్రాణి నేతారః సేనాపతయ ఇత్యర్థః నేత్రం పథి గుణే వస్త్రభేదే మూలే ద్రుమస్య చరణే చక్షుషి నద్యాన్తు నేత్రీ నేతరి వాచ్యవదితి మేదినీ విశేష్యానుపాదానాత్క్లీబత్వం రోషాదరుణత్వమాపుః రక్తాక్షా బభూవుః ఏతత్పక్షేపి నేత్రాణి చక్షూంషీతి కేచిత్ తత్ర బహుత్వోపపత్తిరనుయోక్తవ్యా॥ (౬)

మూ॥ వ్యాక్షిప్తారాతిరక్షో బలపతిరభితస్సంయుగం వర్తయిత్వా
కిఞ్చిద్దోర్దణ్డకణ్డూః కృతశమనవిధి ర్మారుతేర్విక్రమేణ।

వాఞ్ఛాభఙ్గేకిరీటాపనయఇవకృతేగోపతేర్నన్దనేన
ప్రాపప్రాప్తేక్షపాయాస్తిమిరముచిముఖేసానుయాత్రోనివేశం॥౭॥

వ్యాక్షిప్తేతి వ్యాక్షిప్తాఃపూర్వంవిశేషేణనిరస్తా అరాతయోయైస్తాదృశానాం
రక్షోబలానాం రాక్షససైన్యానాం పతీరావణః అభితఃసమన్తాత్ సంయుగంయుద్ధం
వర్తయిత్వా సుగ్రీవనీలలక్ష్మణాదిభిః సహయుద్ధంకృత్వేత్యర్థః మారుతేర్హనూమతో
విక్రమేణకర్త్రా) దోర్దణ్డానాంభుజపరిఘాణాం కణ్డ్వాఃకణ్డూతేః కిఞ్చిత్కృతఃశమన
విధిః శాన్తిర్యస్యతాదృశస్సన్ అగమకత్వేఽపినిత్యసాపేక్షత్వాత్సమాసః హనూమ
త్తలప్రహారేణమూర్ఛితోభూత్వేత్యర్థః అనన్తరం గోపతేర్భూపతేర్దశరథస్య నన్దనేనపు
త్రేణ రామేణ వాఞ్ఛాయామూర్ఛితలక్ష్మణాపహరణేచ్ఛాయా భఙ్గ ఇవ కిరీటస్యమకు
టస్య అపనయేఛేదేకృతేసతి పూర్వోక్తవాఞ్ఛాభఙ్గే కిరీటాపనయేచకృతేసతీత్యర్థః
హంసశ్చన్ద్రఇవాభాతి జలంవ్యోమతలంయథేతివత్ ద్వయోరపిప్రకృతత్వమ్ తిమిర
ముచిఅన్ధకారవర్షిణి క్షపాయారాత్రే రుత్ముఖేఉపక్రమేసన్ధ్యాసమయఇత్యర్థః సానుయా
త్రస్సానుచరస్సన్ నివేశంలఙ్కానిలయం ప్రాపజగామ ప్రథమంసుగ్రీవాదిభిర్యుద్ధం
కృత్వాశక్తిప్రహారేణ లక్ష్మణంమూర్ఛయిత్వా తమపజిహీర్షూరావణో హనూమత్తలప్ర
హారేణవిహ్వలితోరామేణచ ఛిన్నమకుటస్సన్ సన్ధ్యాయాం లఙ్కాంప్రవివేశేత్యర్థః
పక్షే వ్యాక్షిప్తా ఇతరేభ్యఃకృతాఅరాతీనాందుర్యోధనాదీనాం రక్షాయేన సబలపతి
ర్ద్రోణః అభితస్సంయుగంవర్తయిత్వా మారుతేర్భీమస్య విక్రమేణ దోర్దణ్డకణ్డ్వాః కిఞ్చి
త్కృతశమనవిధిస్సన్ భీమేనసహయుద్ధ్వాకిఞ్చిత్పరిశ్రాన్తస్సన్నిత్యర్థః తతశ్చ గోప
తేఃస్వర్గపతేరిన్ద్రస్య నన్దనేనార్జునేన కిరీటాపనయఇవకిరీటాపనయనపదపమానబోధకే
వాఞ్ఛాభఙ్గేయుధిష్ఠిరగ్రహణేచ్ఛావిగమే కృతేసతి క్షపాయాముఖే నివేశంశిబిరం
ప్రాప శేషంసమానం ఉభయత్రాప్యుపమా స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౭)

మూ॥ రచితంనరదేవజన్మనాజౌ ముకుటస్యేవమనోరథస్యభఙ్గమ్।
పరిభావయతోనశర్మరాజ్ఞో నిశి జజ్ఞే ధృతరాష్ట్రనన్దనస్య॥ ౮॥

రచితమితి. ఆజౌయుద్ధే నరదేవజన్మనారామేణ రచితంకృతం మనోరథస్యేవ
సాక్షాదభిలాషస్యేవ ముకుటస్య భఙ్గం నిశిరాత్రౌ పరిభావయతశ్చిన్తయతః తథా అధృ
తంఅకృతం రాష్ట్రాణాంరాజ్యానాం నన్దనమానన్దో యేనతస్య భువనోద్వేజకస్యేత్యర్థః
ఏతావత్కాలపర్యన్తం కేవలంమయాజనాఃక్లేశితా నతుసన్తోషితా ఇత్యపిభావయతఇతి
యావత్ రాజ్ఞోరావణస్య శర్మసుఖం నజజ్ఞేబభూవ ధృతమవధృతం రాష్ట్రంరాజ్యకా
ర్యం యేనతాదృశో నన్దనఃపుత్ర ఇన్ద్రజిత్ యస్యసతథా తస్యయోగ్యవీరపుత్రవతో
ఽపీత్యర్థ ఇతివాపక్షే నరదెవజన్మనాఽర్జునేన ఆజౌ రచితం ముకుటస్యేవ మనోరథ

స్యయుధిష్ఠిరగ్రహణాభిలాషరూపస్య భఙ్గం పరిభావయతో ధృతరాష్ట్రనన్దనస్య ధృతరాష్ట్రపుత్రస్య రాజ్ఞో దుర్యోధనస్య నిశి శర్మ నజజ్ఞే అర్జునవిక్రమం స్మృత్వా భావనయా సనిద్రా విత్యర్థః అత్ర మనోరథముకుటభఙ్గయోరన్యతరస్య పక్షద్వయే సమ్భావ్యమానత్వానుత్ప్రేక్షా ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తం లక్షణముక్తం ప్రాక్. (౮)

మూ॥ ఆగామియుద్ధే హి జయానుబన్ధి సంకల్ప్య సంశప్తకయోధబృన్దమ్ ।
రాజా రజన్యా విరతౌ రణాయ నిజానుజోద్బోధనమాచచార॥ ౯॥

ఆగామీతి రాజా రావణః ఆగామియుద్ధే భావివిజయసమరే సంశప్తకయోధబృన్దం సమయేన సంగ్రామాదనివర్తిభటసమూహం సంశప్తకాస్తు సమయాత్సంగ్రామాదనివర్తిన ఇత్యమరః విజయానుబన్ధి జయజనకం సంకల్ప్య సంశప్తకయోధబృన్దైనైవ శ్వః శత్రుజయో భవిష్యతీతి నిశ్చిత్య రజన్యా విరతౌ ప్రభాతాయాం రణాయ రణం కర్తుం తుంగర్భాత్కర్మణి ఇతి చతుర్థీ నిజానుజస్య స్వభ్రాతుః కుమ్భకర్ణస్య ఉద్బోధనం జాగరణం ఆచచార కారయామాస సంశప్తకయుద్ధం రామాయణే వర్ణితమపి నాసంగతమితి ధ్యాయం పక్షే రాజా దుర్యోధనః ఆగామియుద్ధే సంశప్తకయోధబృన్దం సుశర్మాదిత్రిగర్తవీరబృన్దరూపం నారాయణగోపబృన్దరూపం చ విజయస్యార్జునస్య అనుబన్ధి ప్రతిరోధకం సంకల్ప్య కల్పయిత్వా రజన్యా విరతౌ రణాయ నిజానుజానాం దుశ్శాసనాదీనాం ద్రోణసాహాయ్యార్థం జాగరణం యద్వా అద్య సావధానతయా సర్వైర్యోద్ధవ్యం యథా గురుణా యుధిష్ఠిరస్య గ్రహణం సుకరం భవేదితి జ్ఞాపనమాచచార అయమర్థః రణాఙ్గణే తిష్ఠత్యర్జునే యుధిష్ఠిరగ్రహణం దుర్ఘటమితి ద్రోణేనాభిహితే సుశర్మాదిషు చ వహ్నిం ప్రజ్వాల్య అర్జునమహత్వా న ప్రతినివర్తిష్యామహే ఇతి కృతప్రతిజ్ఞేషు తైరపరణాదర్జునాకర్షణం సంకల్ప్య ప్రభాతాయామేవ రజన్యాం రణత్వరయా దుశ్శాసనాదీనాముద్బోధనం చకారేతి. (౯)

మూ॥ ప్రాతర్వ్యాయః ప్రవృత్తే సమరమహామహోరమ్భభమ్భానినాదే
సన్ధ్యారాగే భటానామరిరుధిరనిభే రఞ్జయత్యాయుధాని ।
వీరైర్వైరానుబన్ధాత్ప్రతిభటఘటనాకాఙ్క్షయారుద్ధమార్గా
వేకీభూతావభూతాం రణరభసజితోదన్వదోఘౌ బలౌఘౌ॥ ౧౦॥

ప్రాతరితి. సమరమహోయుద్ధోత్సవాయ మహానారమ్భ ఉపక్రమో యస్య తాదృశో యో భమ్భానినాదో వాద్యానాం భమ్భేతిధ్వనిస్తస్మిన్ ప్రాతర్వ్యాయః పునః ప్రవృత్తే సతి తథా అరిరుధిరనిభే అరిచ్ఛేదలగ్నరక్తసదృశే సన్ధ్యారాగే చ భటానాం యోధానాం ఆయుధాన్యస్త్రాణి రఞ్జయతి రక్తవర్ణాని కుర్వతి సతి వీరైః కర్తృభిః వైరానుబన్ధాద్విరోధసంబన్ధాత్ ప్రతిభటానాం రిపుయోధానాం యా ఘటనా సంశ్లేషః స్తస్యా

202

కాఙ్క్షయా రుద్ధోమార్గోవర్త్మ యయోస్తౌ తథా రణరభసేనయుద్ధవేగేన జితఃసద్భిః కృతఉదన్వతస్సముద్రస్య ఓఘఃప్రవాహో యాభ్యాంతౌదృశౌ బలౌఘౌసైన్యసమూహౌ ఏకీభూతౌ అభూతాం ఇతరేతరంసంయుక్తౌబభూవతుః ఉపమయోస్సంసృష్టిః అనుప్రాసశ్చ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. (౧౦)

మూ॥ నరకభువమథాగ్రేవాహినీనాంయియాసుంపటుపటహనినాదధ్వస్త
నిద్రందినాదౌ । పతిరమరరిపూణాంసోదరంభర్తృభక్తైఃపరిచరణ
విధిజ్ఞంప్రాహిణోత్సజ్జరాయ॥ ౧౧॥

నరకేతి. అథఅనన్తరం అనుచరం దినాదౌప్రాతఃకాలే అమరరిపూణాందేవశత్రూణాం పతీరావణః సోదరంభ్రాతరం కుమ్భకర్ణం సజ్జరాయయుద్ధాయ ప్రాహిణోత్ప్రేరయామాస కింభూతం నరకస్యజనానాంనిరయస్య దుఃఖస్యేత్యర్థః భూరుత్పత్తిర్యస్మాత్తమ్ అకారణజనదుఃఖదమిత్యర్థః తథా వాహినీనాంసేనానా మగ్రే యియాసుంగన్తుమిచ్ఛుం తథా పటవఃకఠోరాః యేపటహానాంవాద్యభేదానాం నినాదాఃతైర్ధ్వస్తానిద్రాయస్యతం తథా భర్తరిరావణేయాభక్తిస్తస్యాయః పరిచరణవిధిఃపాలనం తంజానాతీతితాదృశమ్ పక్షే సఅమరరిపూణాంపతిర్దుర్యోధనః పటుపటహనినాదేన ధ్వస్తానిద్రాయోధానాంయుద్ధాలస్యంయత్రతద్యథాతథాఅదరందరోభయంతద్రహితం దరఃస్యాద్భయగర్వయోరితిహేమచన్ద్రః నరకభువంనరకాసురపుత్రం భగదత్తనామకం ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరం సజ్జరాయప్రాహిణోత్ శేషంసమానంమాలినీవృత్తమ్. (౧౧)

మూ॥ సప్రతిశ్రుతవిరోధిశాసనో వీరపాణమదఘూర్ణితేక్షణః ।
ఉచ్చచారపరమణ్డలంప్రతి ప్రాంశుకాయపిహితైకదిఙ్ముఖం॥ ౧౨॥

సఇతి. సకుమ్భకర్ణః పక్షేభగదత్తః పరమణ్డలంశత్రుసైన్యంప్రతి ఉచ్చచారజగామ కిమ్భూతః ప్రతిశ్రుతమఙ్గీకృతం విరోధినోరామస్య పక్షేయుధిష్ఠిరస్య శాసనం శాస్తిర్యేనసః యద్వా ప్రతిశ్రుతంగృహీతం విరోధినోరావణస్య పక్షేదుర్యోధనస్య శాసనమాజ్ఞాయేనసః శాసనంరాజదత్తోర్వ్యాంలేఖాజ్ఞాశాస్త్రశాస్తిష్వితిమేదినీ తథా వీరపాణంభూతేభావినివారణేయద్వీరకర్తృకంమద్యాదిపానం ప్రక్కృతే భావినిరణేయత్పానంతజ్జనితోయోమదోమత్తతా తేన ఘూర్ణితే ఈక్షణేచక్షుషీయస్యసః వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివారణేఇత్యమరః తథా ప్రాంశుర్మహాన్ యఃకాయోదేహస్తేనపిహితమాచ్ఛాదితమేకస్యాదిశోముఖంసామ్ముఖ్యంయేనసఃరథోద్ధతంవృత్తమ్(౧౨)

మూ॥ తంసుప్రతీకేనసురద్విపేన సమంసమీకాజిరమాపతన్తమ్ ।
కిరీటకోటిస్ఖలితార్కబిమ్బం ద్రష్టుంనశేకుర్యుధివానరేన్ద్రాః॥ ౧౩॥

తమితి. వానరేన్ద్రాః సుగ్రీవాదయః సుప్రతీకేన సుప్రతీకనామ్నా సురద్విపేన ఈశానదిగ్గజేన సమం సదృశం తద్వత్ స్థూలమిత్యర్థః తథా కిరీటకోటౌ ముకుటాగ్రే స్ఖలితం లగ్నం అర్కబిమ్బం సూర్యమణ్డలం యస్య తత్ అత్యుచ్చమిత్యర్థః సమీకాజిరం రణాఙ్గణమాపతన్తమవతరన్తం తం కుమ్భకర్ణం యుధి యుద్ధే ద్రష్టుం న శేకుః కిముత తేన యోద్ధుమితి భావః కుమ్భకర్ణశరీరం దృష్ట్వా సర్వే సభయా జాతా ఇత్యర్థః పక్షే, వేతి పాదపూరణే సముచ్చయే వా నరేన్ద్రా రాజానః సుప్రతీకేన శోభనాఙ్గేన సుప్రతీకశ్శోభనాఙ్గేశ వేదీశానదిగ్గజే ఇతి మేదినీ సురద్విపేన సురగజవంశోత్పన్నహస్తినా సమం సహ సమీకాజిరమాపతన్తం తథా కిరీటకోటౌ స్ఖలితం ప్రతిబిమ్బితం అర్కబిమ్బం యస్య తం మహార్ఘమణిమయముకుటం ధారయన్తమిత్యర్థః తం భగదత్తం యుధి ద్రష్టుమపి న శేకుః నరకాసురప్రాప్తనారాయణాస్త్రేణాజేయం తం దృష్ట్వా సర్వే వ్యథితా బభూవురిత్యర్థః. (౧౩)

మూ॥ సన్నద్ధే భగదత్తశఙ్ఖనినదత్రస్యత్త్రిలోకే బలే
తామ్యద్దిక్కరికుమ్భకర్ణపృతనాప్రారబ్ధకోలాహలే।
తీక్ష్ణద్రోణపతత్రిపీతసుభగప్రత్యగ్రరక్తాసవం
ప్రావర్తిష్ట దివోఽతిథీకృతమహాయోధం మహాయోధనమ్॥౧౪॥

సన్నద్ధ ఇతి. బలే రాక్షససైన్యే సన్నద్ధే కృతసన్నాహే యుద్ధోద్యతే వా యో ఇథ గాహస్త్యారోహిణా స్థిరదత్తః కృతో యః శఙ్ఖనినదస్తేన త్రస్యన్తస్త్రాసం ప్రాప్నువన్తస్త్రయస్సఙ్ఖ్యకా లోకా భువనాని త్రిలోకా యస్మింస్తస్మిన్ త్రిలోకేతి సంజ్ఞాయామేవ సఙ్ఖ్యాపూర్వకకర్మధారయానియమాదత్ర శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః తథా తామ్యన్తః క్లాన్తిం గచ్ఛన్తో దిక్కరిణ ఐరావతాదయో యత్ర తద్యథా తథా కుమ్భకర్ణస్య పృతనయా సేనయా ప్రారబ్ధః కోలాహలః కలకలః యత్ర తాదృశే చ సతి తీక్ష్ణా భయదా యే ద్రోణపతత్రిణః కాకపక్షిభేదాః తైః పీతః సుభగః స్వాదుః ప్రత్యగ్రః సద్యః క్షరితో రక్తమేవాసవో యత్ర తత్ (ద్రోణః పార్థగురౌ కాకే ఇతి హేమచన్ద్రః) తథా దివః స్వర్గస్య అతిథీకృతాః స్వర్గం ప్రాపితాః యుద్ధహతస్య స్వర్గప్రాప్తిశ్రుతేరితి భావః మహాయోధా యేన తాదృశం మహాయోధనం మహద్యుద్ధం ప్రావర్తిష్ట ప్రవవృతే స్మ పక్షే భగదత్తస్య ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరస్య శఙ్ఖనినదేన త్రస్యన్తస్త్రిలోకా యస్మాత్తస్మిన్ తథా తామ్యన్తస్స్ఫుటితప్రాయా భవన్తో దిక్కరిణాం కుమ్భాః కుమ్భరూపమర్మస్థానాని యతస్తాదృశః ఆకస్మికవికటశబ్దశ్రవణేన మర్మపీడాప్రాదుర్భావాదితి భావః కర్ణస్య రాధేయస్య పృతనయా సేనయా ప్రారబ్ధః కోలాహలో యస్మిన్ తాదృశే బలే కౌరవసైన్యే సన్నద్ధే యుద్ధోద్యతే సతి తీక్ష్ణైః శాణితైః ద్రోణస్య కౌరవాచార్యస్య పతత్రిభిర్బాణైః పీతః పీత ఇవ క్షయిత ఇత్యర్థః సుభగః ప్రత్యగ్రో రక్తాసవో యత్ర తాదృశం మహాయోధనం ప్రావర్తిష్ట శేషం సమానం రక్తాసవేతి నిరఙ్గరూపకం శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౧౪)

మూ॥ హేలానిక్షిప్తపృథ్వీభరసరళభుజఙ్గేన్ద్రభోగానుకారి
ప్రోథోదఞ్చత్కరేణ ప్రలయపరిణతశ్యామజీమూతభాసా ।
వ్యారుగ్ణక్షౌణిఖణ్డస్థపుటితసుతలం కుర్వతా పాదచారం
సంక్షుణ్ణా తేన తేనే క్షితిపతిపృతనా కుమ్భినామ్భోజినీవ॥ ౧౫॥

హేలేతి. తేన కుమ్భకర్ణేన క్షితిపతే రామస్య పృతనా సేనా కుమ్భినా హస్తినా అమ్భోజినీ పద్మినీవ సంక్షుణ్ణా మృదితా తేనే చక్రే కింభూతేన హేలయా లీలయా నిక్షిప్తా ఆత్మన్యారోపితా యా పృథ్వీ తస్యా భరేణ గౌరవేణ సరళోఽవక్రో యో భుజఙ్గేన్ద్రః శేషనాగస్య భోగః శరీరం తదనుకారీ తత్తుల్యః ప్రోథో వికట ఉదఞ్చన్నున్నమితః కరో హస్తః అన్యత్ర శుణ్డా యస్య స తథా తేన తథా ప్రళయే కల్పాన్తే పరిణతః పరిపక్వః వర్షణోన్ముఖ ఇతి యావత్ అత ఏవ శ్యామో నీలవర్ణో యో జీమూతో మేఘ స్తస్యేవ భాః ఛవిర్యస్య తేన అతికృష్ణవర్ణేనేత్యర్థః తథా వ్యారుగ్ణం విశేషేణ విదీర్ణం యత్ క్షౌణిఖణ్డం భూభాగ స్తస్య స్థపుటితం విషమోన్నతీకృతం సుతలం శోభనతలం యత్ర తద్యథా తథా పాదచారం పాదవిక్షేపం కుర్వతా స్థపుటం విషమోన్నతమితి హేమచన్ద్రః పక్షే తేన భగదత్తసంబన్ధినా కుమ్భినా హస్తినా క్షితిపతే ర్యుధిష్ఠిరస్య పృతనా అమ్భోజినీవ సంక్షుణ్ణా తేనే అన్యత్సమానమ్ ఉపమానాం సంసృష్టిః స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౧౫)

మూ॥ కరధృతకరవాలం శాతకున్తాగ్రదన్తం గురుతరమదవేగాత్ప్రోథగాఢ
ప్రహారమ్ । అవిరళగళగర్జారుద్ధపర్జన్యఘోషం ధృతిరతిబలమే
నం పశ్యతాం నశ్యతి స్మ॥ ౧౬.

కరేతి. అతిబలం మహాబలం ఏనం కుమ్భకర్ణం పక్షే భగదత్తగజం పశ్యతాం యోధానాం ధృతి ర్ధైర్యం నశ్యతి స్మ ఏనం దృష్ట్వా సర్వే భయేన చఞ్చలా బభూవురిత్యర్థః కింభూతం కరేణ హస్తేన ధృతః కరవాళః ఖడ్గో యేన తం పక్షే కరేణ శుణ్డయా ధృతాః కేషాంచిత్కరా హస్తాః కేషాంచిద్వాలాః కేశాశ్చ యేన తం తథా శాతకున్తవత్ శాణితకున్తాస్త్రవత్ అగ్రదన్తా దన్తాగ్రాణి పక్షే అగ్రవర్తినో దన్తా యస్య తం శాతదన్తాగ్రకున్తమితి క్వచిత్పాఠ స్తత్ర చ శాతాగ్రదన్త ఏవ కున్తః ప్రహారసాధనత్వాదస్త్రవిశేషో యస్య తం తథా గురుతరోఽతిమహాన్ యో మదవేగో మత్తతోద్రేక స్తస్మాత్ ప్రోథః స్థూలో గాఢప్రహారో యేన తం తథా అవిరళః సదా ఆవిర్భవన్ యో గళగర్జః కణ్ఠధ్వని స్తేన ఆ సమ్యక్ రుద్ధః పర్జన్యస్య ధ్వనదమ్బుదస్య ఘోషో గర్జితం యేన తం పర్జన్యోఽమ్బుదశబ్దస్యా ధ్వనదమ్బుదవక్రయోరితి మేదినీ మాలినీవృత్తమ్. (౧౬)

మూ॥ పాదక్షేపైర్దశనదళనైః పుష్కరస్య ప్రహారైః హస్తక్షేపైః పరిఘముసలైః కేవలైరస్త్రఘాతైః। భ్రామంభ్రామం ప్రథనపృథివీమణ్డలే చణ్డవేగః శీర్ణవ్యూహం ప్రతిబలమసౌ నాశయామాస తూర్ణమ్॥ ౧౬॥

పాదేతి చణ్డవేగః ఉద్భటవేగవాన్ అసౌ కుమ్భకర్ణః పక్షే భగదత్తగజః ప్రథనపృథివీమణ్డలే యుద్ధభూమిమధ్యే భ్రామంభ్రామం పునఃపునర్భ్రమిత్వా శీర్ణవ్యూహం విశీర్ణవిన్యాసం ప్రతిబలం శత్రుసైన్యం తూర్ణం నాశయామాస కైరిత్యాహ పాదక్షేపైః చరణతాడనైః తథా దశనదళనైః దన్తైః ఖణ్డనైః తథా పుష్కరస్య ఖడ్గఫలస్య పక్షే శుణ్డాగ్రస్య ప్రహారైః పుష్కరం కరిహస్తాగ్రవ్యోమ్నిఖడ్గఫలేపిచేతి విశ్వః తథా హస్తేన భుజేన పక్షే శుణ్డయా క్షేపైః పరిఘైర్లోహలగుడైః ముసలైశ్చ తథా కేవలైరస్త్రశూన్యైః హస్తఘాతైశ్చ పేటాఘాతైః పక్షే శుణ్డాఘాతైశ్చ మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౧౬)

మూ॥ భ్రామ్యద్గజానీకమపాస్తపత్తి నశ్యద్ధరిస్యన్దనవేపితోర్వి।
బభూవ తత్కుఞ్జరవేగభిన్నం పయోరుహాం బృన్దమివారిసైన్యమ్॥ ౧౭॥

భ్రామ్యదితి తదరిసైన్యం వానరబలం కుఞ్జరస్య హస్తినో వేగేన భిన్నం పయోరుహాం పద్మానాం బృన్దమివ బభూవ కుఞ్జరవేగభిన్నం పద్మబృన్దం యథా విసంష్ఠులం భవతి తథేత్యర్థః కింభూతం భ్రామ్యద్ భయభ్రాన్తం గజస్య గజనామకవానరస్య అనీకం సైన్యం యత్ర తత్ తథా అపాస్తాః విక్షిప్తాః పత్తయః పదాతయో యత్ర తత్ తథా నశ్యన్తః పలాయమానాః హరయో వానరాధిపా యత్ర తత్ తథా స్యన్దనేన పలాయనవేగేన వేపితా ఉర్వీ భూమిర్యేన తత్ పక్షే తత్ అరిసైన్యం పాణ్డవబలం పయోరుహాం బృన్దమివ కుఞ్జరస్య భగదత్తగజస్య వేగేన భిన్నం బభూవ కింభూతం భ్రామ్యద్గజానీకం భ్రాన్తహస్తిసైన్యం తథా అపాస్తపత్తి తథా నశ్యన్తో నాశం గచ్ఛన్తో హరయోఽశ్వా యత్ర తత్ తథా స్యన్దనైః పాతితైరథైః వేపితా ఉర్వీ యత్ర తత్ ఉపమా. (౧౭)

మూ॥ సుగ్రీవస్తదభిముఖం నిపత్య భీమస్సంగ్రామం స్వభుజబలోచితం విధాయ। ద్రాగ్దైవాద్విషమదశాం గతోఽపి తస్మాదాత్మానం కథమపి మోచయాంచకార॥ ౧౮॥

సుగ్రీవ ఇతి సుగ్రీవో వానరేశ్వరః తస్య కుమ్భకర్ణస్య అభిముఖం సమ్ముఖం నిపత్య గత్వా స్వభుజబలోచితం సంగ్రామం విధాయ కృత్వా చ భీమః శత్రుభయంకరః సన్నపి దైవాద్ ద్రాక్ ఝటితి విషమదశాం శోచ్యావస్థాం శత్రువశ్యత్వమిత్యర్థః గతోఽపి కథమపి కష్టేన తస్మాత్కుమ్భకర్ణాదాత్మానం మోచయాంచకార పక్షే సుగ్రీవః శోభనగ్రీవా

వాక్ వీరలక్షణాన్వితఇత్యర్థః భీమోవృకోదర స్తస్యభగదత్తగజస్యాభిముఖం నిపత్య తస్మాద్భగదత్తగజాత్ శేషంసమానం ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. (౧౯)

మూ॥ సకోపితోమారుతినామనస్వీ మహాస్త్రజాతేనరణేరిపూణాం।వ్యూ
హంబృహద్బాహుబలోబిభేదప్రాగ్జ్యోతిషేశస్త్రిపురంయథోగ్రః॥ ౨౦॥

సఇతి మనస్వీమానీ తథా బృహన్మహద్బాహ్వోర్బలం యస్యతాదృశః సకుమ్భకర్ణః మారుతినాహనూమతా కోపితఃక్రోధితస్సన్ రణే మహాస్త్రాణాం జాతేనసమూహేనకృత్వా జాలేతిక్వచిత్పాఠః అర్థస్తుసఏవ రిపూణాంవానరాణాం వ్యూహంబలవిన్యాసం ఈశఃసర్వేషామీశ్వర ఉగ్రశ్శివః యద్వా ఈశశ్శివ ఉగ్రోభయంకరస్సన్ ప్రాక్పూర్వం జ్యోతిషాశస్త్రాగ్నినా త్రిపురంయథామయదానవకృతగగనగతపురత్రయమివ బిభేదధ్వంసయామాస శివోయథాశస్త్రాగ్నినాత్రిపురందదాహతథాఅయమస్త్రజాతేన వ్యూహంబిభేదేత్యర్థః ప్రాక్ప్రథమం జ్యోతిస్తేజో బలమితియావత్ యస్యతేన మారుతినేతివా ప్రాగ్జ్యోతిర్వహ్నికణోద్గమోయస్మాత్తేనాస్త్రజాతేనేతివా పక్షే మారుతినా భీమేన కోపితః సఃప్రసిద్ధః ప్రాగ్జ్యోతిషస్య కామరూపప్రదేశస్య ఈశోరాజా భగదత్తః ఉగ్రశ్శివః త్రిపురంయథాత్రిపురమివ అస్త్రజాతేన రిపూణాంయుధిష్ఠిరాదీనాం వ్యూహంబిభేద అన్యత్సమానం ఉపమేయంశ్రౌతీ. (౨౦)

మూ॥ సంసప్తకానాంద్విషతాంవధాయ నిబద్ధకక్షఃప్రతిపక్షభిన్నమ్।
దూరంవిసర్పద్విజయఃస్వసైన్యందృష్ట్వాతథాయాత్తరసాఽభిరామః॥ ౨౧॥

సంసప్తకానామితి సంసప్తకానాంసమయేనసఙ్గ్రామాదనివర్తినాం ద్విషతాం రాక్షసానాం వధాయవధంకర్తుం నిబద్ధా కక్షాపరిధానాఞ్చలంయేనసః కక్షాస్యాదన్తరీయస్యపశ్చాదఞ్చలపల్లవే ఇతి మేదినీ బద్ధపరికరఇత్యర్థః వ్యాపృతఇతియావత్ తథా దూరంవిసర్పన్ దూరేవర్తమానో విజయోవిశిష్టజయోయస్యసఃబహూనాంరాక్షసవీరాణాంవర్తమానత్వాదితిభావః తాదృశో రామోదాశరథిః ప్రతిపక్షేణశత్రుణా కుమ్భకర్ణేన భిన్నంగ్రస్తం విదారితంవా స్వస్యసైన్యం దృష్ట్వా తంప్రతిపక్షమభిలక్షీకృత్య తరసాబలేన ఆయాత్ అజగామ మమైవవధ్యోఽయమితిమత్వా కుమ్భకర్ణసమీపమాగచ్ఛదిత్యర్థః పక్షే సంసప్తకానాంసుశర్మప్రధానానాం ద్విషతాం వధాయ నిబద్ధకక్షః తైస్సహాయుధ్యమానఇత్యర్థః తథా తరసాబలేన అభిరామః సున్దరః అతిబలవానిత్యర్థః విజయోఽర్జునః ప్రతిపక్షేణభగదత్తేన భిన్నం అతఏవదూరంవిసర్పత్ పలాయమానం స్వసైన్యం దృష్ట్వా తంభగదత్తమాయాత్ వరాన్వరాన్ సంసప్తకాన్ హత్వేతి శేషః.(౨౧)

మూ॥ అథసురరిపురాజపుత్రయోస్త్రిభువనవిస్మయనీయకర్మణోః।
సమజని సమరోత్సవస్తదానీం జ్వలదమలాస్త్రనిరన్తరామ్బరాన్తః॥ ౨౨॥

అథేతి అథరామస్యాగమనానన్తరం త్రిభువనేషు విస్మయనీయాని అద్భుతత్వప్రకారకబుద్ధివిషయీభవన్తి కర్మాణియయోస్తౌ తథా తయోః సురరిపుఃకుమ్భకర్ణశ్చ రాజపుత్రోరామశ్చ తయోఃతదానీం జ్వలద్భిరమలైః శాణితైరస్త్రైర్నిరన్తరమవకాశరహితంవ్యాప్తమిత్యర్థఃఅమ్బరస్యాకాశస్యాన్తర్మధ్యం యత్రతాదృశః సమరోత్సవఃయుద్ధరూపోత్సవః,యుద్ధప్రియాఃఖలువీరాఇతిభావః సమజనిబభూవ పక్షే అథఅర్జునాగమనానన్తరం సురరిపుఃనరకాసురః రాజాపాణ్డః తయోఃపుత్రయోః భగదత్తార్జునయోః శేషంసమానం సురరిపుర్భగదత్తః రాజపుత్రోఽర్జునఇతివా భగదత్తస్యేన్ద్రసఖత్వేపిఅసురోత్పన్నత్వాత్సురరిపుత్వమేవ అతఏవభగవద్వాక్యం విముక్తంపరమాస్త్రేణజహిపార్థమహాసురం।వైరిణంయుధిదుర్ధర్షంభగదత్తంసురద్విషమితి అత్రపూర్వార్థే వైతాళీయస్యఉత్తరార్థే పుష్పితాగ్రాయాశ్చ లక్షణాక్రాన్తత్వాద పరవక్త్రంవృత్తంవైతాళీయంపుష్పితాగ్రాంచేచ్ఛన్త్యపరవక్త్రకమితిలక్షణాత్. (౨౨)

మూ॥ అత్రాన్తరేముక్తమనేనరౌద్రం శూలంయథావైష్ణవమస్త్రముగ్రం
హరిర్మరుత్ప్రీతికరోన్యగృహ్ణాత్ యశోమయీస్రక్తదభూదముష్య॥ ౨౩॥

అత్రాన్తరఇతి అత్రాన్తరేఏతస్మిన్నవకాశే మరుతాందేవానాం ప్రీతికరఃదేవశత్రుదమనాత్సన్తోషకో హరిర్వానరస్సుగ్రీవః అనేనకుమ్భకర్ణేన ముక్తంక్షిప్తం ఉగ్రంవిషమం వైష్ణవమస్త్రంయథా నారాయణాస్త్రమేవ రౌద్రంభయఙ్కరం శూలంన్యగృహ్ణాత్ నిగృహీతవాన్ గృహీత్వాబభఞ్జేత్యర్థః తచ్ఛూలభఞ్జనరూపంకర్మ అముష్యసుగ్రీవస్య యశోమయీకీర్తిప్రచురాస్రక్మాలేవ అభూత్ భూషణమివబభూవ శూలభఞ్జనేనాస్యమహతీకీర్తిర్బభూవేత్యర్థః పక్షే అనేనభగదత్తేన ముక్తంఅర్జునవధాయప్రక్షిప్తం రౌద్రంశూలంయథాశైవత్రిశూలమివ ఉగ్రంభయదం వైష్ణవమస్త్రంనరకాసురాత్ప్రాప్తంనారాయణాస్త్రం హరిఃకృష్ణః న్యగృహ్ణాత్ విఫలంచకార అనేనార్జునవధోమాభూదితివిచార్య అస్త్రైరప్రతికార్యస్యవైష్ణవాస్త్రస్యస్వయంవిష్ణునాప్రతికార్యత్వాత్ స్వవక్షసిదధారేత్యర్థః తద్వక్షసిధృతంవైష్ణవాస్త్రమ్ అముష్యహరేర్యశోమయీకీర్తికరీ స్రక్మాలేవ అపీడాకరీఅభూత్ వక్షసిధారణేనాస్యపీడానజాతాకీర్తిశ్చబభూవేత్యర్థః శేషంసమానమ్ తత్ అభూదితిరూపకమ్. (౨౩)

మూ॥ తస్య వానరసింహస్య శిలీముఖనఖావళిః।
రిపుకుఞ్జరగాత్రేషు నిపపాత నిరన్తరమ్॥ ౨౪॥

తస్యేతి తస్యవానరసింహస్యవానరశ్రేష్ఠస్యసుగ్రీవస్య శిలాప్రహారేణమూర్ఛయిత్వాకుమ్భకర్ణేనలఙ్కాంప్రతినీయమానస్యేతి శేషః శిలీముఖాబాణాఇవయేనఖాస్తేషామ్ ఆవళిఃశ్రేణీ రిపుకుఞ్జరస్యరిపుశ్రేష్ఠస్య కుమ్భకర్ణస్య గాత్రేషునిరన్తరంఅవిరళం

నిపపాత సుగ్రీవః కుమ్భకర్ణస్య కర్ణనాసాద్యఙ్గాని నఖాఘాతైశ్చిచ్ఛేదేత్యర్థః వానరసింహాలిరిపుకుఞ్జరేతిచ బృన్దారకనాగకుఞ్జరైఃపూజ్యమానస్యేతికర్మధారయః తత్రబహువచనస్యాద్యర్థత్వాత్ సింహాదేరపిగ్రహణం అతఏవస్యురుత్తరపదేవ్యాఘ్రపుఙ్గవర్షభకుఞ్జరాః సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థవాచకా ఇత్యమరః పక్షే వేతిచార్థే తస్యచ నరోనరావతారోఽర్జునోవిక్రాన్తత్వాత్సింహఇవసతథా తస్య పురుషవ్యాఘ్రేవముపమితిసమాసః శిలీముఖాబాణా నఖాఇవతేతథా పూర్వవత్సమాసః తేషామావళిః రిపుకుఞ్జరస్యభగదత్తహస్తినో గాత్రేషునిరన్తరంనిపపాత అథచసింహస్యనఖావళిః కుఞ్జరస్యగాత్రేషుపతత్యేవ లుప్తోపమా తస్యాథనరసింహస్యేతిపాఠస్తు నమునోరమః సుగ్రీవస్యనరత్వాభావేన రామాయణపక్షేఽత్యన్తాసంగతేః నరసింహస్యరామస్యేతివ్యాఖ్యానమపిరామాయణానవలోకవిజృమ్భితం తత్రహి సుగ్రీవనఖదన్తాఖాతేనకుమ్భకర్ణకర్ణాద్యఙ్గచ్ఛేదస్యస్ఫుటంవర్ణనాత్. (౨౪)

మూ॥ అథాయంకామరూపేశః కుపితోహరికర్మణా ।
యత్నేనమహతాభూయో యుయుధేరాజసూనునా॥ ౨౫॥

అథాయమితి అథఅనన్తరం హరేర్వానరస్యసుగ్రీవస్య కర్మణానఖదన్తకరణకస్వగాత్రచ్ఛేదనరూపకార్యేణ కుపితఃక్రుద్ధః తథాకామేనేచ్ఛయారూపంయేషాంతేకామరూపారాక్షసాస్తేషామీశఃశ్రేష్ఠోఽయంకుమ్భకర్ణః మహతాయత్నేన భూయఃపునః రాజసూనునారామేణ సహయుయుధే లక్ష్మణాదికంపరిత్యజ్యరామేణసహైవయుద్ధంకృతవాన్ పక్షే అథఅయం కామరూపస్యప్రాగ్జ్యోతిషదేశస్య ఈశోరాజాభగదత్తః హరేఃకృష్ణస్య కర్మణావైష్ణవాస్త్రస్యమోఘత్వకరణరూపేణ కుపితస్సన్ రాజసూనునాఅర్జునేనసహ మహతాయత్నేన భూయోయుయుధే అయంశ్లోకోబహుషుపుస్తకేషునదృశ్యతే కింతుసఙ్గతత్వాద్ధృతోవ్యాఖ్యాతశ్చ. (౨౫)

మూ॥ న్యక్షచ్ఛద్యాచక్రభారోద్వహనపరిగతాయా సదిక్కుమ్భికుమ్భం
సద్యస్త్రస్తామరస్త్రీకరపుటవిహితోత్పత్కుచత్కుస్సరోజమ్। అన్యో
న్యోత్కర్షవార్తాకృతముఖముఖరైఃఖచరైర్లోకపాలైః సంప్రాప్త
మ్మేనిరేతంప్రతిభయముభయోస్సంయుగాన్తంయుగాన్తమ్॥ ౨౬॥

న్యక్షచ్ఛదితి అన్యోన్యస్యపరస్పరస్య యాఉత్కర్షవార్తాః కుమ్భకర్ణోయంసమీచీనంయుధ్యతే నహినహి రామోయంసమీచీనంయుధ్యతే ఇత్యాదిరూపాః ప్రశంసావాదాస్తత్రకృతానివ్యాపారితాని ముఖానియైస్తే అతఏవముఖరావాచాలాస్తైశ్చతే చేతివిశేషణసమాసః తాదృశైః ఖేచరైఃసిద్ధగన్ధర్వాదిభిః సహలోకపాలైఃఇన్ద్రాదిభిః

ఉభయోః రామకుంభకర్ణయోః సంయుగస్య అంతంఅవసానం సంప్రహారాభిసంపాత
కలిసంస్ఫోటసంయుగాః మృతావవసితేరమ్యేసమాప్తావంతఇష్యత ఇత్యభ్రాపికోశః
తమేవవిశినష్టి న్యంచత్ నమ్రీభవత్ య ద్యూచక్రంధరణీమండలం తస్యయోభారః త
స్య ఉద్వహనేనధారణేన పరిగతాయాసాఃప్రాప్తశ్రమాః దిక్కుంభినాందిగ్గజానాం
కుంభాఃకుంభస్థలాని యస్మిన్ తం కుంభౌఘుటేభమూర్ధాంశా విత్యమరః కించ సద్యఃత
త్క్షణాఏవ సద్యస్సపదితత్క్షణఇత్యమరః త్రస్తానాం అమరస్త్రీణాందేవాంగనానాం కర
పుటైఃకరతలైః పిహితాని నిమేషాభావాత్కరతలావృతాని ఉత్పక్ష్మాణిఊర్ధ్వపక్ష్మాణి
చక్షుస్సరోజానిలోచనారవిందాని యత్రతం అతఏవప్రతిభయం భయంకరం ఇతి
భయంకరంప్రతిభయంరౌద్రంతూగ్రమమీత్రిష్విత్యమరః తంసంప్రాప్తం యుగాంతం
ప్రళయం మేనిరెఅజ్ఞాసిషుః ఇతి భయంకరత్వాతిశయోత్ప్రేక్షా అత్ర పక్షే ఉత్కర్ష
వార్తాః అర్జునోయంసమ్యగ్యుధ్యతే భగదత్తోయంసమీచనంయుధ్యతఇతి ఉభయోః
అర్జునభగదత్తయోః అన్యత్సమానం. (౨౬)

మూ॥ విపక్షవీరోరణపండితేనసజిష్ణునాసంగరమధ్యే ।
రామేణజఘ్నేక్షిపతామహాస్త్రంఖరఃపురస్తాదివకుంభకర్ణః॥ ౨౭

విపక్షేతి మహాస్త్రం క్షిపతాప్రహిణ్వతా రణపండితేనయుద్ధవిశారదేన జిష్ణు
నాజయశీలేన రామేణ సంగరోయుద్ధమేవ రంగోనాట్యాలయ స్తస్య మధ్యే సవిపక్ష
వీరఃకుంభకర్ణః పురస్తాత్పూర్వం దండకారణ్యావాసకాలఇత్యర్థః ఖరోరాక్షసవీరఇవ
జఘ్నేనాశయాంచక్రే యథా పూర్వమక్లేశేన ఖరరాక్షసోవినాశిత స్తథేత్యర్థః పక్షే
మహాస్త్రంక్షిపతా రణపండితేన జిష్ణునాఅర్జునేన సఙ్గరరంగమధ్యే ఖరఊగ్రో విపక్ష
వీరోభగదత్తః పురస్తాద్రామేణ కుంభకర్ణఇవ జఘ్నే ఉభయత్రాప్యేవమ్. (౨౭)

మూ॥ నరవరశరకృత్తంతచ్ఛిరఃప్రాక్ఛరీరా దపతదురుకిరీటోద్భాసిమా
రసుత్రాస్రృక్ । దవదహనశిఖాభిర్దహ్యమానంమహాద్రేః శిఖర
మివసధాతుస్యన్దమిద్ధాస్రరుగ్ణమ్॥ ౨౮॥

నరేతి. నరవరస్యరామస్య పక్షేఽర్జునస్య శరేణ కృత్తంఛిన్నం తథా ఉరుణా
మహతా కిరీటేనోద్భాసిఉజ్వలం తథా దూరమత్యన్తందూరగామివా సృతంగళితం
అసృక్ రుధిరంయస్మాత్తాదృశం తస్యకుమ్భకర్ణస్య పక్షేభగదత్తస్య శిరః ప్రాక్ప్ర
థమం శరీరాత్ కాయా దపతత్ ప్రాగితిపదశ్లోకవర్ణితకాయపతనాపేక్షయా కాయ
పతనాత్పూర్వమిత్యర్థః శిరఃపతనస్యోద్భటత్వముపమయాద్యోతయతి ఇన్ద్రస్యాస్త్రేణ
వజ్రేణ రుగ్ణంభగ్నం అతఏవదవదహనశిఖాభిః వజ్రసమ్పర్కజనితవనాగ్నిజ్వాలాభి ర్ద

హ్యమానం తథా సధాతుస్యన్దంగళితమనశ్శిలాదియుక్తం మహాద్రేః శిఖరం శృఙ్గమివ
అత్రకిరీటోద్భాసనస్య దవదహనశిఖాదహ్యమానత్వేన అస్పృక్షరణస్యచ సధాతుస్యన్ద
త్వేనప్రతిబిమ్బనం కుమ్భకర్ణశిరఃపతనస్యఉద్భటత్వమన్యైరపివర్ణితం యథా ప్రౌఢ
చ్ఛేదానురూపోచ్ఛలనరయమిళత్సైంహికేయోపఘాతత్రాసాకృష్టాశ్వతిర్యగ్వలితరవి
రథేనారుణేనేక్ష్యమాణమ్ కుర్వత్కకుత్స్థవీర్యస్తుతిమివమరుతాంకన్ధరారన్ధ్రభాజాం
భాఙ్కారైర్భీమమేతన్నిపతతివియతఃకుమ్భకర్ణోత్తమాఙ్గ మితి మాలినీవృత్తం. (౨౮)

మూ॥ కణ్ఠచ్ఛేదాదుపరివిలసచ్ఛోణితామ్భశ్ఛటానా మాసారేణక్షణము
రుణయన్నన్తరిక్షస్యకుక్షిం । తత్రాన్యోపిప్రసభమపతద్దూర
యాత్రానిమిత్తంక్షోణీదేవ్యాఇవవిరచయన్గౌరవేణప్రణామమ్

కణ్ఠస్యగళస్య ఛేదాత్ ఉపరికణ్ఠోర్ధ్వాకాశే విలసన్త్యఉజ్జ్వలన్త్యా యా శో
ణితామ్భసోరుధిరజలస్య ఛటాఃప్రవాహాస్తాసా మాసారేణధారాసమ్పాతేన అన్తరిక్ష
స్య కుక్షింమధ్యం క్షణ మరుణయన్నారక్తీకుర్వన్ తస్యకుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్త
స్య కాయోఽపి అపినానిరుక్తశిరఃపతనసముచ్చయః దూరేదూరదేశే లోకాన్తరఇ
త్యర్థః యాయాత్రాగమనం తన్నిమిత్తంతదర్థం గౌరవేణాదరేణ క్షోణీపృథివ్యేవదేవీ
తస్యాః ప్రణామం విరచయన్నివకుర్వన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా ప్రసభంతత్క్షణాత్ అపతత్
భూమ్యాంపపాత అన్యోపిదూరదేశయాత్రామఙ్గళాయ కాంచిద్దేవీంప్రణమతి అథచ
గౌరవేణగురుతయా అపతత్ దూరయాత్రేత్యత్రవీరయాత్రేతిపాఠస్తు నమనోరమః వీర
యాత్రారణాయగమనమిత్యర్థస్య ప్రకృతానుపయోగాత్ మన్దాక్రాన్తావృత్తం.(౨౯)

మూ॥ తస్యవీరవరిష్ఠస్య భూభృద్భఙ్గిపతితంశిరః ।
బభౌ సన్తతివాత్సల్యాద్ధాత్ర్యేవాఙ్కనివేశితం॥ ౩౦॥

తస్యేతి. వీరవరిష్ఠస్యవీరశ్రేష్ఠస్య తస్యకుమ్భకర్ణస్య పక్షేభగదత్తస్య భూభృ
ద్భ్రుకుటిమత్ రణభూమ్యాం పతితంశిరః సన్తతివాత్సల్యాత్సన్తానప్రేమ్ణా ధాత్ర్యావ
సుమత్యా అథచ జనన్యా ఉపమాత్రావా అఙ్కనివేశితంక్రోడస్థాపితమివ సదిత్యుత్ప్రే
క్షా బభౌశుశుభే ధాత్రీజనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృషు ఇతిమేదినీ. (౩౦)

మూ॥ సదైవతైర్వ్యోమ్నివిపాతహృష్టైః ప్రాశంసివీరైర్నరదేవవీరః ।
దర్పోద్ధతంశమ్బరమాజిభూమౌ విజిత్యరాజన్నివకామదేవః॥ ౩౧॥

ఇతిరాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే నవమస్సర్గః

సదైవతైరితి. నరదేవవీరో రామః పక్షేఽర్జునః వైరిణః కుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్తస్య నిపాతేన వినాశనేన హృష్టైస్తుష్టైః సదైవతైర్దేవబృన్దసహితైర్వీరైః ప్రశంసితః ఉపమయేదం సమర్థయతి ఆజిభూమా రణభూమావా దర్పోద్ధతం దర్పోద్రిక్తం శమ్బరం దైత్యవిశేషం విజిత్య రాజన్ శోభమానః కామదేవః కన్దర్ప ఇవ యథా శమ్బరం వినాశయన్ కన్దర్పః సదైవతైర్వీరైః ప్రశంసితః తథేత్యర్థః అథచ ఆజిభూమా సమభూమా ఆజిః క్షేపసమత్వాయాం యుధీతి హేమచన్ద్రః దర్పోద్ధతం దర్పేణ ధావన్తం శమ్బరం మృగవిశేషం విజిత్య రాజన్ కామదేవః ఏతత్కావ్యకారయితా రాజవిశేష ఇవ శమ్బరం సలిలే పుంసి మృగదైత్యవిశేషయోరితి మేదినీ శమ్బరమిత్యత్రాపూర్వకమితి క్వచిత్పాఠః తత్రాపూర్వకం రాజవిశేషమిత్యర్థః ఏతత్కావ్యే ఏతత్కావ్యకారయితా కామదేవనృప ఏవోపమానం తేనైవ సపూర్వకరాజవిజయస్య ప్రసిద్ధః ఉపమాలఙ్కారః. (౩౧)

ఇతి శ్రీ పేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం రాఘవపాణ్డవీయ

టీకాయాం కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం

నవమః స్సర్గః.

దశమ స్సర్గః.

మూ॥ తతో భృశం వ్యాకులితాన్తరాత్మా స్వపక్షఘాతేన విపక్షనాథః ।
ప్రాయుఙ్క్త వీరాన్ పునరేవ యోద్ధుమాపత్సు ముహ్యన్తి న మానభాజః॥

తతఇతి. విపక్షనాథో రావణః పక్షే దుర్యోధనః తతస్తదనన్తరం స్వపక్షస్య కుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్తస్య ఘాతేన వధేన వ్యాకులితః క్షుభ్ధోఽన్తరాత్మా మనో యస్య తాదృశః సన్ పునరేవ యోద్ధుం వీరాన్ దేవాన్తకనరాన్తకత్రిశిరోఽతికాయాన్ స్వపుత్రాన్ స్వభ్రాతరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ చ పక్షే ద్రోణాదీన్ ప్రాయుఙ్క్త ప్రేరయామాస కథం తర్హి రణాద్విరతో న బభూవేత్యత ఆహ యతో మానభాజో మానినః ఆపత్సు విపత్స్వపి న ముహ్యన్తి మోహం న గచ్ఛన్తి ఆపత్ప్రతీకారాయ యత్నం కుర్వన్త్యేవేత్యర్థః అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః. (౧)

మూ॥ తే రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య కుమారాః స పితా భృశం ।
రక్షః పురోగమాశ్చేలు ర్దృఢశాసనకారిణః॥ ౨॥

212

తఇతి. దృఢమత్యన్తం శాసనం శత్రూణాం శాస్తిం కుర్వన్తీతి దృఢశాసనకారిణః
ధృతం రాష్ట్రం యేన స తథా తస్య రాజ్ఞో రావణస్య తే కుమారాః దేవాన్తకాదయః భృశం
కుపితాః తథా రక్షాంసి పురోగమాని యేషాం తాదృశాశ్చ సన్తః చేలుః సమరాయ జగ్ముః
పక్షే దృఢం యచ్ఛాసనమభిమన్యువధేన శత్రూణాం దమనం తత్కారిణస్తత్కారిణ్యస్తః
తథా రక్షాంసి అలమ్బుసప్రభృతీని పురోగమాని యేషాం తే ధృతరాష్ట్రస్యామ్బికేయస్య
రాజ్ఞస్తే కుమారాః దుర్యోధనాదయః భృశం కుపితాస్సన్తశ్చేలుః దృఢేత్యత్ర క్వచిద్గూఢేతి
పాఠస్తత్ర గూఢం యచ్ఛాసనం రావణస్య పక్షే సేనాపతేర్ద్రోణస్యాజ్ఞా తత్కారిణ ఇత్యర్థః

మూ॥ ఘణ్టాటఙ్కారఘోరోడ్డమరకరిఘటాసఙ్కటక్షోణిపృష్ఠం
ఘాటీభిర్ఘోటకానాం ఝటితిఖరఖురోద్ధూతధూళీవితానం ।
సాన్ద్రాణాం స్యన్దనానాం ధ్వజపటపటలీలీఢదిక్చక్రవాళం
సైన్యం సన్నద్ధమాసీత్ పటుసుభటభుజామణ్డలోద్ఘూర్ణఖడ్గం॥ ౩॥

ఘణ్టేతి. సైన్యం రాక్షసబలం పక్షే కౌరవసైన్యం సన్నద్ధం వర్మితం యుద్ధోద్యతం
వా ఆసీత్ కింభూతం ఘణ్టానాం గళలగ్నానాం టఙ్కారేణ టంటమితి శబ్దేన ఘో
రా భయదాః తథా ఉడ్డమరా ఉద్భటా యా కరిఘటా హస్తిబృన్దం తయా సంకటం సంబా
ధం దుర్గమమిత్యర్థః క్షోణిపృష్ఠం భూతలం యత్ర తత్ తథా ఘోటకానాం అశ్వానాం ఘా
టీభిః ప్రపాతైః శత్రుసమ్ముఖగమనైరిత్యర్థః ప్రపాతస్త్వభ్యవస్కన్దో ధాట్యభ్యాసాద
నం చ స ఇతి హేమచన్ద్రః సమూహైరితి కేచిత్ తత్ర కోశో మృగ్యః ఝటితి శీఘ్రం ఖరైః
తీక్ష్ణైః ఖురైరుద్ధూత ఉత్థాపితో ధూళీవితానో రేణువిస్తారో యత్ర తత్ తథా సాన్ద్రా
ణామవిరళానాం స్యన్దనానాం రథానాం యే ధ్వజపటాః కేతువస్త్రాణి తేషాం పటల్యా స
మూహేన లీఢాని ఆచ్ఛాదితాని దిక్చక్రవాళాని దిఙ్మణ్డలాని యత్ర తత్ తథా పటవో నిపు
ణా యే సుభటాః తేషాం భుజామణ్డలేన బాహుసమూహేన ఉద్ఘూర్ణా ఉద్యతా ఉత్తో
లితా ఇత్యర్థః ఘూర్ణ ఉద్యమన ఇత్యస్య రూపం ఖడ్గా యత్ర తత్ స్రగ్ధరావృత్తం. (౩)

మూ॥ ఆమూలాదజిరస్యాన్తాదాచార్యేణ ప్రవర్తితం ।
చక్రం పరబలానాం తత్పశ్యతాం విస్మయోఽభవత్ ॥ ౪॥

ఆమూలాదితి. అజిరస్య రణాఙ్గణస్య ఆమూలాన్మూలదేశమారభ్య ఆ చ అన్తాత్ అ
న్తదేశపర్యన్తం చ ఆచార్యేణ స్వామినా సేనాపతినేత్యర్థః అర్యః స్యాత్స్వామివైశ్యయో
రితి మేదినీ ప్రవర్తితం వ్యూహరచనయా స్థాపితం తత్ ప్రసిద్ధం చక్రం సైన్యం చక్రం ప్ర
హరణే గణే కులాలాద్యుపకరణే చ రాష్ట్రే సైన్యరథాఙ్గయోరితి హేమచన్ద్రః పశ్యతాం
పరబలానాం వానరసైన్యానాం విస్మయోఽభవత్ అహో అపర్యాప్తం రాక్షససైన్యమి

తిచమత్కారో బభూవ పక్షే అజిరస్యామూలాత్ అస్త్రాత్ అస్త్రాచ్ఛల ఆచార్యేణ ద్రో
ణేన ద్రోణస్తు గురురాచార్య ఇతి త్రికాణ్డశేషః ప్రవర్తితం తచ్చక్రం చక్రనామకవ్యూహం
పశ్యతాం పరబలానాం యుధిష్ఠిరసైన్యానాం విస్మయోఽభవత్ అత్ర చక్రమిత్యత్ర పద్మ
మితి క్వచిత్పాఠః తత్ర రామాయణపక్షే పద్మం పద్మసంజ్ఞకం రాక్షససైన్యం భారతపక్షే
పద్మం పద్మవ్యూహమితి వ్యాఖ్యాతం కేనచిత్ తన్న రుచికరం రామాయణే రాక్షససైన్య
స్యాస్య పద్మసంజ్ఞాకత్వేనానిర్ధారణాత్ భారతే చాభిమన్యువధచక్రవ్యూహస్యైవ వర్ణిత
త్వాత్ యథా చక్రవ్యూహో మహారాజ హ్యాచార్యేణ ప్రకల్పితః తత్ర శక్రోపమాస్స
ర్వే రాజానో వినివేశితా ఇతి ద్రోణపర్వణి అభిమన్యువధపర్వ.

మూ॥ తతో యుగాన్తార్ణవధీరఘోషా వ్యాధూతనానాయుధదుర్నిరీక్షాః।
అభ్యుద్యయుర్భీమముఖా నరేన్ద్రసేనాధినాథాః పరసైన్యవీరాన్ ॥౫॥

తత ఇతి. తతః పరసేనాగమనానన్తరం నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనాధినాథా అఙ్గదా
దయః పరసైన్యవీరాన్ రాక్షససైన్యరూపాన్ శూరాన్ అభ్యుద్యయుః అభిముఖ్యేన జ
గ్ముః కీదృశాః యుగాన్తార్ణవవత్ ప్రళయకాలీనసముద్రస్యేవ ధీరో గభీరో ఘోషః
సింహనాదో యేషాం తే తథా వ్యాధూతాని కమ్పితాని యాని నానాయుధాని గిరిశృఙ్గవృ
క్షాదీని తైః దుర్నిరీక్షాః ద్రష్టుమశక్యాః తథా భీమాని భూరిభఙ్గదన్తశబ్దాదిభిర్భయఙ్క
రాణి ముఖాని యేషాం తే పక్షే భీమముఖా వృకోదరాదయః నరేన్ద్రస్య యుధిష్ఠిరస్య
సేనాధినాథాః పరసైన్యవీరాన్ దుర్యోధనసైన్యశూరాన్ అభ్యుద్యయుః అన్యత్సమా
నం యుగాన్తార్ణవధీరేతి లుప్తోపమా. (౫)

మూ॥ నానాయానభయానకం గురుధనుర్జ్యాఘోషధీరం నద
ద్రక్షోరాజకుమారరక్షితబహుస్కన్ధం ద్విషాం తద్బలం ।
పద్మవ్యూహరజోభరైః సర ఇవ వ్యాపిఞ్జరం కుఞ్జరై
రావవ్రే పవనాత్మజప్రభృతిభిర్వీరైర్విగాహోద్యతైః॥ ౬॥

నానేతి. కుఞ్జరైర్హస్తిభిః సర ఇవ విగాహోద్యతైర్విలోడనోద్యుక్తైః పవనా
త్మజప్రభృతిభిః హనుమదాదిభిః ద్విషాం రాక్షసానాం తద్బలం సైన్యమావవ్రే రుద్ధం య
థా విగాహోద్యతైః కుఞ్జరైస్సరో రుధ్యతే తథేత్యర్థః కీదృశం నానాయానైరథాదిభి
ర్భయానకం తథా గురుభిర్గభీరైర్ధనుర్జ్యాఘోషైర్జ్యానిర్ఘోషైర్ధీరం భయదం తథా నద
ద్భిః సింహనాదం కుర్వద్భిః రక్షోరాజస్య రావణస్య కుమారైర్దేవాన్తకాదిభీ రక్షితా బహ
వః స్కన్ధాః సైన్యవ్యూహా యత్ర తత్ స్కన్ధః ప్రకాణ్డే కాయేఽంసే విజ్ఞానాదిషు పఞ్చసు నృ
పే సమూహే వ్యూహే చేతి హేమచన్ద్రః తథా పద్మసదృశో వ్యూహో బలవిన్యాసః
పద్మవ్యూహస్తస్య రజోభరైః ధూళీపటలైః వ్యాపిఞ్జరం పీతవర్ణీకృతం సరోఽపి పద్మవ్యూ

హాస్యపద్మసమూహస్య రజోభరైః పరాగసమూహైః పిఞ్జరం భవతి పక్షే పవనాత్మజ ప్రభృతిభిర్భీమాదిభి ర్ద్విషాం కౌరవాణాం తద్బలం కుఞ్జరైః సరఇవ ఆవవ్రే కిమ్భూతం గురోర్ద్రోణస్య ధనుర్జ్యాఘోషేణ ఘోరం తథా సదక్షరక్షోఽలమ్బుసో యత్ర తత్ తథా రాజకుమారైర్దుర్యోధనపుత్రలక్ష్మణాదిభీ రక్షితా బహవఃస్కన్ధాద్వారాద్యంశా యత్రతత్ ద్వారస్థానేషు విన్యస్తాః కుమారాస్సూర్యవర్చసః పౌత్రంతవపురస్కృత్యలక్ష్మణం ప్రియదర్శన మితి భారతోక్తేః తథా పద్మసదృశోవ్యూహశ్చక్రవ్యూహః తస్యరజోభరైర్వ్యాప్తపిఞ్జరం అత్రపద్మవ్యూహయోస్సాదృశ్యం రజస్సలత్వేనాకారేణోక్తాత్ప్రమాణాదితి ధ్యేయం అన్యత్సమాసం ఉపమా శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. (౬)

మూ॥ మహీమహాభారనిరాసహేతు మాకల్పమాకల్పమనల్పకీర్తిః।
సురాఙ్గనాసఙ్గమలాభహేతుం సంగ్రామయజ్ఞం బలినోవితేనుః॥

మహీతి బలినోబలవన్తోవీరాః సంగ్రామఏవస్వర్గసాధనత్వాద్యజ్ఞస్తం వితేనుశ్చక్రుః కిమ్భూతం మహ్యాఃపృథివ్యా యోమహాన్ భారః వీరగణకృతగౌరవం తస్యనిరాసోఽపయానం తస్యహేతుం వీరజనక్షయకరమిత్యర్థః తథా అకల్పంప్రళయకాలపర్యన్తం అనల్పా ప్రభూతా యాకీర్తి స్తస్యాఆకల్పంప్రసాధనం చిరస్థాయిమహాకీర్తికరమిత్యర్థః తథాసురాఙ్గనానాం సఙ్గమఆలిఙ్గనం తల్లాభస్యహేతుం సమ్ముఖయుద్ధమరణేనస్వర్గలాభాదితిభావః యజ్ఞోప్యనిష్టనివారణేన మహీభారంలఘయతి అనల్పాంకీర్తింకరోతి ప్రేత్యచ స్వర్గసమ్పాదనేన సురాఙ్గనాసఙ్గంజనయతి సంగ్రామయజ్ఞమితి నిరఙ్గరూపకం. (౭)

మూ॥ ద్విషాంసుశర్మాపనయైకకర్తా సమృద్ధగోపాలబలప్రణోదీ।
దేవాన్తకఃప్రాప్యహరేఃకుమారః విపక్షకంపార్థమరున్ధసైన్యైః॥

ద్విషామితి ద్విషాం యత్సుశర్మసుష్ఠుసుఖం తస్యఅపనయోనాశనం తస్యైకఃకర్తాకారకః తథా సమృద్ధాంబుద్ధిమతీం గాంపృథ్వీంపాలయతీతి గోపాలో రాజా రావణస్తస్యబలంసైన్యం ప్రణోదయితుంయుద్ధార్థం ప్రేరయితుం శీలమస్యతాదృశో దేవాన్తకోనామ రావణపుత్రః హరేర్వాలినఃకుమారం అఙ్గదం ప్రాప్యవిపక్షస్యరామస్య కమ్పార్థంభయకమ్పనాయ సైన్యైరరున్ధ ఆవృణోత్ పక్షే ద్విషా మపనయస్యఅన్యాయ్యాచరణస్య ఏకకర్తా తథా సమృద్ధంయద్గోపాలబలం సంశప్తకనారాయణసైన్యం తస్యప్రణోదీప్రేరకః తథాదేవానామన్తకః అసురాంశత్వాద్దైవవిరోధీత్యర్థః తాదృశఃసుశర్మాత్రిగర్తాధిపః విపక్షకంశత్రుం స్వార్థికప్రత్యయః హరేరిన్ద్రస్యకుమారం పార్థమర్జునంప్రాప్య సైన్యైరరున్ధ దుర్యోధనమన్త్రితేన చక్రవ్యూహప్రవేశనిర్గమనసమమర్జునమన్యత్రనీత్వాసైన్యైరురోధేత్యర్థః. (౮)

మూ॥ సమాపతన్తం ప్రసభం సమన్తాదపి ద్విషచ్చక్రవిభేదదక్షాః
వ్యూహం న భేత్తుం వ్యపహాస్తవీరాః పద్మం మయూఖా ఇవ శీతరశ్మేః॥

సమాపతన్త ఇతి ప్రసభం బలేన సమన్తాత్సర్వతః సమాపతన్తో ధావన్తో వీరా వానరాః పక్షే భీమాదయః ద్విషచ్చక్రస్య శత్రుసైన్యస్య విభేదభేదనే దక్షా నిపుణా అపి శీతరశ్మేశ్చన్ద్రస్య మయూఖాః కిరణాః పద్మమివ వ్యూహం విన్యస్తబలం పక్షే చక్రవ్యూహం భేత్తుం న వ్యపహాస్తసమర్థా బభూవుః రామాయణపక్షేఽతియత్నేన రక్షణాత్ భారతపక్షే శివాత్ప్రాప్తవరేణ జయద్రథేన రక్షణాదితి భావః ఉపమా. (౯)

మూ॥ తముద్ధతస్యన్దనసిన్ధురాజం వ్యూహం ద్విషాం దుష్కరభేదనం స్వైః।
దృష్ట్వా సపత్రాకరణాయ తస్య న్యయుఙ్క్త రాజా పురుహూతపౌత్రమ్॥౧౦॥

తమితి రాజా సుగ్రీవః ఉద్ధతా ఉద్భటా యే స్యన్దనా రథాస్తైః సిన్ధురాజః సముద్ర ఇవ యత్ర తం యద్వా ఉద్ధతః స్యన్దనానాం సిన్ధురాణాం హస్తినాం చ ఆజో గమనం యత్ర తం హస్తిమహామృగః పీలుః సిన్ధురో దీర్ఘమారుత ఇతి పురుషోత్తమః అజేతి అజగతిక్షేపణయోరిత్యస్య భావఘఞిరూపం ద్విషాం తం వ్యూహం బలవిన్యాసం సమూహం వా అసైన్యైః ప్రాకృతైః దుష్కరో భేదో విదారణం యస్య తాదృశం దృష్ట్వా తస్య వ్యూహస్య సపత్రాకరణాయ పీడనాయ పీడనే సపత్రాడ్డాచ్ప్రత్యయః పురుహూతస్యేన్ద్రస్య పౌత్రం నప్తారం అఙ్గదం న్యయుఙ్క్త నియుక్తవాన్ పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరః ఉద్ధతం స్యన్దనం వేగేన గమనం యస్య తాదృశః సిన్ధురాజో జయద్రథో యత్ర తాదృశం తం ద్విషాం వ్యూహం చక్రవ్యూహం అసైన్యైరర్జునాభిమన్యుభిన్నైః దుష్కరభేదం దుష్ప్రవేశం దృష్ట్వా తస్య సపత్రాకరణాయ పురుహూతపౌత్రమభిమన్యుం న్యయుఙ్క్త అర్జునస్య సంశప్తకైః ప్రతిరుద్ధత్వాత్ తస్మాచ్ఛిక్షితచక్రవ్యూహప్రవేశోపాయమభిమన్యుమేవ నియుక్తవానిత్యర్థః. (౧౦)

మూ॥ స సన్నిదేశం పితృసోదరస్య సంస్థాప్య మాలామివ మౌలిదేశే।
తూర్ణం రథేనైవ మనోరథేన ప్రత్యర్థినాం స్కన్ధమభిప్రతస్థే॥౧౧॥

స ఇతి సోఽఙ్గదః పితృసోదరస్య పితృవ్యస్య సుగ్రీవస్య సన్నిదేశం పరవ్యూహం భిన్ధీతి ఆజ్ఞాం మాలామివ మౌలిదేశే సంస్థాప్య సాదరం స్వీకృత్యేత్యర్థః తూర్ణం ఆజ్ఞాప్రాప్త్యనన్తరమేవ రథేనైవ మనోరథేన జయాశయా ప్రత్యర్థినాం శత్రూణాం స్కన్ధం వ్యూహం అభిప్రతస్థే జగామ స్కన్ధః ప్రకాణ్డే కాయేఽంశే విజ్ఞానాదిషు పఞ్చసు నృపే సమూహే వ్యూహే చేతి హేమచన్ద్రః పక్షే సోఽభిమన్యుః పితృసోదరస్య యుధిష్ఠిరస్య మనోరథేనైవ రథేన శేషం సమానం ఉభయత్రాపి రథేనైవ మనోరథేనేత్యుత్ప్రేక్షా

మూ॥ సవాణవంశోచ్ఛ్రితశరాసనస్ఫురత్కరాగ్రిరంహఃకృతమార్గసంగ్రితః

జవాజ్జగాహే పరమణ్డలం బలీ సురాపగాపూర ఇవామ్బుసాంనిధిం॥

స ఇతి సబలీ బలవాన్ అఙ్గదః వాణో వృక్షభేదః వంశో వేణుయష్టిః ఉచ్ఛ్రితరాసనః ఉచ్ఛ్రితరదణ్డవత్ సరళోఽసనవృక్షశ్చ తైః స్ఫురత్ యత్కరాగ్రం తస్య రంహసా వేగేన అగ్రితః కృతమార్గం విహితప్రవేశపథం పరమణ్డలం శత్రూణాం వ్యూహం సురాపగాయా గఙ్గాయాః పూరః ప్రవాహో యథా అమ్బుసాంనిధిం సముద్రమివ జవాద్వేగాజ్జగాహే విలోడయామాస పక్షే సోఽభిమన్యుః వాణవంశో వాణవర్గః ఉచ్ఛ్రితరాసనం బృహద్ధనుశ్చ తాభ్యాం స్ఫురతః కరాగ్రిస్య రంహసా కృతమార్గం పుంసి వంశః కులే వేణౌ పృష్ఠావయవవర్గయోరితి మేదినీ శేషం సమానం ఉపమా. (౧౨)

మూ॥ తమాశుయాన్తం పరచక్రమర్దం తదానుగన్తుం వ్యషహన్త నాన్యే।

దాః సిన్ధురాజేన నిరుద్ధమార్గాః పురా హనూమన్తమివాత్మవర్గ్యాః॥

తమాశ్వితి పరచక్రస్య శత్రుసైన్యస్య మర్దయతీతి మర్దో వినాశకః కర్తరి తత్తథా ఆశు శీఘ్రం యాన్తం గచ్ఛన్తం తమఙ్గదమన్యే వానరాస్తదాఽనుగన్తుం పశ్చాద్యాతుం న వ్యషహన్త సమర్థా బభూవుః వ్యషహన్తేతి సివాదేరడ్వ్యవాయేపీతి పాక్షికం షత్వం ఉపమయేదం సమర్థయతి పురా సీతాన్వేషణకాలే సిన్ధూనాం నదీనాం రాజా సిన్ధురాజః సముద్రస్తేన ద్రాక్ తత్రైవ నిరుద్ధో మార్గో యేషాం తాదృశా ఆత్మవర్గ్యాః జామ్బవదాదయో హనూమన్తమివ యథా లఙ్కాం యాన్తం హనూమన్తమాత్మవర్గ్యా అనుగన్తుం న వ్యషహన్త తథేత్యర్థః పక్షే పరస్య చక్రమర్దం చక్రవ్యూహమర్దకం ఆశు యాన్తం వ్యూహం ప్రవిశన్తం తమభిమన్యుం సిన్ధురాజేన జయద్రథేన ద్రాగ్ఝటితి నిరుద్ధమార్గాః శివవరప్రాప్త్యా నివారితప్రవేశా అన్యే భీమాదయః పురా సీతాన్వేషణకాలే ఆత్మవర్గ్యా వానరాః హనుమన్తమివ అనుగన్తుం న వ్యషహన్త వానరా అపి సిన్ధురాజేన సముద్రేణ నిరుద్ధమార్గాః తత్రైతత్పక్షే శ్లేషానుప్రాణితేయముపమా. (౧౩)

మూ॥ పరిభ్రమత్కుఞ్జరనక్రచక్రం వ్యావిద్ధవాజివ్రజవీచిమాలం।

విచిక్షిపే తేన విపక్షసైన్యం మన్థాఽచలేనేవ మహార్ణవామ్భః॥ ౧౪॥

పరిభ్రమదితి. తేనాఙ్గదేన పక్షేఽభిమన్యునా మన్థాచలేన మహార్ణవస్యామ్బు ఇవ విపక్షస్య రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య సైన్యం విచిక్షిపే విలోడయామాస కిమ్భూతం పరిభ్రమన్తః కుఞ్జరాః నక్రా ఇవ తే తథా పురుషవ్యాఘ్రవదుపమితిసమాసః తేషాం చక్రం సమూహో యత్ర తత్ అన్యత్ర పరిభ్రమతాం కుఞ్జరాణాం జలహస్తినాం నక్రాణాం చ చక్రం యత్ర తత్ తథా వ్యావిద్ధాశ్చఞ్చలా వాజివ్రజా ఘోటకసమూహా

వీచిమాలాతరఙ్గపరమ్పరేవయతీతి అన్యత్రవ్యావిద్ధా వాజిప్రజాజలఘోటకసమూహో యత్రేతాదృశీ వీచిమాలాయతేతి. ఉపమా. (౧౪)

మూ॥ వీరాన్ బహూన్ బాహుబలేన ముఖ్యాన్ నిఘ్నన్తమేనం రణవే
గనిఘ్నమ్ । న వీక్షితుం స్మ ప్రభవన్త్యమిత్రా నైదాఘమర్కం
నభసీవ భాన్తమ్॥ ౧౫॥

వీరానితి. అమిత్రాః శత్రవః బహూననేకాన్ ముఖ్యాన్ శ్రేష్ఠాన్ వీరాన్ బాహుబలేన నిఘ్నన్తం మారయన్తం తథా రణవేగస్య నిఘ్నం వశీభూతం ఏనమఙ్గదం పక్షే అభిమన్యుం నభసి గగనస్యమధ్యఇత్యర్థః అన్యథా తత్ప్రయోగస్యవైయర్థ్యాపత్తేః భాన్తం దీప్యమానం నైదాఘం గ్రీష్మకాలీనమర్కమివ వీక్షితుం ద్రష్టుమపి న ప్రభవన్తి న సమర్థా బభూవుః. ఉపమా. (౧౫)

మూ॥ మాతఙ్గైరివ గణ్డశైలలలితాః సిన్దూరసాన్ద్రోర్మయః
కీర్ణా భూషణభీషణై ర్భటభుజై ర్వేల్లద్భుజఙ్గప్రభైః ।
వ్యాకృష్టధ్వజకాననాః శరధనుశ్చక్రాసినక్రాకులాః
సంరుద్ధధ్వజినీపథా రుధిరజాః ప్రోహు ర్మహాసిన్ధవః॥ ౧౬॥

మాతఙ్గైరితి. రుధిరజాః రణక్షతయోధరక్తజనితా మహాసిన్ధవో మహానద్యః ప్రోహుః యుద్ధభూమ్యాం ప్రకర్షేణ వహన్తిస్మ. కింభూతాః మాతఙ్గైర్యుద్ధపతితహస్తిభిః గణ్డశైలలలితా ఇవ గిరిచ్యుతస్థూలోపలైర్యుక్తా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా సిన్ధుష్వపి గణ్డశైలాస్తిష్ఠన్తి తథా సిన్దూరేణ హస్తిభూషణసిన్దూరేణ సాన్ద్రా అతిరిక్తా ఊర్మయస్తరఙ్గా యాసాం తాః సిన్ధవోపి ప్రావృషి రక్తజలా భవన్తి తథా భూషణైః ఫణామణిసదృశైరఙ్గదాదిభిః కృత్వా భీషణైర్భయఙ్కరై ర్వేల్లద్భుజఙ్గప్రభైశ్చలత్సర్పసదృశైః భటానాం యోధానాం భుజైః ఛిన్నైర్బహుభిః కీర్ణా వ్యాప్తాః సిన్ధుష్వపి భుజఙ్గాస్తిష్ఠన్తి తథా వ్యాకృష్టాని వేగేనాకృష్యనీతాని ధ్వజకాననాని పతాకాసమూహో యాభిస్తాః సిన్ధవోఽపి వేగేన కాననాన్యాకృష్యనయన్తి తథా శరా ధనూంషి చక్రాణి అసయశ్చ తఏవ నక్రాః కుమ్భీరాః తైర్నక్రా ఇవేతి వా తైరాకులా వ్యాప్తాః సిన్ధవోపి నక్రాకులా భవన్తి తథా సంరుద్ధా ధ్వజినీపథాః సేనాగమనమార్గా యాభిస్తాః సిన్ధవోపి పన్థానం రుద్ధన్తి అత్ర రక్తసిన్ధుషు తాత్త్వికసిన్ధువ్యవహారప్రతీతేః సమాసోక్తిః సా చ యథాయథముత్ప్రేక్షాదిభిరఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా తయా చ తుములస్సఙ్గ్రామో బభూవేతి వస్తు ధ్వన్యతే. (౧౬)

మూ॥ విరోధినాం నికరముపోఢలక్షణం వితన్వతా ప్రసభమనేన వైరిణః।
పరశ్శతాః సమరతలే నిపాతితాః ప్రఫుల్లభూరుహా ఇవ చణ్డవాయునా॥ ౧౭॥

విరోధినామితి. విరోధినాం శత్రూణాం నికరం సమూహం అపోఢలక్షణం నిరస్త
చిహ్నం నిరస్తశ్రీకమిత్యర్థః ప్రసభం బలేన వితన్వతా కుర్వతా అనేనాఙ్గదేన సమరత
లే యుద్ధాఙ్గణే పరశ్శతాశ్శతాధికాః అసఙ్ఖ్యా ఇత్యర్థః వైరిణశ్శత్రవః చణ్డవాయునా
ప్రబలవాతేన ప్రఫుల్లభూరుహా ఇవ పుష్పితవృక్షా ఇవ నిపాతితాః వినాశ్య శాయితాః. పక్షే
విరోధినాం నికరమపోఢలక్షణం లక్ష్మణో నామ దుర్యోధనపుత్ర స్తద్రహితం వితన్వతా అ
నేన అభిమన్యునా శేషం సమానం దుర్యోధనపుత్రం లక్ష్మణం వినాశ్య బహవోఽన్యే వినాశి
తా ఇత్యర్థః ఉపమా అత్రోపమానగత ప్రఫుల్లత్వదర్శనాత్ ఉపమేయ వైరిషు వేశభూష
ణోజ్జ్వలత్వవిశేషణం బోధ్యం అన్యథా అధికపదత్వదోషాపత్తేః రుచిరావృత్తమ్. (౧౭)

మూ॥ వీరవర్గైకనిర్ఘాతం వినాశితబృహద్బలమ్ ।
ద్విషన్నరాన్తకః ప్రాప తం దుశ్శాసనసమ్భవః॥ ॥౧౮॥

వీరేతి. ద్విషన్ శత్రు ర్నరాన్తకో నామ దుఃఖేన శాస్యత ఇతి దుశ్శాసనో రావణ
స్తస్మాత్సమ్భవో యస్య సః రావణపుత్రః వీరవర్గే ఏకః కేవలో నిర్ఘాతః ప్రహారో యస్య తం
అత ఏవ వినాశితం బృహద్బలం మహత్సైన్యం యేన తాదృశం తమఙ్గదం ప్రాప యుద్ధా
ర్థమితి శేషః. పక్షే ద్విషతాం నరాణా మన్తకో యమ ఇవ దుశ్శాసనసమ్భవో దుశ్శాసన
స్య పుత్రః వినాశితో బృహద్బలో నామ అయోధ్యాధిపతి ర్యేన తాదృశం తమభిమన్యుం
ప్రాప అన్యత్సమానమ్. (౧౮)

మూ॥ యశోనిధానస్య నిదానభూతం జగత్త్రయీవిస్మయనీయకృత్తి ।
సురాఙ్గనాసఙ్గమలాభహేతు స్తయోరభూత్సఙ్గరకర్మ భీమమ్॥౧౯॥

యశ ఇతి. తయోరఙ్గదనరాన్తకయోః పక్షే అభిమన్యుదౌశ్శాసన్యో ర్భీమం
భయఙ్కరం సఙ్గరకర్మ యుద్ధకృత్యం అభూత్ కిమ్భూతం యశ ఏవ నిధానం నిహితవస్తు
తస్య నిదానభూతమాదికారణరూపం తథా జగత్త్రయ్యాస్త్రిలోక్యా విస్మయనీయా వి
స్మయజనికా క్వచిత్కరణసమ్ప్రదానయోశ్చేతి కరణేఽనీయర్ కృత్తిర్యస్మాత్తత్.
తథా సురాఙ్గనానామప్సరసాం సఙ్గమలాభహేతుః యుద్ధమృతస్య స్వర్గలాభస్స్మరణాది
తి భావః అమృతయో రఙ్గదదౌశ్శాసన్యోస్తు తదానీం సురాఙ్గనాసఙ్గమలాభాభావేపి
న్యాయేన జయినః పుణ్యాజన నైకాలాన్తరే తల్లాభహేతుత్వమక్షతమేవ తతశ్చ ఫలోపధా
యకత్వం స్వరూపయోగ్యత్వం చ ద్వివిధమేవ హేతుత్వమిహ బోధ్యమ్. (౧౯)

మూ॥ మిథస్సమానం కృతసమ్ప్రహారౌ దివ్యైర్జనైర్వ్యాహృతసాధువాదౌ।
జగత్ప్రతిష్ఠాపితశుభ్రకీర్తీ స్వస్థావభూతామచిరాదుభౌ తౌ॥ ౨౦॥

మిథ ఇతి. మిథః పరస్పరం సమానం తుల్యం యథా తథా కృతః సమ్ప్రహారో యా
భ్యాం తౌ తథా దివ్యైర్జనై రూర్ధ్వదిదృక్షయాగతైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభి ర్వ్యాహృత ఉక్త
స్సాధువాదో యయోస్తౌ తథా జగతి ప్రతిష్ఠాపితా శుభ్రా శుద్ధా కీర్తిర్యాభ్యాం తౌ

దృష్టౌ తౌ పుత్రౌ అఙ్గదనరాన్తకౌ పక్షే అభిమన్యుదౌశ్శాసనీ అచిరాత్ ఝటితి స్వస్థౌ అభూతాం నరాన్తకః పక్షేఽభిమన్యుశ్చ స్వః స్వర్గే తిష్ఠతీతి స్వఃస్థః యుద్ధమరణాత్ స్వర్గస్థోఽభూత్ అఙ్గదః పక్షే దౌశ్శాసనిశ్చ స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతి స్వస్థః శత్రువినాశాత్ సుస్థితోఽభూదిత్యర్థః అఙ్గదస్తలప్రహారేణ నరాన్తకం జఘాన దౌశ్శాసనిర్గదయా అభిమన్యుం జఘానేత్యర్థః స్వస్థశబ్దస్య స్వర్గస్థార్థకత్వపక్షే కాదియుక్తే శపసె ఉ గ్వేతి విసర్జనీయలోపః. (౨౦)

మూ॥ తదా సౌభద్రమాకర్ణ్య కుమారం నిహతం పరైః ।
శుశోచ రాజా చిత్తేన వ్యాకులేన దశాననః॥ ౨౧॥

తదేతి. తదా అసౌ రాజా దశాననో రావణః భద్రం సున్దరం కుమారం నరాన్తకం పరైః శత్రుభిర్నిహతం ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా వ్యాకులేన కాతరేణ చిత్తేన శుశోచ హా పుత్ర క్వాసి గత ఇతి తం ప్రతి శోకం చకార. పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరస్తదా సౌభద్రం సుభద్రాయాః పుత్రం కుమారమభిమన్యుం పరైర్బహుభిశ్శత్రుభిర్మిలిత్వా నిహతం ఆకర్ణ్య దశయా కష్టావస్థయా అననం జీవనం యస్య తాదృశస్సన్ అతికష్టేన ప్రాణాన్ ధారయన్నిత్యర్థః యద్వా దశసు దిక్షు ఆననం యస్య సః అకస్మికశోకావేగేన హి దిశో దృశ్యన్తే అత ఏవ నైషధే "ముఖాని లోలాక్షి దిశామసంశయం దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి" ఇతి. వ్యాకులేన చిత్తేన శుశోచ. (౨౧)

మూ॥ వినీయమానస్య సుహృద్వచోభి రశాన్తకోపానలధూపితస్య ।
నిబద్ధవైరస్య విరోధివర్గైర్న స్వాస్థ్యమాసీత్పితురస్య చిత్తే॥ ౨౨॥

వినీయమానస్యేతి. సుహృదాం వచోభిః శోకాపనోదనవాక్యైర్వినీయమానస్య ...్యమానస్యాపి అశాన్తః న శాన్తిం గతః కోప ఏవానలస్తేన ధూపితస్య సన్తాపితస్య సు...ద్వచోభిః శోకే గతేఽపి కోపేన జ్వలితస్యేత్యర్థః తథా విరోధివర్గైః శత్రుబృన్దైః సహ నిబద్ధవైరస్య సంసక్తవిరోధస్య అస్య నరాన్తకస్య పితూ రావణస్య పక్షే అభిమన్యోః పితురర్జునస్య చిత్తే స్వాస్థ్యం సుఖిత్వం నాసీత్ అపితు దుఃఖమేవాసీదిత్యర్థః అత్రా స్వాస్థ్యం ప్రతి ద్వితీయతృతీయవిశేషణయోర్హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్. (౨౨)

మూ॥ ప్రధానహేతుభూతస్య నిజాత్మజనిపాతనే।
పరాక్రమం న మమృషే వృద్ధక్షత్రాత్మజస్య సః॥ ౨౩॥

ప్రధానేతి. స రావణః నిజాత్మజస్య నరాన్తకస్య నిపాతనే అఙ్గదేన కృతేఽపీతి శేషః ప్రధానహేతుభూతస్య ముఖ్యకారణరూపస్య తేనైవ వానరసైన్యాహరణాదితి భావః వృద్ధో యః క్షత్రః క్షత్రియః దశరథస్తస్యాత్మజస్య రామస్య పరాక్రమం శౌర్యం న మమృషే సోఢవాన్. నరాన్తకే అఙ్గదేన నిపాతితేఽపి రామం ప్రతి భృశం చుకోపేత్యర్థః.

పక్షే సః అర్జునః నిజాత్మజస్యాభిమన్యోర్నిపాతనే ద్రోణ్యాసనినాకృతే౽పీతి శేషః ప్రధానహేతుభూతస్య అనేనైవ శివవరప్రాప్త్యా వ్యూహభేదోద్యతభీమాదీనాం నివారణాదితి భావః వృద్ధక్షత్రో నామ సిన్ధుపతిస్తదాత్మజస్య జయద్రథస్య పరాక్రమం నమమృషే. శ్వోయావదాదిత్యస్తపతి తావజ్జయద్రథో మయా హన్తవ్యః అన్యథా ఆత్మానం ఘాతయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాంచకారేత్యర్థః అత్ర పరాక్రమామర్షణం ప్రతి భూతాన్తవిశేషణస్య హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్. (౨౩)

మూ॥ ఔద్ధత్యపశ్చాత్కృతసిన్ధురాజే పునః ప్రతిద్వన్ద్విని వీరచక్రే।
రణాఙ్గణం ప్రాప నరేన్ద్రసేనా ప్రాతర్దివం భానుమతః ప్రభేవ॥౨౪॥

ఔద్ధత్యేతి. ఔద్ధత్యేన చాపల్యేన పశ్చాత్కృతో న్యక్కృతః సదృశీకృత ఇతి యావత్ సిన్ధురాజస్సముద్రో యేన తత్తథా తస్మిన్ వీరచక్రే దేవాన్తకాదివీరసమూహే పునః ప్రతిద్వన్ద్విని ప్రతిపక్షే సతి యు[illegible]ద్ధముద్యతే సతీత్యర్థః నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనా వానరబలం భానుమతస్సూర్యస్య [illegible] తేజః ప్రాతర్దినాదౌ దివమాకాశమివ రణాఙ్గణం ప్రాప. పక్షే ఔద్ధత్యేన బుద్ధిచా[illegible]ల్యేన పశ్చాత్ శకటవ్యూహస్య పశ్చాద్భాగే సూచివ్యూహే కృత్వా స్థాపితః సిన్ధురాజో జయద్రథో యేన తత్తథా తస్మిన్ వీరచక్రే ద్రోణాదివీరబృన్దే పునః ప్రతిద్వన్ద్విని సతి ప్రాతః పూర్వాహ్ణే నరేన్ద్రస్య యుధిష్ఠిరస్య సేనా భానుమతః ప్రభా దివమివ రణాఙ్గణం ప్రాప. ఔద్ధత్యేతి కృతప్రతిజ్ఞే కుపితే అర్జునే కో జయద్రథం రక్షితుమీష్టే ఇత్యవివిచ్య యదస్య వ్యూహపశ్చాద్భాగే గోపనం కృతం తదేవ విపక్షవీరాణాం బుద్ధిచాపల్యరూపమౌద్ధత్యమితి భావః. ఉపమా. (౨౪)

మూ॥ అథాతికాయస్య జయద్రథస్య వధాయ వేగేన ధృతప్రతిజ్ఞః।
ధనుర్విధున్వన్ విజయ స్థవీయః పరాన్ స రామావరజో౽భ్యయుఙ్క్త॥[illegible]

అథేతి. అథ అనన్తరం జయన్ విజయీ రథో యస్య తథా తస్యాతికాయస్య తన్నామ రావణపుత్రస్య వధాయ ధృతా కృతా ప్రతిజ్ఞా యేన తాదృశః స రామస్య దాశరథేరవరజః కనిష్ఠో లక్ష్మణః విజయో స్థవీయః స్థూలతరం ధనుర్విధున్వన్ కమ్పయన్ సన్ పరాన్ శత్రూన్ వేగేన అభ్యయుఙ్క్త ఆక్రాన్తవాన్. పక్షే అథ అతికాయస్య స్థూలదేహస్య జయద్రథస్య తన్నామ సిన్ధురాజస్య వధాయ వేగేన సహసా ధృతప్రతిజ్ఞః యావత్సూర్యో౽స్తాచలం న గచ్ఛతి తావత్ సిన్ధురాజం హనిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కుర్వన్ విజయో౽ర్జునః సరామావరజః రామో బలభద్రః తస్యావరజః కృష్ణస్తేన సారథినా సహితః తథా స్థవీయో బృహత్ ధనుర్గాణ్డీవం విధున్వన్ సన్ పరాన్ అభ్యయుఙ్క్త. రామావరజ ఇత్యత్ర రాజావరజ ఇతి క్వచిత్పాఠః తత్ర రాజ్ఞో రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్యేత్యర్థః అస్మిన్ పక్షే విజయోత్తరస్య విసర్గస్య కాదియుక్తైరిత్యాదినా లోపః. (౨౫)

మూ॥ గురుణా కృతవర్మణా స్మ యోధిప్రతిపక్షేణ సుదక్షిణేన భూయః।
సవిధాయమహాహవంమనస్వీ పరసేనామ్బుధిమధ్యమాజగాహే॥౨౬॥

గురుణేతి. మనస్వీమానీ సలక్ష్మణః గురుణా ప్రబలేన తథాకృతవర్మణాకృతసన్నాహేన తథాసుదక్షిణేనయుద్ధనిపుణేన యోధీయుద్ధంకుర్వన్ యః ప్రతిపక్షః శత్రూరాక్షససేనాపతి స్తేనసహ మహాహవం మహద్యుద్ధం భూయోఽత్యన్తం విధాయకృత్వా పరసైన్యైవదురవగాహత్వాదమ్బుధిః సముద్రస్తస్యమధ్యం ఆజగాహేస్మవిలోడయామాస. స్మేతిపాదపూరణే లిట్యేవభూతానద్యతనకాలబోధనాత్. పక్షే సమనస్వీ అర్జునః యోధిప్రతిపక్షేణయుధ్యమానేనశత్రుణా గురుణా ద్రోణేన కృతవర్మణాహార్దిక్యేన సుదక్షిణేనకామ్భోజాధిపేన చ సహ క్రమేణ భూయో మహాహవం విధాయ సుదక్షిణంచహత్వేతిశేషః సుదక్షిణవధశ్చవక్ష్యమాణశ్రుతాయుధవధాత్పూర్వంభారతేవర్ణితః పరసేనామ్బుధిమధ్యమాజగాహే స్మ జయద్రథవధత్వరయేతి శేషః యోధిప్రతిపక్షేణేతి గుర్వాదిత్రయస్యవిశేషణం సేనామ్బుధీతి నిరఙ్గరూపకం. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్ లక్షణముక్తంప్రాక్. (౨౬)

మూ॥ అకలితలఘుపాతం సమ్ప్రవిష్టేన దూరాదలఘు వికిరతోచ్చైర్విశ్వతో విక్రమాగ్నిమ్।రణభువి పరచక్రం వ్యాకులం తేన తేనే త్రిపురమివ పురస్తాత్సాయకేన స్మరారేః॥ ౨౭॥

అకలితేతి. అకలితోఽనఙ్గీకృతో లఘుపాతోమన్దగమనం యత్రతద్యథాతథా రణభువి సమ్ప్రవిష్టేన తథా అలఘుఅమన్దంయథాతథా దూరాత్ విక్రమః పీడకత్వాదగ్నిరివతం విశ్వతఃసమన్తా ద్వికిరతావిక్షిపతా దూరేస్థిత్వావిక్రమేణసర్వతోబాణాన్ విక్షిపతేత్యర్థః తేనలక్ష్మణేన పక్షేఅర్జునేన పరచక్రంశత్రుసైన్యం పురస్తాత్పూర్వంస్మరారేశ్శివస్య సాయకేనబాణేన త్రిపురమివ వ్యాకులంకాతరం తేనేకృతం స్మరారేస్సాయకోపిద్రుతంత్రిపురంప్రవిష్టః విశ్వతోగ్నింవిక్షిప్తవాంశ్చ ఉపమా. మాలినీవృత్తమ్. (౨౭)

మూ॥ విద్ధానువిద్ధప్రతియోధిభేత్తా ప్రణీతసంసప్తకజీవమోక్షః।
సుదర్శనోద్యోగహరః స సద్యశ్చకార దుర్యోధనమానభఙ్గమ్॥౨౮॥

విద్ధేతి. విద్ధన్తిలభన్తఇతివిద్ధాః ప్రథమంయుద్ధస్థానమాయాతాః అనువిద్ధాఃపశ్చాదాయాతాశ్చ విద్ధతేరప్రాదేరితిశజ్ తాదృశాయె ప్రతియోధినఃప్రత్యర్థినస్తేషాం భేత్తావిదారకః తథా ప్రణీతఃకృత సంసప్తకానాంససుయోనసఙ్గ్రామాదనివర్తిసైన్యానాం జీవస్య మోక్షఃశరీరాన్మోచనం యేనసః తథా సుదర్శనానాంసుదృశ్యానాం వీరాణా ముద్యోగహరఃఉద్యమహన్తా సలక్ష్మణ స్సద్యస్తత్క్షణాత్ దుర్యోధనానాందుఃఖేనయోధ్యమానానామపి రాక్షసవీరాణాం మానభఙ్గంచకార సమ్మానంనాశయామాస

తాః పరాజితవానిత్యర్థః యద్వా మానస్యపరిమాణస్య భఙ్గంసఙ్కోచం చకార బహూన్నాశయామాసేత్యర్థః. పక్షే విన్దానువిన్దౌ అవన్తీశ్వరౌ తావేవప్రతియోధనౌ తయోశ్ఛేత్తావిదారకః తథా సుదర్శనస్యనృపవిశేషస్య ఉద్యోగహరః తేనాప్యవారిత ఇత్యర్థః నతుతస్యవినాశకః సాత్యకినాతద్వినాశస్యాకరవర్ణనాత్ సోఽర్జునః సుయోధనస్య మానభఙ్గంపరాజయేనావమానం సద్యశ్చకార (ద్రోణాభిమన్త్రి)తేనాభేద్యకవచేన పరిత్రాతోదుర్యోధనో యుధ్యమానః అర్జునేన ధనుశ్ఛేదాదినా పరాజితఇత్యర్థః శేషంసమానమ్. (౨౮)

మూ॥ తిరోహితార్కాంశుచయై స్తదీయై ర్నివార్యమాణే విశిఖైర్విపక్షే।
శ్రమం వినీయోర్జితవిక్రమస్థా రయేణ చక్రుర్హరయోఽస్యహర్షమ్॥౨౯॥

తిరోహితేతి. తిరోహితఆవృతఃఅర్కాంశుచయఃసూర్యకిరణసమూహోయైస్తైస్తథా తైః తదీయైర్లక్ష్మణసమ్బన్ధిభి ర్విశిఖైర్బాణై ర్విపక్షేరాక్షససైన్యే నివార్యమాణేసతి హరయోవానరాః శ్రమంవినీయతదవకాశేనయుద్ధశ్రమమపనీయ ఊర్జితే మహతి విక్రమేతిష్ఠన్తీతితాదృశాఃసన్తః రయేణపునర్యుద్ధవేగేన అస్యలక్ష్మణస్య హర్షం చక్రుః. పక్షే తిరోహితార్కాంశుచయై స్తదీయైరర్జునసమ్బన్ధిభి ర్విశిఖై ర్విపక్షేవిన్దానువిన్దాదికేశత్రుసమూహే నివార్యమాణేసతి హరయోఽర్జునరథాశ్వాః శ్రమంవినీయ అర్జునశరాఘాతేనఉత్పన్నేసరసిజలపానాదినాపరిశ్రమమపనీయ ఊర్జితేమహతి విక్రమేగమనేతిష్ఠన్తీతితాదృశాఃసన్తః అస్యార్జునస్య హర్షం చక్రుః (౨౯)

మూ॥ యయా జఘాన దుర్ధర్షం వీరాణామృషభం హరిమ్।
తస్యైవ జఘ్నే గదయా రణే మత్తః శ్రుతాయుధః॥ ॥౩౦॥

యయేతి. రణే మత్తఃపరాక్రాన్తః అమత్తఃఅప్రమాదీవా తథాశ్రుతంప్రసిద్ధమాయుధంగదాశస్త్రంయస్యస మహాపార్శ్వనామరావణభ్రాతా వీరాణాందుర్ధర్షం వీరైర్ధర్షయితుమశక్యం ఋషభంఋషభనామకం హరింవానరం యయాగదయా జఘానతాడయామాస తయైవగదయా జఘ్నేహతః స్వయమితిశేషః ఋషభవినాశాయమహాపార్శ్వేనగదాప్రక్షిప్తా ఋషభస్తుతాంగృహీత్వాతత్ప్రహారేణమహాపార్శ్వంహతవానిత్యర్థః వీరాణా మృషభంశ్రేష్ఠంసుగ్రీవమితికేచిత్ తద్రామాయణానవలోకనవిజృమ్భితమ్. పక్షే శ్రుతాయుధోనామ పర్ణాశానదీతనయోవరుణస్యౌరసో నృపవిశేషః యయాగదయావరుణదత్తయేతిశేషః దుర్ధర్షంఅన్యైరధర్షణీయం వీరాణా మృషభంశ్రేష్ఠంహరింకృష్ణంజఘాన అస్మిన్మృతేసర్వేపాణ్డవామరిష్యన్తీతిబుద్ధ్యేతిశేషః తస్యైవగదయాస్వయంజఘ్నే యతో రణేమత్తఃప్రమాదీ ప్రమాదశ్చ "అయుధ్యతినయోక్తవ్యా సాత్వయ్యేవపతేదితీ హన్యాదేషాప్రతీపంహిప్రయోక్తారమపిప్రభో" ఇతివరుణవాక్య

విస్తరణరూపః అయమర్థః పర్ణాశయా పుత్రస్యాజేయత్వాయాభ్యర్థితో వరుణః పూర్వో క్తముక్త్వా గదామదాత్ యయా చ స్రుతాయుధనామ్నా ప్రసిద్ధః అస్యైషామజేయశ్చ జాతః అత్రతు తద్వరుణవచనం విస్మృత్యాయుధ్యమానాయ కృష్ణాయ ప్రక్షిప్తా సా గదా తతః ప్రతినివృత్య ప్రక్షేప్తారం తమేవ జఘానేతి. (౩౦)

మూ॥ అథసఙ్గరరఙ్గమభ్యుపేతౌ క్షపయామాసతురోజసా విపక్షమ్ ।
పవమానశరీరజశ్చ భీమో యుయుధానశ్చ పతిర్వరూథినీనామ్॥ ౩౧॥

అథేతి. అథానన్తరం భీమోరిపుభయఙ్కరః పవమానస్య వాయోః శ్శరీరజః పుత్రో హనూమాంశ్చ తథా యుయుధానో యుధ్యమానో వరూథినీనాం సేనానాం పతిర్నీలశ్చ ఉభౌ సఙ్గరరఙ్గం యుద్ధస్థానరూపనాట్యాలయమభ్యుపేతావాగతౌ సన్తౌ ఓజసా బలేన విపక్షం శత్రుసైన్యం క్షపయామాసతుః క్షీణం చక్రతుః. పక్షే అథ వరూథినీనాం పతిః పవమానస్య శరీరజో వాయుపుత్రో భీమో వృకోదరశ్చ తథా యుయుధానస్సాత్యకిశ్చ ఉభౌ అర్జునస్యానిష్టశఙ్కయా యుధిష్ఠిరేణ క్రమేణ ప్రేషితావితి శేషః తత్ర ప్రథమం సాత్యకిః ప్రేషితః తతః పరం భీమః ప్రేషిత ఇతి బోధ్యం సఙ్గరరఙ్గం వ్యూహమధ్యం అభ్యుపేతౌ ప్రవిష్టౌ సన్తౌ ఓజసా విపక్షం దుర్యోధనసైన్యం క్షపయామాసతుః. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్ (౩౧)

మూ॥ ఏకేన భగ్నాఙ్ఘ్రిపరంహసోచ్చై రలంబలధ్వంసకృతా పరేణ। ౩౨
తాభ్యాం నిరాసేఽయుతవైరిబృన్దం యథాఽన్ధకారం శశిభాస్కరాభ్యామ్

ఏకేనేతి. భగ్నా అఙ్ఘ్రిపా వృక్షా యేన తాదృశం రంహో యుద్ధవేగో యస్య స తథా తేన ఉచ్చైర్మహతా ఏకేన హనూమతా పక్షే భీమేన తథా అలమత్యర్థం బలధ్వంసకృతా శత్రుసైన్యక్షయం కుర్వతా అపరేణ నీలేన చ పక్షే సాత్యకినా చ ఉభాభ్యాం తాభ్యాం అయుతవైరిబృన్దం అయుతసఙ్ఖ్యకశత్రుసమూహం శశిభాస్కరాభ్యా మన్ధకారం యథా ధ్వాన్తమివ నిరాసే నిరస్తం అఙ్ఘ్రిపేత్యత్ర అఙ్గపేతి పాఠం ధృత్వా రామాయణపక్షే అఙ్గపా వృక్షా భారతపక్షే అఙ్గపోఽఙ్గదేశాధిపః కర్ణః ఇతి వ్యాచక్షతే కేచిత్ తత్రాఙ్గపశబ్దస్య వృక్షవాచకత్వే కోశో మృగ్యః. ఉపమా. (౩౨)

మూ॥ దధజ్జిగీషాధృతిమాఞ్జనేయః కృతావమానోఽపి స వృష్ణివీరః ।
త్వాష్ట్రస్య వజ్రీవ రణే త్రిమూర్ధ్న శ్చిచ్ఛేద భూరిశ్రవసశ్శిరోధిమ్॥ ౩౩॥

దధదితి. వృష్ణివీరః ప్రచణ్డవీరః వృష్ణిర్నా యాదవే మేషే త్రిషు పాషణ్డచణ్డయో రితి శబ్దరత్నావళిః స ఆఞ్జనేయోఽఞ్జనాపుత్రః హనుమాన్ కృతావమానోఽపి శత్రుణా ప్రహారేణ మూర్ఛితత్వాత్తిరస్కృతోఽపి జిగీషాయాం జయేచ్ఛాయాం ధృతిం ధైర్యం దధద్ధారయన్ సన్ భూరీణి బహూని త్రిమూర్ధత్వాత్ షట్సఙ్ఖ్యాకానీత్యర్థః శ్రవాంసి

శ్రవణానియస్యసతథా తస్య త్రిమూర్ధ్నః త్రిమూర్ధేతియౌగికనామకస్యరావణపుత్రస్య త్వాష్ట్రస్యపుత్రస్య వజ్రీఇన్ద్రఇవ రణె శిరోధింగ్రీవాం చిచ్ఛేదతలప్రహారేణాచ్ఛినత్ ఏతదుపలక్షణం దేవాన్తకమపిముష్టిప్రహారేణహనూమాన్ జఘానేతిబోధ్యమ్. పక్షేయః కృతాపమానోపి భూరిశ్రవసా కేశాకర్షణపాదప్రహారాదినాతిరస్కృతోపి జిగీషాఃతజ్జయేచ్ఛాః దధత్ ధారయన్ తథా జనైజనమధ్యే ధృతిమాన్ ధైర్యశాలిత్వేనఖ్యాతః స వృష్ణివీరఃయాదవెషుశూరఃసాత్యకిః త్వాష్ట్రస్యత్వష్టురపత్యస్య త్రిమూర్ధ్నఃవిశ్వరూపస్య వజ్రీవ భూరిశ్రవసస్తన్నామకస్యసౌమదత్తేః ప్రాయోపవిష్టస్యేతిశేషః రణె రణమధ్యే శిరోధిం చిచ్ఛేదఖడ్గేనాచ్ఛినత్ భూరిశ్రవాఃకిల శివదత్తవరేణసాత్యకిం జిత్వాకేశాకర్షణపాదతాడనాదినాతిరస్కృత్యఖడ్గేనహన్తుముద్యతః తదవస్థస్యతస్యార్జునోబాణేనహస్తంచిచ్ఛేద తతశ్చార్జునంగర్హయిత్వాప్రాయోపవేశేనమర్తుముద్యతం తం సాత్యకిరుత్థాయఖడ్గేనజఘానేతి భారతీభారతీ. ఉపమా. (33)

మూ॥ ప్రాప్య భఙ్గమినన్దనాద్యశఃపూరితాఖిలజగన్మహోదరాత్ ।
నీలఏవ పునరుద్బభౌ మణిః శాణకృష్టఇవ భీమవిక్రమః॥ 34॥

ప్రాప్యేతి. యశసా పూరితం అఖిలంజగత్ యేనసః తథా భీమోభయఙ్కరోవిక్రమోయస్యసః నీలోనీలనామావానరః ఇనంప్రభుం నృపంవా రావణంనన్దయతీతిఇననన్దనస్తస్మాత్ ఇనఃపత్యౌనృపార్కయోరితిమేదినీ. మహోదరాన్మహోదరనామకాద్రావణభ్రాతుః సకాశాత్ భఙ్గంపరాజయం ప్రాప్య ప్రథమంతేనవిజితఇత్యర్థః శాణఘృష్టశ్శాణేనోల్లిఖితో మణిరివ పునరేవోద్బభౌ అధికంశుశుభె అధికశోభాయాజయజన్యత్వాత్ పునర్మహోదరంజిత్వాశుశుభెఇత్యర్థః నీలోమహోదరంజఘానేతిపరమార్థః. పక్షె భీమస్యవృకోదరస్య విక్రమః యశసాపూరితం అఖిలజగతోమహోదరంమహాన్తరాళం యేనసతథా తస్మాదినన్దనాత్ సూర్యపుత్రాత్కర్ణాత్ భఙ్గంపరాభవం ప్రాప్య శాణఘృష్టో నీలోమరకతో మణిరివ పునరేవఉద్బభౌ అసకృజ్జితాదపికర్ణాత్ కథంచిత్కించిత్ పరాభవం ప్రాప్య భీమఃపునఃసాత్యకిరథమారుహ్య శత్రుసెనాంహననేనశుశుభెఇత్యర్థః. ఉపమా. రథోద్ధతావృత్తమ్. (34)

మూ॥ అథ రిపువధపుష్యద్భూమిపార్థః ప్రసర్పత్ప్రతిబలజలరాశౌ సాయ
కైస్సన్నిహితాధ్వా । త్వరితగతిసుమిత్రానన్దనస్సుప్రపెదె తపన
ఇవ సమీపం సిన్ధురాజస్య శత్రోః॥ 35॥

అథేతి. అథానన్తరం రిపూణాం వధెన పుష్యన్ పుష్టింగచ్ఛన్ జాతప్రాయఇత్యర్థః భూమిపస్యరామస్యార్థఃప్రయోజనం రాక్షసకులక్షయఇత్యర్థః యస్మాత్సః తథా ప్రసర్పత్ సమన్తాత్ప్రసరత్ యత్ప్రతిబలంశత్రుసైన్యం తదెవదురవగాహత్వాజ్జలరాశిః

సముద్రః తత్ర సాయకైర్బాణైః స్థగితః కృతః అథాప్రవేశమార్గో యేన తాదృశః సుమిత్రానన్దనో లక్ష్మణః త్వరితా సత్వరా గతిర్యత్ర తద్యథా తథా శత్రోరతికాయస్య సమీపం సమ్ప్రాపేదే ప్రాప. ఉపమయా తయోరుత్కర్షం సమర్థయతి తపన ఇవేతి. తపనస్సూర్యో యథా సిన్ధురాజస్య సముద్రస్య సమీపం సాయాహ్నే సమ్ప్రపద్యతే తథేత్యర్థః ఏతేన లక్ష్మణస్య తపనవత్తేజస్విత్వం అతికాయస్య చ సముద్రవత్ స్థిరత్వం ప్రతిపాదితం. పక్షే అథ రిపువధేన పుష్యన్తీ పుష్టా భవన్తీ భూమిర్యత్ర తద్యథా తథా సుమిత్రాణాం సద్బాన్ధవానామ్ ఆనన్దనః పార్థోఽర్జునః తపన ఇవ సాక్షాత్ సూర్య ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా శత్రోః సిన్ధురాజస్య జయద్రథస్య సమీపం సమ్ప్రాపేదే అన్యత్సమానమ్ మాలినీవృత్తమ్. (౩౫)

మూ॥ విద్యుల్లేఖావిలసితమివ వ్యోమ్ని సన్దర్శయద్భి ర్నిర్విచ్ఛేదప్రసరశ
లభశ్రేణిశోభాం వహద్భిః । జజ్ఞే జన్యం సమమథతయోరర్ధమార్గే ఫ
లానాం సఙ్ఘర్షోద్యద్ధుతవహశిఖాలీఢపక్షైః పృషత్కైః ॥ ౩౬॥

విద్యుదితి. అథానన్తరం తయోర్లక్ష్మణాతికాయయోః పక్షే అర్జునజయద్రథయోః పృషత్కైర్బాణైః కృత్వా సమం తుల్యం జన్యం యుద్ధం జజ్ఞే బభూవ యుద్ధమాయోధనం జన్యమిత్యమరః. కీదృశైస్తైః అర్ధమార్గే ఫలానాం బాణాగ్రాణాం సఙ్ఘర్షాత్పరస్పరసంయోగేన సమ్యగ్ఘర్షణాత్ ఉద్యన్నుద్భూతో యో హుతవహోఽగ్నిస్తస్య శిఖయా ఆలీఢో దగ్ధః పక్షో వాజో యేషాం తైః అతఏవ వ్యోమ్ని ఆకాశే విద్యుల్లేఖాయాస్తటిల్లతాయా విలసితం విలాసమివ సన్దర్శయద్భిః తథా నిర్విచ్ఛేదోఽవిరళః ప్రసరో గమనం యస్యాస్తాదృశీ యా శలభశ్రేణిః పతఙ్గపఙ్క్తిస్తస్యాశ్శోభాం వహద్భిః ధారయద్భిః అత్ర ప్రథమపాదే ఉత్ప్రేక్షా ద్వితీయపాదే అన్యశోభాయా అన్యేన వహనాసమ్భవాత్ తద్వచ్ఛోభేతి బిమ్బప్రతిబిమ్బతాయాం పర్యవసానాన్నిదర్శనా తదనయోస్సంసృష్టిః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౩౬)

మూ॥ గగనాతివిలఙ్ఘనాతివేగా ద్ధరిచక్రేణ తిరోహితే పతఙ్గే ।
రజనీముఖశఙ్కయాజజృమ్భే నిజకాలాగమసత్వరో విపక్షః ॥ ౩౭॥

గగనేతి. గగనే యదతివిలఙ్ఘనం యుద్ధోత్సాహేనోల్లఙ్ఘనం తత్రాతివేగో వేగాతిశయః అతివేగేనానవరతగగనోల్లఙ్ఘనమిత్యర్థః తస్మాద్ధేతోః హరిచక్రేణ వానరబృన్దేన పతఙ్గే సూర్యే దినమణిహరిహేళిబ్రధ్నభాకోపభానూదరకిఖగపతఙ్గేనాద్రయః సప్తసప్తిరితి త్రికాణ్డశేషః. తిరోహితే ఆచ్ఛాదితే సతి నిజకాలస్య రాత్రేరాగమే సత్వర ఉత్సుకో విపక్షోఽతికాయః రజనీముఖస్య రాత్రిప్రారమ్భస్య శఙ్కయా కిమియం రాత్రిరుపస్థితేత్యాశఙ్కయా జజృమ్భే వవృధే సోత్సాహో బభూవేత్యర్థః రాక్షసానాం రజ

స్యామధికతేజస్విత్వసమ్భవాదితి భావః. పక్షే గగనాతివిలఙ్ఘనాతివేగాత్ అతివేగేన గగ
నమధ్యతోఽవతరణాత్ సాయమతివేగేన సూర్యోఽస్తం గచ్ఛతీతి ప్రసిద్ధిరితి భావః త
థాహి శ్రీకృష్ణస్య చక్రేణ యోగేన అత్ర చకారో బోధ్యః యోగేన చేత్యర్థః యోగో వ్యా
జః వ్యాజోత్పాదితతమ ఏతి పరమార్థః తథా చ భారతం "యోగమత్ర విధాస్యామి సూర్య
స్యావరణం ప్రతి" ఇత్యుపక్రమ్య "తతోఽసృజత్తమః కృష్ణః సూర్యస్యావరణం ప్రతి" ఇ
త్యాది. చక్రః కోకే పుమాన్ క్లీబం వ్రజే సైన్యరథాఙ్గయోః। రాష్ట్రే దమ్భాన్తరే కుమ్భకారో
పకరణాస్త్రయో రితి మేదినీ. హరిచక్రేణ సుదర్శనాస్త్రేణేతి కేచిత్ తద్భారతవిరుద్ధం.
పతఙ్గే తిగ్మోహితే సతి నిజకాలస్య స్వమృత్యుసమయస్య దివసస్య అగమే సమాప్తౌ సత్యా
రోవిపక్షో జయద్రథః రజనీముఖశఙ్కయా సన్ధ్యాయముపస్థితేతి భ్రాన్త్యా జజృమ్భే. య
ద్యస్మిన్నహతే పాపే సూర్యోఽస్తముపయాస్యతి। ఇహైవాసమ్ప్రవేష్టాహం జ్వలితం జా
తవేదస మితి ప్రతిజానానోఽర్జున ఏవ వహ్నిం ప్రవేక్ష్యతీతి మత్వా హర్షేణాత్మానం ప్రకా
శయామాసేత్యర్థః. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్. (౩౭)

మూ॥ తతో మహన్మన్త్రవదస్త్రముగ్రం సన్ధాయ సన్ధ్యాముఖసీమ్ని శత్రోః।
మూర్ధానముద్దిశ్య సమీకమూర్ధ్ని ప్రాయోజి పృథ్వీపతిసోదరేణ॥౩౮॥

తత ఇతి. తతః పరం పృథ్వీపతే రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య సోదరేణ భ్రాత్రా
లక్ష్మణేన పక్షే అర్జునేన సన్ధ్యాముఖసీమ్ని సన్ధ్యాప్రారమ్భకాలే అర్ధాస్తమితభాస్కరే
కాలే ఇత్యర్థః మహత్ బృహత్ మన్త్రవత్ సమన్త్రకం ఉగ్రం భయదం అస్త్రం బాణం
సన్ధాయ ధనుషి సంయోజ్య సమీకమూర్ధ్ని రణమధ్యే శత్రోః అతికాయస్య పక్షే జయ
ద్రథస్య మూర్ధానముద్దిశ్య ప్రాయోజి నిక్షిప్తమ్. (౩౮)

మూ॥ అమునాస్య మురద్విషేవ రాహోః క్షపితే మూర్ధ్ని విహాయ
జీవలోకమ్। ప్రచలన్ గమితః కబన్ధభావం న రణే కస్య భయఙ్క
రోఽతికాయః॥ ౩౯॥

అమునేతి. మురద్విషా హరిణా రాహోః సైంహికేయస్యేవ అమునా లక్ష్మణేన అ
స్యాతికాయస్య మూర్ధ్ని క్షపితే ఛిన్నే సతి జీవలోకం భూమిం విహాయ ప్రచలన్ ఊ
ర్ధ్వముచ్ఛలన్ తథా కబన్ధభావం అపమూర్ధత్వం గమితః లక్ష్మణేన ప్రాపితః కబన్ధోఽస్త్రీ
క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమిత్యమరః అతికాయః అతికాయదేహః రణే కస్య భ
యఙ్కరో న బభూవేతి శేషః అపితు సర్వేషామేవ యథా మూర్ధ్ని ఛిన్నే రాహురూర్ధ్వమా
క్రమమాణస్సర్వేషాం భయఙ్కరోఽభూత్తథేత్యర్థః. పక్షే అమునా అర్జునేన అస్య జయ
ద్రథస్య తథావిధః కాయో దేహః రణే కస్య న భయం కరోతి చకార, లటస్సర్వాపవా

దకత్వాద్భూతోఽపి క్వచిత్స్రియోగస్స్యాచ్ఛః అశంసాయాంవా. యద్వా అస్యాతికాయో
దీర్ఘదేహః కస్య కథయజ్జ రఇత్యన్వయః అస్యాత్సమానం అతిప్రాంశ్వర్థగతయా ఉపమ
యా ఉత్తరార్ధగతార్థాపత్తి రఙ్గాఙ్గితయాసఙ్కీర్యతే. ఔపచ్ఛన్దసికంవృత్తమ్.(3F)

మూ॥ తదాననేనోత్పతతా తదానీమసృక్స్రుతా చిత్రకిరీటభాసా।
వ్యరోచతాఖణ్డలచాపరేఖాసీమన్తితప్రాన్తమివాన్తరిక్షమ్॥ ౮౦॥

తదితి. తదానీమ్ అసృక్స్రుతారుధిరంక్షరతా తథా చిత్రానానారూపాః కిరీట
స్యనానారత్నఖచితమకుటస్య భాసఃకిరణా యత్రతేన ఉత్పతతాఊర్ధ్వముచ్చలతా
తస్యాతికాయస్య పక్షేజయద్రథస్య ఆననేన కృత్వా అన్తరిక్షంగగనం ఆఖణ్డలస్యే
న్ద్రస్య చాపలేఖయాధనుఃఖణ్డేన సీమన్తితఃససీమన్తీకృతః ప్రాన్తో యస్యతాదృశమివ
వ్యరోచతశుశుభే అతోత్ప్రేక్షితార్థంప్రతిఅసృక్స్రవణాదేర్హేతుత్వాత్
కావ్యలిఙ్గం తేనచోత్ప్రేక్షాఅఙ్గిత్వేనసఙ్కీర్యతే. (౮౦)

మూ॥ కృత్తంలసత్కుణ్డలముత్తమాఙ్గం శత్రోర్ద్వివల్గతః పిలక్ష్మణాస్త్రైః।
రణక్షితేఃపాతితమఙ్కదేశే తేనే పితుఃప్రాణభయం నిజస్య॥౮౧॥

కృత్తమితి. వివల్గతఃహర్షేణసఞ్చలతః కపయోయత్రతద్యథా తథాలక్ష్మణాస్త్రైః
కృత్తంఛిన్నం తథా లసన్తిసత్కుణ్డలేయత్ర తాదృశం శత్రోరతికాయస్య ఉత్తమాఙ్గంశిరః
రణక్షితేఃయుద్ధాఙ్గణస్య అఙ్కదేశేమధ్యప్రదేశే పాతితంసత్ అత్రాపిలక్ష్మణాస్త్రైరి
త్యస్యానుషఙ్గః నిజస్య పితూరావణస్య ప్రాణభయం తేనేచకార రావణః శ్రుత్వా
యదిమహావీరోఽతికాయోనిపాతిత స్తర్హిమమాపిప్రాణానస్థాస్యన్తీతిభయంప్రాపేత్య
ర్థః. పక్షే కపిలక్ష్మణస్యకపికేతనస్యార్జునస్యాస్త్రైః కృత్తం సకుణ్డలం శత్రోర్జయ
ద్రథస్య శిరః రణక్షితేః సకాశాత్ నిజస్యపితుఃస్యమన్తపఞ్చకస్యబాహ్యప్రదేశేతప
స్యతోవృద్ధక్షత్రస్య శరపరమ్పరయా అఙ్కదేశేక్రోడమధ్యే పాతితంసత్ కృష్ణవచ
సేతిశేషః వృద్ధక్షత్రస్యైవప్రాణభయం ప్రాణాపగమభీతిం తేనే తంప్రాణముక్తంచ
కారేత్యర్థః అయమర్థః జయద్రథజాతే "కింత్వస్యయుధ్యమానస్యసఙ్గ్రామేశత్రియర్ష
భః।శిరశ్ఛేత్స్యతిసఙ్క్రుద్ధశ్శత్రురాలక్షితోభువి"ఇత్యాకాశవాణీంశ్రుత్వా వృద్ధక్షత్రః
"ధరణ్యాంమమపుత్రస్యపాతయిష్యతియశ్శిరః। తస్యాపిశతధామూర్ధాఫలిష్యతినసంశ
యః" ఇత్యర్థమెవోద్దిశ్యతపశ్చచార సిద్ధిరపితస్యజాతా.ఏతత్సర్వంశ్రీకృష్ణముఖాచ్ఛ్రు
త్వా అర్జునః జయద్రథస్య కృత్తం శిరః శరపరమ్పరయా కదమ్బకీకృత్య తత్రైవస్యమ
న్తపఞ్చకతీర్థస్యబాహ్యప్రదేశే తపస్యతఃకృతజప్యస్య వృద్ధక్షత్రస్య క్రోడేనిపాతయా
మాస ఉత్థితశ్చతస్యక్రోడాత్తద్భూమ్యాంనిపతితమ్ తతశ్చతస్యాపిశిరఃశతధాఖణ్డిత
మభూత్ తేనచతస్యప్రాణవిగమోజాతఇతి భారతీభారతీ. (౮౧)

మూ॥ తదను కదనభూమేః ఖేచరైః స్తూయమానః ప్రసభమవనిభర్తుః
సోదరో నిర్జగామ । యుధి సమధికధౌతాం కీర్తిముద్ధృత్య పృథ్వీం
ప్రళయజలధిమధ్యాద్భీఘ్రివరాహః పురేవ॥ ౪౨॥

తదన్వితి. తదను తత్పశ్చాత్ అతిశాయవధానన్తరమిత్యర్థః పక్షే జయద్రథవధానన్తరమిత్యర్థః అవనిభర్తూ రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య సోదరో భ్రాతా లక్ష్మణః పక్షే అర్జునః పురా పూర్వం శ్రీవరాహః ధృతవరాహమూర్తిః శ్రీనారాయణః ప్రళయజలధిమధ్యాత్ పృథ్వీమివ సమధికధౌతాం అతిశుద్ధామ్ అన్యత్ర ప్రళయసముద్రజలైః క్షాళితాం కీర్తిం ఉద్ధృత్య సఞ్చిత్య ఖేచరైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభిః స్తూయమానస్సన్ కదనభూమేస్సమరాఙ్గణాత్ ప్రసభం తత్క్షణాత్ నిజగామ స్వశిబిరం జగామేత్యర్థః. (౪౨)

మూ॥ నిశాకరేణేవ నరేశ్వరేణ ప్రణీతభాస్వజ్జయమఙ్గలశ్రీః ।
రరాజ రాజావరజో జనానాం ముదం వితన్వన్నివ కామదేవః॥ ౪౩

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే దశమస్సర్గః.

నిశేతి. జనానాం సుహృదాం ముదం హర్షం వితన్వన్ శత్రువధేన జనయన్ రాజావరజో లక్ష్మణః పక్షే అర్జునః నిశాకరేణ చన్ద్రేణేవ నరేశ్వరేణ రాజ్ఞా రామేణ పక్షే యుధిష్ఠిరేణ ప్రణీతా కృతా భాస్వతీ ఉజ్జ్వలా జయే శత్రుజయే మఙ్గలశ్రీః నీరాజనాది మఙ్గలసమ్పత్ యస్య తాదృశస్సన్ కామదేవః కన్దర్ప ఇవ రరాజ యథా జనానాం సమ్భోగినాం ముదం వితన్వన్ కన్దర్పః విరహిజనజయాయ నిశాకరేణ వర్ధితశ్రీస్సన్ రాజతి తథేత్యర్థః అథ చ కామదేవనామా ఏతత్కావ్యకారయితా నృప ఇవ సోఽపి భాస్వతా ముద్రితశత్రూణాం జయాయ యాత్రాం కుర్వన్ జన్మసప్తమాదిస్థానస్థితేన నిశాకరేణ బోధితమఙ్గళశ్రీర్బభూవ తథా చ జ్యోతిషం "సప్తాద్యే చ న్ద్రే ధ్రువమర్థలాభం మన్త్రిత్వ తీ యే ధనభోగమాయుః। సర్వార్థసిద్ధిం దశమే వదన్తి హ్యేకాదశే సర్వసుఖాని చైవ" ఇతి. అస్మిన్ సర్గపౌర్వాపర్యభఙ్గేన ప్రకృతావర్ణనాదినా చ అకరవిరోధః శ్లేషమనురుద్ధ్యాన స్యకవేర్నాత్యన్తమపరాధమావహతీతి ధ్యేయమ్. (౪౩)

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం
కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాణ్డవీయటీకాయాం
దశమస్సర్గః.

రాఘవపాణ్డవీయే ఏకాదశః సర్గః.

——(:o:)——

మూ॥ అథ పరిభవరోషాత్ప్రేరితా స్తేన రాజ్ఞా రజనిచరచమూభిస్సజ్జితా
స్సైన్యనాథాః । త్వరితతరమరౌత్సుర్ధర్మరాజస్య సేనాం భువ
మివ తిమిరాణాం రాశయో వాసరాన్తే॥ ౧॥

అథేతి. అథానన్తరం పరిభవేఃపుత్రభ్రాతృవధరూపేణతిరస్కారేణ జనితో యోరోష స్తస్మాద్ధేతో స్తేనరాజ్ఞా రావణేన ప్రేరితా యుద్ధాయవిసర్జితాః రజనిచరచమూభిః రాక్షససేనాభిః సజ్జితాఃసహితా స్సైన్యనాథాఃఇన్ద్రజిత్ప్రధానాఃసేనాపతయః వాసరాన్తేదివసావసానే తిమిరాణాం రాశయో భువమివ ధర్మప్రధానోరాజాధర్మరాజోరామ స్తస్యసేనాం త్వరితతరంశీఘ్రతరం అరౌత్సుఃరురుధుః. పక్షే అథపరిభవరోషాత్ జయద్రథవధజనితకోపాత్ తేనరాజ్ఞాదుర్యోధనేన ప్రేరితా రజన్యాంచరన్తియుధ్యన్తీతిరజనిచర్యో రాత్రియుద్ధసమర్థా ఇత్యర్థః తాదృశీభి శ్చమూభిః సజ్జితా స్సైన్యనాథాఃద్రోణకర్ణాదయః ధర్మరాజస్యయుధిష్ఠిరస్య సేనామ్ త్వరితతరమ్ అరౌత్సుః అన్యత్తుల్యమ్ దుర్యోధనస్యాపి రాక్షససైన్యానాంస్థితత్వాత్ తత్పక్షేపిరజనిచరచమూభిఃరాక్షససేనాభిరితి వ్యాచక్షతేకేచిత్. ఉపమాలఙ్కారః. మాలినీవృత్తమ్.(౧)

మూ॥ వ్యూహావుభౌసమ్ముఖతాముపేతౌ మిథోబలాఙ్గాని బభఞ్జతుస్తౌ।
సద్యోజగన్తీవ యుగాన్తకాలే పూర్వాపరావమ్బునిధీ ప్రసక్తౌ॥ ౨॥

వ్యూహావితి. తౌ ఉభౌ వానరరాక్షసీయౌ పక్షే కౌరవపాణ్డవీయౌ వ్యూహౌవిన్యస్తబలసమూహౌ సమ్ముఖతామ్ ఉపేతౌప్రాప్తౌసన్తౌ మిథఃపరస్పరం బలాఙ్గానిబలానామఙ్గాని కరచరణాదీని హస్త్యశ్వాదీనిచ హస్త్యశ్వరథపాదాతంసేనాఙ్గంస్యాచ్చతుష్టయమిత్యమరః సద్యో బభఞ్జతుఃమర్దయామాసతుః ఉపమయేదంసమర్థయతి యుగాన్తకాలేప్రళయసమయే ప్రసక్తౌపరస్పరసంసక్తౌ పూర్వాపరౌపూర్వపశ్చిమౌ అమ్బునిధీసముద్రౌ జగన్తీవలోకానివ. (౨)

మూ॥ అవిరళరణధూళీధ్వాన్తరుద్ధాన్తరిక్షే జ్వలితదశదిగన్తా తీవ్రహేతిప్రదీపైః । ద్రుతకబళితరోదఃకన్దరోదారధీరధ్వనిరజని రణశ్రీః సేనయోః సమ్ప్రవృత్తే॥ ౩॥

అవిరళేతి. అన్తరిక్షేఆకాశే అవిరళానిబిడా యారణధూళ్య స్తాఏవధ్వాన్తమన్ధకార స్తాభి ర్బహుళీకృతం ధ్వాన్తమితివా తేన రుద్ధేఆవృతే సమ్ప్రవృత్తేజాతేసతి

సేనయోః రామరావణబలయోః పక్షే కురుపాణ్డవబలయోః రణశ్రీర్యుద్ధశోభా అజని బభూవ కిమ్భూతా తీవ్రాశ్శాణితా హేతయోఽస్త్రాణ్యేవ ప్రదీపాస్తైఃకృత్వా జ్వలితాని ప్రకాశితాని దశదిశామస్తాని యత్ర సా ప్రదీపా అపి అన్ధకారరుద్ధాన్యన్తరిక్షదిగన్తాని ప్రకాశయన్తి తథా త్రుటితంకబళితో గ్రస్తః వ్యాప్తఇతియావత్ రోదోద్యావాభూమ్యన్తరాళం తదేవకన్దరోదరీ యేన తాదృశః ఉదారో వికటో ధీరో గభీరో ధ్వనిః కలకలో యస్యాస్సా రూపకాణాంసంసృష్టిః (3)

మూ॥ రణే రిపూణాంవలభిద్విజేతా గురుప్రభావాద్భృశదుర్నిరీక్ష్యః ।
మహాస్త్రధారానికరైః ప్రవీరానపేతసఙ్గ్రామతృషశ్చకార॥ ౪॥

రణఇతి. గురోరుపాస్యదేవస్య బ్రహ్మణః ప్రభావాత్ బ్రహ్మదత్తబ్రహ్మాస్త్రప్రతాపాదిత్యర్థః యద్వా గురురగ్నిర్ద్విజాతీనామితి స్మరణాత్ గురోర్నికుమ్భిలాయాం హూయమానస్యాగ్నేః ప్రభావాత్ భృశదుర్నిరీక్ష్యః శత్రుభిరత్యన్తంద్రష్టుమశక్యః వలభిదఇన్ద్రస్య విజేతా మేఘనాదః రణే మహాస్త్రస్యబ్రహ్మాస్త్రస్య ధారానికరైః నిశితముఖసమూహైః కృత్వా రిపూణాంమధ్యే ప్రవీరాన్ అతిశూరాన్ అపే[illegible]విగతా సఙ్గ్రామతృట్ యుద్ధాభిలాషో యేషాం తాదృశాంశ్చకార సర్వాన్ విజితవా[illegible]ర్థః అన్యాపితృట్ జలధారానికరైరపగచ్ఛతి. పక్షే రణే రిపూణాం బలభిత్ సామర్థ్యనాశకస్తథా విజేతా చ దుర్యోధనః గురుర్మహాన్ యః ప్ర[illegible]స్మాత్ గురోర్ద్రోణస్యప్రభావాదతివా భృశదుర్నిరీక్ష్యస్సన్ మహతామస్త్రాణాం ధారానికరైః ప్రవీరాన్ భీమాదీన్ అపేతసఙ్గ్రామతృషశ్చకార (౪)

మూ॥ భిన్నాఙ్గదం త్రస్తబలాధినాథం భ్రామ్యద్గజం విహ్వలదశ్విపుత్రమ్।
అభీమసంరమ్భమనేనభగ్నం రరాజ నాజౌ నరదేవసైన్యమ్॥ ౫॥

భిన్నేతి. ఆజౌ యుద్ధే నరదేవస్యరామస్య సైన్యం అనేనేన్ద్రజితా భగ్నంపీడితంసత్ నరరాజ కిమ్భూతమ్ భిన్నశ్ఛిన్నగాత్రో ఽఙ్గదోవాలిపుత్రోయత్రతత్ తథా త్రస్తోభీతో బలాధినాథస్సుగ్రీవోయత్రతత్ తథా భ్రామ్యన్ భయచఞ్చలో గజోవా నరవిశేషోయత్రతత్. తథా విహ్వలస్త్రాభయవ్యాకులౌ అశ్వినోఃపుత్రౌమైన్దద్వివిదౌ యత్రతత్ తథా నాస్తి భీమోభయఙ్కరః సంరమ్భోయోద్ధౄణాంకోపోయత్రతత్. పక్షే ఆజౌ అనేనద్రోణేన భగ్నం నరదేవస్యయుధిష్ఠిరస్య సైన్యం నరరాజ కిమ్భూతం భిన్నాఙ్గదందళితకేయూరం త్రస్తబలాధినాథంభీతధృష్టద్యుమ్నం భ్రామ్యద్గజం చలత్కరిసైన్యం విహ్వలదశ్విపుత్రంవ్యాకులనకులసహదేవం తథా నాస్తి భీమస్యవృకోదరస్య సంరమ్భోయత్రతత్. (౫)

మూ॥ తదాతదీయోజ్జ్వలతీవ్రతాపే జ్ఞాత్వామహాబ్రాహ్మమభేద్యమన్యైః। విష్ణోర్జగత్క్షేమకరోఽవతారః స్వపక్షపీడాం కథమప్యసోఢ॥ ౬॥

తదితి. తదా తదీయే ఇన్ద్రజిత్సన్నిధిని ప్రతాపే జ్వలతి దీప్యమానే సతి జగతాం క్షేమకరో దుష్టజనవధనమఙ్గళకరోఽపి విష్ణోరవతారో రామః బ్రహ్మణః ప్రజాపతేరిదం బ్రాహ్మం మహస్తేజః బ్రహ్మణస్సకాశాల్లబ్ధం బ్రహ్మాస్త్రమిత్యర్థః అన్యైరభేద్యంఅవార్యం జ్ఞాత్వా స్వపక్షపీడాం బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగేణ స్వయోర్వానరాణాం చ వ్యథాం కథమపి కష్టేన అసోఢ సహతే స్మ బ్రహ్మాస్త్రమర్యాదారక్షణాయ ఇన్ద్రజిత్కృతపీడామఙ్గీకృత్య రణాఙ్గణే శిశ్యే ఇత్యర్థః పక్షే తదీయే ద్రోణసన్నిధిని ప్రతాపే జ్వలతి సతి బ్రహ్మణోఽపి ప్రస్యేదం బ్రాహ్మం మహః బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః అన్యైరభేద్యంఅభేదయోగ్యం జ్ఞాత్వా "ఆచార్యం చ ప్రవక్తారం పితరం మాతరం గురుమ్। న హింస్యాద్బ్రాహ్మణాన్ గాంచ సర్వాంశ్చైవ తపస్వినః ఇత్యాదిమన్వాదివచనాదితి భావః జగత్క్షేమకరో విష్ణోరవతారః కృష్ణః స్వపక్షాణాం పాణ్డవానాం ద్రోణకృతాం పీడాం కథమప్యసోఢ బ్రాహ్మమర్యాదారక్షణాయ కియన్తంకాలం ద్రోణకృతాం పాణ్డవానాం పీడాం సహతే స్మేత్యర్థః. (౬)

మూ॥ స్వశక్తిజృమ్భాభిరివౌషధీభిర్నివారితారాతిమహాస్త్రపీడమ్।
తజ్జీవయన్ రాజబలం త్రిలోకీం విస్మాపయామాస హరేః కుమారః॥ ౭॥

స్వశక్తీతి హరేః కేసరివానరస్య కుమారో హనూమాన్ స్వశక్తిజృమ్భాభిః స్వస్య స్వేషాం సామర్థ్యస్ఫురణైరివేత్యుత్ప్రేక్షా ఓషధీభిః గన్ధమాదనాదానీతాభిః విశల్యకరణ్యాదిభిః కృత్వా నివారితా అరాతేరిన్ద్రజితో మహాస్త్రేణ కృతా పీడా యస్య తాదృశం తత్ రాజ్ఞో రామస్య బలం సైన్యం జీవయన్ సన్ త్రిలోకీం లోకత్రయం విస్మాపయామాస విస్మితాం చకార ఏతదుపలక్షణం రామలక్ష్మణావపి విశల్యౌ చకారేతి బోధ్యం. పక్షే హరేరిన్ద్రస్య కుమారోఽర్జునః ఓషధీభిరివ అస్యశక్తైస్తేజసో జృమ్భాభిః ప్రకాశనైః కృత్వా నివారితారాతిమహాస్త్రపీడం తత్ రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య బలం జీవయన్ శత్రుతో రక్షన్ సన్ త్రిలోకీం విస్మాపయామాస. (౭)

మూ॥ వీరేషు వైరాత్పరచక్రమధ్యం విశత్స్వనాలోచితకాలమేవ।
తతః క్షపాయుద్ధమవర్తతోల్కాకరాళదీప్తక్షపితాన్ధకారమ్॥ ౮॥

వీరేష్వితి. తతోఽనన్తరం వీరేషు హనూమదాదిషు పక్షే భీమాదిషు పరచక్రస్య శత్రుపురస్య లఙ్కాయాః పక్షే శత్రుసైన్యస్య మధ్యం అనాలోచితకాలమేవ అపరామృష్టసమయమేవ యథా స్యాత్తథా విశత్సు సత్సు సుగ్రీవస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య ఆదేశాత్ లఙ్కాదాహార్థం పక్షే ద్రోణాక్రమణార్థమితి శేషః ఉల్కా ఉల్ముకాన్యేవ కరాళా అధికోజ్జ్వలా దీప్తాస్తైః క్షపితో నిరాకృతోఽన్ధకారో యత్ర తాదృశం క్షపాయుద్ధం రాత్రౌ యుద్ధం అవర్తత బభూవ (౮)

మూ॥ తత్రాతిమాత్రం రవినన్దనస్య తేజో దదీపే పరవాహినీషు ।
నిషిద్ధనాసత్యసుతోద్యమస్య రక్షోవధాయ స్వయముద్యతస్య ॥౯॥

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ యుద్ధే రవినన్దనస్య సుగ్రీవస్య తేజః పరాక్రమః పరవాహినీషు శత్రుసేనాసు అతిమాత్రం దిదీపే వవృధే. కింభూతస్య నిషిద్ధో వారితో నాసత్యసుతయోరశ్వినీకుమారపుత్రయోః మైన్దద్వివిదయోరుద్యమో యేన తస్య తథా రక్షసాం రావణప్రేరితకుమ్భాదీనాం వధాయ స్వయముద్యతస్యోద్యుక్తస్య పక్షే నిషిద్ధో వికలీకృతో నాసత్యసుతస్య సహదేవస్యోద్యమో యేన తస్య సహదేవం జితవత ఇత్యర్థః తథా రక్షసో ఘటోత్కచస్య వధాయ స్వయముద్యతస్య రవినన్దనస్య కర్ణస్య తత్ర తేజః పరవాహినీషు పాణ్డవసేనాసు అతిమాత్రం దిదీపే. (౯)

మూ॥ తమభ్యధావత్ క్షతశత్రురక్షో ఘటోత్కచస్ఫీతవిటఙ్కవాహోః ।
చలాచలాకారకరీన్ద్రపాలీ కుమ్భప్రణున్నామ్బుదసంహతిశ్రీః ॥౧౦॥

తమితి. కుమ్భేన కుమ్భకర్ణపుత్రేణ ప్రణున్నా ప్రేరితా రక్షోఘటా రాక్షససైన్యం క్షతాః శత్రవో వానరా యత్ర తథాభూతా తథా తం సుగ్రీవమభిలక్షీకృత్య అభ్యధావత్ యుద్ధార్థం జగామ కింభూతా ఉత్కటైర్దీర్ఘైః కృత్వా స్ఫీతా విటఙ్కవత్ కపోతపాలికావ దుచ్చా వాహా యేషాం తాదృశా అశ్వా యస్యాః సా కపోతపాలికాయాం తు విటఙ్కం పుంనపుంసకమిత్యమరః రాక్షసానామూర్ధ్వకేశత్వం చ ప్రసిద్ధమ్. తథా చలా గచ్ఛన్తో యే అచలాః పర్వతాస్తేషామివ ఆకారో యస్యాస్తాదృశీ కరీన్ద్రపాలీ హస్తిశ్రేణీ యత్ర సా తథా అమ్బుదసంహతేః సహజమేఘబృన్దస్యేవ శ్రీః శోభా యస్యాస్సా ఇత్యర్థః. పక్షే క్షతాః శత్రవో రక్షాంసి వ్యూహరక్షణం యేన తాదృశో ఘటోత్కచో హైడిమ్బస్తం కర్ణం అభ్యధావత్ కింభూతః స్ఫీతో మహాకరీ ఏనోచ్చో విటఙ్కవన్నాసిక్యస్య సః తథా చలాచలాకారావలత్పర్వతసదృశాకారా యా కరీన్ద్రపాలీ దిగ్గజశ్రేణీ తస్యాః కుమ్భైః ప్రణున్నా వర్షణాయ ప్రేర్యమాణా యా అమ్బుదసంహతిః తస్యా ఇవ శ్రీః శ్యామశోభా కాన్తిర్యస్య సః. (౧౦)

మూ॥ భ్రాన్తాన్తరిక్షనక్రచక్రమచిరాదుద్ఘూర్ణితైరర్ణవై
రాఘూర్ణితాహితజీవితైః ప్రహరణైరాక్రాన్తరోదోఽన్తరమ్ ।
ధ్వస్తధ్వాన్తవిరిఞ్చలోకమపునరావృత్తిసిద్ధైస్తతై
ర్గీర్వాణా దదృశుస్సువిస్మయధియో దూరాత్తయోస్సజ్వరమ్ ॥౧౧॥

భ్రాన్తేతి. గీర్వాణా దేవాః సువిస్మయధియో విస్మితబుద్ధయః సన్తః తయోః సుగ్రీవకుమ్భయోః పక్షే కర్ణఘటోత్కచయోః సజ్వరం యుద్ధం దూరాద్దదృశుః యుద్ధస్యాపి స్మయజనకత్వం విశేషణైః ప్రతిపాదయతి కింభూతమ్ అచిరాత్ తత్క్షణమేవ ఉద్ఘూర్ణితైః

యుద్ధవేగకృతక్షోభేణ వేలాముల్లఙ్ఘ్య సమన్తాచ్చలితై రర్ణవైస్సముద్రై) ర్హేతుభిరన్త ర్గిరి గిరిషు సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః అన్తశ్శబ్దోఽవ్యయం సప్తమ్యర్థవృత్తిరితిగో పీచన్ద్రః నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీగిరిభ్యశ్చేతి పాక్షికసమాసాన్తవిధే రభావః భ్రాన్తమితి భావే క్తః అన్తర్గిరి గిరిషు భ్రాన్తం భ్రమణం యస్య తత్ భ్రాన్తాన్తర్గిరి గడ్వాదేస్స ప్తమ్యన్తం పరమితి అన్తర్గిరీత్యస్య పరభావః తాదృశం నక్రచక్రం కుమ్భీరకులం యత్ర త త్ తథా ఆఘూర్ణితాని ఉపాత్తాని తత్త్వమసీత్యాదివత్ గ్ధోపాదానార్థకస్య ఘూర్ణిధా తోరుపాదానమాత్రభాగే లక్షణా అహితానాం శత్రూణాం జీవితాన్యయైస్తాదృశైః ప్ర హరణైరస్త్రై) రాక్రాన్తం వ్యాప్తం రోదసోర్ద్యావాభూమ్యో రన్తరం మధ్యం యత్ర తత్ తథా అపునరావృత్త్యా పునస్సంసారాప్రవేశే నిష్ఠా యేషాం తాదృశైర్భటైః ధర్మయుద్ధ సహాతైర్వీరైః కర్తృభిః ధ్వస్తా ధ్వంసితా నిరాకృతా ఇత్యర్థః అన్తర్భావిణ్యర్థత్వాత్ కర్మ ణి క్తః తాదృశా ద్వాస్థా హఠప్రవేశప్రతికూలా ద్వారపాలా యత్ర తాదృశో విరిఞ్చిలో కో బ్రహ్మలోకో యత్ర తత్ అత్ర విశేషణత్రయార్థానామసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్ అతిశయోక్తీనాం సంసృష్టిః తయా చానుప్రాణితం విశేషణత్రయస్య విస్మయం ప్రతి హే తుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్. (౧౧)

మూ॥ తాభ్యామన్యోన్యసైన్యే సమరభువి ముహుర్మథ్యమానే మహాస్త్రైః
సద్యో భారావతారాత్ క్షితిరతిసువహా భోగభర్తుర్బభూవ।
వీరైర్ద్వారాణి భఙ్క్త్వా ప్యహమహమికయా గాహమానైస్సమన్తా
దాక్రాన్తోద్యానహర్మ్యస్థలమణిభవనా ద్యౌరనామాతిభారాత్ ॥౧౨॥

తాభ్యామితి. తాభ్యాం సుగ్రీవకుమ్భాభ్యాం పక్షే కర్ణఘటోత్కచాభ్యాం సమర భువి యుద్ధభూమ్యాం అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య సైన్యే మహాస్త్రైః కృత్వా ముహుర్మథ్య మానే బధ్యమానే సతి క్షితిర్భూమిః సద్యః తత్క్షణమేవ భారస్య వీరగణకృతగౌరవస్య అవతారాత్ అపనయనాత్ భోగిభర్తురనన్తస్య అతిసువహా అత్యన్తసుఖేన ధారణీయా బభూవ అపికిఞ్చ ద్యౌః స్వర్లోకః అహమహమికయా పరస్పరమహఙ్కారేణ అహమ హమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహఙ్కార ఇత్యమరః ద్వారాణి స్వర్గప్రవేశమా ర్గాన్ భఙ్క్త్వా తత్రాపి వీరరసస్యానువృత్తత్వాదితి భావః సమన్తాద్గాహమానైర్విలో డయద్భిర్వీరైః ధర్మయుద్ధహతైః శూరైః కర్తృభిః ఆక్రాన్తాని ఉద్యానాని నన్దనాదీని హర్మ్యాణి వైజయన్తాదీని స్థలాని చత్వరాణి మణిభవనాని మణినిర్మితగృహాణి యస్యాస్తా దృశీ సతీ అతిభారాన్నానామ నమ్రా బభూవ అత్ర క్షితేస్సువహనీయత్వస్య దివశ్చభా రావనమ్రత్వస్యాసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధకల్పనాదతిశయోక్తిద్వయం సంసృష్టమ్. (౧౨)

మూ॥ చరన్ ధరణ్యాముత తూర్ణమమ్బరే పురోఽథ పశ్చాదపి పార్శ్వయో-
ర్ద్వయోః। బలాని భిన్దన్ బహుహేతిసఙ్కులై ర్న రాక్షసేన్ద్రో
నిరచీయత తాపరైః॥ ౧౩॥

చరన్నితి. కదాచిత్ ధరణ్యాం రణభూమ్యాం చరన్ భ్రమన్ ఉత అథ తూర్ణం అమ్బరే ఆకాశే చరన్ తథా పురోఽగ్రే చరన్ అథానన్తరం పశ్చాదపి చరన్ తథా ద్వయోః పార్శ్వయో శ్చరన్ తథా బహుహేతిసఙ్కులైః అనేకైరస్త్రసమూహై ర్బలాని సైన్యాని భిన్దన్ నాశయన్ రాక్షసేన్ద్రః కుమ్భః పక్షే ఘటోత్కచః అపరై ర్జనై ర్న నిరచీయత కిమాధారోఽయం యుధ్యత ఇతి నాలక్ష్యత అత్ర పురః ప్రభృతికం సఙ్గతత్వాత్ప్రతియోగినో బోధ్యమ్. (౧౩)

మూ॥ తదను రవిసుతేన ప్రస్ఫురచ్ఛక్తిరుచ్చైర్బృహదవయవభారక్షుణ్ణ
దిగ్దన్తికుమ్భః। రజనిచరచమూపస్సంయుగాన్తే యుగాన్తే గిరిరివ
పవనేన క్ష్మాతలే పాతితోఽభూత్॥ ౧౪॥

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం రవిసుతేన సుగ్రీవేణ ప్రస్ఫురన్తీ శక్తిర్యుద్ధసామర్థ్యం యస్య తాదృశోఽపి రజనిచరచమూపో రాక్షససేనాపతిః కుమ్భః సంయుగస్య యుద్ధస్యాన్తే బహువిధమాయాయుద్ధానన్తరమిత్యర్థః ఉచ్చైర్దీర్ఘాణాం బృహతాం స్థూలానాం చావయవానాం భారేణ క్షుణ్ణాః పిష్టా దిశో దన్తినశ్చ యత్ర తద్యథా తథా యుగాన్తే ప్రళయే పవనేన గిరిరివ క్ష్మాతలే యుద్ధాఙ్గణే పాతితోఽభూత్ వినాశిత ఇత్యర్థః. పక్షే రవిసుతేన కర్ణేన ప్రస్ఫురన్తీ సంలగ్నా భవన్తీ శక్తిః కర్ణక్షిప్తా ఇన్ద్రదత్తా ఏకపురుషఘాతినీ యస్మిన్ తాదృశో రజనిచరచమూపో రాక్షసగణాధిపో ఘటోత్కచః ఉచ్చైర్బృహదవయవభారేణ క్షుణ్ణా దిశో దన్తినాం కుమ్భాశ్చ యేన తాదృశః సన్ క్ష్మాతలే పాతితోఽభూత్ అర్జునవధాయ చిరరక్షితయా ఇన్ద్రదత్తయా ఏకపురుషఘాతిన్యా శక్త్యా కర్ణేనాత్యుద్రిక్తం కథమప్యదమ్యమానం ఘటోత్కచం జఘాన స చాహతో బృహదవయవభారేణ పతిత్వా విపక్షసైన్యసమూహం వినాశ్యమృత ఇత్యర్థః శ్లేషం సమానమ్. ఉపమా. (౧౪)

మూ॥ తస్మింస్తదోపేయుషి దీర్ఘనిద్రాం బభూవ శోకాకులితః స్వపక్షః।
విరోధివర్గః సుతరాం జహర్ష నకోఽపి సర్వప్రియతాముపైతి॥ ౧౫॥

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కుమ్భే పక్షే ఘటోత్కచే దీర్ఘనిద్రాం మరణముపేయుషి ప్రాప్తే సతి తదా స్వపక్షో నికుమ్భాదిః పక్షే యుధిష్ఠిరాదిః శోకాకులితః ప్రియవిచ్ఛేదాత్ శోకార్తో బభూవ విరోధివర్గస్తు సుతరామతితరామ్ జహర్ష శత్రునాశాద్ధృష్టోఽ

భూత్ స్వపక్షవిపక్షభేదేనాస్యశోకహర్షజనకత్వంసమర్థయతి నకోపీతి. కోపిజనః స ర్వేషాంస్వపక్షాణాంవిపక్షాణాంచ ప్రియతాంప్రేమాస్పదత్వమ్ న ఉపైతిప్రాప్నోతి అత్ర సామాన్యేన విశేషస్య సమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసః. (౧౫)

మూ॥ తదను కిల నికుమ్భః కోష్ఠశూలం యథోగ్రం నిధిమివ సలిలానా
ముద్ధృతంకుమ్భజన్మా। రణభువి రిపుసైన్యం శూన్యతామాశు నిన్యే
భువనకుహరదాహారమ్భతీవ్రాస్త్రతేజాః॥ ౧౬॥

తదన్వితి. తదనుతత్పశ్చాత్ కిలేతిప్రసిద్ధౌ భువనకుహరస్యజగన్మధ్యస్య దాహా రమ్భే తీవ్ర మస్త్రతేజోయస్యతాదృశో నికుమ్భఃకుమ్భకర్ణస్యపుత్రః కుమ్భభ్రాతా రణభువి రిపుసైన్యంవానరబలం శూన్యతాంవీరగణరిక్తతామ్ ఆశు నిన్యేప్రాపయామా స తద్భయేనవీరాణామన్యత్రపలాయనాత్ కేషాఞ్చిద్వినాశనాచ్చేతిభావః ఉపమా భ్యామిదంసమర్థయతి యథానికుమ్భాద స్త్రీవృక్షః ఉగ్రంఉత్కటమ్ కోష్ఠశూలమ్ఉద రవేదనామ్ ఆశు శూన్యతాంవినాశ్యతాం నయతితథేత్యర్థః. నికుమ్భఃకుమ్భకర్ణస్యతన యేదన్తీకోషధా వితిమేదినీ. దన్తీవృక్షోహికోష్ఠవేదనాంనివారయతీతివైద్యకమ్ అత్ర నికుమ్భపదముపమానోపమేయవాచకత్వాత్ శ్లిష్టమ్ తథా కుమ్భజన్మాఅగస్త్యః ఉద్ధృ తంకరతలేనోత్తోలితం సలిలానాంనిధింసముద్రమివ అగస్త్యోయథాసముద్రంజలశూన్య తామాశునిన్యేతథేత్యర్థః. పక్షే కుమ్భజన్మాద్రోణః నికుమ్భాద స్త్రీవృక్ష ఉగ్రం కోష్ఠశూ లంయథా కుమ్భజన్మాఅగస్త్యః ఉద్ధృతం సలిలానాంనిధిమివ చ రణభువి రిపుసైన్యంయు ధిష్ఠిరబలం ఆశు శూన్యతాంనిన్యే శేషంసమానం అత్రాపికుమ్భజన్మేతిపదముపమానో పమేయవాచకత్వాచ్ఛ్లిష్టమ్ అత్రపక్షద్వయేప్యేకస్యోపమేయస్య ద్వాభ్యాముపమా నాభ్యాముత్కర్షణాన్మాలోపమా. (౧౬)

మూ॥ బాణార్ణవాఘైర్గమితేషు భూయో నేకేషు నాకం బలనాయకేషు।
యుధః పలాయన్త యుధిష్ఠిరస్య సైన్యాని కుమ్భోద్భవభీతియోగాత్ ॥౧౭॥

బాణేతి. బాణావివావిచ్ఛిన్నపాతిత్వా ద్భయఙ్కరత్వాచ్చ అర్ణవః తస్యఓఘై స్సమూహైః కృత్వా అనేకేషుబహుషు బలనాయకేషు సేనాపతిషు భూయఃపునః నాకంస్వర్గం గమితేషుసత్సు నికుమ్భేనేతిశేషః యుధియుద్ధే స్థిరస్యనతుస్వయంప లాయమానస్యాపి రామస్య సైన్యాః సేనాయాంసమవేతావీరాః సేనాయాంసమవేతా యేసైన్యాస్తేసైనికాశ్చ తేఇత్యమరః. నికుమ్భాదుద్భవోయస్యాస్తాదృశీయాభీతి స్తస్యా యోగాత్ సమ్బన్ధాత్ యుధోయుద్ధస్థానాత్పలాయన్త. పక్షే భూయోబాణార్ణవా

హైః ద్రోణస్యబాణసమూహైఃకృత్వా అనేకేషుబలనాయకేషువిరాట్ద్రుపదాదిషు నాకంగమితేషుసత్సు యుధిష్ఠిరస్యధర్మరాజస్య సైన్యానిబలాని కుమ్భోద్భవోద్రోణ స్తస్మాద్యాభీతి స్తస్యాయోగాత్ యుధఃపలాయన్త. (౧౭)

మూ॥ తతః కుమారవ్యసనోగ్రవార్తాం గురోర్విదిత్వా సుకరంనిపాతమ్।
హరిర్మరున్నన్దనఉద్యతాత్మా సమాదధే తన్నిధనాయ చక్రమ్॥ ౧౮॥

తతఇతి. మరున్నన్దనో హరిర్వానరో హనూమాన్ తతోఽనన్తరం కుమారస్య నికుమ్భస్య వ్యసనంవిపత్ వినాశ ఇత్యర్థః తస్య యాఉగ్రాదుస్సహా వార్తా తామేవ గురోః స్తత్పితృవ్యస్య రావణస్య సుకరంసుఖేనక్రియమాణం నిపాతంనాశం విదిత్వా నికుమ్భనిపాతశ్రవణశోకార్తోరావణః సుఖేననిపాతనీయోభవిష్యతీతిమత్వేత్యర్థః తన్నిధనాయనికుమ్భవధాయ ఉద్యతాత్మాఉద్యుక్తమనాఃసన్ యత్నంసమాదధేచకార. పక్షే తతఃజీవతిద్రోణేకౌరవసైన్యస్యాజేయత్వనిశ్చయానన్తరం మరుతోదేవాన్నన్దయతిఅసురాంశనృపచమూవినాశనేన సన్తోషయతీతిమరున్నన్దనో హరిఃకృష్ణః కుమారస్యాశ్వత్థామ్నో వ్యసనస్య యా ఉగ్రవార్తా తామేవ గురోర్ద్రోణస్య సుకరం నిపాతం విదిత్వా అశ్వత్థామ్నో మరణవార్తాంశ్రుత్వాశోకజడం న్యస్తశస్త్రం ద్రోణం ధృష్టద్యుమ్నః అనాయాసేననిపాతయిష్యతీతినిశ్చిత్యేత్యర్థః తస్యద్రోణస్య నిధనాయ ఉద్యతాత్మాసన్ యత్నంసమాదధే అశ్వత్థామనామకంకఞ్చిద్గజంఘాతయిత్వా అశ్వత్థామా హతఇతి భీమాదిభిఃశ్రావణార్థం చేష్టామకరోదిత్యర్థః. (౧౮)

మూ॥ కృతాస్త్రసన్తానవిఘాతవార్తా మనీశ్వరస్సోఢుమసౌ సమన్యుః।
ప్రాణచ్ఛిదశ్శత్రుబలస్యమధ్యే నేతా బలానాం విససర్జ హేతిమ్॥ ౧౯॥

కృతాస్త్రేతి. కృతఃశత్రుభిర్విహితో యోఽస్త్రసన్తానస్యఅస్త్రసమూహస్య విఘాతోమోఘత్వం తస్యవార్తామపి సజ్జతత్వాదత్రాపిరోప్యేధ్యః సోఢు మనీశ్వరోఽసమర్థః అసౌ బలానాం నేతానాయకో నికుమ్భః సమన్యుఃసక్రోధఃసన్ ప్రాణచ్ఛిదఃపరప్రాణాపహారకస్య శత్రుబలస్య మధ్యే హేతింపరిఘాస్త్రం విససర్జచిక్షేపహనూమన్తంప్రతీతిశేషః. పక్షేకృతాస్త్రశ్శిక్షితాస్త్రో యస్సన్తానఃపుత్రోఽశ్వత్థామాతస్యవిఘాతోవధ స్తస్యవార్తాంఅశ్వత్థామాహతఇతిభీమయుధిష్ఠిరాదిభిఃకథితంవృత్తాన్తం సోఢుమనీశ్వరోఽసౌ బలానాంనేతాద్రోణ స్సమన్యుఃసశోకస్సన్ మన్యుఃపుమాన్ క్రుధి। దైన్యేశోకేచయజ్ఞేచేతి మేదినీ. ప్రాణచ్ఛిదః శత్రుబలస్య మధ్యే రణాఙ్గణమధ్యఇత్యర్థః హేతింవిససర్జఅస్త్రన్యాసంచకార శోకేనన్యస్తశస్త్రోభూత్వా యోగేన దేహముత్సిసృక్షుర్ధ్యాననిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. (౧౯)

మూ॥ ధృష్టద్యుమ్నస్సపది పవమానోద్భవస్తీవ్రకర్మా
నిర్ముక్తాస్త్రప్రకర మభితస్తం సవైరోఽభ్యుపేతః ।
కుర్వన్ కాయాత్పృథగథ శిరః కౌరవాన్ క్షోభయిత్వా
సఙ్గ్రామాగ్రే త్రిదివపదవీపాన్థమేనం వ్యధత్త॥ ౨౦॥

ధృష్టేతి. ధృష్టంప్రగల్భం ద్యుమ్నంబలంయస్యసః ద్యుమ్నంవిత్తేబలేఽపిచేతి మేదినీ. తథా తీవ్రముద్భటంకర్మయస్యసః తథా సవైరోవిరోధీ పవమానోద్భవో వాయుపుత్రో హనూమాన్ అభితస్సమన్తాత్ నిర్ముక్తోవానరైముహుక్షిప్తః ఽస్త్రప్రకరో యేన తాదృశం తం నికుమ్భం సపదితత్క్షణమేవ అభ్యుపేతఃఅభిముఖ్యేనప్రాప్తస్సన్ తస్య స్కన్ధమారూఢస్సన్నిత్యర్థః సఙ్గ్రామాగ్రేరణసమ్ముఖే కురవంకుత్సితరవమర్తీతికౌరవారాక్షసాస్తాన్ క్షోభయిత్వాక్షుబ్ధాన్ కృత్వా కౌపృథివ్యాం రవాన్ క్షోభయిత్వా ఇతికేచిత్ అథానన్తరం నికుమ్భస్య కాయాచ్ఛిరః పృథక్కుర్వన్ బాహుభ్యాంఛిన్దన్ సన్ ఏనంనికుమ్భం త్రిదివపదవ్యాఃస్వర్గమార్గస్య పాన్థంపథికం వ్యధత్తచకారఅవధీదిత్యర్థః. పక్షే పవమానోఽరణినిర్మథనోత్పన్నో గార్హపత్యాగ్నిః తథాచమాత్స్యే "అథయఃపవమానస్తునిర్మథ్యోఽగ్నిస్సఉచ్యతే । సచవైగార్హపత్యోఽగ్నిఃప్రథమోబ్రహ్మణఃస్మృతః" ఇతి తస్మాదుద్భవోయస్యసః ద్రోణవినాశాయయాజోపయాజహూయమానయజ్ఞాగ్నేరుత్పన్న ఇత్యర్థః తథా తీవ్రకర్మాక్రూరకర్మా తథా సవైరశ్చిరవైరీ ధృష్టద్యుమ్నోద్రుపదపుత్రః నిర్ముక్తాస్త్రప్రకరంఅశ్వత్థామవధవార్తాశ్రవణేనశోకాకులతయాన్యస్తశస్త్రసమూహం తంద్రోణమ్ అభితఃఅభిముఖ్యేన సపది అభ్యుపేతఃప్రాప్తఃసన్ అథసఙ్గ్రామాగ్రే కౌరవాన్ కురువంశ్యాన్ దుర్యోధనాదీన్ క్షోభయిత్వా ద్రోణస్యశిరః కాయాత్ పృథక్కుర్వన్ ఖడ్గేనఛిత్వా ఏనంద్రోణమ్ త్రిదివపదవీపాన్థంవ్యధత్త.(౨౦)

మూ॥ సన్నద్ధవైరాపి నిరస్తధైర్యా విభ్రష్టనానాయుధయోధవాహా ।
దశేవ పుంసాంప్రతికూలదైవాత్సేనా పరేషామభవత్పరాచీ॥ ౨౧॥

సన్నద్ధేతి. పరేషాంరాక్షసానాం పక్షేకౌరవాణాం సేనా సన్నద్ధవైరాపిశత్రుష్వాసక్తవిద్వేషాపి నిరస్తధైర్యా సేనాపతేర్నికుమ్భస్య పక్షే ద్రోణస్య వధాత్ ధైర్యరహితా తథా విభ్రష్టానికరేభ్యఃస్ఖలితాని నానాయుధానియేషాంతాదృశా యోధా యేషుతాదృశా వాహాఅశ్వాయత్ర తాదృశీచసతీ ప్రతికూలదైవాత్ పుంసాం దశాఅవస్థేవ పరాచీరణాత్పరాఙ్ముఖీ అభవత్. ఉపమా. (౨౧)

మూ॥ పితుర్నిపాతాదనుబద్ధవైరః పత్యుర్బలానాం తనయః ఖరస్య ।
రోషేణమూర్ఛన్మకరాక్షఉచ్చై ర్యుగక్షయే చాబ్ధిరివోచ్చచాల॥ ౨౨॥

పితురితి. యుగక్షయే చేత్యత్రచకార అనన్తర్యార్థః రావణనియోగానన్తరమిత్యర్థః బలానాంచతుర్దశసహస్రరాక్షసయోధానాం పత్యుః ఖరస్యఖరనామకస్య రాక్షసస్య తనయో మకరాక్షః పితుఃఖరస్య నిపాతాద్దణ్డకారణ్యే రామేణవధా ద్ధేతోః అనుబద్ధిఅనుదినంవర్ధమానం వైరంయస్యసః తథా రోషేణ మూర్ఛన్ మోహంగచ్ఛన్ సన్ యుగక్షయేప్రళయే అబ్ధిరివ ఉచ్చైరతితరామ్ ఉచ్చచాలరామవధార్థంచఞ్చలోఽబభూవ. అత్రాపి రోషేణేత్యస్యానుషఙ్గః. పక్షేఖరస్యతీవ్రకర్మణోబలానాంపత్యుర్ద్రోణస్య తనయోఽశ్వత్థామాచ పితుర్ద్రోణస్య నిపాతాద్ధృష్టద్యుమ్నేనవధాద్ధేతోః అనుబద్ధవైరః పునరపివివర్ధమానవిద్వేషః సన్ యుగక్షయే మూర్ఛన్తోజలక్షోభణముహ్యన్తో మకరా అక్షాః సర్పాశ్చయత్రతాదృశః అక్షోజ్ఞాతార్థశకటవ్యవహారచుపాశకే । రుద్రాక్షేన్ద్రాక్షయోః సర్పే విభీతకతరావపీతి మేదినీ అబ్ధిరివ రోషేణోచ్చై రుచ్చచాలభృశంజజ్వాల మకరస్యేవాక్షిణీయస్యసమకరాక్షఇత్యశ్వత్థామవిశేషణ మితికేచిత్ ఉపమా. (౨౨)

మూ॥ అభీతిభాజా విహితాభియోగ స్తేన క్షణాత్ క్షోణిపతేర్బలౌఘః।
నారాయణాస్త్రాభిహతో బభూవ రాహూరథః కాయఇవాపచేష్టః॥ ౨౩।

అభీతీతి. అభీతిభాజాభయరహితేన తేనమకరాక్షేణ విహితఃకృతోఽభియోగఃఆక్రమణం యస్యతాదృశః క్షోణిపతేరామస్య బలౌఘఃసైన్యసముదాయః నారాయణస్యాస్త్రేణచక్రేణాభిహత శ్ఛిన్నకణ్ఠో రాహూరథఃకాయఃకబన్ధఇవ క్షణాత్ అపచేష్టఃసమరచేష్టారహితో బభూవ. పక్షే తేనాశ్వత్థామ్నా నారాయణాస్త్రేణనారాయణదైవతకబాణేన అభిహతఃశరవ్యీకృతః క్షోణిపతేర్యుధిష్ఠిరస్య బలౌఘః రాహూరథః కాయఇవ క్షణా దపచేష్టో బభూవ పితృవధామర్షి తేనాశ్వత్థామ్నా సర్వపాణ్డవబలవినాశాయ నారాయణాస్త్రంప్రక్షిప్తంతద్దృష్ట్వా సర్వైశ్శీఘ్రంస్వానిస్వాన్యస్త్రాణిత్యజ్యన్తాం అస్త్రమిదంనిరస్త్రాన్నహన్తీతి భగవతాకృష్ణేనోక్తే సర్వోయుధిష్ఠిరబలౌఘః అస్త్రాణిత్యక్త్వాయుద్ధచేష్టారహితోబభూవేత్యర్థః అన్యత్సమానమ్. ఉపమా. (౨౩)

మూ॥ తదున్ముక్తనిరాబాధబాణై ర్బాడబవహ్నిభిః ।
క్షోణిపాలబలామ్భోధిః క్షణాత్ క్షణమసీయత॥ (౨౪)

తదున్ముక్తేతి. బాడబవహ్నిభిఃబాడబాగ్నిస్వరూపైః తేనమకరాక్షేణ పక్షే అశ్వత్థామ్నా ఉన్ముక్తాఃక్షిప్తాః నిరాబాధాన్ప్రతిబద్ధా అవార్యాఇత్యర్థః యేబాణా

...ణపాలస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య బలమేవామ్భోధిః సముద్రః క్షణాత్ క్షణం వ్యాపారవికలత్వం నిర్వ్యాపారస్థితిమిత్యర్థః అనీయత ప్రాపితః ఏకత్ర శత్రోర్లఘుహస్తతయా యోద్ధుమసామర్థ్యాత్ పరత్ర పూర్వోక్తకృష్ణవచసా స్వస్వాస్త్రపరిత్యాగాదితి భావః క్షణః కాలవిశేషే స్యాత్పర్వణ్యవసరే మహే। వ్యాపారవికలత్వే చ పరతన్త్రత్వమధ్యయోరితి హేమచన్ద్రః. అన్యోప్యమ్భోధిః బాడబవహ్నిభిః క్షణం అవదారణం నాశంనీయత ఇ త్రసాఙ్గస్యామ్భోధిరూపణాత్సాఙ్గరూపకం క్షణశబ్దస్య శ్లిష్టత్వాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితం దృశ్యన్తే క్వచిదారోప్యాః శ్లిష్టాస్సాఙ్గేపిరూపకే ఇత్యుక్తేః క్షణమిత్యత్ర క్షయమితి క్వచిత్పాఠః సభారతపక్షసఙ్గతత్వాభావాన్న మనోజ్ఞః.(౨౪)

మూ॥ ముక్తాయుధమహాయోధా సమ్భ్రాన్తపవనాత్మజా।

రామావరజవాచా సా పర్యవస్థాపితా చమూః॥ ౨౫॥

ముక్తేతి. ముక్తానిత్యక్తాని ఆయుధాన్యస్త్రాణి యైస్తాదృశా మహాయోధాయత్రసా రామేణైవ యుయుత్సతో మకరాక్షస్య తుచ్ఛత్వేనాపరిగృహీతానాం వానరాణాం యుద్ధాభావాదాయుధత్యాగ ఇతి భావః తథా సమ్భ్రాన్తః మకరాక్షవిక్రమదర్శనేన ససమ్భ్రమః పవనాత్మజో హనూమాన్ యత్ర తాదృశీ సా చమూర్వానరసేనా రామస్యావరజానికృష్టయా వాక్ మకరాక్షం ప్రతికటూత్తరం తయా పర్యవస్థాపితా స్థిరీకృతా మకరాక్షవిక్రమవచనేన విజయసంశయానా వానరాః పునరపి రామస్య విక్రమవచనం శ్రుత్వా విజయనిశ్చయేన స్థిరా బభూవురిత్యర్థః రామావరజస్య లక్ష్మణస్య వాచా ఇతి కేచిత్ తద్రామాయణవిరుద్ధం. పక్షే ముక్తాయుధా నారాయణాస్త్రస్య మోఘత్వాయ త్యక్తాస్త్రా మహాయోధా భీమభిన్నమహావీరా యత్ర సా తథా సమ్భ్రాన్తః సమ్యగ్భ్రాన్తిర్యుక్తః పవనాత్మజో భీమో యత్ర తాదృశీ సా చమూః పాణ్డవసేనా రామావరజస్య కృష్ణస్య వాచా పర్యవస్థాపితా కృష్ణవాక్యేన నారాయణాస్త్రప్రతిఘాతాయ సర్వేష్వపి సైన్యేషు త్యక్తశస్త్రేషు భీమో వీర్యమదాత్ యన్నాయుధం తత్యాజ స ఏవ తస్య సమ్యగ్భ్రమ ఇతి భావః తాదృశం చ భీమం నారాయణాస్త్రేణాక్రాన్తం కృష్ణార్జునౌ స్వయమాగత్య రథాదవరోపితం త్యాజితాస్త్రం చ చక్రతురితి భారతమ్, కృష్ణవాక్యం ‘‘శీఘ్రం న్యస్యత శస్త్రాణి వాహేభ్యశ్చావరోహత। ఏష యోగోఽత్ర విహితః ప్రతిఘాతే మహాత్మనా। ద్విపాశ్వస్యన్దనేభ్యశ్చ క్షితిం సర్వేఽవరోహత, ఏవమేతన్న వో హన్యాదస్త్రం భూమౌ నిరాయుధాన్’’ ఇత్యాదిరూపా జ్ఞేయా. (౨౫)

మూ॥ శ్రీకణ్ఠకణ్ఠమచిరాదివ కాలకూటం పూర్వం పయో…
నైః ప్రకోపః। ఆసాద్య మానవతనుం పురుషం పురాణం తస్యప్రతా…
పమహిమా ప్రశశామ శత్రోః॥ ౨౬॥

శ్రీకణ్ఠేతి. తస్యశత్రోర్మకరాక్షస్య ప్రతాపమహిమాపరాక్రమాతిశయః మాన
వతనుంలీలయామనుష్యమూర్తిం వస్తుతఃపురాణం సర్వప్రపఞ్చేభ్యః ప్రాచీనపురుషంపర
మాత్మానం రామమ్ ఆసాద్యప్రాప్య ప్రశశామప్రశాన్తోబభూవ రామోమకరాక్షంజఘా
నేతివాక్యార్థః ఏతమర్థముపమాభ్యాముత్కర్షయతి శ్రీకణ్ఠస్యశివస్య కణ్ఠమాసాద్యాచి
రాత్ శీఘ్రంకాలకూటమివ తథా పూర్వంప్రాక్ పయోనిధిమాసాద్యఔర్వమునేః ప్రకో
పః క్రోధఇవ సహిబాడబాగ్నిరూపేణపరిణతః సముద్రాభ్యన్తరనిలీనఇతి పౌరాణికీ
కథా. పక్షే తస్యశత్రోరశ్వత్థామ్నః ప్రతాపమహిమానారాయణాస్త్రకృతతేజస్వి
త్వాతిశయఃమానవతనుం పురాణంపురుషంకృష్ణమ్ ఆసాద్య ప్రశశామ పూర్వోక్తకృష్ణ
యుక్త్యైవనారాయణాస్త్రప్రతిఘాతాదితిభావః అన్యత్సమానమ్ అత్రైకస్యోపమేయ
స్యోపమానద్వయేనోత్కర్షణాన్మాలోపమా. (౨౬)

మూ॥ ప్రతాపమాగ్నేయమివాస్త్రమస్య రుద్ధ్వాజితారిం నరదేవపుత్రమ్।
తం వీరలక్ష్మీర్జుషతే స్మ నక్తం శృఙ్గారలక్ష్మీరివ కామదేవమ్॥ ౨౭॥
ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే ఏకాదశస్సర్గః.

ప్రతాపేతి. అస్యమకరాక్షస్య ప్రతాపమివసాక్షాత్పరాక్రమమివేత్యుత్ప్రేక్షా
ఆగ్నేయం అస్త్రమ్ రుద్ధ్వాస్వాస్త్రేణప్రతిహత్య జితోవినాశితోఽరిర్మకరాక్షో యే
నతాదృశం తం నరదేవపుత్రంరామం కామదేవంకన్దర్పమ్ అథచఏతత్కారయిత్వాస్య
పవిశేషం శృఙ్గారలక్ష్మీఃశృఙ్గారశోభేవ నక్తంరాత్రౌ వీరలక్ష్మీఃశూరత్వశోభా జుషతే
స్మసిషేవే. పక్షే సాక్షాదాగ్నేయాస్త్రమివ అస్యాశ్వత్థామ్నః ప్రతాపంనారాయణా
స్త్రప్రయోగజనితపరాక్రమం రుద్ధ్వాశ్రీకృష్ణోపదేశేననివార్య జితాఃపరాజితా అరయః
కౌరవాయేనతాదృశం తంనరదేవపుత్రంయుధిష్ఠిరం నక్తంకామదేవంశృఙ్గారలక్ష్మీరివ
వీరలక్ష్మీ ర్జుషతేస్మ ఉత్ప్రేక్షోపమయోస్సఙ్కరః. (౨౭)

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయామ్
రాఘవపాణ్డవీయటీకాయామ్
కపాటవిపాటికాఖ్యాయామ్
ఏకాదశస్సర్గః.

This Book is Donated by
T. Seshagiri in Memory of
her husband Late Dr. T. B. M. Ayyavaru ...

రాఘవపాణ్డవీయే ద్వాదశస్సర్గః.

మూ॥ అథ గోప్తారమఙ్గానాం జిష్ణోర్జేతారమాహవే।
సమ్భావ్యోద్యోజయామాస సదశాస్యోజనేశ్వరః॥ ౧॥

అథేతి. అథమకరాక్షవధానన్తరం సజనేశ్వరో రాక్షసజననాథో దశాస్యోదశముఖో రావణః జిష్ణోరిన్ద్రస్య జేతారం మేఘనాదమ్ అఙ్గానాం హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపాణాం సేనాఙ్గానామ్ గోప్తారం రక్షితారం సమ్భావ్య ఇన్ద్రజితైవ సైన్యానాం రక్షణం తేనచ వానరచమూనిపాతో భవిష్యతీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఆహవే యుద్ధే ఉద్యోజయామాస మేఘనాదం సేనాపతిం నిశ్చిత్య యుద్ధాయ సైన్యోద్యోగమకల్పయదిత్యర్థః, పక్షే అథద్రోణవధానన్తరం సతా మశాస్యోఽశాసనీయో జనేశ్వరో రాజా దుర్యోధనః అఙ్గానాం దేశవిశేషాణాం గోప్తారం రక్షితారం కర్ణం ఆహవే జిష్ణోరర్జునస్య జేతారం సమ్భావ్య కర్ణ ఏవార్జునవధం కరిష్యతీతి మోహాన్నిశ్చిత్యేత్యర్థః ఉద్యోజయామాస కర్ణం సేనాపతిం కృత్వా సైన్యాని ప్రేరయామాసేత్యర్థః జిష్ణుర్వాసవేఽర్జునే ఇతి విశ్వః. (౧)

మూ॥ సచక్రచాపచ్ఛవిమేఘనాదో ధున్వన్ ధనుర్జ్యాశరసఙ్గికర్ణః।
రణాయ భర్తుర్జయకారణాయ జవేన జైత్రం రథమారురోహ॥ ౨॥

సఇతి. సమేఘనాదః ఇన్ద్రజిత్ శక్రచాపస్యేన్ద్రధనుష ఇవ ఛవిః శోభా యస్య తాదృశం ధనుర్ధున్వన్ కమ్పయన్ తథా జ్యామౌర్వీ తదారోపితః శరో బాణః జ్యాశరః శాకపార్థివాదిత్వాత్కర్మధారయః తత్సఙ్గీ కర్ణః దక్షిణశ్రవణం యస్య సః కర్ణాన్తకృష్టమౌర్వీక ఇత్యర్థః తాదృశశ్చ సన్ భర్తూరావణస్య జయకారణాయ జయార్థం రణాయ రణం కర్తుమ్ తుఙ్గర్భాత్కర్మణ ఇతి చతుర్థీ జవేన వేగేన జైత్రం బహుషు యుద్ధేషు జయప్రదం రథం ఆరురోహ. పక్షే శక్రచాపేన చ్ఛవిర్యస్య తాదృశో యో మేఘస్తస్యేవ నాదః సిమ్హనాదో యస్య తాదృశః సకర్ణః జ్యాశరసఙ్గి మౌర్వీబాణయుక్తం ధనుర్ధున్వన్ సన్ భర్తుర్దుర్యోధనస్య జయకారణాయ రణాయ జవేన జైత్రం రథమారురోహ. అత్ర పూర్వపక్షే శక్రచాపచ్ఛవీత్యత్ర లుప్తోపమా ఉత్తరత్ర చ మేఘనాద ఇత్యత్ర. (౨)

మూ॥ ఉత్సర్పత్కలకలఘోషభీషణాభి ర్వ్యాలోలధ్వజపటలీఢదిక్తటీ
భిః। సజ్జాన్నమ్రప్రముదభరాదసహ్యశ్రీమాభిర్వీరాణామ[illegible]సమనా
హి వాహినీభిః॥ ౩॥

ఉత్సర్పదితి. అథానన్తరం వీరాణాం బలనాయకశూరాణాం వాహినీభిః[illegible] స్సమనాహి యుద్ధాయ సన్నద్ధమ్ భావేలుఙ్. కింభూతాభిః ఉత్సర్పతా ఉద్గచ్ఛతా కల

కలఘోషేణకోలాహలేన భీషణాభిర్భయఙ్కరీభిః తథా వ్యాలోలాశ్చఞ్చలా ధ్వజపటాః తైర్దిగ్వ్యాప్తా దిక్తట్యోదిక్ప్రాన్తా యాభిస్తాస్తథా తాభిః తథా సఙ్గ్రామే సఙ్గ్రామాయవా యః ప్రమదభరో హర్షాతిశయ స్తస్మాద్ధేతో రసమ్భ్రమాభిర్నిర్భయాభిః. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. త్ర్యాశాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షిణీయమ్ ఇతిలక్షణాత్. (౩)

మూ॥ సమిద్ధరాధేయభుజప్రతాపే ద్విషద్బలే దృగ్విషయం ప్రపన్నే ।
చమూభృతా వహ్నిభవేన గుప్తా నరేన్ద్రసేనా త్వరతే స్మ యోద్ధుమ్.॥౪॥

సమిద్ధేతి. సమిద్ధరాయాంయుద్ధభూమౌ ఆధేయోధారయితుంయోగ్యో భుజప్రతాపోయస్యతాదృశే యద్వా రాధా ధన్వినాంచిత్రభేదః వేధవిశేషఇతియావత్ రాధోమాసాన్తరే రాధాచిత్రభేదేచధన్వినామితి మేదినీ. రాధావిద్యుద్విశాఖయోః। విష్ణుక్రాన్తామలక్యోశ్చగోపీవేధవిశేషయోరితి హేమచన్ద్రశ్చ తత్రసాధూ రాధేయః సమిద్ధఉద్దీప్త ఉత్కృష్టఇత్యర్థః రాధేయోభుజప్రతాపోయస్యతాదృశే ద్విషద్బలేశత్రుసైన్యే దృగ్విషయందృష్టిగోచరతాం ప్రపన్నేప్రాప్తేసతి చమూభృతా సేనాపతినా వహ్నిభవేననీలేన గుప్తారక్షితా నరేన్ద్రస్యరామస్యసేనా యోద్ధుం త్వరతేస్మ సత్వరాబభూవ. పక్షే సమిద్ధోరాధేయస్యకర్ణస్య భుజప్రతాపోయత్రతాదృశే ద్విషద్బలేదుర్యోధనసైన్యే దృగ్విషయంప్రపన్నేసతి వహ్నిభవేనయాజ్ఞీయవహ్నికుణ్డోద్భవేన ధృష్టద్యుమ్నేనచమూభృతా గుప్తా నరేన్ద్రస్యయుధిష్ఠిరస్యసేనా యోద్ధుం త్వరతేస్మ.(౪)

మూ॥ రభసచలితనానాహేతిజాలప్రవాళే ప్రతిముఖముపనీతే మృత్యునా మన్యునా చ । ద్రుతమివ వనరాజీనిర్గతే నిమ్నగే ద్వే రణభువి జఘటాతే తే ఉభే రాజసైన్యే॥ ౫॥

రభసేతి. మృత్యునాయమేన మన్యునారోషేణచ కర్త్రా ప్రతిముఖంపరస్పరసమ్ముఖమ్ ఉపనీతే ప్రాపితే తేఉభే రాజ్ఞోః రామరావణయోః పక్షే యుధిష్ఠిరదుర్యోధనయోః సైన్యే రణభువి ద్రుతం జఘటాతేసంసక్తేబభూవతుః ఉత్ప్రేక్షయావిశినష్టి రభసేనవేగేన చలితాశ్చఞ్చలా నానాబహువిధా హేతయోఽస్త్రాణ్యేవ బాలానవీనాః ప్రవాళాఃకిసలయా యయోస్తాదృశే వనరాజీభ్యాం నిర్గతే ద్వే నిమ్నగేనద్యావివ అన్యత్రాపివనసద్యోఃప్రవాళాస్సన్తి అత్రహేతిషుప్రవాళత్వారోపాద్రూపకం తేనచోత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయాసఙ్కీర్ణా. మాలినీవృత్తమ్. (౫)

మూ॥ [illegible]హూతామరలోకవారవనితం దిగ్వ్యాపిభేరీరవై
[illegible]రాకృష్టకబన్ధభారముచిరాత్సైన్యైరసృక్సిన్ధుభిః ।
సమ్బాధీకృతనాకనాయకపురం సంసప్తకశ్రేణిభి
ర్దన్తాదన్తి కచాకచి ద్రుతమభూద్యుద్ధం తలాతల్యపి॥ ౬॥

ఆహూతేతి. తయోస్సైన్యయో ర్ద్రుతం యుద్ధ మభూత్ కిమ్భూతం దిగ్వాసిభిర్దిగన్తగామిభి ర్వైరిరవైః కృత్వా ఆహూతాః హతవీరగణగ్రహణార్థం కృతాహ్వానా ఇవ అమరలోకనారనితాః స్వర్వేశ్యాః యత్ర తత్ తథా అచిరాత్ ఝటితి ప్రవర్తమానైః సాంద్రైర్నిబిడై ర్వేగవద్భి ర్వాహైరిత్యర్థః అసృక్సిన్ధుభిః రుధిరనదైః సిన్ధుర్వమథు దేశాద్ధినదనా సరితి స్త్రియామితి మేదినీ దూరాకృష్టా దూరం నీతాః కబన్ధభారా నిరస్తకకళేబర సమూహా యత్ర తత్ తథా సంసప్తకశ్రేణిభిః యుద్ధహవైః సమయేన సఙ్గ్రామాదనివర్తిసైన్యసమూహైః కర్తృభిః సమ్ముఖీకృతం సముత్తాదాక్రాన్తం నాకనాయకస్య ఇన్ద్రస్య పురం యత్ర తత్ తథా దన్తాదన్తి దన్తైశ్చ దన్తైశ్చ ప్రహృత్య ప్రవృత్తమ్ తృతీయాసప్తమ్యన్తయోః సరూపయో ర్యుద్ధక్రియావ్యతీహారే ఇతి బహువ్రీహిః ఇచ్ క్రియావ్యతీహారే ఇతీచ్ సమాసాన్తః క్వచిదన్యత్రాపీతి దీర్ఘః ఇచ్ప్రత్యయాన్త ఇత్యనేన చతిష్ఠగ్వాదిత్వవిధానా దవ్యయీభావనిపాతనేనావ్యయత్వమ్. ఏవమగ్రేపి తథా కచాకచి కచేషు కచేషు గృహీత్వా ప్రవృత్తం కచాః కేశాః తథా తలాతలి తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్య ప్రవృత్తమ్ తలాశ్చపేటాః తలశ్చపేటే తాలద్రావితి హేమచన్ద్రః. శార్దూలవిక్రీడితవృత్తమ్. (౮)

మూ॥ విధాయ నిష్పన్నమివారిబృన్దం స తీవ్రధామా ప్రభవః ప్రతాపైః।
వివేశ వీరః స్వనివేశభూమిం ద్వీపాన్తరం సూర్య ఇవోపసన్ధ్యమ్॥ ౯॥

విధాయేతి. తీవ్రధామా ఉత్కటతేజా రావణ స్తత్ప్రభవ స్తత్సుతః స వీర ఇన్ద్రజిత్ ధ్వస్తరథసారథి ర్భూమిష్ఠో యుధ్యన్నితి శేషః అరిబృన్దం వానరసమూహం ప్రతాపై ర్నిష్పన్నమివ ముగ్ధమివ విధాయ కృత్వా ఉపసన్ధ్యం సన్ధ్యాసమయే విభక్త్యర్థే ఽవ్యయీభావః సూర్యో ద్వీపాన్తరమివ స్వనివేశభూమిం స్వనిలయనస్థానం లఙ్కాపురమిత్యర్థః వివేశ ప్రవిష్టవాన్. పక్షే తీవ్రధామా సూర్య స్తత్ప్రభవః స వీరః కర్ణః అరిబృన్దం పాణ్డవసైన్యసమూహం ప్రతాపైః స్వభుజపరాక్రమైః నిష్పన్నమివ విధాయ ఉపసన్ధ్యం సన్ధ్యాయాం స్వనివేశభూమిం స్వశిబిరస్థానం సూర్యో ద్వీపాన్తరమివ వివేశ సన్ధ్యాయాముపస్థితాయాం బలాని అవహృత్య నిజశిబిరం జగామేత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షోపమయోః సంసృష్టిః. (౯)

మూ॥ ప్రగే సహస్రాంశురివోజ్జ్వలప్రభః స వేగసజ్జీకృతభీమకార్ముకః।
రథేన భూయస్సమరాయ నిర్యయౌ విపక్షవాఞ్ఛానుగశల్యసారథిః॥ ౧౦॥

ప్రగేతి. ప్రగే సహస్రాంశురివ ప్రాతఃకాలీనః సూర్య ఇవ ఉజ్జ్వలా ప్రభా కాన్తిర్యస్య సః తథా వేగేన ఝటితి సజ్జీకృతం సగుణీకృతం భీమం భయఙ్కరం కార్ముకం ధనుర్యేన సః తథా విపక్షవాఞ్ఛా శత్రువధేచ్ఛా తస్యా అనుగాని అనుకూలాని శల్యాన్యస్త్రవిశేషాః సారథిశ్చ యస్య తాదృశ ఇన్ద్రజిత్ భూయః పునః రథేన రథమారుహ్య తదర్థమేవ తస్య లఙ్కాప్రవేశాదితి భావః సమరాయ సమరం కర్తుం తుమర్థాచ్చ భావవచనాదితి చతుర్థీ నిర్యయౌ లఙ్కాతో నిర్జగామ. పక్షే సహస్రాంశురివ ఉజ్జ్వలప్రభః స కర్ణః

ప్రగె ప్రాతః కృతాహ్నిక ఇతి శేషః భూయః పునః పరదినె ఇత్యర్థః రథేన సమరాయ ని ర్యయౌ శిబిరాన్నిర్జగామ. అస్మిన్ పక్షే రథేనేతి స్వరూపకథనమాత్రమ్ కిమ్భూతః విప క్షాణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం యా వాఞ్ఛా అభిలషితం కటూక్త్యా కర్ణస్య తెజోవధ ఇత్య ర్థః తదనుగ స్తత్కారీ శల్యో మద్రాధిపః సారథిర్యస్య సః అర్జునస్య కృష్ణస్సారథిః మమ తు తథావిధస్సారథిశ్చె త్తం జెతుం శక్నోమీతి కర్ణేనోక్తె దుర్యోధనెనానురుధ్య శల్యః కర్ణస్య సారథిః కృత ఇత్యర్థః సచ పూర్వం దుర్యోధనెన స్వపక్షతాం నీతోఽపి కర్ణస్య సారథి ర్భూత్వా యుష్మాకం పాణ్డవానామానుకూల్యాయ తస్య తెజోవధం కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాత వానిత్యస్య విపక్షవాఞ్ఛానుగత్వమ్ శెషం సమానమ్. ప్రథమపాదె ఉపమా. (౮)

మూ॥ నిర్యతీషు పరితో వరూధినీష్వాహవాయ పరిపాకదారుణః ।
శూయతె స్మ చకితైశ్చమూచరైః కర్ణశల్యపరుషోక్తివిస్తరః॥౯॥

నిర్యతీష్వితి. వరూధినీషు ఉభయసెనాసు ఆహవాయ యుద్ధార్థం పరితః నిర్యతీ షు ప్రసరంతీషు సతీషు చమూచరైస్సైనికైశ్చకితైర్భీతైస్సద్భిః పరిపాకె పరిణామె అ నన్తరమెవ మహాయుద్ధరూపతదర్థానుష్ఠానె ఇత్యర్థః దారుణో భయఙ్కరః కర్ణయోః శ ల్యరూపాః శ్రవణవ్యథాజనికా ఇత్యర్థః యాః పరుషోక్తయః పరస్పరం కటూక్తయ స్త్తా సాం విస్తరః శ్రూయతె స్మ శ్రుతః. పక్షె పరిపాకదారుణః కర్ణస్య తెజోవధహెతుత్వాత్ప రిణామభయఙ్కరః కర్ణశల్యయోః రాధెయమద్రాధిపయోః పరుషోక్తివిస్తరః శ్రూయతె స్మ శెషం సమానమ్. రథోద్ధతావృత్తమ్. రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితిలక్షణాత్. (౯)

మూ॥ అనుకూలజుషా సోఽథ వీరస్సారథినా పురః।
అంశుమానరుణెనెవ నీయమానరథో బభౌ॥ ౧౦॥

అనుకూలెతి. అథానన్తరం సవీర ఇన్ద్రజిత్ పురః పురోవర్తినా అనుకూలజుషా భర్తురానుకూల్యకారిణా సారథినా నీయమానో రథో యస్య తాదృశః సన్ అరుణెనగ రుడాగ్రజెన నీయమానరథః అంశుమాన్ సూర్య ఇవ బభౌ. పక్షే అథ పరస్పరకలహాన న్తరం అనుకూలజుషా ప్రకృతకార్యస్యావశ్యానుష్ఠెయత్వజ్ఞానెన ఆనుకూల్యం భజతా సా రథినా శల్యెన నీయమానరథః సవీరః కర్ణః శెషం తుల్యమ్ పుర ఇత్యత్ర పర ఇతి పాఠె పర శ్శత్రురిత్యర్థః. ఉపమా. (౧౦)

మూ॥ దిగ్భిత్తిప్రతిఘట్టనోద్భటమహాఘోషైర్జగద్భీషణో
బాణాసారసృజా ధనుర్జలముచా తన్వన్నసృఙ్నిమ్నగాః ।
నానావీరవిమర్దనర్తితభుజాకణ్డూవినోదః క్షణా
దభ్యర్ణం ప్రళయార్ణవప్రతినిధిః పృథ్వీపతెః ప్రాప సః॥ ౧౧॥

దిగ్భిత్తీతి. స ఇన్ద్రజిత్ క్షణాచ్ఛీఘ్రమ్ పృథ్వీపతె రామస్య రామసైన్యస్యేత్యర్థః అభ్యర్ణం సమీపం ప్రాప. కిమ్భూతః దిశ ఏవ భిత్తయః తత్ర ప్రతిఘట్టనెన ప్రతిధ్వానెనో

ద్భటా ఉత్కటా యేమహాఘోషాః సింహనాదా స్తైఃకృత్వా జగద్భీషణః జగతాంభయ ఙ్కరః తథా బాణానా మాసారో వేగేనవర్షణమ్ తత్సంజాతత్కారిణా ధనురేవ జల ముక్తైషు స్తేన అసృజ్నిమ్నగాః రుధిరనదీ స్తస్యా విస్తారయన్ తథా నానావీరాణామ నేకశూరాణాం విమర్దరణసమ్మర్దే నర్తితా ఆస్ఫాలితా యా భుజాబాహవ స్తాసాం క ణ్డూః కరణేచ్ఛయా స్ఫురణస్య వినోదో ఽపనయనమ్ యస్మాత్సః తథా ప్రళయార్ణవస్య ప్రతినిధిః సదృశః అత్యుద్భట ఇత్యర్థః. పక్షే సకర్ణః పృథ్వీపతేర్యుధిష్ఠిరస్య ధ్యర్ధం ప్రాప శేషం సమానమ్ అత్రదిగ్భిత్తీతి ధనుర్జలముచేతిచ రూపకం, ప్రళయార్ణవప్రతి నిధిరిత్యుపమా, తదనయోస్సంసృష్టిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౧౧)

మూ॥ కుర్వాణౌ బాణవర్షైర్వియతి దివిషదాం స్వైరయాత్రాన్తరాయం
హుఙ్కారైః కర్షయన్తౌ బహుళమదనదీనిర్గమం దిగ్గజానామ్ ।
సద్యః ప్రత్యర్థివర్గైరపి గుణవివశైః స్తూయమానప్రకర్షౌ
ప్రాయుధ్యేతాం ప్రవీరౌ సుభటజనదృశాం లక్ష్యభూతావుభౌ తౌ ॥౧౨॥

కుర్వాణావితి. తావుభౌ ప్రవీరౌ ప్రకృష్టశూరౌ హనూమదిన్ద్రజితౌ మాయా సీతావధాత్పూర్వం హనుమత ఏవాకరేయుద్ధవర్ణనాత్ పక్షే యుధిష్ఠిరకర్ణౌ ప్రాయుధ్యే తాం ప్రకర్షేణ యుయుధాతే. కిమ్భూతౌ బాణవర్షైర్నిరన్తరబాణవిక్షేపైః కృత్వా వియ తిగగనే దివిషదాం దేవానాం స్వైరయాత్రాయాః స్వచ్ఛన్దభ్రమణస్య అన్తరాయం వి ఘ్నం కుర్వాణౌ బాణేతియుద్ధాస్త్రమాత్రోపలక్షణం తథాహుఙ్కారైః హుమితిశ బ్దైః కృత్వా దిగ్గజానాం ఐరావతాదీనాం బహుళమదస్య ప్రభూతమదజలస్య నద్యా నిర్గ మం కృదభిహితభావత్వాన్నిర్గతాం నదీమిత్యర్థః కర్షయన్తౌ దూరం నయన్తౌ హుఙ్కారశ్ర వణభయేన దిగ్గజాన్ బహుళమదస్రావిణః కుర్వన్తావిత్యర్థః భయేనాపి గజా మదం ముఞ్చన్తీ తి ప్రసిద్ధిః తథా ప్రత్యర్థివర్గైరపి కా కథా ఆత్మీయోదాసీనానాం శత్రుబృన్దైరపి గు ణవివశైః తయోశ్శౌర్యమోహితైస్సద్భిః సద్యః స్తూయమానప్రకర్షౌ ప్రశంసితయుద్ధో త్కర్షౌ తథా సుభటజనదృశాం సుయోధృజనచక్షుషాం లక్ష్యభూతౌ సుయోధృభి స్సాభినివేశం దృష్టావిత్యర్థః అత్రబాణవృష్ట్యా దేవానాం గగనసఞ్చారనివారణస్య హు ఙ్కారేణ దిగ్గజమదనదీనిర్గమనస్య చాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిద్వయం తృతీయపాదే చ అపికారాదర్థాపత్తి స్తదాసాం సంసృష్టిః. స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౧౨)

మూ॥ సవాక్శరై రాహితమర్మఘట్టన శ్చకార పీడాం మహతీం మహీపతేః।
క్షణేన సీతాక్షపణవ్యళీకతః కృషీవలస్యేవ మహానవగ్రహః॥ ౧౩॥

సఇతి. సఇన్ద్రజిత్ వాచశ్శరా ఇవ వాక్చశరాశ్చేతి వా వాక్శరాః తైః కృత్వా ఆహితం కృతం మర్మఘట్టనం హనూమదాదీనాం మర్మపీడా యేనతాదృశస్సన్ క్షణేనత

తత్క్షణం పున సీతాయాః మాయారచితాయాః జానక్యా యత్ క్షపణం వధ స్తదేవవ్యళీకం అత్యన్తాప్రియకర్మ అళీకంత్వప్రియేఽనృతే ఇత్యమరః తస్మాద్ధేతో ర్మహీపతేరామస్య మహతీం పీడాం చకార హనూమదాదిముఖేనేన్ద్రజిత్కర్తృక సీతావధం శ్రుత్వా రామశ్శోకేన ముమోహేత్యర్థః ఉపమయేదంద్యోతయతి సీతాలాఙ్గలపద్ధతిః సీతాలాఙ్గలపద్ధతిః స్త్రైదేహీస్వర్గగఙ్గాస్వితి మేదినీ. తస్యాః క్షపణమసమ్భవ స్తదేవవ్యళీకం తస్మాద్ధేతోః కృషీవలస్య కర్షకస్య మహానత్యన్తోఽవగ్రహో వృష్టిప్రతిబన్ధ ఇవ అవాద్వృష్టిప్రతిబన్ధే ఇత్యవపూర్వాద్గృహ్ణాతేర్ఘః అవగ్రహో యథా సీతాక్షపణరూపాప్రియాత్కర్షకస్య మహతీం పీడాం కరోతి తథేత్యర్థః. పక్షే సకర్ణః శరాశ్చ వాచశ్చ వాక్శరాః అల్పాచ్ఛాత్ వాచః ప్రాగ్భావః తైః కృత్వా ఆహితమర్మఘట్టనస్య ప్రథమం శరైః పశ్చాద్వాచా చ ఆహితమర్మఘట్టన ఇత్యర్థః తాదృశీవాక్చ "కథం నామ కులే జాతః క్షత్రధర్మవ్యవస్థితః ప్రజహ్యాత్సమరం భీతః ప్రాణాన్ రక్షన్ మహాహవే" ఇత్యాదికా భారతోక్తా జ్ఞేయా. మహీపతేర్యుధిష్ఠిరస్య పీడాం చకార ఉపమానయోజనం పూర్వవత్ కర్ణేన విహతరథసారథి ర్వాక్శరైర్భిన్నమర్మా యుధిష్ఠిరః సమరం తత్యాజేత్యర్థః పూర్వత్ర శ్లేషానుప్రాణితః పరత్ర కేవలోపమాలఙ్కారః. (౧౩)

మూ॥ నైర్ఘృణ్యాత్సవ్యథం శత్రోర్నరదేవముపస్థితః।
తద్గిరా ఫల్గునోఽప్యాప భ్రాతా చిత్తస్య విక్రియామ్॥ ౧౪॥

నైర్ఘృణ్యాదితి. శత్రోరిన్ద్రజితో నైర్ఘృణ్యాత్ అకారణసీతావధననిర్దయత్వాత్ కారుణ్యం కరుణా ఘృణా కృపా దయేత్యమరః సవ్యథం శోకపీడితం నరదేవం రామముపస్థితః ప్రాప్తో భ్రాతా లక్ష్మణః తస్య రామస్య గిరా దీనవచసా అఫల్గునోఽపి అసారస్యాపి హర్షశోకాద్యనభిభూతత్వాదత్యుత్కృష్టస్యాపీత్యర్థః ఫల్గు సారేఽభిధేయవదితి మేదినీ తాదృశస్య చిత్తస్య విక్రియాం వికార మాప ప్రాప్తవాన్ సీతావధశోకార్తస్య రామస్య దీనవచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణోఽపి శోకేన వికృతతేజా బభూవేత్యర్థః. పక్షే శత్రోః కర్ణస్య నైర్ఘృణ్యాత్ సవ్యథం కర్ణస్య నిర్దయబాణప్రహారేణ వ్యథితం నరదేవం యుధిష్ఠిరం శిబిరమాగత్య విశ్రామ్యన్తమితి శేషః ఉపస్థితో భ్రాతా ఫల్గునోఽపి అర్జునోఽపి ఫాల్గునః ఫల్గున ఇత్యమరటీకా తస్య యుధిష్ఠిరస్య గిరా ధిగ్గాణ్డీవం ధిక్చ తే బాహువీర్యమిత్యాదివచనేన చిత్తస్య విక్రియాం క్రోధవికార మాప క్రోధేన యుధిష్ఠిరం హన్తుముద్యతో బభూవేత్యర్థః. (౪౧)

మూ॥ కృతానుశయయోరన్తః ప్రతియోగిః భీషణః।
అపనిన్యే తయోః కృష్ణః కార్యజ్ఞో మన్యుమూర్ఛనమ్॥ ౧౫॥

కృతేతి. కృష్ణః రాక్షసత్వాత్ కృష్ణవర్ణః తథా కార్యజ్ఞః మాయావిహితరాక్షస కార్యవేత్తా విభీషణః కృతానుశయయోః సీతావధశ్రవణేన కృతానుతాపయోః స్తయోః రామలక్ష్మణయోః రన్తర్మనసి ప్రతియోగిప్రకృతకార్యవిరోధి మన్యోశ్శోకస్య మూర్ఛనం వృద్ధిం అపనిన్యే మిథ్యైతద్భవతాం మోహనార్థమిన్ద్రజితా మాయారచితాయా ఏవ సీతాయా వధః కృతో న తాత్త్వికాయా ఇత్యాదినా తౌ శోకశూన్యౌ న కారేత్యర్థః. పక్షే ప్రతియోగివిభీషణః శత్రుభయఙ్కరః తథా కార్యజ్ఞః ఏతయోరేవమవస్థాయామ్ అసురాంశనృపబలవినాశమన్తరేణ ప్రకృతకార్యభూభారహరణం న స్యాదితి ఏవం జానన్ కృష్ణో వాసుదేవః కృతానుశయయోః కృతపశ్చాత్తాపయోః స్తయోర్యుధిష్ఠిరార్జునయోరన్తర్మనసి ప్రవృత్తం మన్యోర్దైన్యస్య మూర్ఛనం అపనిన్యే మన్యుః పుమాన్ క్రుధి దైన్యే శోకే చ యజ్ఞే చేతి మేదినీ. గాణ్డీవాదినిన్దయా కుపితేఽర్జునే ప్రతిజ్ఞారక్షార్థం యుధిష్ఠిరం హన్తుముద్యతే కృష్ణోపదేశేన వధప్రతినిధీభూతం తిరస్కారం కుర్వితి చ తచ్ఛ్రుత్వా యుధిష్ఠిరే చ నిర్వేదాద్వనం ప్రస్థితే పునరర్జునే చ స్వాత్మానం హన్తుముద్యతే కృష్ణస్తయోర్వివిధోక్తిభిర్మన్యుమపనీతవానితి భారతోక్తమనుసన్ధేయమ్. (౧౫)

మూ॥ కృతప్రసాదేన తయోర్నృపేణ వధాయ శత్రోః ప్రహితః కనీయాన్।
బలేన సార్ధం బృహతా బలీయాన్ రోద్ధుం ద్విషాముద్యమముద్యతోఽభూత్

కృతేతి. తతో విభీషణవచనానన్తరం బలీయాన్ అతిబలవాన్ కనీయాన్ కనిష్ఠో లక్ష్మణః కృతప్రసాదేన ప్రసన్నేన నృపేణ రామేణ శత్రోరిన్ద్రజితో వధాయ ప్రహితః ప్రేరితః సన్ బృహతా మహతా బలేన సైన్యేన సార్ధం సహ ద్విషామిన్ద్రజిదాదీనామ్ ఉద్యమం నికుమ్భిలాయాం హోమపూర్వకం యుద్ధోద్యోగం రోద్ధుం నివారయితుం ఉద్యతోఽభూత్ తదర్థం నికుమ్భిలాసమీపం న్యగ్రోధమూలం జగామ నికుమ్భిలాయాం హుతే వహ్నావిన్ద్రజిదవధ్యో భవతి తస్మాద్ధోమాత్ప్రాగేవాక్రమణీయ ఇతి విభీషణేనోక్తే తదర్థం నికుమ్భిలాద్వారమవష్టభ్య లక్ష్మణస్తస్థావిత్యర్థః. పక్షే తతః కృష్ణవచనానన్తరం బలీయాన్ కర్ణజయసమర్థః కనీయానర్జునః శత్రోః కర్ణస్య వధాయ కృతప్రసాదేన నృపేణ యుధిష్ఠిరేణ ప్రహితస్సన్ అనన్తరం సమరభూమిం గత్వా బృహతా బలేన సార్ధం ద్విషాం కర్ణాదీనాం ఉద్యమం సోమకసృఞ్జయపాఞ్చాలసైన్యవధోద్యోగం రోద్ధుముద్యతోఽభూత్. (౧౬)

మూ॥ అతులబలహనూమత్కల్పితస్యన్దనశ్రీర్దవదహన ఇవాసౌ వైరికక్షా
న్నిగాహ్య। ప్రతిహతవృషసేనాడమ్బరం తూర్ణమేనం ప్రసభమ
కృతబాహ్వోర్విక్రమాణాం నికాషమ్॥ ౧౭॥

అతులేతి. అతులబలోఽతితేజా యో హనూమాన్ తేన కల్పితా స్యన్దనశ్రీః రథశోభా యేన తాదృశః హనూమత్పృష్ఠమారూఢ ఇత్యర్థః అసౌ లక్ష్మణః దవదహన ఇవ వనాగ్నిరివ

వైరిణః కక్షాశ్చ వనానీవ తే తథా తాన్వి గాహ్య ప్రతాప్య కక్షో వీరుధి దోర్మూలే కచ్ఛ శుష్కవనే తృణే ఇతి హేమచన్ద్రః ప్రతిహతో వృషసేనాయా ఇన్ద్రసైన్యస్యాడమ్బర స్సంరమ్భో యేన తాదృశం ఆడమ్బరస్తు సంరమ్భే బృంహితే తూర్యనిస్వనే ఇతి హేమ చన్ద్రః ఏనమిన్ద్రజితం తూర్ణం ప్రసభం బలేన బాహ్వోర్విక్రమాణాం నికాషం నికషణశిలాం అకృత చకార ఇన్ద్రజితి బాహుబలం ప్రకాశయామాసేత్యర్థః. పక్షే అతి బలేన హనూమతా కల్పితా జనితా స్యన్దనస్య శ్రీః యస్య తాదృశోఽసావర్జునః ప్రతిహతో వృషసేనస్య తన్నామకర్ణపుత్రస్యాడమ్బరో యత్ర తథా కర్ణసమక్షం కర్ణపుత్రం వినాశ్యేత్యర్థః ఏనం కర్ణం బాహ్వోర్విక్రమాణాం నికాష మకృత అన్యత్సమానం నికాషేతి అధికరణే ఘఞ్. అత్ర ద్వితీయపాదే ఉపమా. చతుర్థే నికషణశిలాయా ఆరోప్యమాణత్వాద్రూపకం తదనయోస్సంసృష్టిః. (౧౭)

మూ॥ అత్రాన్తరే పార్ష్ణిమముష్య గృహ్ణన్ విభీషణస్సంయతి భీమసేనః ।
దుశ్శాసనం వైరిబలం ప్రమథ్య బలేన బాహ్వోర్యమసాచ్చకార॥౧౮॥

అత్రేతి అత్రాన్తరే ఏతస్మిన్నవకాశే భీమా సేనా యస్య తాదృశో విభీషణః అముష్య లక్ష్మణస్య పార్ష్ణిం సైన్యపృష్ఠభాగం గృహ్ణన్నాశ్రయన్ సన్ పార్ష్ణిః స్యాదున్మదస్త్రియాం। స్త్రియాం ద్వయో సైన్యపృష్ఠే పాదగ్రన్థ్యధరేపి చేతి మేదినీ సంయతి యుద్ధే దుశ్శాసనం దుఃఖేన శాసనీయం వైరిబలమిన్ద్రజిత్సైన్యం బాహ్వోర్బలేన ప్రమథ్య ఆహత్య యమసాచ్చకార యమాధీనం కృతవాన్ యమలోకం ప్రాపయామాసేత్యర్థః. పక్షే అముష్యార్జునస్య పార్ష్ణిం గృహ్ణన్ తథా విభీషణః శత్రూణాం భయజనకో భీమసేనో వృకోదరః బాహ్వోర్బలేన వైరిబలం దుర్యోధనసైన్యం ప్రమథ్య దుశ్శాసనం తన్నామానం దుర్యోధనభ్రాతరం యమసాచ్చకార అన్యత్తుల్యమ్. (౧౮)

మూ॥ అరాతిరక్తక్షురణాతిరౌద్రం భ్రామ్యద్గదాభీషణబాహుదణ్డమ్ ।
తథా తమాలోక్య రణేచరన్తం సాక్షాత్కృతాన్తం మనుతేస్మ లోకః॥ ౧౯॥

అరాతీతి. లోకస్తం విభీషణం పక్షే భీమం ఆలోక్య సాక్షాత్కృతాన్తం యమం మనుతేస్మ కిమ్భూతం అరాతీనాం రక్తక్షరణేన క్షరితరక్తసమ్పర్కేణ అతిరౌద్రమత్యుగ్రం తథా భ్రమంత్యా గదయా భీషణౌ బాహుదండౌ యస్య తం కిఞ్చ తథా తేన తేన ప్రకారేణ రణే చరన్తం. (౧౯)

మూ॥ తద్వైభీషణమాలోక్య రణకర్మ మహాజనః ।
రాజదారోపరోధస్య ఫలం ప్రాప్తమమన్యత॥ ౨౦॥

తదితి మహాజనః వైభీషణం విభీషణసమ్బన్ధి తస్యేదమితి టణ్ తత్ రణకర్మ ఆలోక్య ప్రాప్తముపస్థితం రాజ్ఞో రామస్య దారాస్సీతా తేషా ముపరోధస్యాహృత్వా

లఙ్కాయాం స్థాపనస్య ఫలమమన్యత సీతోపరోధ ఏవ రాక్షసగణక్షయరూపేణ పరిణమత ఇతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. పక్షే వై పాదపూరణే నిశ్చయే వా భీషణం భయఙ్కరం రణకర్మ భీమస్య యుద్ధక్రియాం రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య దారాః ద్రౌపదీ తేషాముపరోధః సభాప్రవేశపూర్వక కేశవసనాకర్షణాదిః శేషం తుల్యమ్. (౨౦)

మూ॥ తదా సౌమిత్రిణా బాణైర్జిష్ణునా సమ్ముఖీకృతః।
అజ్ఞానామీశ్వరః క్షుభ్యన్మేఘనాదో రుషం దధౌ॥ ౨౧॥

తదేతి. తదా జిష్ణునా జయినా సౌమిత్రిణా లక్ష్మణేన బాణైః సమ్ముఖీకృతః సమ్ముఖతాం నీతః లక్షీకృత ఇత్యర్థః అత ఏవ క్షుభ్యన్ ప్రతిచికీర్షయా క్షోభం గచ్ఛన్ తథా అఙ్గానాం హస్త్యశ్వాదిసేనాఙ్గానాం ఈశ్వరః ప్రభుః మేఘనాద ఇన్ద్రజిత్ రుషం దధౌ కుపితోఽభూత్. పక్షే తదా మేఘస్యేవ నాదో యస్య తాదృశోఽసౌ అఙ్గానాం దేశవిశేషాణాం ఈశ్వరో రాజా కర్ణః మిత్రిణా కృష్ణరూపమిత్రవతా జిష్ణునా అర్జునేన బాణైః సమ్ముఖీకృతః సన్ అత ఏవ క్షుభ్యన్ సన్ రుషం దధౌ. (౨౧)

మూ॥ బలభారనిరన్తరా ధరిత్రీ గగనం నిర్వివరం చ దివ్యలోకైః।
రజసా పిహితం దిగన్తరాళం న విభాగో నిరణీయత త్రిలోక్యాః॥ ౨౨॥

యుద్ధాడమ్బరం వర్ణయతి బలేతి. ధరిత్రీ రణభూమిః బలభారేణ సైన్యబృన్దేన నిరన్తరా నిరవకాశా బలైః సమన్తాద్వ్యాప్తేత్యర్థః తథా గగనం చ దివ్యలోకైః యుద్ధదర్శనార్థమాగతైర్దేవాదిభిః పక్షే కర్ణపక్షపాతిభిస్సూర్యాదిభిః అర్జునపక్షపాతిభిరిన్ద్రాదిభిశ్చేత్యర్థః నిర్వివరం నిరవకాశం తథా దిశామన్తరాళం మధ్యం రజసా రేణునా పిహితమాచ్ఛాదితం అత ఏవ త్రిలోక్యాః లోకత్రయస్య విభాగః సంస్థానం న నిరణీయత నిర్ణీతో నాభూత్ యద్యపి వాక్యత్రయేణ ద్యావాభూమ్యోరేవ విభాగానిర్ణయస్య జ్ఞాపనాత్ త్రిలోక్యా ఇత్యసఙ్గతం స్యాత్ తర్హి త్రిలోకీపదస్యాత్ర ద్యావాభూమిపరత్వే లక్షణా బోధ్యా క్వచిద్ద్విలోక్యా ఇత్యేవ పాఠః అత్ర చతుర్థపాదార్థం ప్రతి వాక్యత్రయార్థస్య హేతుత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్. (౨౨)

మూ॥ ప్రథమమతనుభిస్తౌ జఘ్నతుస్సింహనాదైః పరమపి చ మహో
ల్కాక్షేపరుక్షైః కటాక్షైః। అథ చ వచనబాణైర్మర్మభేదప్రవీణై
స్తదను వలితకాయౌ సాయకానాం నికాయైః॥ ౨౩॥

ప్రథమమితి. తౌ లక్ష్మణేన్ద్రజితౌ పక్షే కర్ణార్జునౌ ప్రథమం అతనుభిర్మహద్భిః సింహనాదైః కృత్వా జఘ్నతుః పరస్పరం పీడయామాసతుః పరమపి చ తతః పరం చ మహోల్కాక్షేపవత్ విక్షిప్తమహోల్కాభిరివ రుక్షైరచిక్కణైః కఠినైరిత్యర్థః రుక్షస్త్వప్రేమ్ణ్యచిక్కణ ఇతి మేదినీ కటాక్షైః సకోపచక్షుః ప్రాన్తవీక్షణైః కృత్వా జఘ్నతుః

అథచ అనన్తరంచ మర్మాణి దేహస్థితప్రాణావస్థానస్థానాని తథాచ వైద్యకం "సన్నిపా తః శిరాః స్నాయుస్సన్ధిమాంసాస్థిసమ్భవః। మర్మాణి తేషుతిష్ఠన్తి ప్రాణాః ఖలు విశేషతః సప్తో త్తరంశతంసన్తిదేహే మర్మాణి దేహినామ్" ఇతి ప్రకృతే వచనపీడ్యత్వానురోధాత్తదధి ష్ఠితహృదయే లక్షణా తస్య భేదపీడనే ప్రవీణైః నిపుణైః వచనానికటూక్తయఏవ బాణా స్తైః కృత్వా జఘ్నతుః తదనుతత్పశ్చాచ్చ వలితకాయైర్విదారితాఙ్గైః కలితేతిపాఠే సఏవా ర్థః సాయకానాంబాణానాం నికాయైస్సమూహైః కృత్వా జఘ్నతుః. అత్రమహో ల్కాక్షేపదక్షైరితి లుప్తోపమా వచనబాణైరితిరూపకం తదనయోస్సంసృష్టిః. (౨౩)

మూ॥ నభశ్చరైర్మార్గణపాతభీతై రభ్యర్ణముత్సృజ్య విలోకయద్భిః।
సవిస్మయవ్యాహృతసాధువాదం తయోస్సమానం సమరం బభూవ॥ ౨౪॥

నభశ్చరైరితి. మార్గణానాంబాణానాం పాతః స్వాఙ్గేషుపతనశఙ్కా తస్మాద్భీతైః అతఏవ అభ్యర్ణంసమరసమీప ముత్సృజ్యపరిత్యజ్య విలోకయద్భిః దూరస్థిత్వాపశ్యద్భిః నభశ్చరైర్దేవాదిభిః కర్తృభి స్సవిస్మయంయథాతథా వ్యాహృతఉక్తః సాధువాదః సాధ్వే తౌ యుధ్యేతేఇతివచనం యత్రతాదృశం తయోర్లక్ష్మణేన్ద్రజితోః పక్షేకర్ణార్జునయోః సమరంరణః అస్త్రియాంసమరానీకరణా ఇత్యమరః సమానంతుల్యమ్బభూవ. (౨౪)

మూ॥ నిర్భిన్నధారాధరగర్భనిర్య త్కీలాలకుల్యోక్షితభూమిభాగాః।
భువం చరన్తోవిశిఖాస్తదీయా దిశాం సిరావేధమివాన్వతిష్ఠన్॥ ౨౫॥

నిర్భిన్నేతి. నిర్భిన్నేభ్యోవిదారితేభ్యో ధారాధరగర్భేభ్యో మేఘమధ్యేభ్యో నిర్య న్తినిస్సరన్తి యాని కీలాలానిజలాని తేషాం యాఃకుల్యాః క్షుద్రకృత్రిమసరిత్ కుల్యా ల్పాకృత్రిమాసరిదిత్యమరః తయా ఉక్షితఃసిక్తో భూమిభాగోయైస్తే తథా భువంచర న్తోవ్యాప్నువన్త స్తదీయాలక్ష్మణేన్ద్రజిత్సమ్బన్ధినః పక్షే కర్ణార్జునసమ్బన్ధినో విశిఖాబా ణా దిశాం సిరావేధమివసిరాణాంభేదనమివ అన్వతిష్ఠన్ చక్రుః అన్యస్యాపిసశోధవ్య థాసిరాఅస్త్రేణభిద్యతే తతశ్చనిస్సృతేనపూయశోణితాదినా భూమిభాగఃసిక్తోభవతి అత్రపూర్వార్ధేఅసమ్బన్ధేసమ్బన్ధరూపయాఅతిశయోక్త్యా చతుర్థపాదగతోత్ప్రేక్షా అ ఙ్గతయాసఙ్కీర్యతే. (౨౫)

మూ॥ దృష్ట్వానేకపురాణవీరసమరశ్రీభి స్సమం ఖేచరై
రారబ్ధస్తుతి నారదేన మునినా నిర్ణీయమానాన్తరమ్।
భేరీధ్వానభవద్భయాశ్రితమహాద్రికుఞ్జదిక్కుఞ్జరం
యుద్ధం వఞ్చితపక్షపాతముభయోః ప్రైక్షన్త దేవాసురాః॥ ౨౬॥

దృష్ట్వేతి. దేవాశ్చాసురాశ్చతే ఉభయోర్లక్ష్మణేన్ద్రజితోః పక్షే కర్ణార్జునయోః యుద్ధం వఞ్చితస్త్యక్తః పక్షపాతఃఏకతరపక్షానుగ్రాహకత్వం యత్రతద్యథా తథా

పై ర్భిక్షు స్తదదృశుః. కిమ్భూతం దృష్ట్వా అనేకేషాం పురాణానాం ప్రాచీనానాం వీరాణా మిన్ద్ర వృత్రాదీనాం సమరశ్రీర్యుద్ధశోభా యైస్తాదృశైరపి ఖేచరైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభిః స మంసమానం యథా తథా సహేతి వా ఆరబ్ధా ప్రస్తుతా స్తుతి ర్యస్య తత్తథా నారదేన మునినా నిర్ణీయమానం నిశ్చీయమానం అన్తరం భేదః ప్రాచీనయుద్ధేభ్యో వైలక్షణ్యమిత్య ర్థః యస్య తత్తథా ఘోరీణాం ధ్వానాచ్ఛబ్దా ద్భవజ్జాయమానం యద్భయం తస్మా దాశ్రి తా మహాన్తో దిశాం కుఞ్జా దిగ న్తవర్తిల తాద్యాచ్ఛన్న స్థానాని యైస్తాదృశా దిక్కుఞ్జరా ఐరావతాదయో యస్య తత్. అత్రాసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపయా అతిశయోక్త్యా ప్రాచీన యుద్ధాపేక్షయా వైలక్షణ్యబోధా ద్వ్యతిరేకో ధ్వన్యతే. (౨౮)

మూ॥ విరచితమరిణాహి క్రూరబాణప్రయోక్త్రా సహచరహరిశక్తివ్యా

హతారాతివాఞ్ఛః । రణభువి నృపసూను ర్మౌళిరత్నాపహారం భుజ

గ ఇవ న సెహే స్తోకమప్యాశుభఙ్గమ్॥ ౨౯॥

విరచితమితి. సహచరాస్సహాయభూతా యే హరయో వానరా స్తేషాం శక్తి భిః పరాక్రమైః కృత్వా వ్యాహతా విఘటితా అరాతేరిన్ద్రజితో వాఞ్ఛా స్వపరాజయే చ్ఛా యేన తాదృశో నృపసూను ర్లక్ష్మణః రణభువి హీతిపాదపూరణే యద్వా అహి స్స ర్ప స్తద్వత్క్రూర స్తీక్ష్ణో యో బాణో మయదత్తః శర స్తస్య ప్రయోక్త్రా క్షేపకేణ అ రిణా ఇన్ద్రజితా ఆశు విరచితం కర్తుమధ్యవసితం స్తోకమపి స్వల్పమపి భఙ్గం స్వకర్తృకప రాజయం మౌళిరత్నాపహారం భుజగ ఇవ న సెహే నమమృషే. పక్షే సహచరో యో హ రిః కృష్ణః తస్య శక్త్యా కర్ణాభిప్రేతజ్ఞానసామర్థ్యేన రథచక్రాణాం కిఞ్చిద్భూమిప్రవేశ నసామర్థ్యేన చ వ్యాహతా అరాతేః కర్ణస్య వాఞ్ఛా శిరశ్ఛేదనేచ్ఛా యేన తాదృశో నృ పసూను రర్జునః అహిః సర్పః సర్పముఖ ఇత్యర్థః తాదృశః క్రూరః కఠోరః అథచ అహి నా అర్జునశత్రుణా అశ్వసేననాగేన క్రూరః అధిష్ఠానాద్విషమో యో బాణ స్తస్య ప్ర యోక్త్రా అరిణా కర్ణేన రణభువి విరచితం కృతం ఆశు శీఘ్రో భఙ్గో మకుటస్య భఞ్జనం యస్య పి తాదృశం స్తోకమపి మౌళిరత్నస్య రత్నమయ మకుటస్య అపహారం సర్పముఖ బాణేన ఛిత్వా భూమౌ పాతనం భుజగ ఇవ న సెహే భుజగో యథా మౌళిస్థరత్నాపహారం న సహతే తథా అయమపి కిఞ్చిన్మకుటచ్ఛేదం న సెహే ఇత్యర్థః మకుటచ్ఛేదానన్తరమతి రుషా జజ్వాలేతి భావః. అయమర్థః అర్జునవధాయ చిరసఞ్చితం సర్పముఖం ఖాణ్డవదాహే జాతవైరిణా అశ్వసేననాగేన తదానీమధిష్ఠితం కఞ్చిత్ప్రసిద్ధమమోఘబాణం కర్ణో ఽర్జునం ప్రతిచిక్షేప తమాపతన్తం దృష్ట్వా సర్వజ్ఞేన భగవతా కృష్ణేన రథః కిఞ్చిదవనామితే సచబా ణః అర్జునస్య గ్రీవామప్రాప్య ప్రాప్య చ మకుటాగ్రం తచ్ఛిచ్ఛేద తతశ్చార్జునః కర్ణం ప్రతి చుక్రోధేతి. ఉపమా. (౨౯)

252

మూ॥ ఆశు రోషవశవర్తినామునా జ్యానినాదకృతతీవ్రభర్త్సనాః ।
ప్రత్యరాతి విశిఖాః ప్రతేనిరే కర్ణకుణ్డలవిఘట్టనోత్కటాః॥ ౨౮॥

ఆశ్వితి. రోషవశవర్తినారుష్టేన అమునాలక్ష్మణేన ప్రత్యరాతిఅరాతౌ ఇన్ద్రజితి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః అరాతేరాభిముఖ్యేనేత్యాభిముఖ్యేఽవ్యయీభావో వా విశిఖాబాణా ఆశుశీఘ్రం ప్రతేనిరేవిక్షిప్తాః కిమ్భూతాః జ్యాయామౌర్వ్యా నినాదేనటఙ్కారధ్వనినా కృతాభర్త్సనాశత్రుంప్రతితిరస్కారో యైస్తె అత్రభర్త్సనాకరణస్య సమ్భావ్యమానత్వాదివాదిప్రయోగాభావాచ్చ జ్యానినాదేనభర్త్సనాంకుర్వన్తఇవేతిప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా తథా కర్ణకుణ్డలయో రిన్ద్రజితః శ్రవణస్థితయోః భూషణవిశేషయోః కర్ణస్థితత్వబోధాయకర్ణశబ్దః విఘట్టనేస్వనివారణసమ్భ్రమోత్పాదనేనఅతిచాలనే ఉత్కటాఉద్రిక్తాః తె అత్యర్థంచాలయన్తఇత్యర్థః. పక్షేఅమునాఅర్జునేన కర్ణస్యరాధేయస్య కుణ్డలయో ర్విఘట్టనే ఛేదనే ఉత్కటాః. శేషంసమానమ్. రథోద్ధతావృత్తమ్.(౨౮)

మూ॥ గ్రస్తచక్రస్య ధరయా నిష్పన్దస్యన్దనాపదః ।
రణకర్మ మహచ్ఛత్రో ర్నాసోఢ నరదేవజః॥ ౨౯॥

గ్రస్తేతి. నరదేవజోలక్ష్మణః ధరయారణభూమ్యాగ్రస్తచక్రస్యకబళితసైన్యస్యహతానాంరణభూమ్యాంశయనాదిభావః చక్రంప్రహరణేగణే కులాలాద్యుపకరణేరాష్ట్రే సైన్యరథాఙ్గయోరితి హేమచన్ద్రః తథానిష్పన్దంవాననైర్భగ్నత్వాదచలం యత్స్యన్దనం రథస్తస్మాత్తదేవవా ఆపద్యస్య ఈదృశస్యాపి శత్రోరిన్ద్రజితో మహదతిశయితం రణకర్మ న అసోఢమర్షితవాన్. పక్షే నరదేవజో నరోనరావతారో దేవజోమహేన్ద్రపుత్రోఽర్జునః ధరయా గ్రస్తచక్రస్యభార్గవశాపాత్ భూమినిమగ్నరథాఙ్గస్య అతఏవ నిష్పన్దస్యన్దనాపదః శత్రోఃకర్ణస్య శేషంతుల్యమ్. (౨౯)

మూ॥ తత్రతఃప్రతీతోజగతీన్ద్రసూను స్సమాప్తిమిచ్ఛన్ సమరార్ణవస్య।
సన్ధాయ సన్ధ్యాంసఫలీకరిష్యన్ కర్ణాన్తసజ్జం శరముత్ససర్జ॥ 30॥

తతఇతి. తతస్తస్మాదనన్తరం సమరఏవదురవగాహత్వాదర్ణవ స్తస్య సమాప్తిమిచ్ఛన్ శత్రువధేనపారంజిగమిషుః తథా ప్రతీతఃఖ్యాతో జగతీన్ద్రసూనుఃరాజపుత్రో లక్ష్మణః సన్ధ్యాంప్రతిజ్ఞాం"నాహత్వాతంనివర్తిష్యే" ఇత్యాదిరూపామ్ సన్ధ్యాపిత్ప్రసూనదోః ప్రతిజ్ఞాచిత్తయోఃస్థితావితి భూరిః. నిర్యకారపాఠేసఏవార్థః. సఫలీకరిష్యన్ సఫలాంకర్తుం లక్షణహేత్వోఃక్రియాయా ఇతి హేతౌశతృ. కర్ణాన్తేశ్రవణప్రాన్తే సజ్జంసమ్భృతం సన్నద్ధేసమ్భృతేసజ్జఇతి విశ్వః ఆకర్ణాన్తకృష్టమిత్యర్థః శరంసన్ధాయశత్రువధానుగుణ్యేనధనుష్యారోప్య ఉత్ససర్జచిక్షేప. పక్షే జగతి ప్రతీత ఇన్ద్రసూనురర్జునః కర్ణస్యరాధేయస్య అన్తాయనాశాయ సజ్జంసజ్జితం శర ముత్ససర్జ అన్యత్తుల్యమ్. (౩౦)

మూ॥ ఉద్యతాఞ్జలికేనాసౌ నానావిక్రమశోభితః।
విశిఖం విశిఖేన ఘ్నన్ విస్మయం కస్య నాకరోత్॥ ౩౧॥

ఉద్యతేతి. నానాబహువిధా యే విక్రమాః పరాక్రమా గతిభేదాశ్చ తైః శోభితోఽసౌ లక్ష్మణః పక్షే అర్జునః ఉద్యతశ్చాసావఞ్జలికః అఞ్జల్యాకారత్వాదఞ్జలికనామా చేతి విశేషణయోః కర్మధారయః తాదృశేన విశిఖేన బాణేన కృత్వా విశిఖం శత్రోర్బాణం ఘ్నన్ నివారయన్ సన్ కస్య విస్మయం నాకరోత్ అపితు సర్వస్యేత్యర్థః యద్యపి రామాయణే అఞ్జలికబాణప్రయోగో నోక్తః తథాపి విశేషోపి నోక్త ఇతి న దోషః యద్వా ఉద్యతః ప్రణామార్థం శత్రుభిర్విహితోఽఞ్జలిః కరసమ్పుటో యస్య స తథా తేన యం దృష్ట్వా భయేన శత్రవోఽఞ్జలిం కృత్వా ప్రణమ్య పలాయన్తే తేనేత్యర్థః కథమప్యప్రతికార్యేణేతి పరమార్థః. (౩౧)

మూ॥ క్షిప్రోత్క్షిప్తభ్రుకుటిభుజగాభీలభాలం పురస్తాన్న్యస్తాపాఙ్గం విశిఖశిఖయా సాకమేవారికణ్ఠే। లూనం తేన ప్రసభమిషుణా భూషయామాస భూమిం జిష్ణోర్ద్వేష్టుర్ముఖమశనకైర్ముక్తహుఙ్కారమేవ॥ ౩౨॥

క్షిప్రేతి. జిష్ణోర్జయినో లక్ష్మణస్య పక్షే జిష్ణోరర్జునస్య తేన ఇషుణా బాణేన విశిఖశిఖయా శత్రుప్రక్షిప్తబాణాగ్రేణ సాకమేవ సహైవ ప్రసభం ఝటితి లూనం ఛిన్నం ద్వేష్టుః శత్రోరిన్ద్రజితః పక్షే కర్ణస్య ముఖం భూమిం సమరాఙ్గణం భూషయామాస ఛిన్నం సత్ భూమావపాతేత్యర్థః. కిమ్భూతం పురస్తాత్ప్రథమం క్షిప్రం శీఘ్రం ఉత్క్షిప్తా క్రోధేనోర్ధ్వం నీతా యా భ్రుకుటిః సైవ భీషణత్వాద్ భుజగః సర్పః తేన అభీలం భీషణం భాలం లలాటం యస్య తత్ అభీలం భీషణే కృచ్ఛ్రే ఇతి హేమచన్ద్రః. భాలం తేజో లలాటయోరితి మేదినీ. తతశ్చ అరేర్లక్ష్మణస్య పక్షే అర్జునస్య కణ్ఠే న్యస్తాపాఙ్గం శరవ్యత్వాయ వ్యాపారితనేత్రప్రాన్తం తథా అశనకైరుచ్చైర్యథా తథా ముక్తహుఙ్కారమేవముచ్యమానహుఙ్కారసహితమేవ. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౩౨)

మూ॥ అఙ్గభర్తుశ్శిరశ్ఛిన్నమితి గద్గదవాదినీ।
ప్రపలాయత సఙ్గ్రామాత్సా పరేషాం పతాకినీ॥ ౩౩॥

అఙ్గేతి. అఙ్గభో లఙ్కావాసినః భర్తురస్మాకం సేనాపతేరిన్ద్రజితః అఙ్గభర్తుశ్చతురఙ్గసేనాపతేరితి వా పక్షే అఙ్గదేశాధిపస్య కర్ణస్య శిరశ్ఛిన్నమితి గద్గదవాదినీ ఇత్థం శోకభయాభ్యాం అస్పష్టముచ్చరన్తీ సా పరేషాం పతాకినీ సేనా సఙ్గ్రామాత్ప్రపలాయత ద్రుతం పలాయితవతీ. (౩౩)

మూ॥ సమం సుహృద్భిర్జయినం సమేతం తం భూపతిర్భ్రాతరమభ్యనన్దత్।
ఉపేన్ద్రమగ్రే ప్రణతం మహేన్ద్రః పురేవ వైరోచనిభఙ్గహృష్టః॥ ౩౪॥

సమమితి. భూపతీరామః పక్షేయుధిష్ఠిరః సుహృద్భిఃవిభీషణాదిభిః పక్షే కృష్ణాదిభిః సమంసహ సమేతంసమాగతం తథా అగ్రే ప్రణతం తథా జయినంశత్రుం జితవన్తంతం భ్రాతరంలక్ష్మణం పక్షేఅర్జునం అభ్యనన్దత్ ప్రశశంస ఉపమయేదం సమర్థయతి పురా వైరోచనేర్విరోచనతనయస్య బలె ర్యోభఙ్గః త్రిపాదభూమిగ్రహణచ్ఛలేనస్వరాజ్యాద్భ్రంశనం తేన హృష్టో మహేన్ద్రః అగ్రే ప్రణతం భ్రాతరం ఉపేన్ద్రం వామనమివ. ఉపమా. (౩౪)

మూ॥ చమూపతిర్మారుతిరశ్వినన్దనౌ గదాధరః పుణ్యజనేశ్వర స్తథా।
పురఃస్ఫురత్కీర్తిధనఞ్జయంప్రభో స్త్ర్యృక్షరాజేనసమంప్రతుష్టువుః॥౩౫॥

చమూపతిరితి. చమూపతిర్నీలః మారుతిర్హనూమాన్ అశ్వినన్దనౌ మైన్దద్వివిదౌతథా గదాంధరతీతిగదాధరః గదయాకృతయుద్ధఃపుణ్యజనానాంరాక్షసానాం ఈశ్వరోవిభీషణశ్చ ఏతే ఋక్షరాజేనజామ్బవతా సమంసహ పురోఽగ్రే స్ఫురన్తీదృశ్యమానేవ యాకీర్తిః సైవధనం యత్రతాదృశం ప్రభోరామస్యతం జయంశత్రువిజయం ప్రతుష్టువుఃప్రశశంసుః ప్రకృత్యాకృతస్యసాక్షాత్పురుషఇవ లక్ష్మణకృతస్యాపిజయస్య ప్రధౌరామేఆరోపాత్ ప్రభోర్జయమితి నాసఙ్గతం. పక్షే చమూపతిఃధృష్టద్యుమ్నః మారుతిర్భీమః అశ్వినన్దనౌనకులసహదేవౌ తథా పుణ్యజనానాంపవిత్రజనానాం ఈశ్వరః పాలకో గదాధరఃకృష్ణశ్చ ఏతే ప్రభోర్యుధిష్ఠిరస్య పురః స్ఫురన్తీ కీర్తిర్యత్రతదృథాతథా ధనఞ్జయమర్జునం ఋక్షేషునక్షత్రేషు రాజతేఇతి ఋక్షాణాంరాజేతివా తేనచన్ద్రేణ సమంసదృశంయథాతథా ప్రతుష్టువుః చన్ద్రేణసమం ధనఞ్జయమితివా అస్మిన్పక్షే. ఉపమా. (౩౫)

మూ॥రణాతిభూమిః కటకద్వయే సా శోకప్రహర్షావభజత్సమానమ్ ।
నివేశయోర్వారిజకైరవాణాం నిద్రాప్రబోధౌ యుగపన్నిశేవ॥౩౬॥

రణేతి. సా రణస్యాతిభూమిరుత్కర్షః కటకద్వయే సేనాద్వయే కటకస్త్వద్రినితమ్బేబాహుభూషణే । సేనాయాంరాజధాన్యాంచేతి హేమచన్ద్రః శోకప్రహర్షౌ సమానంయథాతథా అభజత్ సమానంవిభజ్య స్థాపయామాసేవేతిప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా ఏకత్ర సేనాపతినాశాత్ శోకః అపరత్ర విజయలాభాత్ప్రహర్షః ఇతిభావః. ఉపమయేదంసమర్థయతి నిశేవరాత్రిర్యథా వారిజకైరవాణాంకమలకుముదానాం నివేశయోరాకరయోః నిద్రాప్రబోధౌసఙ్కోచస్ఫుటనే యుగపదేకదా సమానం విభజతి తథేత్యర్థః. (౩౬)

మూ॥ తదాహవే తీవ్రకరస్య సూనో ర్నక్తఞ్చరేభ్యోనిధనం నిశమ్య।
శుశోచరాజాబహుధా ర్తరాష్ట్రస్స్వదుర్నయస్యానుభవన్ఫలాని॥౩౭॥

తదేతి. రాజారావణః తదాహవేతస్మిన్యుద్ధె తీవ్రంక్రూరం కర్మకరోతీతితీవ్రకరః తీవ్రస్తీవ్రకర్మకారీ కరోహస్తోయస్యేతివా తీక్ష్ణప్రతాపఇతివా తాదృశస్య సూ

నోఃపుత్రస్యేన్ద్రజితః నక్తఞ్చరేభ్యోరాక్షసేభ్యో నిధనంమరణం నిశమ్యశ్రుత్వా అర్తంఇన్ద్రజిచ్ఛోకేనపీడితం రాష్ట్రంరాజ్యంయస్యతాదృశః తథా స్వదుర్నయస్యపరదారహరణాదిరూపనిజదుర్నీతేః ఫలానిపరిపాకాన్ అనుభవన్ మన్యమానశ్చసన్ బహుధానానాప్రకారం శుశోచశోకంచకార. పక్షే ధార్తరాష్ట్రోధృతరాష్ట్రపుత్రో రాజాదుర్యోధనః తదాహవే తీవ్రకరస్యసూర్యస్య సూనోఃకర్ణస్య నక్తం రాత్రౌ చరేభ్యఃప్రణిధిభ్యః సకాశాత్ నిధనం నిశమ్య స్వదుర్నయస్య ద్యూతఛలాదినాపాణ్డవేషుక్లేశదానరూపస్య ఫలాని అనుభవన్ బహు అత్యన్తం యథాతథా శుశోచ యద్యపిదుర్యోధనఃస్వసమక్షమేవకర్ణవధం దదర్శేతిభారతేవర్ణితః తథాపిపునశ్చరేభ్యఃశ్రుత్వాఅత్యన్తంశుశోచేతి నాకరవిరోధః. (౩౭)

మూ॥ స్వామినా దశముఖేన నోదితా దిఙ్ముఖాని రజసా నిరున్ధతీ ।
ప్రత్యరాతి విచచాల వాహినీ ధీరనాదపరశల్యనాయకా ॥ ౩౮॥

స్వామినేతి. అనన్తరంస్వామినా దశముఖేనరావణేన నోదితాప్రేరితా తథా రజసాస్వగమనవిమర్దోత్థాపితేనరేణునా దిఙ్ముఖాని నిరున్ధతీఆచ్ఛాదయన్తీ తథా ధీరనాదాగభీరారావాచ పరేషాంశల్యభూతా నాయకాఃసేనాపతయో యత్రసా చేతివిశేషణయోఃకర్మధారయః తాదృశీ వాహినీరాక్షససేనా ప్రత్యరాతిఅరాతీనామాభిముఖ్యేనఅభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః విచచాలజగామ.పక్షే స్వామినాదుర్యోధనేన ముఖేననిజముఖేనైవనత్విఙ్గితాదినా నోదితా. తథా రజసా దశ దిఙ్ముఖానినిరున్ధతీ తథా ధీరనాదపరోగభీరసింహనాదాసక్తః శల్యోమద్రాధిపో నాయకస్సేనాపతిర్యత్రతాదృశీ వాహినీకౌరవసేనా ప్రత్యరాతి విచచాల. కర్ణవధానన్తరం ప్రభాతాయాంరజన్యాం దుర్యోధనఃశల్యంసేనాపత్యేఽభిషిచ్య తేనసహ స్వసేనాం పునరపియుద్ధాయప్రాహిణోదిత్యర్థః. రథోద్ధతావృత్తమ్. (౩౮)

మూ॥ తతశ్శ్రితవ్యూహముఖాశ్చమూభృతా స్ఫురత్ప్రభావానరనాథ
సైనికాః । సమభ్యయుర్భేత్తుమరాతిమణ్డలం నిశాన్ధకారంద్యు
మణేరివాంశవః॥ ౩౯॥

తతఇతి. తతోవిపక్షసేనాగమనానన్తరం చమూభృతాసేనాపతినానీలేన శ్రితమాశ్రితం వ్యూహస్య ముఖంసమ్ముఖభాగో యేషాంతే తథా స్ఫురన్తీ ప్రభాకాన్తిర్యేషాం తాదృశా వానరనాథస్యసుగ్రీవస్య సైనికాఃసైన్యాః సేనాయాంసమవేతాయేసైన్యాస్తేసైనికాశ్చతెఇత్యమరః ద్యుమణేస్సూర్యస్య అంశవో నిశాయా అన్ధకారమివ అరాతిమణ్డలంశత్రుబృన్దం భేత్తుంవిదారయితుం సమభ్యయుః అభిజగ్ముః. పక్షే చమూభృతాధృష్టద్యుమ్నేన శ్రితవ్యూహముఖాః తథా స్ఫురత్ప్రభావాఃప్రతాపినో నరనాథస్య యుధిష్ఠిరస్యసైనికాః. అన్యత్తుల్యం. ఉపమా. (౩౯)

మూ॥ భ్రమదవిరళధూళిధ్వాన్తరుద్ధాన్తరిక్షం విఘటితసురలోకద్వారశాఖాకవాటమ్। సమదవిబుధనారీనేత్రదత్తానుయాత్రం త్వరితవివిధయోధం యుద్ధమాసీద్ధ్వజిన్యోః॥ ౪౦॥

భ్రమదితి. ధ్వజిన్యోస్తయోః సేనయోః యుద్ధమాసీత్. కిమ్భూతం భ్రమన్త్యః ఉత్థాయ ఉపరిఘూర్ణన్త్యోఽవిరళా నిబిడా యా ధూళయస్తా ఏవ దృష్టిప్రతిరోధకత్వాత్ ధ్వాన్తాని తజ్జనితాని ధ్వాన్తాని వా తైః కృత్వా రుద్ధమన్తరిక్షం యత్ర తత్ తథా విఘటితాని ఉన్మోచితాని సురలోకస్య స్వర్గస్య ద్వారాణాం శాఖా ఇవ బాహవ ఇవ కవాటాని యత్ర తత్ మృతబహుయోధగమనాదితి భావః. శాఖా పక్షాన్తరే బాహౌ వేదభాగద్రుమాఙ్గయోరితి మేదినీ. ద్వారశాఖా ఉపద్వారాణీతి కేచిత్. తథా సమదా బహువీరదర్శనేన హృష్టాః సగర్వా వా యా విబుధనార్యోఽప్సరసస్తాసాం నేత్రేభ్యో దత్తా అనుపశ్చాత్ యాత్రా ఉత్సవో యేన తత్ యాత్రా తు యాపనేఽపి స్యాద్గమనోత్సవయోః స్త్రియామితి మేదినీ తథా త్వరితాః సత్వరా వివిధా యోధా యత్ర తత్ అత్ర ద్వితీయపాదార్థస్య వస్తుతోఽసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిః. మాలినీవృత్తమ్. (౪౦)

మూ॥ అభిశత్రు సమాపతన్నితాన్తం పృతనానాంపతిరేధితాననశ్రీః।
రజసాపిహితాంశుమద్రిరాజ స్థగయన్వ్యోమ గభీరవీరనాదైః॥౪౧॥

అభీతి. అభిశత్రు శత్రూణామాభిముఖ్యేన అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః సమాపతత్ యుద్ధార్థం గచ్ఛత్ తథా నితాన్తమత్యర్థం ఏధితా యుద్ధహర్షాద్వృద్ధిం గతా ఆననశ్రీః ముఖశోభా యస్య సః పృతనానాం సేనానాం పతిర్వీరరూపాక్షః గభీరైర్గమ్భీరైః వీరనాదైర్వీరధ్వనిభిః సింహనాదైరిత్యర్థః రజసా పిహిత ఆచ్ఛాదితో అంశుమాన్ సూర్యో యత్ర తాదృశం వ్యోమ గగనం స్థగయన్ పూరయన్సన్ ఽరాజ. పక్షే పృతనానాంపతిర్మద్రరాజః శల్యః గభీరవీరనాదైః కృత్వా రజసా పిహితా అంశవః సూర్యకరా యత్ర తాదృశం వ్యోమ స్థగయన్ సన్ అభిశత్రు సమాపతత్ యుద్ధార్థమగచ్ఛత్. అన్యత్తుల్యం. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్. (౪౧)

మూ॥ జనితశఙ్ఖరవానరకుఞ్జరక్షతజరఞ్జితదిక్త్రిదివౌకసామ్। [౪౨॥
ప్రతిభటావటశల్యముఖోద్భటా పరచమూర్మనుజేశ్వరమావృణోత్॥

జనితేతి. పరచమూ రాక్షససేనా త్రిదివౌకసాం దేవానాం జనితం రాక్షసవినాశేన సమ్పాదితం శం మఙ్గళం యేన తాదృశం మనుజో వైవస్వతమనువంశజో రామ ఈశ్వరః ప్రభుర్యస్య తం సుగ్రీవం అవృణోత్ రురోధ. మనుజేశ్వరం రామమితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధం. కిమ్భూతా ఖరా ఉగ్రా యే వానరకుఞ్జరా వానరశ్రేష్ఠాస్తేషాం క్షతజేన రక్తేన రఞ్జితా దిశో యయా సా తథా ప్రతిభటేషు విపక్షసైన్యేషు అవటాకుహక పర

మాయావినీత్యర్థః అవటస్స్యాత్ త్రిలిగ తేఙ్ఞూ పేకుహాకజీవిని ఇతి మేదినీ తథా శల్యమ
ద్రభేదః తద్వన్ముఖంయస్యాస్సాచ తథా ఉద్భటా రణోద్రిక్తా చేతి విశేషణయోస్స
మాసః. పక్షే పరచమూః దుర్యోధనసేనా మనుజేశ్వరంనరపతిం యుధిష్ఠిరం ఆవృణో
త్ కిమ్భూతా జనితఃశబ్దరవోయయాసా తథా నరాశ్చకుఞ్జరాశ్చ తేషాం క్షతజేన ర
క్షితదిక్ తథా త్రిదివౌకసాం ప్రతిభటాప్రతిపక్షా తథా అవటఃకుహాకజీవీ శల్యఃమ
ద్రాధిపో ముఖంప్రధానం యస్యాస్సా యద్వా అవటోఽతుల్యోయః శల్య స్తత్ప్ర
ధానా వటో గోపే గుణే భక్ష్యే వృక్షే సామ్యవరాటయోరితి హేమచన్ద్రః తథా
ఉద్భటా. ద్రుతవిలమ్బితంవృత్తమ్. (౪౨)

మూ॥ నరేశ్వరశరచ్ఛిన్ననానావీరశిరః స్తృతమ్ ।
భూభారభరసంహారి ప్రధనం తత్ర పప్రథే॥ ౪౩॥

నరేశ్వరేతి. నరోరామ ఈశ్వరోయస్యస నరేశ్వరస్సుగ్రీవః తథా శరోహిం
స్రో రాక్షసఃవిరూపాక్ష ఇత్యర్థః శృహింసాయామిత్యస్యరూపం తాభ్యాం ఛిన్నా
ని యాని నానావీరాణాం శిరాంసి తైః స్తృతంవ్యాప్తం తథా భువోభారభరస్య భా
రాతిశయస్య సంహారినాశకం ప్రధనంయుద్ధం తత్రదేశే పప్రథేవిస్తీర్ణమభూత్. పక్షే
నరేశ్వరౌరాజానౌ యుధిష్ఠిరశల్యౌ తయోశ్శరైర్బాణైః ఛిన్నైః నానావీరశిరోభిః
స్తృతం ప్రధనం పప్రథే. అన్యత్తుల్యమ్. (౪౩)

మూ॥ రథాశ్వమాతఙ్గనిరన్తరాణి బలాని హత్వా ద్విషతాం బహూని।
క్షణేన ధర్మప్రభవః క్షితీశః శక్త్యా క్షితేరుద్ధరతిస్మ శల్యమ్॥౪౪॥

రథాశ్వేతి. ధర్మస్యప్రభవోయస్మాత్స ధర్మప్రభవోధార్మికః క్షితీశోరాజా సుగ్రీ
వః రథైః అశ్వైర్మాతఙ్గైశ్చ నిరన్తరాణినిరవకాశాని ద్విషతాంశత్రూణాం బహూని
బలానిసైన్యాని హత్వా శక్త్యా బలేన క్షితేఃపృథివ్యాః శల్యంశల్యవత్పీడాకరం విరూ
పాక్షం క్షణేనఉద్ధరతిస్మ నిస్సారయామాస తలప్రహారేణవిరూపాక్షంజఘానేత్యర్థః.
పక్షే ధర్మప్రభవోధర్మాత్మజః క్షితీశోయుధిష్ఠిరః శక్త్యాఅస్త్రభేదేన క్షితేఃసకాశాత్
శల్యంమద్రాధిపం క్షణేన ఉద్ధరతిస్మజఘానేత్యర్థః. అన్యత్సమానమ్. (౪౪)

మూ॥ విననాశ విరూపాక్ష స్తీవ్రతాపనిపాతితః।
యథా విపక్షశ్శకుని స్సహదేవనిపీడనైః॥ ౪౫॥

వినాశేతి. తీవ్రఉగ్రస్తాపఃప్రభావోయస్యస తీవ్రతాపః సుగ్రీవస్తేన నిపా
తిత స్తలప్రహారేణభూమావాపాతితో విరూపాక్షోరాక్షససేనానీః విపక్షః పక్షరహితః

శకునిర్యథా పక్షేచ దేవనిపీడనైః దేవకర్మకపీడనైస్సహ వినినాశ మమార. వపీడకస్యదే
వియూపాక్షస్య వినాశేన తత్కృతాని దేవనిపీడనాన్యపి వినేశురిత్యర్థః. పక్షే తీవ్రతాపే
న యుధిష్ఠిరశిష్టశక్తేరుగ్రతేజసా నిపాతితః శల్యః విరూపే ప్రాణావియోగదుఃఖేనా
న్యథాభూతే అక్షిణీ యస్య తాదృశః సః సహదేవః కనిష్ఠపాణ్డవ స్తస్య నిపీడనైః ప్ర
హారైః విపక్షశ్చిరవిరోధీ శకునిర్యథా సౌబలఇవ వినినాశ శకునిః పుంసి విహగే సౌబలే
కరణాన్తరేఇతి మేదినీ యథా సహదేవహతశ్శకునిర్మమార తథా యుధిష్ఠిరహతః శల్య
ఇత్యర్థః పూర్వత్ర సహోక్త్యుపమయోః సంసృష్టిః పరత్ర కేవలముపమా. అత్రచహంసశ్చ
న్ద్రఇవాభాతీతివద్ ద్వయోరప్యుపమానోపమేయయోః ప్రకృతత్వమ్. (౮౫)

మూ॥ సుగ్రీవేణ దృఢాఙ్గదేన మథితం భీమేన విద్విట్కృతం
సేనానీర్యుయుధాన ఏష నజహే ప్రౌఢారిహా సఞ్జయమ్ ।
ఉక్షాఞ్చక్రతురశ్వినోశ్చ తనయా క్షోణిం ద్విషచ్ఛోణితై
ఋక్షాణామధిపేన పద్మవనవద్ధ్వస్తాః పరే జిష్ణునా॥ ౮౬॥

సుగ్రీవేణేతి. భీమేన భయఙ్కరేణ తథా దృఢో యుద్ధాదచలోఽఙ్గదో వాలిపు
త్రో యస్యస తథా తేన సుగ్రీవేణ వానరరాజేన విద్విట్కృతమత్యన్తం ప్రధానం శత్రు
సమూహః మథితం వినాశితం తథా యుయుధానో యుద్ధంకుర్వన్ ఏష సేనానీః సేనాప
తిర్నీలః ప్రౌఢఉద్రిక్తః అరిహాసః శత్రువిషయకహాస్యం యత్ర తాదృశం జయం నజ
హౌ నతత్యాజ తథా అశ్వినోశ్చ తనయా మైన్దద్వివిదౌ ద్విషతాం యుద్ధహతానాం శ
త్రూణాం శోణితైః కృత్వా క్షోణిం ఉక్షాఞ్చక్రతుః సిషిచతుః తథా జిష్ణునా జయినా
ఋక్షాణాం భల్లూకానాం అధిపేన జామ్బవతా పరే అన్యే రాక్షసాః పద్మవనవత్ ప
ద్మవనానీవ వినాక్లేశమిత్యర్థః ధ్వస్తా ధ్వంసితాః అన్తర్భావితణ్యర్థత్వాత్ ధ్వంసతేస్స
కర్మకత్వం. పక్షే సుగ్రీవేణ శోభనగ్రీవావతా తథా దృఢాఙ్గదేన దృఢనిబద్ధకేయూరేణ
భీమేన వృకోదరేణ విద్విట్కృతం మథితం తథా ప్రౌఢారిహా ఉద్రిక్తశత్రుఘాతీ సేనానీః
ధృష్టద్యుమ్నః యుయుధానః సాత్యకిశ్చ సఞ్జయం పలాయమానం గావల్గణిం నజహౌ జ
గ్రాహేత్యర్థః తతశ్చ వ్యాసవచనాత్తం పశ్చాన్ముమోచేతి బోధ్యం అశ్వినో స్తనయా
చ నకులసహదేవౌ ద్విషచ్ఛోణితైః క్షోణి ముక్షాఞ్చక్రతుః తథా జిష్ణునా అర్జునేన
ఋక్షాణామధిపేన భల్లూకశ్రేష్ఠేన పద్మవనవత్ పరే ధ్వస్తాః యద్వా ఋక్షాణాం నక్ష
త్రాణా మధిపేన చన్ద్రేణ చన్ద్రో యథా పద్మవనాని సఙ్కోచయతి తథా అర్జునః శ
త్రూనిత్యర్థః. ఉపమా. (౮౬)

మూ॥ విలయం వ్రజతి క్రమాద్బలౌఘే నృపసేనామనుయోధనాం విలోక్య।
గురుపుత్రకృపానుబద్ధభావః కృతవర్మా సుభటో విదూరమాగాత్ ॥౪౮॥

విలయమితి. బలౌఘే నిజసైన్యసమూహే క్రమాద్విలయం నాశం వ్రజతి సతి నృపస్య రామస్య సేనాం అనుయోధనాం దుర్యోధనాం విలోక్య కృతవర్మా కృతసన్నాహోఽపి తథా సుభటః సుయోద్ధాపి అథాత్ర ప్రకరణికో రావణః గురుర్మహాన్ యః పుత్ర ఇన్ద్రజిత్ తస్మిన్ యా కృపా తత్ర అనుబద్ధో నిబద్ధో భావః ఆశయో యస్య తాదృశః సన్ ఇన్ద్రజిచ్ఛోకార్తః సన్నిత్యర్థః విదూరం సమరాఙ్గణాద్దూరస్థానం ఆగాత్ ఆజగామ. పక్షే సుభటః కృతవర్మాహార్దిక్యః నృపసేనాం అనుయోధనాం దుర్యోధనరహితాం విలోక్య గురుపుత్రోఽశ్వత్థామా కృపః శారద్వతః తయోరనుబద్ధో భావః ప్రీతిర్యస్య తాదృశస్సన్ విదూరమాగాత్ దుర్యోధనాన్వేషణార్థమితి శేషః అన్యత్తుల్యం హతప్రాయం స్వబలం విలోక్య గదామాత్రసహాయే దుర్యోధనే రణాదపయాయ ద్వైపాయనహ్రదం ప్రవిష్టే తమనాలోక్య కృపాశ్వత్థామకృతవర్మాణస్త్రయః శిష్టా మహారథాః తదన్వేషణాయ తత్ర వజగ్మురిత్యర్థః ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్. (౪౮)

మూ॥ ఆగ్నేయేన రణే ధృష్టద్యుమ్నేనాన్యే ద్విషో హతాః।
వసన్తే కామదేవేన ప్రోషితా ఇవ రాగిణః॥ ౪౯॥

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే ద్వాదశస్సర్గః.

ఆగ్నేయేనేతి. రణే ధృష్టం ప్రగల్భం ఉద్రిక్తమిత్యర్థః ద్యుమ్నం బలం యస్య సః తథా తేన ద్యుమ్నం విత్తే బలేఽపి చేతి మేదినీ. ఆగ్నేయేన అగ్నిపుత్రేణ నీలేన అన్యే ద్విషః శత్రవో హతాః వసన్తే కామదేవేన కన్దర్పేణ రాగిణః సకామాః ప్రోషితాః ప్రవాసిన ఇవ కామదేవేనేత్యనేన ఏతత్కావ్యకారయితుః కామదేవనృపస్యాప్యుట్టఙ్కనం కృతం పక్షే ఆగ్నేయేన యజ్ఞాగ్నికుణ్డోత్పన్నేన ధృష్టద్యుమ్నేన తన్నామకేన ద్రౌపదేయేన. శేషం సమానం. ఉపమా.

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయామ్

కపాటవిపాటికాఖ్యాయామ్

రాఘవపాణ్డవీయమహాకావ్యటీకాయామ్

ద్వాదశస్సర్గః

రాఘవపాణ్డవీయే త్రయోదశః సర్గః.

మూ॥ అథ స్ఫురద్దక్షిణబాహురుచ్చైరఙ్గారశేషానలసన్నిభస్య ।
అల్పావశిష్టాత్మబలస్య శత్రోర్నరాధిపో నిర్గమమన్వియేష॥ ౧॥

అథేతి. అథవిరూపాక్షమత్తోన్మత్తవధానన్తరం ఉచ్చైరతితరాం స్ఫురన్ స్పన్దమానో దక్షిణబాహుర్యస్యసః పుంసాందక్షిణభుజస్పన్దనమిష్టసమాగమసూచకమితి సాముద్రికంనరాధిపోరామః అల్పావశిష్టమాత్మబలంస్వసైన్యం యస్యసతథాతస్య అతఏవ అఙ్గారశేషోఽఙ్గారమాత్రావశిష్టోయోఽనలస్తత్సన్నిభస్యతత్తుల్యస్య శత్రోరావణస్య నిర్గమంయుద్ధార్థమాగమనం అన్వియేషఆకాఙ్క్షితవాన్ ఇదానీం రావణఃస్వయమాగచ్ఛతు తంహత్వాకృతకృత్యోభవేయమిత్యచిన్తయదిత్యర్థః. పక్షే అథశకునిసుశర్మాదివధానన్తరం నరాధిపోయుధిష్ఠిరః శత్రోర్దుర్యోధనస్య అన్యత్సమానమ్. (౧)

మూ॥ రిపోరసహమానాస్తే హరిముఖ్యా విలమ్బనమ్ ।
రురుధుస్తదధిష్ఠానం సరోవరమివ ద్విపాః ॥ ౨॥

రిపోరితి. తేహరిముఖ్యావానరశ్రేష్ఠాః రిపోరావణస్య విలమ్బనంయుద్ధాథాగమనవిలమ్బంఅసహమానాఃఔత్సుక్యాధిక్యాత్ సోఢుమశక్తాఃసన్తఃద్విపాహస్తినఃసరోవరమివ తస్యరావణస్య అధిష్ఠానంనివాసస్థలం లఙ్కాంరురుధుఃఆవవ్రుః అవృత్య ఉపద్రవంచక్రురిత్యర్థః అయుధ్యమానేహిశత్రావేవంకర్తవ్యం యదాహమనుః "ఉపరుధ్యారిమాసీత రాష్ట్రఞ్చాస్యోపపీడయేత్। దూషయేచ్చాస్యసతతం యవసాన్నోదకేన్ధనమ్" ఇతి. పక్షే హరిఃకృష్ణో ముఖ్యఃప్రధానం యేషాంతాదృశాస్తేపాణ్డవాః రిపోర్దుర్యోధనస్యవిలమ్బనంవిడమ్బనంపలాయనరూపంప్రతారణమిత్యర్థః అసహమానాస్సన్తః ద్విపాః సరోవరమివ తస్యదుర్యోధనస్య అధిష్ఠానంజలస్తమ్భనేనాశ్రయస్థానం సరోవరంద్వైపాయనహ్రదం రురుధుః దుర్యోధనోద్వైపాయనహ్రదం ప్రవిష్టోస్మాభిఃదృష్టఇతివ్యాధేభ్యఃశ్రుత్వా తత్రగత్వారురుధురిత్యర్థః అస్మిన్పక్షే సరోవరమితియుక్తత్వాదుపమానముపమేయఞ్చ. (౨)

మూ॥ తతస్సగర్వం నిరగాదరాతిర్విపక్షసింహధ్వనికీర్ణకర్ణః।
హ్రదాన్మహానాగఇవ స్వధామ్నఃసన్దర్శితోత్సాహమహీనలక్ష్మా॥ 3॥

తతఇతి. తతోఽరాతీరావణః విపక్షాణాంసింహధ్వనిభిఃసింహవద్గర్జనైః కీర్ణకర్ణఃపూరితకర్ణకుహరఃతచ్ఛ్రవణకుపితఇత్యర్థఃతథాఅహీనంఅచ్యుతంలక్ష్మరాజచిహ్నంయుద్ధచిహ్నంవా యస్యతాదృశస్సన్ సగర్వంసన్దర్శితోత్సాహఞ్చయథాతథా హ్రదాన్మహానాగఇవ స్వధామ్నఃస్వాలయాల్లఙ్కానగరాన్నిరగాత్ యుద్ధార్థంనిశ్చక్రామ. పక్షే అరాతిర్దుర్యోధనః మహానాగఇవస్వస్యధామ్నోవిశ్రామస్థానాత్ హ్రదాత్ ద్వైపాయనసరసోనిరగాత్ అన్యత్తుల్యం. ఉపమా. (3)

మూ॥ దోర్భిస్తైః పైరమన్ద్రైః పరిఘశతమివ వ్యోమ్ని సఞ్చారయన్తం
దృక్చారీమణ్డలేషు ప్రతిదిశమశనైర్దర్శితానేకవక్త్రమ్।
కుర్వాణం దృష్టిపాతైరనలకబలితాన్యేవ సైన్యాని దూరా
త్తం కోపాదాపతన్తం కథమపి దదృశుః ప్రత్యనీకప్రవీరాః॥ ౪॥

దోరితి. ప్రత్యనీకప్రవీరా విపక్షశూరాః కోపాదాపతన్తం తం రావణం పక్షే దుర్యోధనం కథమపి దూరాద్దదృశుః సభయం పశ్యన్తి స్మేత్యర్థః కిమ్భూతం అమన్దైరవిరతైః దోర్విక్షేపైః బాహూత్క్షేపైః కృత్వా వ్యోమ్ని పరిఘశతమివ లగుడశతమివ సఞ్చారయన్తం భ్రామయన్తం తథా ప్రతిదిశం దిశిదిశి అశనైరఘటితదృక్చారీమణ్డలేషు పరబలావలోకనార్థం చతుర్విక్షేపసమూహేషు దర్శితాని అనేకాని వక్త్రాణి ముఖాని యేన తం ఏకత్ర దశాననత్వాత్ అపరత్ర ముహుర్ముహురావర్తనాదితి భావః తథా దృష్టిపాతైః కృత్వా సైన్యాని విపక్షబలాని అనలకబలితాన్యేవ వహ్నిపరీతానీవ కుర్వాణం ఏవకార ఇవార్థే అత్ర భారతపక్షే వక్త్రస్యానేకత్వాభావాత్ దర్శితానేకవక్త్రమివేతి సమ్భావనాయాం పర్యవసానాత్ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా అన్యత్ర ఇవప్రయోగాద్వాచ్యేత్యుత్ప్రేక్షాణాం నిరపేక్షతయావస్థానాత్సంసృష్టిః. స్రగ్ధరావృత్తమ్. (౪)

మూ॥ తమాహవాయాహ్వత దూషణఘ్నో వృకోదరః కాల ఇవాత్తకోపః।
ఉత్తేజితశ్రీర్వృషభధ్వజేన భర్తా భృగూణామివ కార్తవీర్యమ్॥ ౫॥

తమితి. ఆత్తకోపః కుపితో వృకోదరః కాల ఇవ చతుర్దశయమాన్తర్గతవృకోదరనామాయమ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా "వృకోదరాయ చిత్రాయ" ఇత్యాదిభవిష్యపురాణీయమన్త్రలిఙ్గాత్ కాలస్య వృకోదరసంజ్ఞకత్వం దూషణం రక్షోవిశేషం హతవానితి దూషణఘ్నో రామః రామస్య నారాయణావతారత్వేనామనుష్యత్వాత్ అమనుష్యకర్తృకాచ్చేతి హన్తేష్టః ఏవం పక్షాన్తరేపి భీమస్య బ్రహ్మాణ్డాన్తరీయేన్ద్రావతారత్వేనామనుష్యత్వాత్ ఇతి బోధ్యం తం రావణం ఆహవాయ యుద్ధాయ వృషభధ్వజేన శివేన ఉత్తేజితా ధనుర్వేదార్పణేన వర్ధితా శ్రీః శోభా యస్య తాదృశో భృగూణాం భృగువంశ్యానాం భర్తా పాలకః పరశురామః కార్తవీర్యం హైహయార్జునమివ ఆహ్వత ఆహూతవాన్. పక్షే ఆత్తకోపః కాల ఇవ దూషణఘ్నః పురుదోషత్యాగీ వృకోదరో భీమస్తం దుర్యోధనం ఆహవాయ ఆహ్వత. అన్యత్సమానం అత్రోత్ప్రేక్షోపమయోః పరస్పరమనపేక్షతయావస్థానాత్సంసృష్టిః. (౫)

మూ॥ ముఖారవిన్దైస్సురసున్దరీణాం నభో బభూవేహ సహస్రచన్ద్రమ్।
సహస్రగఙ్గఞ్చ తదుత్సుకానాం విమానహంసావళిభిస్సురాణామ్॥ ౬॥

ముఖేతి. ఇహ ఆహవే సురసున్దరీణాం యుద్ధదిదృక్షయాగతానామప్సరసాం ముఖాన్యరవిన్దానీవ తాని తథా తైః అత్యుత్కృష్టముఖైరిత్యర్థః నభః సమరసన్నికృష్టమాకాశం

262

సహస్రచన్ద్రింఅసఙ్ఖ్యచన్ద్రాన్వితం బభూవ తథాఉత్సుకానాం జౌత్సుక్యేనయుద్ధం ద్రష్టుమాగతానాం సురాణాం యావిమానహంసావళయః విమానానాంవాహనభూత రాజహంసశ్రేణయః తాభిఃకృత్వా తన్నభః సహస్రగఙ్గఞ్చఅసఙ్ఖ్యమన్దాకినీయుక్తఞ్చ బభూవ హంసావళీనాంశుక్లత్వా త్ప్రవాహతుల్యతయావస్థానాచ్చేతిభావః. అత్రనభసి సహస్రచన్ద్రవత్త్వసహస్రగఙ్గావత్త్వయో రసమ్బన్ధేపితత్కల్పనాదతిశయోక్తిద్వయం తే నచ ముఖహంసావళిషు చన్ద్రత్వగఙ్గాత్వారోపప్రతీతే రూపకద్వయంధ్వన్యతే నన్తు తస్తు విదధేమధుపశ్రేణీమిహాభ్రూలతయావిధిః ఇత్యాదివద్వ్యధికరణ్యేపి రూపక దర్శనా ద్వ్యాచ్యమేనాత్రతత్. (౬)

మూ॥ సరస్వతీపూతతనుస్తరస్వీ చిరాయ జాయావిరహీ ప్రతస్థః ।
ఉపేయివాన్ సంయుగధామ రామో హరిప్రధానైర్దదృశే సుహృద్భిః॥ ౭॥

సరస్వతీతి. సరస్వత్యావాణ్యావిద్యయేత్యర్థః పూతాతనుర్యస్యసః తథాతరస్వీ యుద్ధార్థంవేగవాన్ తథాచిరాయబహుకాలం జాయావిరహీసీతావియుక్తః తథా ప్రతస్థఃనియమస్థః ఈదృశోరామోదాశరథిః సంయుగధామరణస్థలం ఉపేయివాన్ ఉపగతస్సన్ హరిప్రధానైఃవానరముఖ్యైః సుహృద్భిఃసుగ్రీవాదిభిః దదృశేదృష్టః. పక్షే సరస్వత్యానదీవిశేషస్నానేన పూతతనుః తథాతరస్వీస్వతోవేగవాన్ తథాచిరాయ జాయావిరహీరేవతీవియుక్తః తథాప్రతస్థఃతీర్థయాత్రయాకృతనియమః ఈదృశోరామోబలభద్రః సంయుగధామయుద్ధస్థానంకురుక్షేత్రం ఉపేయివాన్సన్ హరిప్రధానైఃకృష్ణముఖ్యైః సుహృద్భిఃయుధిష్ఠిరాదిభి ర్దదృశేద్వయోరపిసుహృద్భూతయోః కౌరవపాణ్డవయోః సాహాయకమననుతిష్ఠన్ బలభద్ర స్తీర్థయాత్రాంగతః తతశ్చప్రభూతజనక్షయేసఙ్గ్రామేఽతీతే భీమదుర్యోధనయోఃగదాయుద్ధసమయే సరస్వతీస్నానేన పూతతనుః తద్యుద్ధస్థానంకురుక్షేత్రమాజగామేతిభారతమ్. (౭)

మూ॥ జజ్ఞే తయోరథ దదద్భువనాయ భీతిం స్ఫీతాఙ్గదోజ్జ్వలమహాభుజ
యోః సమీకమ్ । అన్యోన్యహేతిపరిఘట్టనకీర్ణవహ్నిజ్వాలావ
రిస్ఫురణతర్జితవిద్యుదర్చిః॥ ౮॥

జజ్ఞ ఇతి. అథానన్తరం తయోరామారావణయోః సమీకంయుద్ధం జజ్ఞేబభూవ కీదృశయోః స్ఫీతాఙ్గదోజ్జ్వలమహాభుజయోః స్ఫీతఉద్రిక్తోఽఙ్గదోవాలిపుత్రో యస్య సః తథాఉజ్జ్వలావుద్దీప్తౌ మహాబాహూబృహద్బాహూ యస్యసఃతతశ్చ విశేషణయోః కర్మధారయఃఇతిరామపక్షే రావణపక్షేతు స్ఫీతైర్బృహద్భి రఙ్గదైఃకేయూరై రుజ్జ్వలా మహాభుజాయస్యసః తతఃసచసచతావితి సరూపేషుయదిష్టమిత్యేకశేషః. తయోఃకీదృశంసమీకం భువనాయలోకాయ భీతింభయందదత్ తథాఅన్యోన్యంపరస్పరం హేతీనామస్త్రాణాం యత్పరిఘట్టనంసంశ్లేష స్తస్మాత్కీర్ణోనిస్సృతో యోవహ్ని స్త

స్యయా జ్వాలాశిఖా తస్యాః పరిస్ఫురణేన తర్జితా న్యక్కృతా విద్యుతోఽర్చిః శిఖా యత్ర తత్. పక్షే స్ఫీతాభ్యామజ్గదాభ్యాం కేయూరాభ్యాం ఉజ్జ్వలౌ మహాభుజౌ యయో స్తాదృశయో స్తయో ర్భీమదుర్యోధనయోః హేతీగదే శేషం సమానం. అత్ర హేతిపరిఘట్టనజనితవహ్నిజ్వాలాయా విద్యుదర్చిరపేక్షయా ఉత్కృష్టత్వాత్ వ్యతిరేకః. వసన్తతిలకం వృత్తమ్. (౮)

మూ॥ ఆర్ద్రై రాయుధపాతపూతతనుభి ర్వీరై ర్విమానస్థితై
రభ్యస్తామరసున్దరీరతిరసై స్సాసూయ మాలోకితః ।
ఘోరస్యన్దనవేగనిస్పృహమహీదిగ్దన్తికుమ్భీనస
పృష్ఠప్రోత్థితశాన్తి రాహవవిధి స్తత్రాస్త నిస్త్రింసయోః॥ ౯॥

ఆర్ద్రైరితి. తత్ర లఙ్కాయాం పక్షే కురుక్షేత్రే నిస్త్రింసయో ర్భయరహితయోః రామరావణయోః పక్షే భీమదుర్యోధనయోః ఆహవవిధిః యుద్ధానుష్ఠానం ఆస్త ఆసీత్ కీదృశః ఆర్ద్రైః సమ్ముఖయుద్ధమరణేన ప్రథమం స్వర్గం ప్రస్థితైః తథా ఆయుధస్యాస్త్రస్య పాతేన పూతతనుభిః తథా విమానస్థితైః విమానే స్థిత్వా పశ్యద్భిః తథా అభ్యస్తః పునః పునరనుభూతః సురసున్దరీణామప్సరసాం రతిరసః ఆలిఙ్గనాది సమ్భోగరసో యై స్తైస్తథా తైర్వీరైః కర్తృభిః సాసూయం సదోషావిష్కారం యథా తథా ఆలోకితః మృతేష్వపి వీరత్వస్యానువృత్తత్వాదితి భావః వీరా హి పరకృతయుద్ధం సాసూయం పశ్యన్తి. తథా ఘోరః ఉద్భటో యస్స్యన్దనయో రథయోః పక్షే యుద్ధగతిభేదయో ర్వేగః రామస్యాపీన్ద్రప్రేరితం స్యన్దనమాసీత్ తత్ర నిస్స్పృహా అసమర్థా యా మహీ పృథివీ సా చ తిర్యక్త్వద్వారకా దిగ్దన్తినశ్చ అథ స్తద్ధారకః కుమ్భీనసానాం సర్పాణాం పృష్ఠః శ్రేష్ఠః అగ్రగో వా అనన్తశ్చ తైః ప్రార్థితా శాన్తిరుపశమో యస్య సః కుమ్భీనసః క్రుద్ధసర్పే స్త్రియాం లవణమాతరి ఇతి మేదినీ పృష్ఠః శ్రేష్ఠాగ్రగయోరితి భూరిః. ప్రోద్యగ్రగేష్ఠ ఇతి షత్వం అత్ర పూర్వమృతతాదృశవీరజనకర్తృకసాసూయయుద్ధదర్శనస్య తాదృశమహ్యాదికర్తృకతచ్ఛాన్తిప్రార్థనస్య చాసమ్బన్ధేఽపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిద్వయం సంసృష్టం. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౯)

మూ॥ ధూతచాపలతయా విరాజతో ర్మార్గణాభిహతమర్మణో ర్మిథః ।
నాన్తరం దదృశు రాహవే తదా సాధువాదముఖరా నభశ్చరాః॥ ౧౦॥

ధూతేతి. తదా సాధువాదే ముఖరా వాచాలాః సాధు సాధ్వితి ముహురుచ్చరన్త ఇత్యర్థః నభసి ఆకాశే చరన్తీతి నభశ్చరా దేవాదయః ధూతా కమ్పితా యా చాపలతా ధనుర్లతా తయా విరాజతోః శోభమానయోః తథా మిథః పరస్పరం మార్గణై ర్బాణై రభిహతాని తాడితాని మర్మాణి పూర్వోక్తమర్మస్థానాని యాభ్యాం తౌ తథా తయోః రామరావణయోః ఆహవే యుద్ధే అన్తరం స్వల్పమపి విశేషం న దదృశుః తుల్యం యుధ్యమానౌ దృష్టవ

స్త ఇత్యర్థః. పక్షే ధూతం త్యక్తం చాపలం చపలతా యాభ్యాం తయో ర్భావో ధూతచాపలతా తయా స్థిరతయేత్యర్థః విరాజతోః తథా మిథో మార్గణేన రన్ధ్రాన్వేషణేనాభిహతమర్మణో ర్భీమదుర్యోధనయోః శేషం సమానం. అస్మిన్పక్షే గదాయుద్ధే ధనుర్బాణాద్యభావాత్ కేషాఞ్చిచ్చాపలతామార్గణశబ్దయోః ధనుర్లతాబాణార్థకరణమశ్రద్ధేయమ్. (౧౦)

మూ॥ రక్తాశోకస్తబకనికరైస్సావతంసా ఇవాశా విద్యుచ్ఛేదైరివ కబలితా శ్శారదా వారివాహాః। ఉల్కాజాలైరివ జటిలితా జజ్ఞిరే వ్యోమగర్భా
స్తూర్ణోత్కీర్ణైః ప్రసభ ముభయో రాయుధార్చిఃకలాపైః॥ ౧౧॥

రక్తేతి. ఉభయో రామరావణయోః పక్షే భీమదుర్యోధనయోః తూర్ణం శీఘ్రం మిథఃసంశ్లేషసమకాలమేవేత్యర్థః ఉత్కీర్ణైః ఉత్క్షిప్తైః ఆయుధానాం పరస్పరశ్లిష్టానాం బాణానాం పక్షే ఆయుధయోర్గదయోః అర్చిఃకలాపైః ప్రతిఘాతోత్థితవహ్నిశిఖాసమూహైః కృత్వా ప్రసభం ఝటితి ఆశా దిశః రక్తాశోకస్య స్తబకనికరైః పుష్పగుచ్ఛసమూహైరివ సావతంసాః సాలఙ్కారా జజ్ఞిరే జాతాః తథా శారదాః శరత్కాలీనాః శరద్యేవ యుద్ధారమ్భాత్తత్కాలీనా ఇత్యర్థః వారివాహా మేఘా విద్యుతాం ఛేదైః ఖండైరివ కబలితా వ్యాప్తా జజ్ఞిరే తథా వ్యోమగర్భా ఆకాశమధ్యాని ఉల్కా ఆకాశస్థలత్తేజోవిశేషాస్తాసాం జాలైస్సమూహైరివ జటిలితా జాతజటా వ్యాప్తా ఇత్యర్థః జజ్ఞిరే. సర్వత్ర ఇవశబ్ద ప్రయోగాద్వాచ్యోత్ప్రేక్షాణాం సంసృష్టిః తయా చ ఆయుధార్చిఃకలాపానా మాశామేఘవ్యోమగర్భేష్వసమ్బన్ధేపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిరఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౧౧)

మూ॥ మనోరథగతిధ్వంసపరివర్ధితరోషయోః।
రణకర్మ సుదక్షత్వాదశ్రాన్త ముభయో రభూత్ ॥౧౨॥

మనోరథేతి. మనోరథస్య ఇచ్ఛాయా యా గతిర్విషయః ఏతత్ప్రహారేణైవేమం హనిష్యామీత్యేవంరూప స్తస్యా ధ్వంసః పరస్య కౌశలేనాన్యథాభావ స్తేన పరివర్ధితో రోషో యయో స్తౌ తథా తయోః మనోరథో హ్యనుపపద్యమానో రోషం జనయతి కామాత్క్రోధోభిజాయత ఇతి స్మరణాదితి భావః ఉభయో రామరావణయోః పక్షే భీమదుర్యోధనయోః సుదక్షత్వాద్యుద్ధనైపుణ్యాధిక్యాదశ్రాన్తం అవిరామం శ్రమరహితం వా రణకర్మ యుద్ధవ్యాపారోఽభూత్. (౧౨)

మూ॥ తథా తయోర్విక్రమ ఉద్దిదీపే దిదృక్షయా వ్యోమ్ని యథా సమేతాః।
దివౌకసోప్యేకతరేణ లభ్యం జయం న నిశ్చేతు మలం బభూవుః॥

తథేతి. తయో రామరావణయోః పక్షే భీమదుర్యోధనయోః విక్రమః తుల్యః పరాక్రమ స్తథా తేన ప్రకారేణ ఉద్దిదీపే ప్రవృద్ధోఽభూత్ యథా దిదృక్షయా యుద్ధకౌశలదర్శ

నేచ్ఛయా వ్యోమ్ని యుద్ధాఙ్గణోర్ధ్వభాగే సమేతాః సఙ్గతా దివౌకసోఽపి కాకథాన్యే
షాం సర్వజ్ఞా దేవా అపి ఏకతరేణ రామేణ రావణేనవా పక్షే భీమేన దుర్యోధనేనవా
లభ్యం ప్రాప్యం జయం నిశ్చేతుం అలం సమర్థా న బభూవుః. అత్ర దివౌకసోఽపీత్యనేన
అన్యేషాం జయనిశ్చయస్య దూరపరాహతత్వప్రతిపాదనాదర్థాపత్తిరలఙ్కారః. (౧౩)

మూ॥ మధ్యే తయో రాయుధఘట్టజన్మా ప్రతిక్షణం వహ్నిశిఖోల్లసన్తీ।
భీతా తయో రేకతరం గ్రహీతుం సాక్షాజ్జయశ్రీరివ లక్ష్యతే స్మ॥౧౪॥

మధ్య ఇతి. ఆయుధయో రస్త్రయోః ఘట్టాత్ మిథస్సమ్పర్కాత్ జన్మ యస్యాస్సా
దృశీ తయోర్మధ్యే ప్రతిక్షణం ప్రతిప్రహారం ఉల్లసన్తీ వహ్నిశిఖా తయోరేకతరం గ్ర
హీతుం ఆలిఙ్గితుం భీతా అపరస్మాద్భయం ప్రాప్తా సాక్షాజ్జయశ్రీరివ విజయలక్ష్మీరివ లక్ష్య
తే స్మ నేయ మాయుధఘట్టనజన్మా వహ్నిశిఖా కిన్తు ఏకతరమవలమ్బితుమపరస్మాద్భీత్యా
కృతవిళమ్బా జయలక్ష్మీః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా. (౧౪)

మూ॥ పౌష్పీ వృష్టిః పురస్తాత్తదుపరి సుమనఃసఙ్క్షయే ఖేచరౌఘై
ర్ముక్తా ముక్తాకలాపాః కిల తదుపరమే కేవలాస్సాధువాదాః।
సంయత్సంరమ్భభీతా స్త్రిదివయువతయోఽప్యఞ్చలై రంశుకానాం
చక్షూంషి చ్ఛాదయన్త్యో దివి దయితతమై ర్దూరమాలిఙ్గ్య నీతాః॥౧౫॥

పౌష్పీతి. ఖే ఆకాశే చరన్తీతి ఖేచరా దేవాదయః అధికరణాచ్చేతి టః తత్పురుషే
కృతిబహుళమితి సప్తమ్యా అలుక్ తేషా మోఘైః సమూహైః యుద్ధదిదృక్షయా ఆగతైః
తద్దర్శనేన హృష్టైశ్చేతి శేషః తయో రామరావణయోః పక్షే భీమసుయోధనయో రుపరి
తావుద్దిశ్యేత్యర్థః పురస్తాత్ప్రథమం పౌష్పీ పుష్పసమ్బన్ధినీ వృష్టిః కృదభిహితభావత్వాత్
వృష్యమాణపుష్పాణీత్యర్థః ముక్తా త్యక్తా తతశ్చ సుమనసాం పుష్పాణాం సఙ్క్షయే సావ
శేషమోచనేనాపగమే సతి ముక్తాకలాపాః కిల మౌక్తికదామాని చ ముక్త్వా తదుపరమే
తేషాం ముక్తాకలాపానామప్యభావే చ సతి మోక్తవ్యతాదృశవస్త్వదర్శనాత్ కేవలా
స్సాధువాదాః ప్రశంసాలాపా ముక్తాః ఇయం తావత్ దేవానాం క్రియా. దేవీనామాహ
సంయదితి. సంయత్సంరమ్భేణ యుద్ధాడమ్బరదర్శనేన భీతాః స్త్రీస్వాభావ్యాత్ ప్రాప్త
భయాః అత ఏవ అంశుకానాం వస్త్రాణాం అఞ్చలైరేకదేశైః కృత్వా చక్షూంషి ఛాద
యన్త్యః త్రిదివయువతయోఽపి దేవ్యోఽపి దివి ఆకాశే దయితతమైః స్వస్వవల్లభైః భర్త
యాపగమాయాలిఙ్గ్య దూరం నీతాః అత్రేదృశానుపూర్వీకస్య శ్లోకార్థస్య ప్రాయేణాస
మ్బన్ధేఽపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిః సా చ ముక్తాముక్తేతి ఛేకానుప్రాసేన మోచ్యమా
నభేదేన అనేకానాం మోచనక్రియాణాం ఏకఖేచరౌఘసమ్బన్ధాద్దీపకేన చ ఏకాశ్రయా
వస్థాయిత్వేన సఙ్కీర్యతే. స్రగ్ధరా. (౧౫)

మూ॥ దిగ్భిత్తిప్రతినాదదున్దుభిరవప్రక్షోభిగర్భోచ్చల
న్నానానాగనగేన్ద్రనక్రనికరప్రోత్క్షిప్తవీచిచ్ఛటః ।
కూలాన్తానుదలఙ్ఘయత్కుపితయోరాసూర్నన్తయో రాయుధ
జ్వాలౌర్వానలలఙ్ఘితస్య నభసో నిర్వాపణాయామ్బుధిః॥ ౧౮॥

దిగ్భిత్తీతి. దిగ్భిత్తిషు దిగ్రూపాసు భిత్తిషు దిక్ప్రాన్తేషు వా ప్రతినాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్య తాదృశో యో దున్దుభిరవః సమరదున్దుభిధ్వాన స్తేన ప్రక్షోభీ ప్రకర్షేణ క్షుబ్ధో యో గర్భోఽభ్యన్తరం తస్మాదుచ్చలన్తో బహిర్నిస్సరన్తో యే నానా బహువిధా నాగాః సర్పా జలకుఞ్జరా వా నగేన్ద్రా మైనాకాదయః నక్రాః కుమ్భీరాశ్చ తేషాం నికరః సమూహ స్తేన ప్రోత్క్షిప్తా ప్రకర్షేణోర్ధ్వం నీతా వీచిచ్ఛటా తరఙ్గపరమ్పరా యస్య తాదృశోఽ మ్బుధిః సముద్రః కూలాన్తాన్ వేలాః అన్తఃస్వరూపే నికటే ఇతి హేమచన్ద్రః ఉదలఙ్ఘయ త్ ఉల్లఙ్ఘ్య ప్రావర్తత అత్రోత్ప్రేక్షతే కుపితయో స్తయో రామరావణయోః పక్షే భీమ దుర్యోధనయో ర్వా ఆయుధజ్వాలా ఆయుధోత్థితవహ్నిశిఖా సైవౌర్వానలః ప్రళయ కారీ బాడబాగ్ని స్తేన లఙ్ఘితస్య వ్యాప్తస్య నభస ఆకాశస్య నిర్వాపణాయ నూనం నిర్వాపణార్థమివ కూలాన్తానుదలఙ్ఘయత్ అకాలికప్రళయశఙ్కయేతి శేషః. అత్ర పూర్వార్ధార్థస్య వస్తుతో సమ్భవాదతిశయోక్తిః తయా చోత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్య తే. నూనశబ్దో ఽత్రోత్ప్రేక్షావాచకః యదాహ మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యే వమాదయ ఇతి. శార్దూలవిక్రీడితమ్. (౧౮)

మూ॥ విలోక్య విద్వేషివధే ససంశయం రణే జగత్ప్రాణభువం నృపాత్మజమ్।
ఉపాయమస్మై నిభృతం న్యవేదయజ్జయోచితం కోఽపి పురాతనో మునిః॥౧౯॥

విలోక్యేతి. కోఽపి పురాతనో మునిః మాతలిః సహి పూర్వం మునిర్భూత్వా తపశ్చకార తతశ్చ తత్ఫలభూతం ఇన్ద్రస్య సారథ్యం లేభే ఇతి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయాదస్య మునిత్వం జగత్ప్రాణభువం జగద్వర్తిజనానాం ప్రాణాలమ్బనస్థానం దుర్వృత్తరాక్షసాదివినాశనే న జగతాం ప్రాణాన్రక్షన్తమిత్యర్థః నృపాత్మజం రామం రణే విద్వేషిణః శత్రో రావణస్య వధే ససంశయం ఛిన్నేష్వపి శిరస్సు రావణస్య పునః సశిరస్కత్వదర్శనాత్ సంశయితం వి లోక్య అస్మై రామాయ జయోచితం తద్వధయోగ్యం ఉపాయం బ్రహ్మాస్త్రేణాస్య వక్షసి ప్రహ ర్తవ్య ఇత్యేవం రూపం నిభృతం గుప్తం యథా తథా న్యవేదయత్ జ్ఞాపయామాస. పక్షే కోఽపి పురాతనో మునిః కృష్ణప్రేరితో నరావతారోఽర్జునః జగత్ప్రాణభువం వాయుతనయం నృపాత్మజం భీమం రణే విద్వేషిణో దుర్యోధనస్య వధే ససంశయం తుల్యబలతయా సన్దిహా నం విలోక్య అస్మై భీమాయ జయోచితముపాయం అస్యోరుదేశే గదయా ప్రహర్తవ్యమి త్యేవం రూపం నిభృతం న్యవేదయత్ స్వోరౌ హస్తాఘాతభఙ్గ్యా అసూచయత్. (౧౯)

మూ॥ ప్రవర్త్య భీమోథ లసన్మహాయుధం విరోధివీరం నిజఘాన మర్మణి।
పురేవ రామః శతమన్యుసంభవన్మహాస్త్రమోక్షేణ నిశాచరేశ్వరమ్॥ ౧౮॥

ప్రవర్త్యేతి. అథ మాతలినివేదనానన్తరం రామః భీమో లసన్ భయఙ్కరః సన్ మహాయుధం మహాన్తం సఙ్గ్రామం ప్రవర్త్య అతిశయేన వర్తయిత్వా మహాయుధం మహాస్త్రకం బ్రహ్మాస్త్రం ప్రవర్త్య అవర్త్యేతి వా పురా పూర్వం శతమన్యుసంభవం ఇన్ద్రపుత్రం వాలినమివ మహాస్త్రస్య బ్రహ్మాస్త్రస్య మోక్షేణ త్యాగేన విరోధివీరం నిశాచరేశ్వరం రావణం మర్మణి వక్షసి నిజఘాన ఆహతవాన్. పక్షే అథ అర్జునోపదేశానన్తరం లసన్ రణే శోభమానో భీమో వృకోదరః మహాయుధం మహాన్తం సఙ్గ్రామం ప్రవర్త్య కృత్వా పురా త్రేతాయాం మహాస్త్రమోక్షేణ బ్రహ్మాస్త్రక్షేపేణ రామః శతస్య శతసఙ్ఖ్యాజనస్యేత్యర్థః మన్యోః శోకస్య దైన్యస్య వా సంభవో యస్మాత్తం. మన్యుః పుమాన్ క్రుధి। శోకే దైన్యే చ యక్షే చ ఇతి మేదినీ. నిశాచరేశ్వరం రావణమివ విరోధివీరం దుర్యోధనం మర్మణి కోమలత్వాత్ పీడాకరే ఊరౌ నిజఘాన గదయా అతాడయత్. (౧౮)

మూ॥ తతస్స ఉచ్చైర్గతమానసోపి దుర్యోధనశ్ఛిన్నదశాననశ్రీః।
ప్రాప్యోరుభఙ్గం జగతీం జగామ సురద్విషాం మూర్త ఇవాభిమానః॥ ౧౯॥

తత ఇతి. తతః బ్రహ్మాస్త్రాభిఘాతానన్తరం దుర్యోధనోఽపి దుఃఖేన యోధనీయోఽపి అతిశూరోపీత్యర్థః గతం మానసం యస్య సః మృత ఇత్యర్థః అత ఏవ ఛిన్నా నాశం ప్రాప్తా దశానాం ఆననానాం ముఖానాం శ్రీః శోభా యస్య సః తథా సురద్విషాం దేవవిరోధినాం మూర్తో మూర్తిమాన్ అభిమాన ఇవ గర్వ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. స రావణః ఉరుర్మహాన్ యో భఙ్గః పరాజయః తం ప్రాప్య ఉచ్చైరుచ్చస్థానాత్ రథనీడాత్ జగతీం పృథివీం జగామ బ్రహ్మాస్త్రేణ హతో మృతశ్చ భూమావపపాతేత్యర్థః. పక్షే తత ఊరౌ గదాఘాతానన్తరం ఉచ్చైరుచ్చాఙ్గరక్షణే [illegible]మానసం యస్య సః నాభేరధో గదాప్రహారస్య యుద్ధశాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ కేవలమూర్ధ్వాఙ్గరక్షణే కృతయత్న ఇత్యర్థః అత ఏవ భీమస్య గదాప్రహారేణ ఊరోర్భఙ్గం ప్రాప్య ఛిన్నా నాశితా దశా సామ్యావస్థా యస్యాస్తాదృశీ ఆననశ్రీర్యస్య సః వేదనాధిక్యాన్మలినముఖకాన్తిరిత్యర్థః తథా సురద్విషామసురాణాం మూర్తోఽభిమాన ఇవ స దుర్యోధనః జగతీం జగామ భూమావపపాత అపీతి నిశ్చయే పాదపూరణే వా. (౧౯)

మూ॥ అన్తే సఙ్గ్రామయజ్ఞస్య సద్యః పూర్ణాహుతీకృతః।
తతార్చిషః పరితస్తార దారుణో రణమణ్డలమ్॥ ౨౦॥

అన్త ఇతి. సఙ్గ్రామ ఏవ యజ్ఞః తస్యాన్తే పూర్ణాహుతీకృతః పూర్ణాహుతిత్వేన రూపితస్తేనైవ సఙ్గ్రామయజ్ఞసమాపనాదితి భావః తస్య రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య కాయః దారుణో భయఙ్కరస్సన్ అథ చ జాజ్వల్యమానతయా ఉద్భటస్సన్ రణమణ్డలం యుద్ధస్థానం యజ్ఞవాటరూపమిత్యర్థః పరితస్తార వ్యాప్నోతిస్మ పరిచస్కారేతి అలఙ్కృతో

రేత్యర్థః. అత్రసఙ్గ్రామే యజ్ఞత్వారోపస్య తత్కార్యేపూర్ణాహుతిత్వారోపస్యచ శాబ్ద త్వా ద్రణమణ్డలేతు యజ్ఞవాటత్వారోపస్యార్థత్వా దేకదేశవివర్తిరూపకమ్. (౨౦)

మూ॥ విససృజు రథ వృష్టిం కౌసుమీ మమ్బువాహా ననృతు రమరవధ్వో
దధ్వనుః ఖే మృదఙ్గాః । జగు రనిమిషసూతా దిక్పురన్ధ్ర్యః ప్రసే
దుస్తుతుషు రఖిలలోకా మఙ్గళైనైవ పూర్ణాః॥ ౨౧॥

విససృజురితి. అథరావణస్యపక్షేదుర్యోధనస్య పతనానన్తరం అమ్బువాహా మేఘా ఇన్ద్రప్రేరితా ఇతి శేషః కౌసుమీంపుష్పసమ్బద్ధినీం వృష్టింకృదభిహితభావత్వాత్ వృష్యమాణానికుసుమానీత్యర్థః విససృజుఃముముచుః తథా అమరవధ్వోదేవాఙ్గనాన నృతుః తథాఖేఆకాశే మృదఙ్గా దేవైర్వాద్యమానాఇతి శేషః దధ్వనుఃధ్వానంచక్రుః తథా అనిమిషాణాందేవానాం సూతామాగధాశ్చారణా జగుఃగానంచక్రుః తథాదిశఏవ పురన్ధ్ర్యః ప్రసేదుఃప్రసన్నాబభూవుః తథా అఖిలాఃసమస్తా అత్రత్యైతద్వృత్తాన్తాఅపీ త్యర్థః లోకాజనా మఙ్గళైనైవస్వస్వేష్టసిద్ధ్యైవ పూర్ణాఃపూర్ణమనోరథాస్సన్తః తుతు షుః అతిదుర్వృత్తస్యతస్యవినాశాత్సర్వేపిహర్షంప్రాపురిత్యర్థః. (౨౧)

మూ॥ తీర్త్వాప్రతిజ్ఞాం పవనాత్మజేన ప్రత్యాగతేనాభిహితారిభఙ్గా। మేనే
తదానీమ్మనుజేన్ద్రపత్నీ మహోత్సవం భర్తృముఖావలోకమ్॥ ౨౨॥

తీర్త్వేతి. ప్రతిజ్ఞాం సీతాహర్తారంశ్రీరామేణఘాతయిష్యామీత్యేవంరూపాం తీర్త్వాఉత్తీర్య ప్రత్యాగతేన పవనాత్మజేనహనూమతా అభిహితఃకథితో అరేరావ ణస్య భఙ్గఃపరాజయోవధఇత్యర్థః యస్యైతాదృశీ మనుజేన్ద్రస్యరామస్య పత్నీ సీతా తదానీంరావణవధవార్తాశ్రవణకాలే మహానుత్సవోయస్మాత్తాదృశం భర్తూరా మస్యముఖావలోకం ముఖదర్శనం మేనేకర్తుమియేషేత్యర్థః.పక్షే ప్రతిజ్ఞాం ససోదరం దుర్యోధనంహనిష్యామీత్యేవంరూపాం తీర్త్వాసమ్పాద్య ప్రత్యాగతేన పవనాత్మజే నభీమేనఅభిహితారిభఙ్గాకథితదుర్యోధనోరుభఙ్గా మనుజేన్ద్రపత్నీద్రౌపదీ తదానీం భర్తౄణాంముఖానా మవలోకోయత్రతద్యథాతథా మహోత్సవంమేనే దుర్యోధన వధంశ్రుత్వా అహోమహానుత్సవో మేజాతఇతి మన్యతేస్మేత్యర్థః మహోత్సవసమయే చ ప్రియజనానామ్ముఖానిదృశ్యన్తేఇతిప్రసిద్ధిః. (౨౨)

మూ॥ మహావరాహేణమహీవసాగరాత్సముద్ధృతాభీమబలేనసఙ్కటాత్।
నరేన్ద్రపత్నీ ప్రతిపన్నమఙ్గళా జహర్ష జన్మాన్తరమాస్థితా యథా॥ ౨౩॥

మహావరాహేతి. మహావరాహేణవరాహరూపిణాభగవతా సాగరాత్ప్రళయ సముద్రా త్సముద్ధృతామహీపృథివీవ భీమస్యశత్రుభయఙ్కరస్యరామస్య బలేనసామ ర్థ్యేన భీమానిబలానిసైన్యాని యస్యసతథా తేన రామేణేతివా సఙ్కటాత్ రావణో పరోధాత్ సముద్ధృతారావణవధేనవిహితోద్ధారా నరేన్ద్రపత్నీసీతా ప్రతిపన్నమఙ్గ

శాప్రాప్తమజ్జశా సతీ జహర్షహర్షం ప్రాప అత్రోత్ప్రేక్షితే జన్మాన్తరమాస్థితా యథా ప్రాప్త జన్మాన్తరేవ ఝటిత్యేవ దుఃఖరాశివినాశేన సుఖాతిశయసద్భావా దియముత్ప్రేక్షా, పక్షే భీమస్యవృకోదరస్య బలేనసామర్థ్యేన సఙ్కటాత్ భర్తృరాజ్యాపహారణజనిత దుఃఖాత్ సముద్ధృతా నరేన్ద్రపత్నీ ద్రౌపదీ అన్యత్సమానం ఉపమోత్ప్రేక్షయోరఙ్గాఙ్గిత్వేన సఙ్కరః అత్రయథాశబ్దస్యోత్ప్రేక్షాద్యోతకత్వేఽవాచకత్వదోషోబోధ్యః.(౨౩)

మూ॥ పత్యుః ప్రతిజ్ఞార్ణవలఙ్ఘనేన సకఞ్చుకా సఙ్ఘ్రితచారువేణీ।
అనల్పసన్తాపహుతాశమధ్యా ద్వినిస్సృతా రాజవధూర్విరేజే॥౨౪॥

పత్యురితి. రాజవధూఃసీతా అనల్పఃసాతిశయఃసన్తాపఉత్తాపోయస్యతాదృశః నత్వల్పతరఇత్యర్థః యోహుతాశఃపరీక్షాగ్నిస్తస్యమధ్యాద్వినిస్సృతా అదగ్ధశరీరైవనిర్గతా వహ్నిపరీక్షయానివేదితస్వశుద్ధిరిత్యర్థః తాదృశీసతీ పత్యూరామస్య సవంశరావణవధవిషయాప్రతిజ్ఞైవార్ణవః తస్యలఙ్ఘనేన పారగమనేనసవంశరావణవధేనేత్యర్థః విరేజేముముదేకిమ్భూతా సకఞ్చుకాపరిహితోత్తమస్తనావరణా తథా సఙ్ఘ్రితాబద్ధా చారుర్మనోజ్ఞావేణీ యస్యాస్సా రావణగృహవాసేనసతీత్వసంశయినోరామస్యవైమనస్యపరిహారాయ వహ్నిపరీక్షయావిశుద్ధాసీతా విరహావస్థాయాం నియమితైకవస్త్రవేణీధారణంవిహాయ విహితకేశవసనోత్తమవేషాభూత్వా శత్రువిజయినోరామస్య సమీపముపేత్యముముదేఇత్యర్థః. పక్షే పత్యుర్భీమస్య ప్రతిజ్ఞార్ణవలఙ్ఘనేనదుర్యోధనవధసమ్పాదనేన సకఞ్చుకా తథా సఙ్ఘ్రితచారువేణీ దుశ్శాసనకరాకర్షణమారభ్య అసంయతకేశాస్థితా సమ్ప్రతిసభాప్రత్యక్షదుర్యోధనవధేన బద్ధకేశేత్యర్థః పత్యుర్భీమాద్యేతోః ప్రతిజ్ఞార్ణవస్య అహంతేషుధార్తరాష్ట్రేషు కేశసంయమనంకరిష్యామిత్యేవంరూపస్య లఙ్ఘనేన సఙ్ఘ్రితచారువేణీతివా రాజవధూఃద్రౌపదీ అనల్పఃసన్తాపోమనోవ్యథైవహుతాశస్తస్యమధ్యాద్వినిస్సృతా రిపునాశేనవిగతదుఃఖాసతీ విరేజేశుశుభే అత్రప్రథమపక్షే ప్రతిజ్ఞార్ణవేత్యత్ర నిరఙ్గరూపకం,ద్వితీయేసన్తాపహుతాశేత్యత్రాపి, తదనయోస్సంసృష్టిః.(౨౪)

మూ॥ రాజ్యే నియుక్తేన విభీషణేన హరిప్రణేత్రానుగతో బలేన।
విమానరాజప్రభుతాముపేత్య నరాధిపస్స్వాం నగరీం ప్రతస్థే॥ ౨౫॥

రాజ్యఇతి. నరాధిపోరామః రాజ్యేలఙ్కాధిపత్యే నియుక్తేనవిభీషణేన పాలస్త్యేన తథాహరిర్వానరరాజఃసుగ్రీవః ప్రణేతానాయకో యస్యతాదృశేనబలేన వానరసైన్యేనచ అనుగతఃసన్ విమానరాజం రావణేనకుబేరాద్విజితంపుష్పకం తస్యప్రభుతాంస్వామిత్వముపేత్యప్రాప్య పుష్పకమధిరుహ్యేత్యర్థః స్వాంనగరీంఅయోధ్యాంప్రతస్థే. పక్షే నరాధిపోయుధిష్ఠిరః రాజ్యేనియుక్తేనరాజ్యంరక్షితుమాదిష్టేన తథావిభీషణేనభయఙ్కరేణ తథాహరిఃకృష్ణఃప్రణేతాయస్యతాదృశేన బలేనయుద్ధావశిష్టసైన్యేన అనుగతస్సన్ విమానావిగతమానావశీకృతాఇత్యర్థః యేరాజానస్తేషాం ప్రభుతాంఉపె

త్యచక్రవర్తిత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః స్వాంనగరీంహస్తినాం ప్రతస్థే. ఏతచ్చభారతోక్తప్రాస్థిక వధాదితః పరంబోధ్యం నగరీంశోభయానగరీప్రాయం శిబిరమితివా. (౨౭)

మూ॥ సముద్వహన్స్వస్తరిభక్తిముత్కటాంకృపానుగామీకృతవర్మనోదనః।
తమన్వగచ్ఛద్గురువంశవర్ధనః క్షపాచరో రాజవరం విభీషణః॥౨౮॥

సముద్వహన్నితి. భర్తరిప్రభౌరామే ఉత్కటాముద్రిక్తాం భక్తింసముద్వహన్ ధారయన్ తథాకృపాయాదయాయా అనుగామిఅతిదయాళురిత్యర్థః తథాకృతంవర్మణః కవచస్యనోదనంయుద్ధోపరమాదపనయనం యేనసః తథాగురుఃమహాన్ యోవంశఃపౌలస్త్యవంశస్తంవర్ధయతిసత్క్రియాభిఃఖ్యాపయతీతి గురువంశవర్ధనః తాదృశఃక్షపాచరోరాక్షసోవిభీషణః రాజవరంరాజశ్రేష్ఠంతంరామం అన్వగచ్ఛత్ అయోధ్యాపర్యన్తమితిశేషః. పక్షే భర్తరిదుర్యోధనే ఉత్కటాంభక్తింసముద్వహన్ తథాకృపఃశారద్వతోనుగామీయస్యసః తథాకృతవర్మాణాహార్దిక్యేన నుదతిస్వసాహాయ్యాయప్రేరయతీతితథోక్తః కృతవర్మసహితఇత్యర్థః తథావిభీషణోభయఙ్కరః తాదృశోగురోర్ద్రోణస్యవంశవర్ధనఃపుత్రోఽశ్వత్థామా క్షపాచరఃపాణ్డవభయేనరాత్రౌగచ్ఛన్ తంభగ్నోరు తయా రణభూమావాశయానం రాజవరందుర్యోధనం అఞ్జలీకృత్య అగచ్ఛత్. (౨౮)

మూ॥ శకునస్యానుకూల్యేన శనైరారాత్పతాకినీమ్।
ప్రభఞ్జనః కుమ్భజోఽశాసమ్భవస్తామవర్ధయత్॥ ౨౯॥

శకునస్యేతి. ఆరాత్ సమీపే శనైర్మన్దం వహన్ కుమ్భజోఽగస్త్యః తస్యాశాదక్షిణదిక్ తత్సమ్భవఃప్రభఞ్జనః పవనః శకునంశుభసూచకనిమిత్తం శుభశంసినిమిత్తేచ శకునంస్యాన్నపుంసకమితి మేదినీ తస్యానుకూల్యేన శకునసూచితానుకూల్యవదానుకూల్యేనేత్యర్థః అతఏవనిదర్శనా తాంపతాకినీంవానరసేనాం ఉత్తరముఖప్రస్థితామిత్యర్థః అతఏవదాక్షిణాత్యపవనస్యానుకూలత్వంపతాకాసౌభాగ్యంతద్యుక్తాంసీతామితి గురువః అవర్ధయత్ సంవర్ధయామాస అసుఖయదిత్యర్థః. పక్షే కుమ్భజో ద్రోణః తస్యాశయామనోరథేనసమ్భవోయస్యసః ప్రభఞ్జనఃశత్రుమర్దనః అశ్వత్థామా ఆరాత్ న్యగ్రోధమూలస్థితస్యస్వస్యసమీపే శనైర్నిభృతమాగతస్యశకునస్య ఉలూకపక్షిణః అనుకూల్యేన నిద్రితకాకగణవినాశనరూపసౌప్తికవధోపదేశేన తాంపతాకినీంశిఖణ్డిధృష్టద్యుమ్నద్రౌపదేయాద్యధిష్ఠితయాధిష్ఠిరసేనాం శిబిరే సుఖంశయానామితి శేషః అవర్ధయత్ చిచ్ఛేద. వర్ధచ్ఛేదపూరణయోరిత్యస్య చౌరాదికస్య రూపం. అశ్వత్థామాకిల రాత్రౌ న్యగ్రోధమూలే పాణ్డవబలప్రతీకారం చిన్తయన్ నిభృతమాగత్య సుప్తంకాకకులంఘత్వా భూమౌపాతయన్తంకఞ్చిదులూకపక్షిణందదర్శ దృష్ట్వాచతథావిధంతం సుప్తస్యరిపుకులస్య వధోఽనేనమేఽఉపదిష్టఇతి మత్వా పాణ్డవశిబిరంగత్వా తత్రసుప్తాన్ ధృష్టద్యుమ్నాదీన్ జఘానేతి భారతీభారతీ. (౨౯)

మూ॥ అభ్యర్ణే కీర్ణసేనాపతిపృథుకుణపం కృత్తభీష్మారికణ్ఠం
యోధవ్రాతప్రతీకైః విషమితవసుధం ధ్వస్తనానాకుమారమ్।
ఖేలద్వేతాలమారాదుపరిపరిపతత్ఫేరుభేరుణ్డతుణ్డం
శ్రోత్రుం వా నాలమాసీ త్వధి నృపతివధూ రాజపుత్రాజిరఙ్గమ్॥ ౨౮॥

అభ్యర్ణ ఇతి. నృపతివధూః సీతా పక్షే ద్రౌపదీ రాజపుత్రస్య రామస్య పక్షే రాజా ప్రభుః ద్రోణ ఇత్యర్థః యద్వా అజః శివః తదుపాసక అజో ద్రోణః తత్పుత్రస్యాశ్వత్థామ్నః ఆజిర్యుద్ధస్థానం రఙ్గో నాట్యశాలేవ ఆజిరేవ రఙ్గ ఇతి వా తం శ్రోతుం వా శ్రోతుమపి కిం పునర్ద్రష్టుమితి భావః అలం సమర్థా నాసీత్ ఏకత్ర స్త్రీస్వాభావ్యేన భీరుత్వాత్ అపరత్ర పుత్రభ్రాత్రాదివధజనితశోకాదితి భావః కిమ్భూతం అభ్యర్ణే సమీపే కీర్ణా విక్షిప్తాః సేనాపతీనాం పృథవః కుణపాః శవాః యత్ర పక్షే కీర్ణః సేనాపతేః ధృష్టద్యుమ్నస్య పృథుః కుణపో యత్ర తం తథా కృత్తాః ఛిన్నాః భీష్మాణాం భయఙ్కరాణాం అరీణాం కణ్ఠా గ్రీవా యత్ర పక్షే కృత్తో భీష్మారేః శిఖణ్డినః కణ్ఠో యత్ర తం తథా యోధవ్రాతానాం భటసమూహానాం ప్రతీకైః అఙ్గైః అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ ఇత్యమరః విషమితా ఉన్నతానతీకృతా వసుధా యత్ర తం తథా ధ్వస్తా నాశం ప్రాప్తా నానాబహవః కుమారా అతికాయాదయః పక్షే ద్రౌపదేయా యత్ర తం తథా ఆరాత్సమీప ఏవ ఖేలన్తః క్రీడన్తో వేతాళా భూతా యత్ర తం తథా ఉపరి శవానామూర్ధ్వ పరిపతన్తి కబళగ్రహణాయ సవ్యాపారాణి ఫేరూణాం సృగాలానాం భేరుణ్డానాం చ మాంసాశిదేవతాభేదానాం యక్షిణీదేవానాం వా తుణ్డాని ముఖాని యత్ర తం భేరుణ్డా దేవతాభేదయక్షిణ్యన్తరయోః స్త్రియామితి మేదినీ తుణ్డమిత్యత్ర రుణ్డమితి పఠిత్వా ఉపరిపతద్భిః ఫేరుభిః భేరుణ్డాః భయానకాః రుణ్డాః కబన్ధాః యత్ర తమితి వ్యాచక్షతే కేచిత్. (౨౯)

మూ॥ కృతప్రతీ[illegible]రేః కృతాగసస్సమగ్రచూడామణిమౌళినిగ్రహాత్।
అభిష్టువన్తో విజయం మహాభుజం ససోదరం తే సుహృదోఽనువవ్రజుః॥ ౨౯॥

కృతేతి. విజయం విశిష్టజయం అభిష్టువన్తః ప్రశంసన్తస్తే సుహృదో విభీషణాదయః కృతాగసః కృతసీతాహరణరూపాపరాధస్య అరేః రావణస్య సమగ్రాః స్థూలాశ్చూడామణయో యత్ర తాదృశా మౌళయో మస్తకాని తేషాం నిగ్రహాచ్ఛేదాద్ధేతోః కృతః ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం యేన స తథా తం ససోదరం సలక్ష్మణం మహాభుజం రామం అయోధ్యాం ప్రతిష్ఠమానమితి శేషః అనువవ్రజుః అనుజగ్ముః పూర్వోక్తస్యానువాదోఽయం. పక్షే తే సుహృదః కృష్ణాదయః కృతాగసః కృతద్రౌపదేయాదిసౌప్తికవధరూపాపరాధస్య అరేరశ్వత్థామ్నః చూడాయాం జాతో మణిశ్చూడామణిః తద్రూపో మౌళిః కిరీటం మౌళిః కిరీటే ధమ్మిల్లే ఇతి మేదినీ. తస్య సమగ్రః సమ్పూర్ణో నిగ్రహః ఛేదనం తస్మాద్ధేతోః కృతప్రతీకారం. వపనం ద్రవిణాదానమిత్యాదిస్మరణాత్ సౌప్తికవధకరణా వధాహ-

స్యాపశ్యత్తామ్రః సహజ చూడామణి చ్ఛేదన రూపవపనేన కృతవైరశుద్ధిమిత్యర్థః ఈదృశం విజయమర్జున మభిష్టువన్తః సన్తః సహోదరం యుధిష్ఠిరాదిసహితం మహాభుజం తమర్జునం అనువవ్రజుః. (౨౯)

మూ॥ ఏవం విలఙ్ఘ్యాపదమర్ణవం వా జవేన పశ్చాత్కృతదీర్ఘమార్గః ।
సబన్ధువర్గం భరతప్రధానం దదర్శ రాజా ధృతరాష్ట్రిమాశు॥౩౦॥

ఏవమితి. సరాజా రామః ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అర్ణవం వా సముద్రమివ పేత్యుపమాయాం ఆపదం రావణాదిజనితవిపదం విలఙ్ఘ్య ఉత్తీర్య అత్రహంసశ్చన్ద్రమా ఇవాభాతీత్యాదివత్ ద్వయోరప్యుపమానోపమేయయోః సముద్రవిపదోః ప్రకృతత్వం తేన సముద్రం విపదఞ్చ విలఙ్ఘ్యేత్యర్థః జవేన రథవేగేన పశ్చాత్కృతో ౽తిక్రాన్తో దీర్ఘః మార్గః పన్థా యేన తాదృశస్సన్ ఆశు అచిరాదేవ భరతః కైకేయః ప్రధానం యస్య తం తథా ధృతరాష్ట్రిం చతుర్దశవర్షాణ్ రక్షితరాజ్యం బన్ధువర్గం శత్రుఘ్నసుమన్త్రాదికం దదర్శ. పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరః అర్ణవం వా సముద్రమివ దుస్తరాం ఆపదం దుర్యోధనాదికృతవిపదం విలఙ్ఘ్య బన్ధువర్గం విదురాదిభిః సహితం భరతప్రధానం భరతవంశముఖ్యం ధృతరాష్ట్రిం అమ్బికేయం ఆశు ప్రథమం దదర్శ. శేషం సమానమ్. ఉపమా. (౩౦)

మూ॥ శిఖావలానామివ వారివాహం పికావలీనామివ చైత్రమాసమ్ ।
ఉదన్వతామిన్దుమివోజ్జజృమ్భే ప్రీతిస్తమాలోకయతాం జనానామ్॥౩౧॥

శిఖేతి. వారివాహం మేఘం ఆలోకయతాం శిఖావళానాం మయూరాణామివ తథా చైత్రమాసమాలోకయన్తీనాం పికావళీనాం కోకిలకులానామివ తథా ఇన్దుమాలోకయతాముదన్వతాం సముద్రాణామివ తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం ఆలోకయతాం చిరాత్పశ్యతాం జనానాం ప్రీతిః ఉజ్జజృమ్భే వవృధే అత్ర ఏకస్యానేకైరుపమానైరుత్కర్షణాన్మాలోపమా.(౩౧)

మూ॥ చిరాద్వియోగే తపసీవ తీవ్రే గతే సమాప్తిం పరిపాకభాజా ।
ఫలోదయేనేవ తదీక్షణేన కృతార్థతామాపురమాత్యవర్గాః॥౩౨॥

చిరాదితి. అమాత్యవర్గాః ప్రకృతయః తీవ్రే ఉగ్రే తపసి తపస్యాయామివ వియోగే విచ్ఛేదే చిరాత్ చతుర్దశవర్షానన్తరం సమాప్తిమవసానం గతే సతి పరిపాకభాజా సమ్పన్నేన ఫలోదయేనేవ తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య ఈక్షణేన దర్శనేన కృతార్థతాం కృతప్రయోజనతాం అతిసుఖితామిత్యర్థః ఆపుః లేభిరే యథా ఉగ్రే తపసి సమాప్తే తత్ఫలోదయేన జనాః కృతార్థా భవన్తి తథా వియోగే గతే తద్దర్శనేనేత్యర్థః. ఉపమా.(౩౨)

మూ॥ శ్రీఖణ్డద్రవనీరజీకృతపథా పల్లత్పతాకా క్వచి
ద్భాస్వత్తోరణరాజిరుత్సుకజనప్రారబ్ధరమ్యోత్సవా ।
హృద్యాతోద్యవరా ససమ్భ్రమవధూక్రాన్తోచ్చహర్మ్యావళీ
పత్యావేష్యతి కామినీవ నగరీ సా క్లృప్తశోభా బభౌ॥ ౩౩॥

శ్రీఖణ్డేతి. పత్యౌ స్వామిని రామే పక్షే యుధిష్ఠిరే అన్యత్ర వల్లభే ఏష్యతి ఆగమిష్యతి సతి కామినీవ వాసకసజ్జికా నాయికేవ సా నగరీ అయోధ్యా పక్షే హస్తినా కల్పిత శోభారచితశోభా సతీ బభౌ. శోభామేవ విశేషణైరాహ. కిమ్భూతా శ్రీఖణ్డద్రవేణ చన్దనరసేన నీరజీకృతా ధూలిరహితీకృతాః పన్థానో యత్ర సా తథా క్వచిత్ప్రదేశేషు వల్గన్త్యశ్చలన్త్యః పతాకా యత్ర సా తథా భాస్వతీ మాలాదిభిః శోభమానా తోరణరాజిః బహిర్ద్వారశ్రేణీ యత్ర సా తథా ఉత్సుకైరానన్దదుగ్ధగర్జనైః ప్రారబ్ధా రమ్యా ఉత్సవా యత్ర సా. తథా హృద్యైర్మనోజ్ఞైరాతోద్యైః వాదిత్రైః వరా ఉత్కృష్టా తథా ససమ్భ్రమాభిః సతూహలేన సత్వరాభిర్వధూభిః క్రాన్తా ఆరూఢా ఉచ్చా హర్మ్యావలీ సౌధపృష్ఠసమూహో యత్ర సా. ఉపమా. (33)

మూ॥ కరకిసలయముక్తైర్లాజవర్షైర్వధూనామలఘుభిరనువేలం
కీర్యమాణోజ్జయష్టిః। ప్రముదితజనవర్గం రాజమార్గేణ గత్వా
భవనమవనిపాలః ప్రావిశత్పూర్వజానామ్॥ 34॥

కరేతి. అవనిపాలో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః వధూనాం నగరాఙ్గనానాం కరకిసలయముక్తైః కరపల్లవప్రక్షిప్తైః అలఘుభిర్గాఢశ్యామహార్దైః లాజవర్షైర్వ్యాప్యమానైః అనువేలం వారంవారం కీర్యమాణా చోద్యమానా అఙ్గయష్టిర్యస్య తాదృశస్సన్ రాజమార్గేణ నృపగమనోచితవర్త్మనా గత్వా ప్రముదితజనవర్గం తదాగమనేన హృష్టజనసమూహం పూర్వజానాం పూర్వవంశ్యానాం భవనం ప్రావిశత్. (34)

మూ॥ నాథేన సాకం ప్రథమం గతాయాస్తేనైవ సార్ధం పునరావ్రజన్త్యాః।
సాక్షాచ్ఛ్రియో మూర్తిరివావివేశ పురే నరేన్ద్రస్య తదా పురన్ధ్రీ॥ 35॥

నాథేనేతి. నాథేన ఈశ్వరేణ రామేణ పక్షే యుధిష్ఠిరేణ సాకం సహ ప్రథమం గతాయాః తద్వనగమనమారభ్య పురస్య శ్రీహీనత్వాదితి భావః తథా తేనైవ నాథేనైవ సార్ధం పునరావ్రజన్త్యా ఆగచ్ఛన్త్యాః తదాగమనేన చ పురస్య పునః శ్రీమత్త్వాదితి భావః శ్రియో లక్ష్మ్యాః సాక్షాన్మూర్తిరివ నరేన్ద్రస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య పురన్ధ్రీ పత్నీ సీతా పక్షే ద్రౌపదీ తదా పురే నగరే ఆవివేశ ప్రావిశత్ పుర ఇతి వివక్షయా అధికరణత్వం పురమితి సమీచీనః పాఠః. ఉత్ప్రేక్షా. (35)

మూ॥ తదా తదాలోకనతత్పరాణాం ముఖైర్వధూనాం నిచితా గవాక్షాః।
వికాసిహేమామ్బుజనిర్భరాణాం సరోవరాణాం సమతామవాపుః॥ 36॥

తదేతి. తదా తస్య పురప్రవేశసమయే తస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః ఆలోకనే తత్పరాణాం వ్యాపృతానాం వధూనాం పురాఙ్గనానాం ముఖైర్నిచితా వ్యాప్తా గవాక్షాః వికాసీ హేమామ్బుజానాం స్వర్ణకమలానాం నిర్భరోఽతిశయో యత్ర తాదృశానాం

274

సరోవరాణాం సమతాం తుల్యతాం అవాపుః అత్ర గవాక్షేషు సరోవరసాదృశ్యాసమ్భవాత్ తద్విశేషణీభూతానాం ముఖానామేవ హేమామ్బుజసామ్యం బోధ్యమ్. (౩౬)

మూ॥ చయేన దన్తాధరలోచనత్విషాం విలక్ష్యమాణా అనుభవేన సుభ్రువామ్ ।
సువర్ణవాతాయనపఙ్క్తయస్తదా విచిత్రరత్నోఞ్ఛచితా ఇవాబభుః ॥ ౩౭ ॥

చయేనేతి. తదా నృపదర్శనసమయే సువర్ణవాతాయనపఙ్క్తయః కనకమయగవాక్షశ్రేణయః సుభ్రువాం నృపదర్శనతత్పరాణాం పురాఙ్గనానాం విశేషేణ లక్ష్యమాణాః ప్రత్యేకం గృహ్యమాణాః అనుభవాయ స్యతాదృశేన ప్రత్యేకమనుభూయమానేనేత్యర్థః దన్తానామధరాణాం లోచనానాఞ్చ త్విషాం శుక్లలోహితశ్యామలకాన్తీనాం చయేన సమూహేన కృత్వా విచిత్రైర్నానాకాన్తిమద్భిః రత్నైః ఉత్ఖచితా ఇవ సమ్బద్ధా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా తాదృశ్యస్సత్యః ఆబభుః శుశుభిరే. (౩౭)

మూ॥ శరీరసన్ధారణదుఃఖరాశేశ్శేషత్ఫలం శ్రేయ ఇతి స్మరన్తీమ్ ।
స్నుషాముఖన్యస్తసబాష్పదృష్టిం భక్త్యా వవన్దే జననీం నరేన్ద్రః ॥ ౩౮ ॥

శరీరేతి. నరేన్ద్రో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః భక్త్యా జననీం కౌసల్యాం పక్షే కున్తీం వవన్దే ప్రణనామ కిమ్భూతాం శరీరసన్ధారణే యో దుఃఖరాశిస్తస్య ఏతత్ పుత్రస్నుషాముఖదర్శనరూపం శ్రేయో భద్రం ఫలం ఇతి స్మరన్తీం మన్యమానాం తథా స్నుషాయాః వధ్వాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః ముఖే న్యస్తా అర్పితా సబాష్పా ఆనన్దాశ్రుసహితా దృష్టిర్యయా తాం చిరాత్ పుత్రస్నుషాదర్శనేన ప్రేమానన్దస్య పరాం కోటిమారూఢామిత్యర్థః. (౩౮)

మూ॥ అయోధనాన్మృత్యుముఖాదివోగ్రాద్వినిస్సృతం భ్రాతృసహాయమగ్రే ।
కృతప్రణామం తమవేక్ష్య మాతా బాలస్తదా జాత ఇతీవ మేనే ॥ ౩౯ ॥

అయోధనాదితి. మాతా కౌసల్యా పక్షే కున్తీ ఉగ్రాద్భయఙ్కరాత్ మృత్యుముఖాదివ అయోధనాద్యుద్ధాద్వినిస్సృతం కథఞ్చిద్యుద్ధే వినాశమప్రాప్తం భ్రాతృసహాయం లక్ష్మణం పక్షే భీమాదిసహితం తథా అగ్రే కృతప్రణామం తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం అవేక్ష్య దృష్ట్వా తదా తస్మిన్ సమయే బాలో జాతః అయం మే పునర్బాలకో జాత ఇతీవ మేనే బుబుధే సమ్భావ్యమానవినాశస్య కథఞ్చిజ్జీవనేన హి పునర్జాతత్వబోధో యుజ్యతే విశేషతశ్చ మాతురిత్యుత్ప్రేక్షా సా చ మృత్యుముఖాదివేత్యుత్ప్రేక్షయా సఙ్కీర్ణా. (౩౯)

మూ॥ సమ్మోచితే తస్య జటాకలాపే ప్రసాధకైః కజ్జలసక్తహస్తైః ।
నిరన్తరగ్రన్థిరపిశ్లథోఽభూత్తదా జనానాం హృదయేషు శోకః ॥ ౪౦ ॥

సమ్మోచిత ఇతి. తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య జటాకలాపే మిథో బద్ధకేశసమూహే కజ్జలతేషు కేశసంస్కారణద్రవ్యభేదేషు సక్తా వ్యాపృతా హస్తా యేషాం తే తథా తైః ప్రసాధకైః సంస్కారకజనైః సమ్మోచితే త్యాజితగ్రన్థికే కృతే సతి నిరన్తరగ్రన్థిరపి అవిరళ

గ్రన్థిరపి గాఢనిబద్ధోఽపీత్యర్థః జనానాం హృదయేషు స్థితః శోకః తస్య రాజ్యచ్యుతిపూర్వకవన గమనజనితదుఃఖం తదాశ్లథః శిథిలగ్రన్థిరభూత్ అపజగామేత్యర్థః జటాగ్రన్థిశోకగ్రన్థిః సమకాలీనతయా తుల్యకక్షౌ తత్ర ఏకస్యశ్లథత్వే అపరస్యశ్లథత్వం యుజ్యత ఇతి భావః (౪౦)

మూ॥ అథాభిషేకాభిరతైస్స్వమాలైస్సద్యోఽపిసృష్టా నిపుణాః పుమాంసః ।
తీర్థాన్యసామాహరణాయ చేరుః పృథ్వీం రసానామివ సూర్యపాదాః॥ ౪౧॥

అథేతి. అథ అనన్తరం రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య అభిషేకే అభిరతైః సాకాఙ్క్షైః స్వస్వమాలైః ప్రధానైర్వసిష్ఠాదిభిః పక్షే ధౌమ్యాదిభిః కర్తృభిః సద్యః తత్కాలం విసృష్టాః ప్రస్థాపితాః నిపుణాః కుశలాః పుమాంసః తీర్థామ్భసామాహరణాయ రసానా మాహరణాయ సూర్యస్య పాదాః కిరణా ఇవ పృథ్వీం చేరుః బభ్రముః. ఉపమా. (౪౧)

మూ॥ తం చార్వఙ్గ్యా సహ దయితయా భద్రపీఠోపవిష్టం వారాం పూరైః
కనకకలశావర్జితైరభ్యషిఞ్చన్ । ఇష్టాన్మన్త్రాన్ జగదఘహరాన్ వ్యాహరన్తో మునీన్ద్రా
మేరుం మేఘా ఇవ సనినదాః సఙ్గతం కల్పవల్ల్యా॥ ౪౨॥

తమితి. మునీన్ద్రా వసిష్ఠాదయః పక్షే ద్వైపాయనాదయః జగతో రాజ్యస్య అఘ హారాన్ పాపహన్తౄన్ జగత్పాపపుణ్యాభ్యామేవ కురాజసురాజ్ఞో స్సమ్భవాదితి భావః ఇష్టానభీష్టార్థప్రదాన్ మన్త్రాన్ అభిషేచనికీ బుచో వ్యాహరన్తో జపన్తస్సన్తః చార్వఙ్గ్యా సున్దరావయవయా దయితయా పత్న్యా సీతయా పక్షే ద్రౌపద్యా సహ భద్రపీఠోపవిష్టం సింహాసనస్థితం తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం కనకకలశావర్జితైః సౌవర్ణఘటప్రక్షిప్తైః వారాం తీర్థజలానాం పూరైః ప్రవాహైః కృత్వా కల్పవల్ల్యా కల్పలతయా సఙ్గతం సహితం మేరుం సనినదాః సశబ్దా మేఘా ఇవ అభ్యషిఞ్చన్ అభిషిక్తం చక్రుః అత్ర దయితాసహితత్వ కల్పవల్లీసఙ్గతత్వయోః వ్యాహ్రియమాణమన్త్రత్వ సనినదత్వ యోశ్చ బిమ్బానుబిమ్బత్వేన సాధారణధర్మత్వాత్ పూర్ణోపమా యదుక్తం ఏకరూపః క్వచిత్క్వాపి భిన్నస్సాధారణో గుణః । భిన్నే బిమ్బానుబిమ్బత్వం శబ్దమాత్రేణ వాభిదా ఇతి. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. (౪౨)

మూ॥ జలోచ్చయస్తన్మకుటాగ్రభాగే నిపత్య గాత్రే పరితో విసర్పన్ ।
రరాజ మేరోశ్శిఖరాభిఘాతాద్వ్యష్వగ్విసారీవ సురాపగౌఘః॥ ౪౩॥

జలోచ్చయ ఇతి. తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య మకుటాగ్రభాగే నిపత్య పరితోఽభితో గాత్రం విసర్పన్ వ్యాప్నువన్ జలోచ్చయోఽభిషేకజలప్రవాహః మేరోః శిఖరశృఙ్గే అభిఘాతాద్వ్యష్వగ్విసారీ అలకనన్దాదిరూపేణ చతుర్దిగ్గామీ సురాపగాయా గఙ్గాయా ఓఘః ప్రవాహ ఇవ రరాజ శుశుభే. ఉపమా. (౪౩)

మూ॥ సద్యోవిద్యాధరకరపుటైర్వారివాహైశ్చ ముక్తా దూరోత్సర్పత్పరి
మళమిళద్భృఙ్గసఙ్గీతహృద్యా । జ్యోత్స్నాఫేనస్తబకసదృశీ మఞ్జు పర్య
స్తరక్షాం దివ్యోద్యానద్రుమశిఖరజా పుష్కలా పుష్పవృష్టిః॥ ౪౪॥

సద్య ఇతి. సద్యస్తత్కాలం విద్యాధరాణాం కరపుష్పైః తథా వారివాహైర్మేఘైశ్చ ముక్తా త్యక్తా పుష్పాణాం వృష్టిః మఙ్క్షు ఝటితి క్ష్మాం పృథివీం పర్యస్తరత్ ఆచ్ఛాదయామాస తద్రాజ్యాభిషేకమాఙ్గళ్యాయేతి భావః. కిమ్భూతా దూరముత్సర్పన్ యః పరిమళో గన్ధః తేన మిళన్త ఉపతిష్ఠన్తో యే భృఙ్గాస్తేషాం సఙ్గీతేన ఝఙ్కారేణ హృద్యా మనోజ్ఞా తథా జ్యోత్స్నాయాః ఫేనస్తబకస్య ఫేనపుఞ్జస్య చ సదృశీ అతిశుక్లేత్యర్థః తథా దివ్యోద్యానానాం నన్దనచైత్రరథాదీనాం యే ద్రుమాః పారిజాతాదయః తేషాం శాఖాశేషు జాతా తథా పుష్కలా ప్రచురా శోభనా వా. (౪౪)

మూ॥ ప్రాసాదాన్ప్రతినాదయన్ క్షితిభృతాం ద్రాక్కన్దరాన్పూరయన్
దిగ్భిత్తీః ప్రతిఘట్టయన్ప్రగుణయన్నమ్భోనిధీనాం ధ్వనిమ్।
మూర్ఛన్నుచ్చవిమానసద్మసు ముహుస్స్వర్లోకవాద్యస్వనై
రాధ్మాతశ్శివమావిరాస జగతః కల్యాణతూర్యధ్వనిః। ౪౫॥

ప్రాసాదానితి. తదా కల్యాణతూర్యధ్వనిః మఙ్గళవాద్యానాం ధ్వనిః జగతః పృథివ్యాః శివం శుభకరం యథా తథా ఆవిరాస ప్రాదుర్బభూవ కిమ్భూతః ప్రాసాదాన్ రాజగృహాణి ప్రతినాదయన్ ప్రతిధ్వనియుక్తాన్ కుర్వన్ తథా ద్రాక్ ఝటితి క్షితిభృతాం పర్వతానాం కన్దరాన్ దరీః పూరయన్ వ్యాప్నువన్ తథా దిశ ఏవ భిత్తయః దిశాం భిత్తయః ప్రాన్తభాగా వా తాః ప్రతిఘట్టయన్ ఆక్రామన్ ప్రతినాదినీః కుర్వన్వా తథా అమ్భోనిధీనాం సముద్రాణాం ధ్వనిం కల్లోలశబ్దం ప్రగుణయన్ స్వసమ్పర్కేణ వర్ధయన్ తథా ఉచ్చాని యాని విమానసద్మాని నృపగృహాణి దర్శనార్థమాగతానాం దేవానాం వ్యోమయానస్థగృహాణి వా. విమానో వ్యోమయానే చ సార్వభౌమగృహేపి చ ఇతి మేదినీ। తేషు మూర్ఛన్ వృద్ధిం గచ్ఛన్ తథా స్వర్లోకవాద్యానాం హృష్టైర్దేవైర్వాదితానాం భేర్యాదీనాం స్వనైః శబ్దైర్ముహురాధ్మాతః పుష్టిం నీతః. అత్ర యథాయథం తస్య తస్యాసమ్బన్ధేపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. (౪౫)

మూ॥ తం తరుణ్యోఽభిషేకాన్తే రాజానం నిరరాజయన్।
దీప్తై ర్విద్యుత్కలాపేన మేఘమాలా ఇవాచలమ్॥ ౪౬॥

తమితి. తరుణ్యో యువత్యః అభిషేకస్యాన్తే దీప్తైః మఙ్గళప్రదీపైః కృత్వా తం రాజానం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం విద్యుతాం కలాపేన సమూహేన అచలం పర్వతం మేఘమాలా ఇవ నిరరాజయన్ నీరాజితవత్యః అత్ర దీప్తైరిత్యేకమాత్రస్య పదస్య ఉత్తరార్ధే పతితత్వేన అర్ధాన్తరైకపదత్వదోషో న లక్షితః కవీనాం నిరఙ్కుశత్వాదితి ధ్యేయం. ఉపమా. (౪౬)

మూ॥ పరితాపమపానుదజ్జనానాం క్షితిభర్తుః కృతశోభమాతపత్రమ్।
సిరవద్యతదీయకీర్తిగఙ్గానవపూరోత్సుకహంసమణ్డలీవ॥ ౪౭॥

పరితాపమితి. కృతా ముక్తాదామాదిభిర్జనితా శోభా యస్య తాదృశం క్షితిభ

ర్త్రారాజ్ఞో రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య మూర్ధ్ని ధృతమితి శేషః ఆతపత్రంఛత్రం క్షితిభృ ద్భిఃకృతశోభం శోభాజనకమితి కశ్చిత్ నిరవద్యా అనిన్దితా శుద్ధేత్యర్థః నఞో౽పదేగర్హితే ఇతి క్యః తదీయా యా కీర్తిః సైవ స్వచ్ఛత్వాద్గఙ్గా తస్యా యో౽నవో౽నవీనః పర్షాప్రారమ్భజాత ఇత్యర్థః పూరః ప్రవాహః ప్రకృతే ప్రసరః తత్ర ఉత్సుకాః సహర్షా హంసమణ్డలీ వరాజహంసశ్రేణీ పేత్యుత్ప్రేక్షా జనానాం ప్రజానాం పరితాపం రాజ్యభ్రంశజనితదుఃఖం అపానుదత్ వ్యనాశయత్ అత్ర హంసమణ్డలీ పేత్యుత్ప్రేక్షా కీర్తిగఙ్గేతి రూపకేణాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా. ఔపచ్ఛన్దసికమ్. (౪౭)

మూ॥ విమలమకుటమాలీ కుణ్డలేద్ధాఙ్గదశ్రీ ర్మణివలయవిలాసీ తార
హారాభిరామః । పరిగతకటిసూత్రో౽ప్యధికంప్రేక్ష్య ఆసీత్సపర ఇవ
జనానాం పుణ్యజః పారిజాతః ॥ ౪౮॥

విమలేతి. విమలంపరిష్కృతం మకుటంమాలా మస్తకే యస్య సః గడ్వాదేః సప్తమ్యన్తంపరమితి సప్తమ్యన్తస్య మాలేః పరనిపాతః తథా కుణ్డలాభ్యాం ఇద్ధాఙ్గదాభ్యాం రత్నమయత్వేనోద్దీప్తకేయూరాభ్యాం శ్రీః శోభా యస్య సః తథా మణివలయాభ్యాం రత్నమయకటకాభ్యాం విలసతీతి సః తథా తారహారేణ శుద్ధమౌక్తికదామ్నా తారో౽వానరభిన్మౌక్తావిశుద్ధ్యోశ్శుద్ధమౌక్తిక ఇతి మేదినీ. అభిరామః సున్దరః తథా పరిగతం పరిహితం కటిసూత్రంరత్నమేఖలా యేన సః తాదృశః స రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః జనానాం ప్రజానాం పుణ్యజః పుణ్యాజ్జాతః అపరః పారిజాత ఇవ దేవతరువిశేష ఇవ తత్రాపి మకుటాద్యలఙ్కారాణాం సద్భావాదియముత్ప్రేక్షా అధికం యథా తథా ప్రేక్ష్యో దర్శనీయ ఆసీత్ స్వతః సున్దరో౽పి నృపచిహ్నమకుటాదిధారణా దతిసున్దరో బభూవేత్యర్థః. మాలినీ. (౪౮)

మూ॥ పురాణభూపాలపరమ్పరాణాం సామ్రాజ్యలక్ష్మీహరకార్మణం సః।
మణిప్రభాభాసురమధ్యతిష్ఠత్సింహాసనం సూర్య ఇవోదయాద్రిమ్॥ ౪౯ ॥

పురాణేతి. స రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః ఉదయాద్రింపూర్వపర్వతంసూర్య ఇవ సింహాసనం అధ్యతిష్ఠత్ ఆరురోహ యత్రార్థో౽ధిష్ఠాదేరిత్యధికరణస్య కర్మత్వం కిమ్భూతం పురాణభూపాలపరమ్పరాణాం పూర్వాభిషిక్తనృపసమూహానాం సామ్రాజ్యలక్ష్మ్యాశ్చక్రవర్తిత్వశోభాయా హరే హరణే భావేడః కార్మణం మన్త్రతన్త్రాదినా వశీకరణకారణం కార్మణం మన్త్రతన్త్రాదియోజనే కర్మణ్యపి చ ఇతి విశ్వః సామ్రాజ్యలక్ష్మీహరం యత్ కార్మణం తద్రూపమితి వా పరేతి పాఠే వరం శ్రేష్ఠం కార్మణమిత్యర్థః తస్మిన్ సింహాసనారూఢే అన్యేషాం సామ్రాజ్యభఙ్గాదితి భావః తథా మణీనాం ప్రభాభిర్భాసురముజ్జ్వలం. ఉపమా. (౪౯)

మూ॥ మణిదర్పణమణ్డలే మనోజ్ఞే పరిఫుల్లా విరరాజ తస్య మూర్తిః।
సుధియాం హృదయేషు తద్గుణౌఘః కకుభాం భిత్తిషు పుణ్యకీర్తిపూరః॥ ౫౦॥

మణీతి. తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య పరిఫుల్లా అభిషేకాలఙ్కరణాదినా ప్ర

పుల్లా మూర్తిర్దేహః మనోజ్ఞే సున్దరే మణిదర్పణమణ్డలే మణిమయాదర్శాభ్యన్తరే విర
రాజ ప్రతిబిమ్బితత్వేన శుశుభే తథా తస్య గుణౌఘో గుణసమూహః సుధియాం సుబుద్ధిమ
తాం హృదయేషు విరరాజ తథా తస్య పుణ్యాః పవిత్రాః కీర్తిపూరః యశః కదమ్బం కకుభాం భి
త్తిషు దిక్ప్రాన్తేషు విరరాజ. అత్రాభిషేకాద్యనన్తరం దర్పణప్రతిబిమ్బే దేహదర్శన
స్యైవ వర్ణనీయత్వేన ప్రకృతత్వాత్ గుణౌఘకీర్తిపూరయోస్తదానీ మవర్ణనీయత్వేనా
ప్రకృతత్వాత్తేషాం ఏకవిరాజనక్రియాసమ్బన్ధాద్దీపకం. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్. (౫౦)

మూ॥ లీలాయత్తైర్నయనవలనైస్సస్మితైర్భ్రూవిలాసైర్యూనాం చిత్తే
మనసిజదశాం గాఢముద్బోధయన్త్యః । చఞ్చచ్ఛిఞ్జద్వలయనిజదోర్వల్లరీ
వేల్లితైస్తం సేవన్తే స్మ ప్రబలమబలాశ్చామరాళీమరాళైః॥ ౫౧॥

లీలేతి. అబలా వారాఙ్గనాః చఞ్చన్తో బాహువేల్లనాచ్చలన్తః అతఏవ శిఞ్జన్తో మ
ధురం కూజన్తో వలయాః కటకాని యేషు తాదృశాః నిజాః స్వీయా యే దోషో బాహవస్తే మ
నోజ్ఞత్వాద్వల్లర్యః మఞ్జర్య ఇవ తాస్సథా తాభిర్వేల్లితైశ్చాలితైః చామరాణాం ఆళ్యః శ్రేణ
యః శుభ్రత్వాన్మరాళా రాజహంసా ఇవ తేత థా తైః కృత్వా తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం
ప్రబలం అధికం యథా తథా ప్రవణమితి పాఠే సప్రశ్రయమిత్యర్థః ప్రణయమితి పాఠస్తునమ
నోరమః సేవన్తే స్మ ఉపాసితవత్యః కిమ్భూతాః లీలాయా విలాసస్య అయత్తైః వశంగతైః లీలా
అయత్తా యేషాం తైరితి వా సవిలాసైరిత్యర్థః నయనవలనైః చక్షుర్విక్షేపైః సకటాక్షనిరీక్ష
ణైరిత్యర్థః తథా సస్మితైః సహాసైః భ్రూవిలాసైః భ్రూభఙ్గిభిశ్చ కృత్వా యూనాం చిత్తే
గాఢం సాతిశయం యథా తథా మనసిజదశాం కామావస్థాం ఉద్బోధయన్త్య ఉద్దీపయ
న్త్యః అతిసున్దర్య ఇత్యర్థః అత్ర దోర్వల్లరీత్యత్ర చామరాళీమరాళైరిత్యత్ర చ లుప్తోపమ
యోస్సంసృష్టిః. మన్దాక్రాన్తా. (౫౧)

మూ॥ ప్రసన్నచక్షుర్లళితం సలక్ష్మణం కిరీటకోటీషు కరాగ్రసమ్పుటమ్।
విధారయన్తస్సుహృదశ్చిరాయ తం యథోచితస్థానజుషస్సిషేవిరే॥ ౫౨॥

ప్రసన్నేతి. సుహృదో మిత్రాణి అమాత్యా ఇత్యర్థః కిరీటకోటీషు స్వస్వమకు
టాగ్రేషు కరాగ్రసమ్పుటం అఞ్జలిం విశేషేణాతిభక్త్యేత్యర్థః ధారయన్తః సన్తః అఞ్జ
లినా ప్రణమ్య తదాజ్ఞాం గృహ్ణన్త ఇత్యర్థః తథా యథోచితస్థానజుషః యథాయోగ్యస్థాన
నివిష్టాః సన్తశ్చ ప్రసన్నం చక్షుర్లళితం నయనవిలాసో యస్య తం సర్వాన్ సప్రసాదం నిరీక్ష
మాణమిత్యర్థః తథా సలక్ష్మణం సౌమిత్రిణా సహితం ఏతదుపలక్షణం భరతశత్రుఘ్నస
హితమపీతి బోధ్యం పక్షే సామ్రాజ్యచిహ్న సువర్ణదణ్డాదిసహితం తం రామం పక్షే యుధి
ష్ఠిరం చిరాయ సిషేవిరే ఉపాసితవన్తః. ప్రసన్నచక్షుశ్చలనేక్షణక్షణమితి పాఠే ప్రసన్న
యోశ్చక్షుషోః చలనేన యదీక్షణం ఆజ్ఞాప్రదానార్థం దర్శనం తస్య యః క్షణః సమయ
స్తమేవ వ్యాప్య కిరీటకోటీషు కరాగ్రసమ్పుటం విధారయన్తః వితణ్డామన్తరేణ సాదరం
ప్రణమ్య తదాజ్ఞాం గృహ్ణన్త ఇత్యర్థః. (౫౨)

మూ॥ అయాచితాభీష్టవరప్రదానైరుత్సాహవిస్రమ్భకరైశ్చ వాక్యైః।
కృతానుయోగైశ్చ గుణానురూపైరతూతుషన్మిత్రజనం జనేశః॥౫౩॥

అయాచితేతి. జనేశః ప్రజానాథో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః అయాచితానామప్రార్థితానామపి అభీష్టానాం వరాణాం శ్రేష్ఠవస్తూనాం ప్రదానైః తథా ఉత్సాహః క్రియాస్వౌత్సుక్యం విస్రమ్భో విశ్వాసః తౌ కుర్వన్తీతి తాదృశైర్వాక్యైశ్చ తథా గుణానురూపైః గుణయోగ్యైః యస్య యాదృశా గుణాస్తదుచితైరిత్యర్థః కృతా యే అనుయోగాః ప్రశ్నాః ప్రశ్నోऽనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః. కృతానాం కరణాం అనుయోగా వా తైశ్చ కృత్వా మిత్రజనం అతూతుషత్ సర్వథా చిత్తానువర్తనేన తోషయామాస. (౫౩)

మూ॥ అగ్ర్యాసు సమ్పత్తిషు సన్నివృత్తాః వృతావగార్థం సుహృదః ప్రసాద్య।
యయాచిరే సమ్పదమానతాస్తే తద్భృత్యభావాదధికాం న కాంచిత్॥౫౪॥

అగ్ర్యస్వితి. ప్రసాద్య ప్రసన్నచిత్తీకృత్య వరార్థం అభీప్సితవస్తుగ్రహణాయ వరో జామాతరి వృత్తౌ దేవతాదేరభీప్సితే ఇతి విశ్వః. వృతాః కృతానురోధా అపి అగ్ర్యాసు ఉత్తమాస్వపి సమ్పత్తిషు తేన దీయమానాస్వితి శేషః సన్నివృత్తాః సమ్యఙ్నివృత్తమనస్కాః అపాదానత్వాత్ పఞ్చమ్యాం ప్రాప్తాయాం వివక్షావశాత్కారకాణి భవన్తీత్యధికరణవివక్షయా సప్తమీ. తేన దీయమానా ఉత్తమా అపి సమ్పత్తీరగృహ్ణన్త ఇత్యర్థః తాదృశాః సుహృదః ఆనతా దర్శితవినయాస్సన్తః తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య భృత్యభావాత్ భృత్యత్వపదాత్ అధికాం ఉత్కృష్టాం కాంచిత్కామపి సమ్పదం న యయాచిరే ప్రార్థయన్తేస్మ తద్భృత్యత్వమేవ యయాచిర ఇత్యర్థః. (౫౪)

మూ॥ అనుజ్ఝితాస్థానకగర్భమానకైర్ధ్వనద్భిరారాత్ప్రథమం నివేదితైః।
అశేషసఙ్గీతకలావిచక్షణైః క్షణాత్స భేజే కుశలైః కుశీలవైః॥౫౫॥

అనుజ్ఝితేతి. స రామః కుశలైర్నిపుణైః కుశీలవైః కుశీలవో వాల్మీకిః కుశీలవస్తు వాల్మీకౌ నటయాచకయోరపీతి మేదినీ. తేనాధ్యాపితాః కుశీలవాః బహులవచనాద్వృద్ధ్యభావః. తైః వాల్మీకిశిష్యైః రామతనయైః కుశలవైరిత్యర్థః ద్విత్వేపి సఙ్గీతప్రావీణ్యాద్గౌరవే బహువచనం. క్షణాదుత్సవముద్దిశ్య క్షణ ఉద్ధవ ఉత్సవ ఇత్యమరః. యద్గర్భత్వాత్పఞ్చమీ. భేజే ప్రాప్తః సేవ్యతే స్మేతి వా కిమ్భూతైః అతిష్ఠతి మర్త్యలోకం ప్రాప్నోత్యస్మాదిత్యాస్థానకః పితా రామః అపాదానే జనట్ స్వార్థికశ్చ కప్రత్యయః గర్భో గర్భధారిణీ సీతా లాక్షణికోऽయం ప్రయోగః మాయతేऽనేనేతి మానం చిహ్నం అనుజ్ఝితమపరిత్యక్తం ఆస్థానకగర్భయో రామసీతయోర్మానం చిహ్నం యైస్తే తథా తైః అక్సమాసాన్తాద్వైతికః తథా ప్రథమమయోధ్యామాగత్యైనేత్యర్థః ఆరాద్దూరే ధ్వనద్భిరుచ్చైర్గాయద్భిః తతశ్చ తద్దర్శిభిర్నివేదితైః రామాయణకథితైః తథా అశేషసఙ్గీతకలాసు సర్వసఙ్గీతవిద్యాసు వి

చతురైః పణ్డితైః ఏతేనాత్రానుక్తమపి సగర్భాయాః సీతాయాః పరిత్యాగాదిక మాకార
దృష్ట్వా బోధ్యమితి సూచితమ్. పక్షే స యుధిష్ఠిరః కుశలైః కుశీలవైర్వ్యాఖ్యాతైః క్షణాత్ క్షణ
కాలం ప్రాప్య సకలస్వనేకసమయం తస్యా వ్యసనిత్వాదితి భావః భేజే కిమ్భూతైః అనుజ్ఞ
తాస్థానకగర్భం అపరిత్యక్తసభామధ్యం ప్రాప్యేత్యర్థః. ఆరాత్సమీపే ధ్వనద్భిరానకైః ప
టహైః ఆనకః పటహో స్త్రీ స్యాదిత్యమరః. నృపప్రబోధనార్థం తైర్వాద్యమానైః పట
హైః కర్తృభిరిత్యర్థః ప్రథమం నివేదితైః జ్ఞాపితైః అన్యత్తుల్యమ్. (౫౭)

మూ॥ తతేషు విజ్ఞైర్వితతేషు కోవిదైర్ఘనేషు దక్షైః సుషిరేషు సూరిభిః।
అవాది వాద్యం పురతోఽస్య వాదకైరముక్తగీతైర్లయబన్ధసున్దరమ్॥ ౫౮॥

తతేష్వితి. అస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య పురతోఽగ్రే వాదకైర్వాద్యకార
కైర్జనైః వాద్యం చతుర్విధం వీణాదికం అవాది వాదితం. కిమ్భూతైః తతేషు వీణాదిషు విజ్ఞై
ర్నిపుణైః వితతేషు తతవిపరీతేషు చతుర్విధవాద్యానాం ప్రక్రమాత్ ఆనద్ధనామకముర
జాదిష్విత్యర్థః కోవిదైః పణ్డితైః తథా ఘనేషు కాంస్యతాళాదిషు దక్షైః కుశలైః తథా
సుషిరేషు వంశాదిషు సూరిభిః పణ్డితైః తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికం।వం
శాదికం తు సుషిరం కాంస్యతాలాదికం ఘనమిత్యమరః. తథా లయో గానవాద్యయోః
సామ్యం లయస్సామ్యమిత్యమరః. తస్య బన్ధేన ఆశ్రయణేన సున్దరం యథా తథా అము
క్తాని అత్యక్తాని గీతాని యైస్తైస్తథా తైః గానమపి కుర్వద్భిరిత్యర్థః. (౫౮)

మూ॥ సకేతకదళం యథా చతురనేత్రచారైస్సదస్సపల్లవచయం యథాక
రతలాఞ్ఛలైశ్శోభయన్। సవిద్యుదివ గాత్రకైస్సకమలావళీవాఙ్ఘ్రి
భిర్ననర్త లలితక్రియం నిపుణలాసకస్త్రీగణః॥ ౫౯॥

సకేతకేతి. నిపుణో నృత్యప్రయోగకుశలో లాసకస్త్రీగణో నర్తకీవర్గః నర్తకీ
లాసికే సమే ఇత్యమరః. లలితా మనోజ్ఞా క్రియా నటనాదివ్యాపారో యత్ర తద్యథా తథా
ననర్త నృత్యం చకార తస్య పురత ఇతి శేషః. కిం కుర్వన్ చతురా మనోజ్ఞా యే నేత్రా
ణాం చారా విక్షేపాః తైః కృత్వా సదః సభాం సకేతకదళం యథా కేతకపుష్పదళసహిత
మివ కృత్వా శోభయన్ నేత్రాణాం పక్ష్మళత్వేన శ్వేతత్వేన సకణ్టకత్వేన చ కేతకకుసుమ
సామ్యాదియముత్ప్రేక్షా. యథాశబ్దస్యోత్ప్రేక్షావాచకత్వే అవాచకత్వదోషః కవీ
నాం నిరఙ్కుశత్వాన్నాదరణీయః. ఏవమగ్రేఽపి. తథా కరతలానామఞ్చలైః ప్రశస్తైర
న్తైరిత్యర్థః కరతలైర్వ్యసనాఞ్చలైశ్చేతి వా సపల్లవచయం యథా ప్రవాళబృన్దసహితమివ
కృత్వా సదశ్శోభయన్ కరతలాఞ్చలానామారక్తత్వేన పల్లవసామ్యాదితి భావః. తథా
గాత్రకైరఙ్గైః సవిద్యుదివ తటిత్సహితమివ కృత్వా సదశ్శోభయన్ గాత్రాణాం సాల
ఙ్కారపీతత్వేన విద్యుత్సామ్యాదితి భావః. తథా అఙ్ఘ్రిభిశ్చరణైః సకమలావళీవ కోక
నదబృన్దసహితమివ కృత్వా సదశ్శోభయన్ అఙ్ఘ్రీణాం లోహితత్వేన కోమళత్వేన చ

దసామ్యాదితిభావః । అత్రోత్ప్రేక్షాణాంసంసృష్ట్యా నేత్రాదిషు కైతకదళాది
ం వ్యజ్యతే । తేనాలంకారేణాలంకారధ్వనిః॥ పృథ్వీవృత్తం ॥

మూ॥ సచన్ద్రలేఖశ్చలహంసపక్షతి స్సపద్మకోశశ్శుకతుండభాసురః ।
కరాఙ్గహారస్సుదృశామశోభయ త్తదాశరత్కాలఇవప్రభోస్సభాం॥౫౮॥

సచంద్రేతి॥ తదా సుదృశాంనర్తకీనాం కరాఙ్గహారఃఅభినయార్థంకరయోర్విక్షేపః అఙ్గహారోఙ్గవిక్షేపఇత్యమరః సమ్భేదేనాన్యతరవైయర్థ్యమితిన్యాయా దఙ్గశబ్దస్య వైయర్థ్యంబోధ్యం । ప్రభోరామస్య పక్షేయుధిష్ఠిరస్య సభాం అశోభయత్ కఇవ శరత్కాలఇవ కథంభూతః సచన్ద్రలేఖః. చంద్రకలాఖ్యహస్తవిశేషసహితః. తల్లక్షణంతు సూచ్యామంగుష్ఠమోక్షేతుభవేచ్చంద్రకలాకరఇతి అస్యవినియోగః ఏషాచంద్రకలాచంద్రకలాయామేవయుజ్యతఇతి॥ పక్షే మేఘాపాయాత్ప్రకటచంద్రరేఖః తథా చలశ్చంచలోహంసపక్షతి స్తదాఖ్యోహస్తవిశేషోయత్రసః ॥ తల్లక్షణముక్తంనందికేశ్వరేణ సర్పశీర్షకరేసమ్యక్కనిష్ఠాప్రసృతాయది । హంసపక్షకరస్సోయమితి సర్పశీర్షకరలక్షణంతు పతాకతలనిమ్నత్వాత్సర్పశీర్షకరోభవేదితి ప్రసంగాత్పతాకహస్తలక్షణముచ్యతే అంగుల్యఃకుంచితాంగుష్ఠాఃస్సంశ్లిష్టాఃప్రసృతాయది।సపతాకకరఃప్రోక్తోనృత్యకర్మవిశారదైరితి పక్షే చలామానసాద్భ్రామ్యమాపతనాచ్చంచలాహంసానాం పక్షతిః పక్షమూలం స్త్రీపక్షతిఃపక్షమూలమిత్యమరః సా యత్రసః తథా సపద్మకోశఃతన్నామకకరభేదయుతః లక్షణమస్య అంగుల్యోవిరలాఃకించిత్కుంచితాస్తలనిమ్నగాః।పద్మకోశాభిధస్సోయమితి అస్యవినియోగః ఫలబిల్వకపిత్థవనితాకుచకుంభమంజరీపుష్పవర్షకుముదసహకారాదిషు పక్షే పద్మముకులసహితః తత్కాలఏవతేషాంసంభవాత్ తదుక్తమభియుక్తైః శరత్పంకజలక్షణేతి తథా శుకతుండేనతన్నామకహస్తభేదేన భాసురఃసహృదయహృదయోల్లాసదాయిరమణీయార్థసూచకః శుకతుండహస్తలక్షణంచ అస్మిన్నామికావక్రాశుకతుండకరఇతి అత్రాస్మిన్నితిపూర్వోక్తేఽరాలహస్తే తల్లక్షణంతు పతాకేతర్జనీవక్రానామ్నాసోయమరాలకఇతి పతాకలక్షణముక్తఃశుకతుణ్డశ్చబాణప్రయోగకుంతాద్యర్థేషువినియోజ్యః తదుక్తం బాణప్రయోగేకుంతార్థమర్మోక్త్యావుగ్రభావనే।శుకతుండకరఇతి పక్షే కలమమంజరీపుంజగ్రహణగ్రహిలశుకవదనరచితశోభః అత్రశరదంగహారధర్మాణామ్మిథోబింబప్రతిబింబభావః. (౫౮)

మూ॥ సస్థూలలక్షో బహులక్షసఙ్ఖ్యవర్ణనీపకాఘానవనీపవర్యః ।
ధనైస్తదానీమధినోదథిశ్రీస్సస్యానిపాథోభిరివామ్బువాహః॥౫౯॥

సఇతి.స్థూలలక్షో బహుప్రదః స్యూర్ణదాన్యస్థూలలక్షదానశౌణ్డాబహుప్రదేఇత్యమరః. తథా అధిశ్రీఃఅధికసమ్పత్తికః సః అవనీంపాన్తిరక్షన్తీతిఅవనీపారాజాన స్తేషాం వర్యఃశ్రేష్ఠో రామఃపక్షేయుధిష్ఠిరః పాథోభిర్జలైః స్సస్యానిఅమ్బువాహో మేఘఇవ బహులక్షసంఖ్యైరసంఖ్యైర్ధనైఃకృత్వా వనీపకాఘాన్ యాచకగణాన్ వనీపకో యాచనకఇత్యమరః. తదానీంఅధినోత్ ప్రీణయామాస ధిఃకృశ్చ ధివికృవ్యోరితి ధివిప్రీణనేఇత్యస్య లఙి ధిరాదేశః. ఉపమా. (౫౯)

మూ॥ ర మా ర సా సా ర మా ర । మా న తా న న తా న మా ।

ర తా గ మా మా గ తా ర । సా న మా న న మా న సా॥

రమేతి. రమాలక్ష్మీః సీతేత్యర్థః సీతాయాః లక్ష్మ్యవతారత్వాత్ రసాయాంభూమ్యాంభూమిమధ్యే ఇత్యర్థః సారంగమనం ప్రవేశమిత్యర్థః అరన్ప్రాప బుగతావిత్యస్యలిటి రూపం. పునస్స్వచారిత్రశోధనార్థం రామేణాహూతా సీతా మాతర్వసున్ధరే యద్యహం రామాదన్యం న జానే తదా తేన సత్యేన వివరం దేహి ఇత్యుక్త్వా యాం భూమ్యాం విదీర్యమాణాయాం తత్ర ప్రవివేశేత్యర్థః. కిమ్భూతా యతః మానస్య చిత్తసమున్నతేస్తానే విస్తారే నతా ప్రహ్వా అతిమనస్వినీత్యర్థః ప్రకృతే పరిత్యాగపారుష్యేణ తద్విపరీతకారిణి రామే అనమా అనమ్రా ప్రణయకోపవశాత్ పునస్సజ్జిహమిచ్ఛోః రామస్యాభిప్రాయమనఙ్గీకుర్వతీత్యర్థః అతఏవ రతేఅనురక్తే ఽపి రామేఽగమా ఽగమనం యస్యాస్సా అస్యాస్సతీత్వం విశేషణేనాహ యతః అరీ రావణస్తస్యైమే అరాః సానమాననమాః సానః భూషణాదేర్దానం షను దానే ఇత్యస్యరూపం. మానః సమ్మానః నమో నమస్కారః సచ సచ సచేతి ద్వన్ద్వః ప్రలోభనార్థం రావణప్రయుక్తా దానమాననమస్కారా ఇత్యర్థః మాగతా న ప్రాప్తా అనఙ్గీకృతా ఇత్యర్థః అరా రావణసమ్బన్ధినః సానమాననమా యయా సా దానాదినా ప్రలోభితాపి కథమపి రావణమనఙ్గీకృతవతీత్యర్థః ఈదృక్సతీత్వేపి జనాపవాదభీరుణా భర్త్రా పరిత్యక్తత్వాత్ అసం ప్రాణనం స్యతి నాశయతీతి అసనా సా ఽస్తకర్మణీత్యస్మాత్ ఆదన్తాదమాదేరప్రాదేరిత్యనేన అజ్ ప్రత్యయః లక్ష్మీరూపాయాస్తస్యాః ప్రాణత్యాగాభావాత్ తిరోహితరూపేత్యర్థః యద్వా మాగతం సగతం అరయోః రావణకర్తృకయోః సానమాననయోః మానసమ్మాననయోః మానసంయస్యాస్సా అథవా మాంశోభాం గతా ప్రాప్తా లోకైః ప్రశస్యమానేత్యర్థః తథా అరేణ అరికర్మణా రావణకర్తృకహరణేనేత్యర్థః సానమం ఆనమనేన సహితం అనమ్రమిత్యర్థః ఆననం ముఖం మానసఞ్చ యస్యాస్సా మానసస్య నమ్రత్వం లజ్జయా కుణ్ఠితత్వమ్. పక్షే రమా రాజ్యలక్ష్మీః రసాయాం పృథివ్యాం సారం శ్రేష్ఠం యుధిష్ఠిరం అరన్ప్రాప. కిమ్భూతా మానతానేమానస్యాధిక్యే సత్యపి నతేషు నమ్రేషు జనేషు నతు మానగర్వితేష్విత్యర్థః అనమా సమ్యఙ్నమ్రా అగర్వితానాం వశ్యేత్యర్థః. తథా రతేష్వనురక్తేషు అగమా యస్యాస్సా తథా మాగతానాం అననురక్తానాం అరే ప్రాప్తా సానమం దైమనస్యాన్నమ్రం ఆననం మానసం చ యస్యాస్సా అననురక్తజనాన్ అభజన్తీత్యర్థః లక్ష్మీర్హి అగర్వితైస్తదనురక్తైశ్చ లభ్యతే న తు గర్వితైర్విరక్తైర్వా. అతో గర్వితం అసమ్యగ్వ్యయశీలత్వాదననురక్తం చ దుర్యోధనం విహాయ తద్విపరీతగుణం యుధిష్ఠిరం భేజే ఇతి భావః. అస్మిన్ పక్షే రాజ్యలక్ష్మ్యాం సచ్చరిత్రనాయికావ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిః. అతఏవ ఆననాదిమత్త్వం యుజ్యతే. ఇదం చ సర్వతోభద్రనామకం చిత్రకావ్యం. తచ్చ సర్వతో భ్రమణాత్సర్వతోభద్రాఖ్యం యదాహ భోజరాజః. తదిష్టం సర్వతోభద్రం సర్వతో భ్రమణం యది ఇతి. తత్ర నివేశక్రమస్తు చతుష్షష్టికోష్ఠేషు క్రమేణాద్యపఙ్క్తిచతుష్టయే పాదచతుష్కం విలిఖ్య అనన్తరం పఙ్క్తిచతుష్టయే ఽప్యధః క్రమేణ పాదచతుష్టయలేఖనే ప్రథమాసు చతసృషు ప్రథమః పాదః సర్వతో వాచ్యతే. ఏవం ద్వితీయాదిషు ద్వితీయ ఇత్యాది.

అయం సర్వతోభద్రః

ర	మా	ర	సా	సా	ర	మా	ర
మా	న	తా	న	న	తా	న	మా
ర	తా	గ	మా	మా	గ	తా	ర
సా	న	మా	న	న	మా	న	సా
సా	న	మా	న	న	మా	న	సా
ర	తా	గ	మా	మా	గ	తా	ర
మా	న	తా	న	న	తా	న	మా
ర	మా	ర	సా	సా	ర	మా	ర

మా॥ రమ్యా కల్పవిలాసినీ క్షితిపతేర్లావణ్య తేజస్వినీ
నిత్యావిష్కృతమణ్డనా స్థితిమతీ యాభీష్టలోకాన్తరా ।
లక్ష్మీ రాశ్రయ తే స్మ సా మతిమతా మాద్యం సుసేవ్యమ్ముదా
దాతారం రమితా నిజేన లసతానీకేన రామం తదా॥ ౬౧॥

రమ్యేతి. సాలక్ష్మీరాజ్యలక్ష్మీః అభీష్టంచపలత్వాదాశ్రయితుమిష్టం లోకాన్తరం జనాన్తరంయయా తాదృశ్యపితదాతస్మిన్కాలే ముదాహర్షేణరామందాశరథింపక్షేరమ యతీతిరామోలోకరఞ్జనఃతంయుధిష్ఠిరం ఆశ్రయతెస్మ సేవతేస్మ యతోమతిమతాంబుద్ధి శాలినా మాద్యంముఖ్యం తథాదాతారం తథాసుసేవ్యంసుఖేనసేవితుంయోగ్యం అక్రోధ నమిత్యర్థః మతిమత్త్వదాతృత్వాక్రోధనత్వగుణైర్వశీకృతాసతీ చపలాపి అన్యాశ్రయ ణాభిలాషంపరిత్యజ్య తమేవహర్షేణసిషేవేఇత్యర్థః. ఏతేన మూర్ఖేకృపణేక్రోధనేచ లక్ష్మీర్నచిరం తిష్ఠతీతిసూచితం. సాకేత్యాహ యా రమ్యా భోగ్యా నతు సఙ్కోచయా హేత్యర్థః. తథాకల్పఃశాస్త్రం ప్రకృతేనీతిశాస్త్రంన్యాయోవా కల్పశ్శాస్త్రవిధా న్యాయేఇతి మేదినీ. తెన విలసతీతిసా అనీతిమార్గానుసారిణం అన్యాయాచారిణంవా నభజతఇత్యర్థః. తథా క్షితిపతెరాజ్ఞో లావణ్యేనసౌన్దర్యేణ శక్త్యాదిభిర్భూషితత్వేన తెజస్వినీ తెజసేవస్ఫురన్తీ అన్యథామలినేత్యర్థః. తథానిత్యంప్రతిదినమేవ ఆవిష్కృతం ప్రకటీకృతం మణ్డనంస్వామినోభూషణంయయాసా తథా స్థితిమతీమర్యాదయోల్లసన్తీ మర్యాదాభేత్తరినైవతిష్ఠతీత్యర్థః తథా నిజేనలసతాఅనీకేనసైన్యేన రమితాతోషితారక్ష్యమాణేత్యర్థః లక్ష్మీర్హిసైన్యేనైవరక్ష్యతెఇతిభావః. అత్రచక్రబన్ధాఖ్యశ్చిత్రవిశేషః

బ్రాలఙ్కారః. యదాహభోజరాజః పురఃపురోలిఖేత్పాదానత్రత్రీన్షడరీక్రతా
ర్యంతుభ్రమయేన్నెమా నామాఙ్కశ్చక్రసంవిధః ఇతి. తన్నివేశక్రమస్తుదశమణ్డ
త్కేనవమణ్డలాన్తరాళవతిచక్రే అరరూపేషుషట్కోష్ఠేషు ప్రథమాదిపాదత్ర
సర్వమధ్యాక్షరంవినా సర్వేవర్ణా యథాక్రమంసమసూత్రన్యాయేన షడరేషు
మధ్యవర్ణస్తునాభికోష్ఠెలెఖ్యః సచప్రతిపాదత్రయోచ్చారణే ఉచ్చరితత్వాత్
చతుర్థపాదవర్ణానాంతు మధ్యే ప్రథమచతుర్థసప్తమదశమత్రయోదశషోడశానవిం
ర్ణాన్వినా ద్వాదశవర్ణాః షట్సుఅరాన్తరాళేషు నెమా యుగ్మయుగ్మతయా లేఖ్యాః
అరాణామాదిస్థితైః ప్రథమాదివర్ణైః సహోచ్చారణే చతుర్థపాదఉచ్చార్యమాణో భవతి
తృతీయపాదస్యాన్త్యవర్ణస్తు చతుర్థపాదాద్యన్తయోరుచ్చరితత్వాత్ శ్లిష్టః. అత్రనా
మాఙ్కస్తు పాదత్రయే ప్రథమాదన్తాచ్చ తృతీయస్థానేషు కవిరాజకావ్యమిత్యుద్ధృతో
భవతి. అస్మిన్ శ్లోకె పుస్తకాన్తరేషుపాఠాన్తరాణిదృశ్యన్తె తాన్యనన్వితత్వా న్నిరు
క్తబన్ధవిరోధాచ్చోపేక్షితాని. అయంతుచక్రబన్ధః॥ (౬౧)

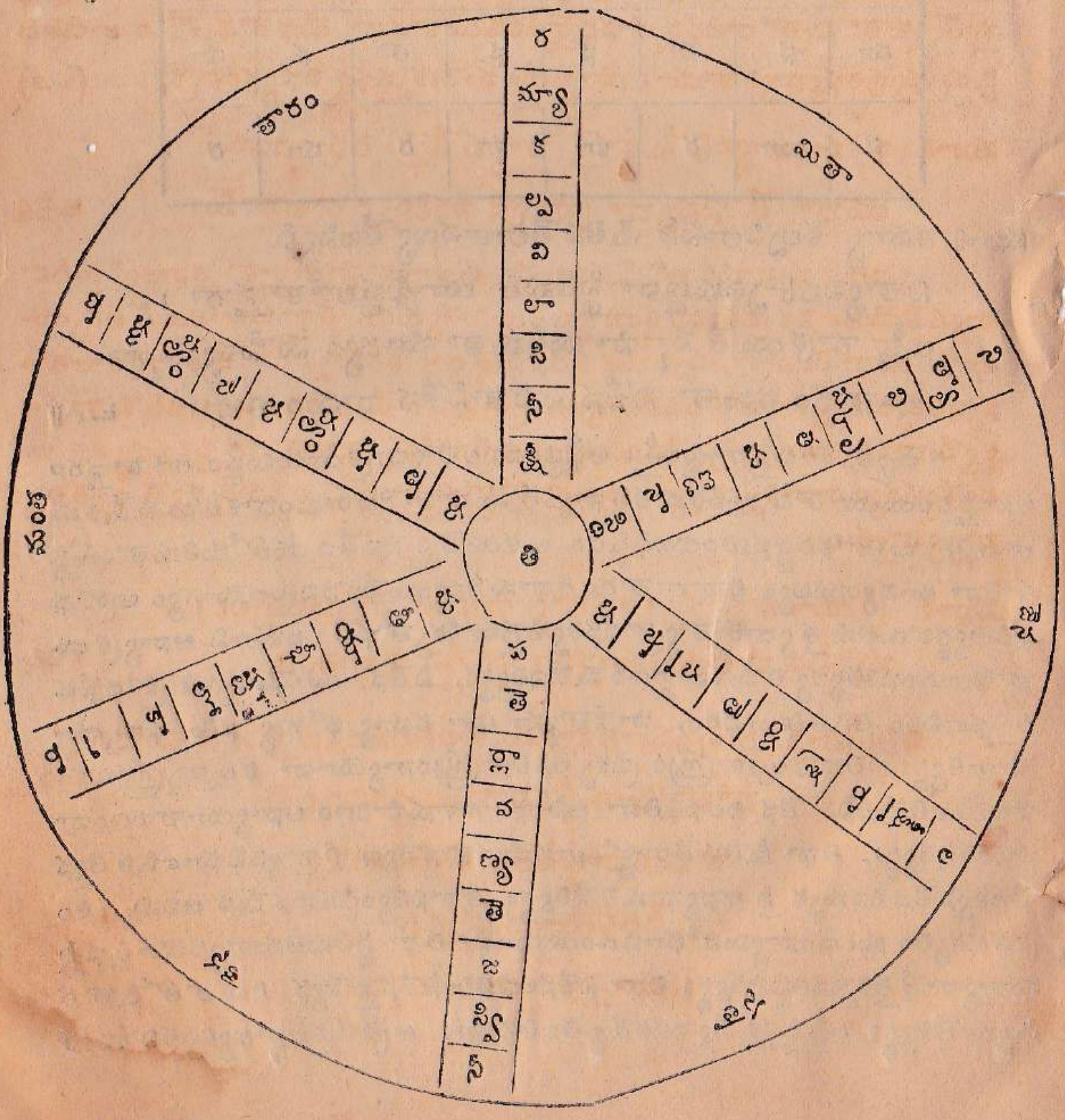

శ్రుతచిత్రకథ స్తీర్థభూతా త్కుమ్భభువః క వేః ।
స్వపురప్రాప్తయే చక్రే రాజాహరివిసర్జనమ్॥ ౬౨॥

శ్రుతేతి. రాజారామః తీర్థభూతాత్పావకత్వేనపుణ్యజలరూపాత్ కుమ్భభు
-వస్త్స్యాత్ తథాతీర్థభూతాత్ ఉపాధ్యాయాత్ మన్త్రిరూపాద్వా కవేఃవాల్మీకే
శ్చ సకాశాత్ తీర్థంశాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయనారీరజస్సుచ। అవతారర్షి జుష్టామ్బుపా
త్రోపాధ్యాయమన్త్రిష్విలి మేదినీ. శ్రుతాఃచిత్రాః నానావిధాః సాద్భుతావా కథా
యేనతాదృశస్సన్ స్వపురప్రాప్తయే స్వస్వగృహగమనాయ హరీణాంవానరాణాం
విసర్జనంచక్రే. ఏతదుపలక్షణం విభీషణాదీనా మపీతిబోధ్యం. సుగ్రీవాదీన్ స్వస్వగృ
హాన్ ప్రస్థాపయామాసేత్యర్థః. పక్షే కుమ్భభువో ద్రోణస్య కర్ణస్యాపి కవేర్వర్ణయితుః
ప్రశంసితురిత్యర్థః కవృవర్ణనఇత్యస్యరూపం. తీర్థంగఙ్గా తస్మాద్భూతాదుత్పన్నాద్భీ
ష్మాత్ శ్రుతా చిత్రా రాజధర్మదానధర్మాదివిషయికాకథా యేనతాదృశో రాజాయుధ
ష్ఠిరః స్వపురస్యద్వారకాయాః ప్రాప్తయే హరేఃకృష్ణస్య విసర్జనంచక్రే. (౬౨)

మూ॥ స పూజ్యానభిషేకాన్తే స్వాపతేయై రపూజయత్ ।
యథా తే సమ్పదా ప్రాపుః నరకిన్నరరాజతామ్॥ ౬౩॥

సఇతి. సఃరామః అభిషేకస్యాన్తే పూజ్యాన్ పూజార్హాన్ జనాన్వసిష్ఠాదీన్
స్వాపతేయైర్ధనైః ద్రవ్యంవిత్తంస్వాపతేయమిత్యమరః. తథా అపూజయత్ అర్చయా
మాస. యథా తేజనాః సమ్పదాతద్దత్తధనసమృద్ధ్యా నరకిన్నరరాజతాం నరరాజతాం
నృపతిత్వం కిన్నరరాజతాంకుబేరత్వంచ ప్రాపుః. పక్షే సయుధిష్ఠిరః అభిషేకాన్తేఅ
శ్వమేధావభృథస్నానాన్తే శేషంతుల్యం. అత్రనరకిన్నరరాజతాప్రాప్తేరసమ్భవేన సా
దృశ్యేపర్యవసానాన్నిదర్శనా అయంచశ్లోకోనబహుషుపుస్తకేషుదృశ్యతే సఙ్గతత్వా
ద్వ్యాఖ్యాతః (౬౩)

మూ॥ శ్రియా జుష్ట స్సభారత్యా సానుజ స్సాధువత్సలః ।
పృథివీం పాలయామాస కామదేవ ఇవాపరః॥ ౬౪॥

ఇతిశ్రీహారధరణీప్రసూతకాదమ్బకులతిలకచక్రవర్తివీరకామదేవ
ప్రోత్సాహిత శ్రీకవిరాజపణ్డితవిరచితే
రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే
త్రయోదశస్సర్గః.
సమాప్తశ్చాయం గ్రన్థః.

శ్రియేతి. అపరఃకామదేవః కన్దర్పఇవ అథ-చపేతత్వా-వ్యకారయిత్పన్నపవి ఇవ సభారత్యాసరస్వతీసహితయా శ్రియాలక్ష్మ్యా జుష్టఃసేవితః పణ్డితఃసమృద్ధి శ్చేత్యర్థః సానుజోభరతాదిసహితః పక్షేభీమాదిసహితః సాధుషువత్సలః సే వాఞ రామఃపక్షెయుధిష్ఠిరః పృథివీంపాలయామాస.

ఇతిశ్రీప్రేమచన్ద్రతర్క-వాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయామ్

క పా ట వి పా టి కా ఖ్యా యా మ్

రాఘవపాణ్డవీయటీకాయామ్

త్రయోదశస్సర్గః.

మూ॥ యస్యాభవజ్జననభూః కిల శాకరాఢా
రాఢాసు గాఢగరిమా గుణినాం నివాసాత్ ।
గ్రామోనికామసుఖవర్ధనవర్ధమాన
రాష్ట్రాన్తరాంశమిళితస్సరితః ప్రతీచ్యామ్॥ ౧

అధీయాన స్తర్క-విద్యాం విద్యామన్దిరమధ్యగః।
అలఙ్కా-రాధ్యాపనాయాం రాజ్ఞా యో వినియోజితః॥ ౨

దేశ మేతం పరిత్యజ్య ప్రస్థానే విహితోద్యమమ్।
పున ర్యదనురోధేన కవిత్వం స్థాతు మిచ్ఛతి॥ 3

సోయంకాణపకణ్ఠకణ్టకవనీసంహారదావమ్యుతైః
శ్రీరామస్య పదామ్బుజస్మరణతః సమ్పన్నవాగ్వైభవః ।
శాకే సాయకసప్తశైలకుమితేవర్షే ఒతిహర్షప్రదాం
చక్రే రాఘవపాణ్డవీయవివృతింశ్రీప్రేమచన్ద్రోద్విజః॥ ౪

This Book is Donated by
T. Sesh...
her husband ... Garu

This Book is Donated by
T. Sesh... of
her husband ... Garu

Scanning date : 11/08/2020

ఈ పుస్తక స్కానింగ్‌లకు పూర్తిగా సహకరించిన మా చిరంజీవులు

1. వడింపల్లి అభిజిత్ (8th class)
2. వడింపల్లి జస్వంత్ (6th class)